

(Обложка)

**Ашьхарыуатәи адиалекти
егьырт аңсуа-абаза диалектқәа
рыбжьара уи иааннакыло атыңи**

Атеқстқәа ацны

Қытеван Ломтағизе

**Ашхарыуатәи адиалекти
егьырт аңсуа-абаза диалектқәа
рыбжьара уи иааннакыло атыңи**

Атеқстқәа ацны

Акәа – 2011

**ББК 81.602-5
Л65**

Қы. В. Ломтағизе

**Ашхарыуатәи адиалекти еғырт аңсуа-абаза диалектқәеи
рыбжьара уи иааннакыло атығи
(атекстқәа ацны)**

Ақыртұа бызшәахьтә аиҥага

Иеиҥаргеит:
афилол.тҥаар. ркандидатцәа
Н.В. Арыш-пҥаи Е.Қы. Кыл-пҥаи.

Аиҥага аредакция азиуит, азгәаҥақәа исоит абызшәадырөы
аҥаарадырратә усзуо еиҥабы — **В.М. Бганба**

Арецензент – афилол.тҥаар.рдоқтор, академик **В.Г. Чирикба**

АИҒАГАҢЦАА РҒЫНТӨ

Ақыртта бызшәахтә аґсшәахь иеиґаґаны аґхәао идааґало амоноґрафия «Ашьхарыуатәи адиалекти еґырт аґсуа-абаза диалектқәа рыбжьара уи иааннакыло атыґи» авторс дамоуп иеицырдыруа абызшәадырґы ду, иеизаа-игәоу аґсшәеи абаза бызшәеи рґрамматиатә структуґрей, рдиалектқәеи рцәажәашьақәеи инарцауланы итызцааз акад. Қыґетеван Виссарион-ипґа Ломґаґизе.

Иухәар алшоит, аґсуа-абаза бызшәақәа рґы иґам хәа иарбанзаалак ихадароу зцаарак, ацарауао лылаґш ицамшәаз, ґанрацәала дызхымцәажәаз.

Қы. Ломґаґизе лусумґақәа рылтцшәа, рыґазара иаґа-ґы ишьтнахит уи аґсуа-абазатә бызшәатә материал хылтцшьтраала ирзааигәоу адыґа бызшәақәа рматериал иа-хәәлырґшыз, аиґырґшратә-тоурыхтә метод қәґиарала лхы иахьалырхәоз.

Аґцааґы насыґла иеицпылан имоашьо абызшәатә кыбаґи имааґсазо аґцааратә енеґиґеи. Зхыґхьазара рацәоу лмоноґрафияқәеи лыстатиақәеи ирныґшуеит афақттә материал ибзиазан адырґрей иґаулоу атеориатә анализи.

Аґцаара адаґы, ацарауао лнапы алакын арцара-аазаратә усґы. Уи илылшаз рацәоуп аґсуеи абаза бызшәеи рыспециалистцәа раазараґґы. Иреиґау Аґсны ацараиурґақәа рзы Ш.К, Арсґааи Л.П. Чқадуеи иеиқәдыршәаз алекґиақәа ркурс «Аґсуа бызшәа» (афонетикеи аморфологиґеи) цацґґыс иамоуп Қы.В. Ломґаґизе ллекґиақәа.

ґәыґык абызшәадырцәа аґсуа бызшәахь иеиґарґахьейт Қы.В. Ломґаґизе лусумґақәа реизґа «Аґсуа бызшәа азцаарақәа I.» хәа ахьзцаны (Акәа, 1988 ш.). Уи алаґалажәәґы ииашацәкьаны иазґәаґоуп: «Аґсуа-абаза бызшәақәа ирызку Қы.В. Ломґаґизе лусумґақәа зегьы абарт абызшәақәа рыґцаара иамоу ақәґиарақәа иаґрышьаґаны иаґыргәыцәны иґалеит. Убри аґнытә, абарт аусумґақәа высшьа рымам аґсуа-абаза бызшәақәа наукала рыґцаараан акәзааит, иреиґау ацараиурґақәа рґы рцараан акәзааит».

Абри ашәкәы, изыхкьазаалакгы, уаха изаццамхеит.

Ишәыдаагало ари аиҫага Қь.В. Ломҫаҫизе аҫсуа-абаза диалекткәа ирзылкхьоу лмонография хадакәа реиҫагара ахықәказы раҫхьатәи шьәәоуп. Изаамҫанымкәа зыҫҫазаара иалҫыз, ари аиҫагара аидеа автор Бганба В..М., агәра ганы дыкан Ломҫаҫизе Қь.В. егырт лмонографиякәагы реиҫагара шалыршахо. Ари аус иаццахап хәа харгы агәыҫра хамоуп.

Абаза бызшәа адиалекткгы аҫарауао монографияла иҫылҫааит, урт ирзылжит иеиҫырдыруа ифундаменталтәу аусумҫакәа: «Аҫсуа бызшәа тапанҫатәи адиалект», иҫыҫит Қарт 1944 шықәсазы, «Ашьхарыуатәи адиалекти егырт аҫсуа-абаза диалекткәа рыбжьара уи иааннакыло аҫыҫи» – иҫыҫит Қарт 1954 шықәсазы. Аусумҫакәа аобагы ирыҫуп иааҫьоушьяртә еиҫш ииашаны иҫаоу, ақәыгәҫарагы ихәыҫзазоу афонетикатә чыдарақәагы зныҫшуа иуни-калтәу адилекттә тексткәа. Аусумҫакәа оуп қыртшәала, ирыҫуп инеиҫыху арезиме урысшәала.

Автор ишазгәалҫо еиҫш, ашьхарыуатәи адиалект нап алыржит тапанҫатәи адиалект аҫаара даналга ашьҫахь. 1939 шықәса инаркны 1947 шықәсанза уи дрылсит ашьхарыуатәи адиалект ала иҫәажәоз ақыҫакәа: Хәыжәы, Аҫсуа, Абазақыт, насгы иҫалҫит уахьынтәи иааны Пҫхәы инхаз ашьхарыуаа рҫәажәашья. Арт ашықәсқәа ирылагзаны автор иеизылгеит ираҫәазаны атексткәа, урт зегы апаспортизация рыҫуп – иарбоуп ажәахәао қыҫас дзеиуоу, икәра.

Уи аматериал инҫкааны афонетикатәи, афонологиатәи аморфологиатәи анализ иҫалҫаз ала, ишьакәлырғәәоит: аҫсуа-абаза диалекткәа шатәуп обаны хәа: 1) ганкахьала, тапанҫатәи адиалект, 2) дәәа ганкахьала, иаха иеизааигәақәоу ашьхарыуатәи, абжьыуатәи, бзыҫтәи адиалекткәа хәа.

Ашьхарыуатәи адиалект Қь.В. Ломҫаҫизе илшоит оба кыр иеиҫәыхароу цәажәашьяқәаны – хәыжәтәи, аҫсуатәи хәа, иеиқәылҫхьазоит урт рфонетикатәи рморфологиатәи чыдарақәа. Ускан автор иҫылҫаахьан тапанҫатәи адиалекткгы, аҫсуа бызшәа адиалекткәа ихадароу рчыдарақәагы азыхәан, уи қәәиара дула илылшеит аҫсуа-абаза диалекткәеи урт рҫәажәашьяқәеи еиҫырҫшны, урт

рыбжьара ашьхарыуатәи адиалект иааннакыло атың ашьақәыргылары.

Амонография «Ашьхарыуатәи адиалект...» икаи-маҗзоу ғырпшыгоуп иарбанзаалак абызшәа адиалекти ацә-ажәашьақәеи рматериал аизгашьа аганахьалагы, уи аиғырпшратә-тоурыхтә методла аҗцаара аганахьалагы.

Ахәҗақәа абасала иеиҗагоуп:

Нелли Арыш-пҗа: Аҗхьажәа, ахқәа: I, II, III, IV, V, VIII, IX, X

Емма Кьыл-пҗа: ахқәа VI, VII, аусумҗа иацу атеқстқәа зегьы аҗсуа графикахь ииалгеит, атеқстқәа рғы ахәоуқәа анумерация рыцылцеит, рхархәара арманшәаларазы.

Хҗғыҗуеит ари аиҗага хархәага дуны икалап хәа аҗсуа филология иазәлымхәу зегьы рзы, абызшәадырыцәеи, аспирантцәеи астудентцәеи зегь раҗхьа инаргыланы.

АИҒАГА ИАЦУ АРКЪАҒРАҚӘА

хәыжә. – ашьхарыуатәи адиалект хәыжәтәи ацәажәашья
(ақыта Хәыжәы ахыз аҕнытә)

аңс. – ашьхарыуатәи адиалект аңсуатәи ацәажәашья
(ақыта Аңсуа́ ахыз аҕнытә)

гәымлоқыт. – тапантатәи адиалект қсыж-красновосточнитәи
ацәажәашья

Аиллиустративтә материал ағы аркьяәрақәа **хәыжә.**,
аңс. рышьтахь игылоу ацифра иаанарқшуеит атеқст аномер
(шәрыхәапш атеқстқәа), нас ицо аркьяәра **ажә.** иаанагоит
ажәахәаә, уи иавагылоу ацифра иаанарқшуеит ажәа-хәаә
иқәра иаххәап: – ажә.15 ш. – ажәахәаә 15 шықәса ихыцуеит
аанагоит.

АХҚӨА

Апхьяжәә	9
Атранскрипция	14
Афонетика	
I. Афонетикатә система	15
§ 1. Абжьыкақәә	15
§ 2. Абызпхьатәи алабиалтә спирантқәә	15
§ 3. Абызхапыцтә лабиалтә еимкьаратәқәә	22
§ 4. Аларингалтә (ахәлымшәатә) спирантқәә	26
§ 5. Афарингалтә (акыркытә) еимкьаратәқәә	30
§ 6. Ахапыц-қышәтә спирантқәә рыхпа	32
§ 7. Алабиалтә аффрикатақәә	33
§ 8. Адыгьа бызшәәқәә ркынтә иаауа ашьтыбжьқәә	33
§ 9. Агеминациатә (иобой) цыбжьыкақәә захьзу рызцаара	36
§ 10. Егырт абызшәәқәә рышьтыбжьқәә раарпшышьа	38
§ 11. Ашьхарыуатә диалект иахнаҭо аҭсуа бызшәә афонетикатә системазы	44
II. Афонетикатә процессқәә	
§ 12. Абжьыкақәә ассимиляция	48
§ 13. Абжьыкақәә рызра	54
§ 14. Абжьыкақәә реитныцсахлара	57
§ 15. Ацыбжьыкақәә рызра	59
§ 16. Ацыбжьыкақәә ртып аҭсахра	60
§ 17. Ацыбжьыкақәә рдиссимиляция	61
§ 18. Ацыбжьыкақәә ассимиляция	61
§ 19. Ацыбжьыкақәә реиара	63
§ 20. Ацыбжьыкақәә реитныцсахлара	63
III. Абжьыкаҭтәара	
§ 21. Абжьыкаҭтәара	69
IV. Ақәыгәғәара	
§ 22. Ақәыгәғәара	71
V. Ахьызка	
§ 23. Ахьызка азеипши иеилкаау аформеи ашьхарыуатә диалект ағы	73
§ 24. Ахыпхьазара аформақәә ахьызкағы	79
§ 25. Аинструменталис (амыругатә) акатегория ахьызкағы	82
§ 26. Ахьызка аҭагылазаашьатә – аиагаратә форма	84
§ 27. Арбагатә хьызынхәрақәеи ацынгылақәеи	90
§ 28. Ахыпхьазаратә пхьазара хьызқәә	100
§ 29. Аишьтагылатә пхьазара хьызқәә	106
§ 30. Азырхаратә пхьазара хьызқәә	108
§ 31. Аизгатә пхьазара хьызқәә	109
§ 32. Аикәшаратә пхьазара хьызқәә	109
§ 33. Ашьтынгылақәә	110
§ 34. Ажәахыреиаара ахьызкақәә реы	116
VI. Акаҭарба	
§ 35. Ахаҭеи аграмматикатә класси рабагақәә	118

§ 36. Акаузатив (аркацаратә категория	122
§ 37. Апотенциалис (амчымхаратә форма)	123
§ 38. Акацарба арефлективтә (ахаргъежъратә) формақәа	125
§ 39. Ахырхарта аазырпшуа аффиксқәеи акацарба ашьаҭа иа- лахәны атыҭи ахырхартеи аазырпшуа аэлементқәеи	129
§ 40. Астатикатә кацарбақәа рҕы уажәтәи аамта аарпшышыа	136
§ 41. Аамтақәа рыкалашья адинамикатә кацарбақәа рҕы	150
§ 42. Акацарба аинфиниттә формақәа рҕы аҭагылазаашьатә хәҭацқәа	195
§ 43. Акацарба аркынаақәа	201
§ 44. Акацарба мапкратәи аформақәа	211
§ 45. Акацарба азцааратә формақәа	218
§ 46. Арлахәыра (абсолютив)	229
§ 47. Асуффикс –х акацарбаҕы	237
§ 48. Иеиуеиҕышм ахәҭацқәа акацарбаҕы	238
VII. Ацынғылақәа	
§ 49. Ацынғылақәа	240
VIII. Асинтаксис	
§ 50. Аидхәалагақәа	247
§ 51. Иҭиам ажәахәа	249
§ 52. Ашьақәырғәғәреи амапкреи аазырпшуа ажәақәа	249
§ 53. Абыжьткьақәа	250
§ 54. Аикәшәара	251
IX. Аләксика	
§ 55. Ашьхарыуатәи адиалект аләксикатә еилазаашья	252
X. § 56. Ашьхарыуатәи адиалекти уи ацәажәашьяқәеи иааныркыло аҭыҭ еҕырт аҭсуа-абаза диалектқәа рыбжьара	262
Ашьхарыуатәи атекстқәа	
Хәыжәтәи ацәажәашья	276
Аҭсуатәи ацәажәашья	347
Ҕсхәытәи ашьхарыуаа рцәажәашья аҕырпштәқәа	386
Арезиуме (урысшәала)	441

АПХЪАЖӘА*

Ари аусумта ашьхарыуатәи адиалект (иара ацәажәа-шьақәа налацаны) иамоу ачыдаказшьақәа раарцшрей, урт ачыдаказшьақәа аҫоурыхтә-еиҫырцшратә методла итцааны, егырт аҫсуа-абаза диалектқәа рыбжьара ашьхарыуатәи адиалект иааннакыло атыҫ аилкаарей ирызкуп.

Нхыц Кавказ (азиасқәа Кәбиней, Гәymeи, Инҫыкычкәыни, Инҫыкыҫдуи рыцшақәа рҫы) инхо абазақәа¹ рбызшәа шоит шьарда иеицшым адиалектқәа юбарыла: тапантатәи адиалекти ашьхарыуатәи адиалекти хәа.

Уажәшьта ишеилкаау ала, тапантатәи адиалект иачыдаказшьоу абызшәатә цәырцрақәа такәы рыла ирҫагылоуп егырт аҫсуа диалектқәа (абжьыуатәи, бзыцтәи, ашьхарыуатәи). Ара иҫоуп аҫхьанатә иҫаз аицшымрақәеи, ари адиалект аҫиара иахкьаны нас иҫалаз аицшымрақәеи. Абарт иҫыцу аҫкаларақәа рҫоурых аҫцаара хнанагоит егырт аҫсуа диалектқәа ирзеицшу аграмматикатә цәырцрақәа ркынза. Абас шакәугьы, тапантатәи адиалект пхьазатәуп егырт аҫсуа-абаза диалектқәа зегь рааста зхатә чыдарақәа змоу диалектны.²

Абасеицш иҫоу аицшымзаарақәа каларц азын иҫан иашьашәалоу аҫагылазаашьақәагы. Тапантә диалектла ицәажәо ахылцшьтрақәа (аимышьтра) такәы аамта ирыкәган егырт аҫсуа хылцшьтрақәа, урт ирацәажәалартә еицш аҫагылазаашьа рымамызт.

Аха абызшәа иаарласны аеицсахра аҫазшьам, уи ашьаҫа имыццакуа темплоуп ишҫеио азыхәан, тапантатәи адиалект иахьауажәраанза иеиқәнархеит аҫсуа бызшәа аграмматикатә шьақәгылашьеи ихадароу азеицш лексикатә фонди.

Ашьхарыуатәи адиалект аахыцтәи аҫсуа диалектқәа иаха ирзааигәоуп, тапантатәи адиалект уи гәҫәала ишаныруагы.

* Абас иалкаахоит аиҫага аредақтор иазгәатақәа; «Апхьяжәа» еиҫагоуп иаазыркьяҫны.

¹ Абазақәа инейлык-ааилыкны иахцылоит иара убас Адыгьейтәи ареспубликеи Каварда-Балкариатәи ареспубликеи рҫы.

² Абри азцааразы интканы шәахә. «Аҫсуа бызшәа тапантатәи адиалект», 1944.(иҫыцит Қарт, қырҫшәала)

Абасала, аңсуа-абаза диалектқәа рәы ишьақәгылоит
ф-гәыпқ: 1. тапантатәи 2. ашьхарыуатәи, бзыптәи, абжьыу-
атәи.

Нхыц Кавказ инхо абазақәа реиҳараоык тапантатәи
адиалект ахатарнакцәа роуп; урт компактла инхоит Карачы-
Черқьезтәи ареспубликаәи азиас Гәыма иаңныу ф-аулк рәи.

Ашьхарыуаа нхоит Карачы-Черқьезтәи ареспублика
азиас Инцъықьчкәын аңшақәа иаңныу абарт аулқәа рәы:
Хәыжәду, Хәыжәцкәын (атыпантәи ацәажәашьала -
Хъыжәы), Аңсуа (анкьатәи Чагьарей), Абазақыт (анкьатәи
Гьабакәеи).*

Хәыжәдуи Хәыжәцкәыни ацыхәтәантәи аамтазы ф-
қытәкны – Хәыжәы ақынтәи – иеикәшахеит. Убри ақынтә
арт аулқәа рбызшәәфәи аиңышмрақәа уңылазом.

Хәжәы азааигәара икоуп аул Абазақыт, уака ашьха-
рыуаа акабардацәа ирыланхоит, рбызшәагы гәгәала ака-
барда бызшәа аныруеит. Урт кабарда бызшәала ацәажәа-
ра убыскак иашьцылоуп, ианҳацәажәоз ирызгәамтазакаә
акабарда бызшәахыи ииасуан.

Хәыжәы нахыс километрақәак инахараны икоуп ақыта
Аңсуа. Ашьхарыуаа реиҳараоык нхоит Хәыжәи Аңсуеи.

Арт ихадоу ашьхарыуатәи аф-қытәк шеизааигәоугы,
урт рцәажәашьа кырза иеикәгоуп. Абазақтаа рцәажәашьа
цъара-цъара хәжәаа рцәажәашьа иазааигәоуп, цъара-цъара
– аңсуаа.

Ацыхәтәантәи 20-25 шықәса рапхьа Хәыжәи Аңсуеи
инхоз ашьхарыуаа рызхәтәк (60 тзы ркынза, уантәи 10 тзык
– ақ Аңсуа ақынтә, егырт – Хәжәынтәи) ихцәаны нхара
иааит Аңсныка. Урт нхеит Цсхәы (Аңснытәи ареспублика,
Гәдоутә ар.).** Аракагы урт ирзынхеит Хәыжәи Аңсуеи
рцәажәашьа ачыдарақәа.

Цсхәытәи ашьхарыуаа рцәажәара ианыңшуеит аа-
хытәи аңсуа диалектқәа рнырра. Убри ақынтә рбызшәәфәи
егырт ақытәқәа рааста иаҳа ирацәаны икоуп аладатәи
адиалектқәа ирчыдароу ацәырцрақәа.

* Административтә шарақәа аагоит уажәы ишрыхьзу ала. (Аиҥага
аред.)

** Иеиуеиңшым афақторқәа ирыхьканы, урт Цсхәы иқәымцыр
амуит

Тапантааа реипш ашьхарыуаагы рхы абаза рзахьзуп. Иара убри аамтазы аҗхьатәикәа рхы тапантагы рзахьзуп, уи иаанагоит алакәыраґы инхо, егырт рхы ашьхарыуаа рзахьзуп (ашьхъ́аруа, ашьхъ́аруа), уи иаанагоит ашьхауаа. Ари ахьз җоурыхлагы ирҗабыргуп. Урт алакәырахь (Инҗыкыҗкәын аҗшаҗахьы) илбааит Кавказ акалтқәа ркнытә. Ашьхарыуаа рхы ирзахьзуп иара убас аҗсауа, уи иаанагоит аҗсуа.

Карачы-Черкәезтәи ареспублика аґы инхо абазақәа рхатәи бызшәала аґыра анроуз 30-тәи ашыкәсқәа рааноп. Аґыра шыатас иаиуит аурыс графика. Алитературатә бызшәа шыатас иаиуит тапантатәи адиалект. Иҗыцуеит агазет, арҗага шәыкәқәа убас иҗегьгы.

Нхыҗ Кавказ инхо аҗсуа-абаза хылҗшыҗтрақәа хьзык – абаза иеиднакылоит, насгы урт абазатә захьзу аґыратә бызшәа шыақәыргылан иахьрымоу азыҗәаны, аҗҗааоҗәа шыоуки ирыҗхьазоит аҗсуа бызшәеи абаза бызшәеи лингвистика җасабала кырза иеиҗәыхароуп җәа.

Акы, зегь реиҗа аиҗшырмақәа змоу тапантатәи адиалектгы, алингвисттә шыаҗа аҗасабала макъана иҗамлаҗт аҗсуа бызшәа иеиҗшым бызшәаны. Иҗбахаз, аҗсшәа иеиҗшым абаза бызшәа иадиалектны (тапантатәи иадкыланы) ирыҗхьазо ашьхарыуатә диалект акыр зҗазкуа амоментқәа рґы даара ирзааигәоуп аахьҗтәи аҗсуа бызшәа адиалектқәа, урт реиґырҗшратә анализ ишаҗнарбо ала.

Ари аҗагылазаашьа аҗынгылара рызҗәырнагоит ашьхарыуатәи тапантатәи адиалектқәа аҗсшәа кырза иаҗәыхароу абаза бызшәа иадиалектқәоуп җәа зҗәы иаанаго аҗҗааоҗәа.

Ашьхарыуатәи тапантатәи адиалектқәа бызшәак аґы иеидукилар ауазар, иауеит урт аҗсуа бызшәа аахьҗтәи адиалектқәа рыґгы реидкылара, избанзар ашьхарыуатәи адиалект иаҗарак аахьҗтәи адиалектқәа ирзааигәоуп.

Аспециалтә литератураґы иҗазам ашьхарыуатәи адиалект аҗыда җазшыақәа ирызку аусумҗа.¹

¹ Абри иазку зҗарақәак аҗхьао иҗшаар илшоит аиґырҗшратә-хҗәатә җазшыа змоу абарт җусумҗақәа рґы: «Об одной фонетической закономерности в абхазско-абазинских диалектах» - Известия АН Груз.ССР, 1942, т. II, №8. «Тапантатәи адиалект», 1944;

Абаза диалекткәа рбызшәа тїцаауан, аматериалгы еизигон С. Цъанашьяи, аха рыцхарас икалаз, урт макъана итыжьзам.

Ашьхарыуатәи адиалект тїцаауан А. Генкогы, аха уи иусура алтшәақәагы макъана итымцыц.**

Иахья уажәраанза ашьхарыуатәи адиалект иазку ихатәауу абызшәатә анализ хамам, уи моу, абри адиалект ала иоу имацзоу текстгы ыкам.***

Ашьхарыуатәи адиалект атцара хара халагеит тапантатәи атцара ашьтахь.

1939 шықәса азыни 1940 шықәса аҗыни аус рыдааулон Хәыжәи Аҗсуеи рбызшәа. Ианахцеит афольклортә тексткәа урт ацәажәашьяқәа аюбагы рыла.

Иаапшит даара иеилацсоу аҗагылазаашья. Аграмматикатә цәыртрақәа рәы аипшырмақәа хазы-хазы ацәажәашьяқәа рәы мацара акәымкәа, иара уи цәажәашьяк иеиуеипшым аныкәаоцәа ражәахәағгы икан. Грамматикатә цәыртрак хдылон вариант рацәала.

Атексткәа антаауаз, хәазахшәон абарт ачыдарақәа зеггы рарбара, аха хҗы иаанагом, акы аанмыжкәа арт ачыдарақәа зеггы хусумтағи, хтексткәеи рығгы иаарцшуп хәа.

1941 шықәсазы мышқәак хакан ақыта Абазақыт ағы (уи ацәажәашья иеилацсоу аказшья амоуп).

«Ахықәкытә-хыпшратә ркынаа акалара аҗсуа диалекткәа рәы» - Ибериа-кавказтәи абызшәадырра, т.ІІ, 1948 убас егыртгы (қыртшәала).

Г.Сердиученко «Абаза диалекткәа ирызкны» захьзу истатиағи (Акад.Марр игәаларшәара иазку аизгәы, 1936) иезикуеит ашьхарыуатәи адиалект тапантатәи иазлеипшым аказшьяқәа рарцшра, аха уи зынзаск изгәамтеит хра злоу аморфологиатәи егырт аказшьяқәеи, иазгәеитазгы (еихарак афонетикеи алеқсикеи рәы) иагуп ахатәаара, иахагы иахдоу – атцабыргра.

* Абаза диалекткәа ирызку акад. С.Н. Цъанашьяи иматериал кыпхуп автор Иусумтақәа IV атом ағы, Қарт, 1968 ш. ағы.

** А.Н. Генко ишәкәы «Абаза бызшәа» тыцит Москва, 1955 ш. рзы.

*** Ашьхарыуатәи адиалект алеқсикатә еилазаашья иазкыуп 1976 шықәсазы итыцыз, В.Х. Концъариа-пҗа лкандидаттә диссертация шыатас измаз «Аҗсуа – абаза лексика иазкыу аочеркқәа» захьзу лусумаҗа.

1947 шықса аңын итаңдауан Псхәыка нхара ииасыз ашьхарыуаа рцәажәашьа.

Лбаа икацоуп ашьхарыуатәи адилект – иара ацәажәашьақәа надкыланы – аграмматикатә ххәаа.

Аграмматикатә ххәаағы ари адилект егырт аңсуа цәажәашьақәа излареипшым ихадароу аипшмрақәа чыдала хшыюзышьтра рызууп. Иазгәацоуп ашьхарыуатәи адилект егырт аңсуа-абаза диалектқәа излареипшуи излареипшыми аказшьақәа.

Материалс ххы иахархәеит ҳара ианаҳцаз атекстқәа, урт реихарак арака иаагеит.

Ара иазгәаҳтоит, аҫафраан аиндивидуалтә казшьақәагы рарбара хәешазахшәоз. Атекстқәа хқыпхьеит изакәызаалак ариашарақәа рзымукәа, ианҫааоуаз ишааоыз еипшцәкьа.¹

Аңсуа бызшәағы абжыкақәа е, и раңхьа цыбжыкақәак л, г, қ, к, х, к, ҫ... игәғәаны ирхәоит, аха ҳара урт ичыдоу дыргала иазгәаҳтазом, избанзар иеипшым адырғақәа ххы иахархәоит афонемақәа рзы мацара.

Атекстқәа рғы аипшызаара ахыкам ыкоуп, дара акомплексқәа рхаҫақәа ирыхкьаны, арбагатә хызыцынхәреи (уй, уй..) алабиалтә шытыбжыкәеи рарбараан.

Ацыхәтәаны, иахуалны ихапхьазоит аҫцаара амоапгарағы ихацхрааз аорганизациакәеи ауааңсыреи зегы итабуп хәа раххәарц.

¹ Абри иахкьазар калап акаҫарбағы зны-зынла ахағырбага и ахыкоу, уи аңхьацәкьа арәиара казцо ахызка ангылоугы. Иара абри ахаҫа ахкьазар калоит ацәажәао аҫафраан зны-зынла тынчтынч, даатгыланы, апаузақәа каҫаны дцәажәарц иеахьазикуаз.

Атранскрипция*

алаҭ	a	ǎ	ā	в	d	d̄	d°	d	do	e	ē	z	z`	z°	t	t°	i	ī	к
абаз.	a ¹	[ǎ]	[ā]	б	г	гь	гв	д	[дв]	е	[е]	з	[зь]	[зв]	т	[тә]	и	[й]	кl
аҫс.**	a	[ǎ]	[ā]	б	г	гь	гә	д	дә	е	[е]	з	[з`]	[зә]	т	тә	и	[й]	к
алаҭ	к̄	к°	l	l̄	l°	l̄	m	j	o	ō	p	ž	žә	ž°	žәo		г	s	s`
абаз.	кl̄	кlв	л	ль	тл	лl	м	й	о	[ō]	пl	жь	ж	жв	[жъв] ²		р	с	[с̄]
аҫс.	кь	кә	л	ль	[л̄]	[лl]	м	[й]	о	[o]	п	жь	ж	жә	[жъә] ²		р	с	[с̄]
алаҭ	so	t	to	u	ū	p	k	k̄	k°	γ	γ̄	γ°	q	q̄	q°	š	šә	š°	šәo
абаз.	[св]	tl	[tlв]	y	[ū]	п	к	кь	кв	гь	гьь	гьв	кь	кьь	кьв	щ	ш	шв	[шъв] ²
аҫс.	[с̄ә]	т	тә	y	[ū]	п	қ	қь	қә	г	гь	гә	к	кь	кә	шь	ш	шә	[шъә] ²
алаҭ	č	čә	č°	с	с	с°	з	з`	з°	с	с̄	с°	č	čә	č°	х	х̄	х°	х̄
абаз.	ч	тш	чв	ц	[ц̄]	[цв]	дз	[дзь]	[дзв]	цl	[цl̄]	[цlв]	чl	шl	rlв	х	хь	хв	[х̄]
аҫс.	ч	е	[чә]	ц	[ц̄]	цә	з	[з`]	зә	ц	[ц̄]	цә	ч	е	[чә]	х	хь	хә	х̄
алаҭ	χ°	χ̄	χ°	q	q°	з̄	зә	зә	h	h°	ω	ω°	(ω°)	w	f	f	v	ә	[ʹ] ³
абаз.	[χ°]	х(я)	хв	хь	хьв	джь	дж	джв	xl	xlv	rl	rlв		y	ф	fl	в	ы	ь
аҫс.	[χә]	[χь]	[χә]	[хь]	[хьә]	ц̄	ц	[ц̄ә]	х	хә	[rl]	[rlә]	ω	y	ф	[fl]	в	ы	[ь]

1. Аурыс транскрипциясы ахархәара аҭоуп абазы бызшәәы уажәы йкоу аграфика. Ахыцкәа ирҭакуп абазы ыраәы икам адыргақәа (Убасцәкыа иаарҭшуп аҫсуа ыраәы икам адыргақәагы – аиҭага аредактор).

2. Иғәгәоу ишышуа алабиалтә аспиранткәа.

* Аусумҭаәы иарбоу ақырҭуа транскрипция атехникатә мзықкәа ирыхкыаны аиҭагаәы иахмарбазейт.

**Аҫсуа транскрипция аиҭагаәцәа еикәхаршәейт.

АФОНЕТИКА

I АХЫ. АФОНЕТИКАТӨ СИСТЕМА

§1. Абжыкакәа.

Абжыкакәа рганахьала ашьхарыуатәи адиалект егырт аңсуа диалекткәа (аахьцтәи аңсуа диалекткәа) излареицшым хәа акагы ы́кам.¹ Егырт аңсуа диалекткәа ры́кнеицш, ашьхарыуатә диалект афгы афонетикатә процесскәа ирыхьаны иҳауеит абжыкакәа а, е, и, о, у иауыу рварианткәагы:

ā: с`әāзырōы! – хәыжә. 17 – шәаазырōы!

ē: избēt – ихēē – аңс. 39 – акы збеит ихәеит

й: кәас`әҳа дыук афы инйт – хәыжә. 15. – шьха дук афы инеит

ō: аўаа сцōт – хәыжә. 10 – уахь сцоит.

ū: аўи акәў - аңс. 43 – абри акәуп (абри ауп)²

Аха ихәатәуп, абри иеицшу апроцесскәа (иалкаау атыпкәа рфы) ирацәаны ишахдыло ашьхарыуатәи адиалект афы, аихарак иалкааны, уи аңсуатәи ацәажәашьяфы.

§2. Абызпхьатәи алабиалтә спиранткәа.

Ишдыру еицш, аңсуа литературатә бызшәеи уи шьағас иамоу абжыуатә диалекти рфы ихәмоуп абызпхьатәи алабиалтә спиранткәа шә, жә. Урт рыварафы бзыцтәи адиалект иаман, уажәгы уи ацәажәашьякәак

¹ Шәахә. Авт.лтәы: «Аңсуа бызшәа тапантатәи адиалект, атексткәа ацны». 1944, § 3.

² Шәахә. Авт.лтәы: «Аңсуа бызшәа тапантатәи адиалект, атексткәа ацны (1944, §3).

ирымоуп ичыдоу абызпхъатәи алабиалтә спирантқәа, урт ҳара иаахарпшуеит адырғақәа с`ә, з`ә рыла.^{1*}

Абжыуатә диалект афы ашә иаанагозар аон ашәгы, атцла ашәгы, мамзаргы ажә иаанагозар иажәуггы, ахш змырхуа ажәгы, бзыптәи адиалект афы (уажәтәи цәажәашьақәак рфы) ашә – аоны ашәоуп, атцла – ас`әоуп.

Абжыуатәи адиалект уажәтәи аҫагылазаашья нас ик-алаз акакәны икоуп. С`ә, з`ә ашьтыбжықәа рызра атенден-циа ыкоуп бзыптәи адиалект ацәажәашьақәак ркынгы (иаххә., ақ. Лыхны ацәажәашьяфы).

Ақсуа бызшәа тапантәи адиалект афы ҳара ишьақәхарғәҫеит абызпхъатәи алабиалтә спирантқәа ара иаагоу рвариантқәа зеггы (с`ә, шә-гы, з`ә, жә-гы) рыка-заара, аха арт авариантқәа рхархәарафы аилахәарақәа ык-оуп. Хьызхәала с`ә рхы иадырхәар ауеит шә атыпан, шә рхы иадырхәар ауеит с`ә ацынхәрас. Абасеипш з`ә хдылар ауеит жә атыпан, жә – з`ә атыпан .

Аха аамтала арт ашьтыбжықәа бзыптәи адиалект акны еипш тапантәи акынгы ишыказ еилкаахеит тапантәи адиалект қсыж-гәымлоқыттәи ацәажәашьяфы аделабиали-зация апроцесс ашьақәыргылара абзоурала. Иеилкаахеит, аделабиализация назаны изыхтысуа бзыптәи адиалект афы ихәмоу шә, жә ирхыләиаауа ашьтыбжықәа шракәу, адела-биализация апроцесс назаны изыхтымсуа бзыптәи адиа-лект афы ихәмоу с`ә, з`ә ирхыләиаауа ашьтыбжықәа шракәу.

Иаххәап, тапантәи афы ахархәара змоу авари-антқәа: ахъышә//ахъыс`ә, [ақс.ахышә], ма й(о)//жәы// й(о)з`әы – уажәы иара убри адиалект қсыж-гәымлоқыттәи ацәажәашьяфы иахнатар ауеит:

ахъыш//ахъыс`ә²
й(о)жы//й(о)зы

¹ Шәахә. Тап. § 5.

* Абызпхъатәи алабиалтә ишәышәуа-ишышуа аспирантқәа ари ашәкәафы иаарпшуп сә, зә хәа. Аха настәи лусумтақәа рфы автор урт аалырпшуеит с`ә, з`ә хәа азыхәан, аракагы урт ҳара ихақсахит с`ә, з`ә хәа.

² Иафшә.бзыптәи адиал. ашә (→*ахъы-шә, йожәы).

Абри аамтазы уаќа ирхэо ажэ//аз`э («корова»), шэ-ра//с`эара («вы») убас иц. абри аоыза арефлексқэа хартазом). (Иафшэырпшы бзып. ад. афы с`эара́, аз`э).¹

Ашьхарыуатэи адиалект хэыжэтэи ацэажэашьяафы ихамоуп бзыптэи адиалект афы ихамоу атагылазаашья: ганкахьяла, ихамоуп шэ, жэ, даеа ганкахьяла, - с`э, з`э.

шэ: ашэ – 2, ажэ. 15 ш. – ашэ.

амшэгы... - 7, ажэ. 15 ш. - амшэгы...

шэарацара – 2, ажэ. 15 ш. - шэарыцара

дышшэарыцоз – 11, ажэ. 35 ш. – дышшэарыцоз...

шэаќа – 1, ажэ. 17 ш. – ашэќаы

ашшэндыќэара – 23 ш., ажэ. 75 ш. – ашэындыќэара

хара хабызшэала – 12 ажэ. 65 ш. – хара хабызшэала
уб.иц.

с`э: таацэа с`эауп – 4, ажэ. 15 ш. – атаацэа шэоуп

с`этарашэ – 5, ажэ. 15 ш. – шэытрашэ

ачкэын дыс`эи - с`эйа далагет - №4. ажэ. 15 ш. –

ачкэын дшэышэуа далагеит.

с`эара́ с`эдыухат – 1 ажэ. 17 ш. – шэара шэдыухе-ит

азы еалалырс`эт – 11 ажэ. 35 ш. – азы леалалыршэт

ацхас`эы – 14, ажэ. 64 ш. – ацаа, ацхашэы уб.иц.

жэ: тажэќый лыгажэќый (и)ыќан – 4, ажэ. 15 ш. – тажэажэыки лыгажэыки ыќан

йожэа – 7, ажэ. 15 ш. – уажэы

йоуажэанзара – 11, ажэ. 35 ш. – уажэынза

оыножэа жэабей – 14, ажэ. 64 ш. – оыноажэижэа-ба

ажэлар – 23, ажэ. 75 ш. – ажэлар

жэытэала – 15. ажэ. 75 ш. – ажэытэан уб.иц.

з`э: аз`э – 4, ажэ. 15 ш. – ажэ

дыз`эбари дыз`эдырушт – 2, ажэ. 15 ш. – дыжэбар, дыжэдырышт

аз`эоан – 3?, ажэ. 15 ш. – ажэоан

длацэаз`эарныс да́лагеит – 11, 35 ш. – длацэажэ-арц далагеит уб.иц.¹

¹ Шэахэ. Тап. § 5.

Абасала ишаны ашьтыбжьқәа рхархәара Хәжәы ацә-ажәашьяәы асистематә ҕазшыа амоуп. Даара имаҕны иахдылон ари аилагара: ажәак ағы зны иахдылеит с`ә, з`ә, зны – шә, жә.

Иаххәап:

Лымаҕәәқәа изегы́ алшәйхын...11, ажә. 35 ш. – лымаҕәәқәа зегы аалшәйхын...

Ихъамы аайшәйтцан... - 12 ажә. 65 ш. – ихамы аа-ишәйтцан...

а́захыоы ишылс`әйтца... - 17, ажә. 75 ш. – азахы ишылшәйтцаз...

дааеыжәйхт – 12, ажә. 65 ш. – дааеыжәихит

дыеыз`әлан... 15, ажә. 75 ш. – дөыжәлан...

Иазгәатәтәуп, 36 шықәса зхыцуаз жәахәаоык арт ашьтыбжьқәа реицшымра шизгәамтаз. Ишәышәуа с`ә, з`ә ашьтыбжьқәа уи зынзаск имазамызт, абжыуатәи адиалект ахатарнак иеипш, уи еснагы ихы иаирхәон шә, жә ашьтыбжьқәа.

шәцаны Саниат даажә́а – 8 - шәцаны Саниат даажә-га

ишәра́цон – 8 - ишәары́цон

у́аашшәйбжаоык – 8 - уаашәыбжаоык, оынөежәеи жәаоык

ио́пацәа драцәажәойт – ио-пацәа драцәажәоит

Иара убас абазақтәи жәахәаоык зехынцъара ашьтыбжьқәа шә, жә ихы иаирхәон.

Иазгәаҕоу аҕагылазаашья иахнарбоит хәыжәтәи ацә-ажәашья иеилаҕсоу адиалекттә еилазаашья шамоу.

Ичыдоу аҕагылазаашья аацшит ашьхарыуатәи адиалект *аҕсу́атәи ацәажәашьяәы*. Аракагы ихамоуп бзыптәи адиалект акны ихамоу иеипшу афонемақәа ршашья. Иеипшу ашьтыбжьқәа рыла аракагы ирхәазом ашә (дверь), шәара (вы); ажә (старый), ажә (корова). Аха арака актәи аҕагылазаашья аан (бзыптәи шә, жә рцынхәрас) *ахархәара рымоуп (аҕсу́атәи ацәажәашья мацара иаказшь-оу) ичыдоу иҕәҕәоу ашьтыбжьқәа* шъә, жъә (ашьтыбжьқәа

¹ Чыдала иарбанзаалак ахәашья иалхқаарц хтахымзар, ажәа-ажәала иеиҕаагазом.

шә, жә *риварағы*), *аюбатәи атагылазаашья аан* - иара с`ә, з`ә (бзыңтәи с`ә, з`ә рцынхәрас) *ашьтыбжьқәа*.

Иаххәап:

шъә: – шъәыбжак – 38, ажә. 36 ш. - шәыбжак, ыыно-ежәижәаба

шъәарацара ицә - 37, ажә. 21 ш. – шәарацара ицеит

ашъәла унашыл –37, ажә. 21 ш. – ашәала унал

ашъә аахартын... - 39, ажә. 50 ш. – ашә аахартын...

амышъә – 35, ажә. 22 ш. – амшә

ашъәака – 39, ажә. 50ш. – ашәкәы

ашъәарахқәа – 35, ажә. 22 ш. – ашәарахқәа

сынышъәынтарағы – 35, ажә. 22 ш. – снышәынтрағы

әеы аашъәазын...- 35, ажә. 22 ш. – әеы аацәәжәан...

кьати-шъәпак – 35, ажә. 22 ш. – кьатәи шәпак уб.иц.

жъә: аўарбажъә – 31, ажә. 15 ш; 44; 50 ш. – аўарбажә

ўужъәа – 33 ажә. 13 ш. – уажәы

ўожъәыцәағы – 37 ш. ажә. 27 ш. – уажәыцәкьа

жъәа-уасак – 33, ажә. 19 ш. – жәа уасак

ижъәицшахъа ижъәицшьмышхуаз... - 36, ажә. 43 ш. - ижәицшьуаха ижәицшьмышхоз

алыгажъә – 35, ажә. 22 ш. - алыгажә

ажъәицшь – 35, ажә. 22 ш. - ажәицшьаа

жъәылагы сымей – 38, ажә. 36 ш. – ажәлагы сымоуп

ахылпажъә – 38, ажә. 36 ш. – ахылпажә... уб.иц.

Хыхыгы ишазгәахтәз еицш, иара абарт аҭагылазаашьяқәа рәы иаха имацны, аха усгы иахдылеит шә, жә-гы (азәы ицәажәарағы).

Иаххәап:

Шә: анышә – 41, ажә. 50 ш. – анышә

ашәарацаоқәа – 38, ажә. 36 ш. – ашәарыцаоцәа

жә: тажәкый лыгажәкый – 36, ажә. 43 ш. – тақәажәыки лыгажәыки

лыгажәк дықан – 31, ажә. 15 ш. – лыгажәык дықан
хьылпажә – 38, ажә. 36 ш. - ахылпажә... уб.иц.
Даә ганкахьала, с`ә, з`ә хдылоит абарт ажәәқәа рфы:
С`ә: с`әхьазы – 37, ажә. 27 ш. – шәара шәхала
Аәаныхьча дыс`әкы! – 35, ажә. 22 ш. – аәаныхьча
дышәкы!
а́мара җас`әауа́ йеналага... - 35, ажә. 22 ш. – ам-
ра җашәо ианалага...
ас`әҗамаҗа; ас`әыҗа – 35, ажә. 22 ш. –
ашәҗамаҗәа
илыс`әалҗейә – 38, ажә. 36 ш. - илшәылҗеит
[й]аалс`әылхыз... - 38, ажә. 36 ш. – иаалшәылхыз
з`ә: аәаныхьча ихәатәа з`әыула! – 44, ажә. 50 ш. – аә-
аныхьча ихәатәы жәула!
аз`әоымса́кья йле ааҗас`әә – 41, ажә. 50 ш. –
ажәыошәәкья ила иааҗашәеит
з`ә-гәартәк у́стуш – 42, ажә. 50 ш. – жәгәартәк
усташт!
...аз`әт – 41, ажә. 50 ш. – иажәт
изз`әын, сәлге – 29, ажә. 13 ш. – изжәын, салгеит
из`әмашь? – 33, ажә. 19 ш. – ижәымашь?
с`әейҗәаз`әа – 37, ажә. 27 ш. – шәеиҗәәжәа
аз`әа – 37, ажә. 27 ш. – ажәа
аз`әоан – 37, ажә. 27 ш. – ажәоан... уб. иц.

Абри аматериал ишахәо ала, бзыҗтәи адиялект
иазчыдоу абызпхьатәи алабиалтә шьтыбжьқәа с`ә, з`ә
иахьагы рыҗсы җоуп ашьхарыуатәи адиялект аҗәәжә-
шьақәа рыюбагы рфы.¹ Убри аамҗазы, иашьашәалоу
алексикафы, бзыҗтәи адиялект аипш, ахархәара рымоуп урт
иреипшым абызпхьатәи алабиалтә шьтыбжьқәа. *Ачыдара
аадырҗшуеит аҗсуатәи аҗәәжәашьафы икоу иҗәҗәоу алаби-
алтә шьтыбжьқәа жьә, шьә.*

*Иарбанзаалак егырт аҗсуа җәәжәашьақәа рфы арт
ацыбжьыкақәа җара игәәхамҗеит.*

¹ Хазлаҗәәжәо Г. Сердиученко истатиа «Об абазинских диалек-
тах» ауп – аизгафы: Сборник памяти ак. Н.Я. Марра. 1938 ш.

Ииашоуп, ашьхыруатэи адиалект иаххэааны макъана акагы рымшыц ухэар ауеит, аха абазатэ диалекткэа рфонетикатэ система ахцэажэаразы аеазышэара ахыкыу усумта зацэык афгы иазгэаҗазам тапантатэи ашьхыруатэи абызпхыатэи алабиалтэ уғэкэа, акакала урт ишэышэуа рварианткэа (с`э, з`э).

Уаҕа автор ашьхарыуатэ диалект афы афонетикатэ цацгэы ала иаликаауеит а-цэажэашыак – аҗсуа, хэжэы. Ицъашыатэуп, аҗсуа ацэажэашыа афонетикатэ системазы абаскак ичыдароу афақт – ашьтыбжыкэа шьэ, жъэ рыказаара азгэаҗамкэа иахынхаз. *Афонетиктэ система ага-нахъала, аҗсуатэи хэжэытэи ацэажэашыакэа рыбжыара хра злоу аипшымра кызцо абарт ашьтыбжыкэа рыказаара-рыкамзаара ауп.* Инаццангы, ашьтыбжыкэа шьэ, жъэ рымазаарала аҗсуа ацэажэашыа рфагылоит егырт аҗсуа бызшэа адиалекткэа – ацэажэашыакэа зегы.

Аҗсуатэи ацэажэашыа арбагакэа зеипшроу ала, икалон аҗсуа бызшэа афонетикатэ системафы шь, жъ рлабиалтэ варианткэа рыварафы *игэғэу* ш, ж рлабиалтэ варианткэагы ыкан хэа агэаанара хазцэырцыр.

Абри иадхэаланы кызца ацанакуеит тагылазаашыак: тапантатэи адиалект цсыж-гэымлоуқыттэи ацэажэашыафы, Аҗсуа шьэ, жъэ аххамоу атыпкэа рфы, икалоит аделабиализация, уи иалцшэаны ихауеит абарт игэғэу ш ж аварианткэа. Арт афақткэа дара-дара узейкэыгазом.

Аха абри хазхыапшны иуадаохон азеипш аҗсуа бызшэа афонетикатэ системафы абызпхыатэи игэғэу аспиранткэа рлабиалтэ варианткэа аханатэ икан хэа агэаанара ахэара.

Убри азы заанацы избатэхон зцаарақэак. Хыызхэала:

1. Ишцеилкаахо аҗсуа ацэажэашыафы, иара азэы ицэажэараан, ашьтыбжыкэа шьэ, жъэ инриваргыланы шэ, жэ гы ахыхэо (шьэ, жъэ ызны шэ, жэ хартома? Иеиуеипшым адиалекттэ рбагакэа еилалома?)?

2. Тапантатэи адиалект иара цсыж-гэымлоуқыттэи ацэажэашыафы – аделабиализация иахкыаны игэғэу авари-

* Автор «цсыж-красновосточни» хэа дызфу ацэажэашыа ахыз хара ихапсахит уи ажэытэ хызы «цсыж-гэымлоуқыттэи», ма «гэымлоуқыттэи» хэа.

антқәа ахьҕауа – иашьашәалоу алабиалтә вариантқәа рхәараан ағәғәара рныпшзом. Ари шҕеилкаахо?

3. Тапантатәи адиалект иара убри ҕсыж-гәымлоқыттәи ацәажәашьафәи аимкьаратәқәа дә, тә, тә раффрикатизация иахкьаны ихәуз цә, чә, чә алабиалтә аффрикатақәа аделабиализация анрыхтысуа, хыхь иазгәаҕоу ш, ж реипш, ихартәит иғәғәоу е, ц, е. Азцаара цәырцуеит, абартҕы аханатә иғәғәоу авариантқәа рымазма? Убас иц.

Җа хзын измактәым фақтуп хзыхцәажәаз ацәырцрақәа рфәи ашьхарыуатә диалект аҕсуа ацәажәашьеи тапантатәи адиалект ҕсыж-гәымлоқыттәи ацәажәашьеи рыбжьара аи-мадара шыкоу. Аҕсуатәи ацәажәашьа иазчыдароу шъә, жъә ашьтыбжьқәа ргенезис макьана избамкәа инхоит.

§ 3. Абызхаҕыцтәи алабиалтә еимкьаратәқәа.

Аҕсуа бызшәа аахыцтәи адиалектқәа ирымоуп хҕаны икоу абызхаҕыцтә алабиалтә еимкьаратәқәа тә, дә, тә. Абри ахҕара иахьа тапантатәи адиалект афәи икам. Тә, дә, тә тапантатәи адиалектҕы иамазар акәын. Урт аффрикатизация амосала иҕсаххеит чә цә чә // цә зә цә рыла, дара урт нас ҕсыж-гәымлоқыттәи ацәажәашьафәи, уажәшьта аделабиализация иахкьаны, ихартәит е, ц, е (иаха имаҕны ц, з, ц).¹

Хыхь зызбахә хәоу астатиафәи Г. Сердиученко ашьхарыуатәи ацәажәашьақәа обаны – аҕсуатә, хәыжәтәи хәа – ишоит, абарт ашьтыбжьқәа рымазаареи рымамзаареи еиҕаргыланы. Аҕсуатәи ацәажәашьафәи тә, дә, тә ыкоуп, хәжәйтәи ацәажәашьа урт амазам, уака урт ихартәит т, д, т – ихәеит уи.²

Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьақәа абри адыргала реиҕаргылара зыкалом. Ишеилкаахаз ала, *абызҕхьатәи алабиалтә еимкьарақәа рыхҕара тә, дә, тә иахьаҕы инханы икоуп аҕсуатәҕы, хәыжәтәҕы ацәажәашьақәа рфәи. Урт инарываргыланы ацәажәашьақәа аобаҕы рфәи аҕыҕ амоуп аделабиализация апроцесс, уи иахкьаны*

¹ Шәахә. Тап. ад. § 5, § 12.

² Шәахә. уи итәы «Об абазинских диалектах»... ад. 250.

иҳауеит иабац т, д, т. Ацәажәашьатә еипшымрақәа ыкоуп абарт ашьтыбжьқәа рделабиализация апроцесс амехак ала. Хәыжәтәи ацәажәашьафы уи амехак иаҳа итбаауп. Уи апроцесс ацәажәашьақәа аобагы рфы ажәаҳәаоцәа рықәра иахьыпшуп.

Хәыжәы ацәажәашьафы тә, дә, тә иахьагы рыпсы тоуп иеиҳабу абицара рыбызшәафы (абас 60-70 шықәсеи уи ахыхьы). Иеицбу абицара рыбызшәафы (60 шықәсанза)¹ аҳ-ра руеит урт рделабиализациатә вариантқәа.

Ацсуатәи ацәажәашьафгы тә, дә, тә рделабиализация тып змоу фақтуп, аха арака аделабиализация рчыдароуп 25-30 шықәсанза зхьцуа ажәаҳәаоцәа. Иеиҳау ақәра змоу ажәаҳәаоцәа тә, дә, тә системала ирзынханы икоуп.²

Иаххәап:

Хәыжәтәи ацәажәашьа

1. тә, дә, тә ыкоуп:

тә: афатәа – 12, ажә. 65 ш. - афатә

жәытәала – 12, ажә. 65 ш. – ажәытәан

иҳаитәра гыйдырам, иәмбыститәра гыйдырам,

илыгитәра гыйдырам – 21, ажә. 75 ш. – иахитәра

издырам, иаамыстеитәра издырам, инхаоитәра издырам

дақәтәеит – 14, ажә. 64 ш. – дақәтәеит уб.иц.

дә: даадәылтцыйт – 12, ажә. 65 ш. - даадәылтцит

удәылызгада ўара? – 12, ажә. 65 ш. – удәылызгада уара?

дыдәықәлахт – 15, ажә. 75 ш. - ддәықәлахт... уб.иц.

тә: уматәа аасыт! – 12, ажә. 65 ш. – уматәа аасыт!

Са матәа лысәысцейт – 17, ажә. 75 ш. – сара аматәа лшәысцейт...уб.иц.

2. тә дә тә → т д т

тә→т: абылтәа - 7, ажә. 15 ш. - абылтәы

¹ Агәатарақәа кәцоуп 1940 ш.

² Агәатарақәа кәцоуп 1940 ш.

ихъылпа дытыр^тан - 4, ажә. 15 ш. – ихылпа
д^таиртәан
итан ишә^азан – 1, ажә. 17 ш. – итәаны ицә^ажәон
агәыбжъаны^т – 1, ажә. 17 ш. – агәыбжъанытә
илейхәейт хәын^тагы, жәан^тагы – 8, ажә. 36 ш. –
илейхәейт хәын^тәгы, жәан^тәгы
абъар жәы^та ишәымей – 10, ажә. 36 ш. – ажәытә
абъарс ишәымо^узей?
д^ыйд^талан йайхәейт – 11, ажә. 35 ш. – дидтәалан
иеихәейт...уб.иц.
дә→д: гычра идыкәлейт – 5, ажә. 15 ш. – гычра
идәыкәлейт
аха ныкәара дыдыкәлан. Дышдыкәыз... - 1, ажә. 17
ш. – ах ныкәара ддәыкәлан. Дышдәыкәыз...
идылца дыдылсәмышь^тин! – 11, ажә. 35 ш. –
идәылцуа ддәылшәмышь^тын!
пшааре йаадыкәлейт. 36 ш. – пшаара иа-
адәыкәлейт
дыдыкәлтцейт – 9, ажә. 36 ш. - даадәыкәылцейт...
уб. иц.
тә→т: так дыцалейт – 4, ажә. 15 ш. – тәак дыцалейт
аспирт афар^тан... - 10, ажә. 36 ш. – аспирт
афар^тәан...
хамат^ақәа хәпсахушт – 8, ажә. 36 ш. – хамат^ақәа
хәпсахышт
лымат^ақәа – 11, ажә. 35 ш. – лымат^ақәа...уб.иц.
Аделабиализациатә система дацныкәон 69 ш. зхьцуаз
абазактын^тәи хәжәахәаю.
Иаххәап:
тә→т: дыт^ат – 27 дтәейт
дә→д: дыдыкәыйгалт – 27 – ддәыкәйгалт
Абри аганахъала уи ицәажәашья хәыжәтәи ацәажә-
шья иазааигәоуп.

Ацсуатәи ацәажәашья

1. тә дә тә аанхеит:

тә: даакәтәашьта дыйбейт – 37, ажә. 27 ш. – дакәтәаны дибейт
с`әтәа! – 36, ажә. 43 ш. – шәтәа!
Аеангәарта зтәыз... - 36, ажә. 43 ш. – аеангәарта зтәыз...
амахъә дыкәтәан – 44, ажә. 50 ш. – амахә дыкәтәан... уб.иц.
дә: хадәыкәыйце – 38, ажә. 36 ш. – хдәыкәйтцеит
сәйдәылымцын! – 38, ажә. 36 ш. - шәдәылымцын!
дандәылцых – 36, ажә. :ч ш. – дандәылцых
адәаны – 38, ажә. 36 ш. – адәны
идәыкәлах – 36, ажә. 43 ш. - идәыкәлахт
акәтагъкәа аадәылааган... - 39, ажә. 50 ш. – акәтагъкәа аадәылааган...уб.иц.
тә: сьмаҗәкәа – 38, ажә. 36 ш. – сьмаҗәкәа...уб.иц.

2. тә дә тә → т д т

тә→т: дыкакәтан – 32, ажә. 12 ш. – хыхь дыкәтәан
дакәтан – 31, ажә. 15 ш. – дакәтәан
агәыбжьаныт – 31, ажә. 15 ш. – агәыбжьанытә
утә! сагытум – 33, ажә. 19 ш. – утәа!...стәом
сара сты – 33, ажә. 19 ш. сара стәы
дытан – 35, ажә. 22 ш. – дтәан
йакәто – 37, ажә. 27 ш. – иакәтәоу...уб.иц.
дә→д: ддыкәлә(а) – 32, ажә. 12 ш. – ддәыкәлеит
дгәдәылцыхын... - 32, ажә. 12 ш. – даадәылцыхын
идыкәыйцә – 31, ажә. 15 ш. – идәыкәйтцеит
дыдыкәлан... - 33, ажә. 19 ш. - ддәыкәлан
даадәылырган – 35, ажә. 22 ш. - даадәылырган
дыузаадәылызгап – 37, ажә. 27 ш. – дузаадәылызгап...уб.иц.
тә→т: йакәтан... - 32, ажә. 12 ш. иакәтәан...
йәтак – 33, ажә. 19 ш. – уаҗәак
ас`әҗәмаҗә – 35, ажә. 22 ш. – ашәҗәмаҗәа...уб.иц.
Ацәажәашькәа аобагы рәы цәажәаык ибызшәәы
ана-ара иахдылар ауейт ашьтыбжькәа тә дә тә рлабиалтә
варианткәа реипш, алабиалра зцәызхъоу авариянткәагы
(аригы иаанаго уи ауп: тә, дә, тә ашьтыбжькәа рделабиа-

лизация апроцесс аамтакала имоапысуеит ацәажәашьяқәа аобагы рҕы. Уи урт аобагы рҕы макъана инымцәазац).

Иаххәап:

Дыдықәлахт – хәыжә. 14, ажә. 64 ш. - ддәықәлахт

Иаәшә.иара уи ацәажәао ибызшәаҕы:

Даақәтәейт – хәыжә. 14, ажә. 64 ш. – даақәтәейт

Қытәыс бзиа – хәыжә. 8, ажә. 36 ш. – ауақытәыюса

бзиа

Иаәшә. иара уи ацәажәао ибызшәаҕы:

Абцъар жәыта – хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – ажәытә

абцъар

Хәынтагы, жәантагы – хәыжә. 8, ажә. 36 ш. хәынтәгы, жәантәгы

Хәмаҕақәа – хәыжә. 8, ажә. 36 ш. – хәмаҕақәа...
уб.иц.

Ашьа аакаҕәә – аҕс. 33, ажә. 19 ш. – аакаҕәейт

Иаәшә. иара уи ажәахәао ибызшәаҕы:

Ұаҕак – аҕс. ажә. 19 ш. – уаҕак

уҕа – аҕс. 33, ажә. 19 ш. – утәа

дыдықәлан... - 33, ажә. 19 ш. - ддәықәлан... уб.иц.

са дыстәуп – аҕс. 37, ажә. 27 ш. – са дыстәуп

ақытәыс – аҕс. 37, ажә. 27, ш. – ауақытәыюса

даадбыльц – аҕс. 37, ажә. 27 ш. даадә ылцит... уб.иц.

Иаәшә.иара уи ажәахәао ибызшәаҕы:

Дадталоп – аҕс. 37, ажә. 27 ш. – дадтәалоуп

Агәыбжъаныт – аҕс. 37, ажә. 27ш. – агәыбжъанытә

дыдықәлет – аҕс. 37, ажә. 27 ш. - ддәықәлейт уб.иц.¹

*Ара иаагоу аматериал ишахнарбо ала, **тә, дә, тә** рыла
Аҕсуеи Хәыжәи рцәажәашьяқәа реиҕаргылара зыкалазом,
иаархәны, урт рҕы икоу аделабиализация апроцесс хра
злоу дыргоуп егырт ирацәоу амоментқәа рҕы кырза ие-
ицәыхароу ацәажәашьяқәа диалектк аҕы реидкыларазы.*

Зейцшла игәцарактәуп **тә, дә, тә**, рделабиализациеи
рызреи атенденция ашьхарыуатә диалект аҕы. Тапантәтәи
адиалект аҕы арт ахцәгы аҕсахрақәа рыхтысит, арака-

¹ Егырт ажәахәаоцәа рҕы арт ашьтыбжъқәа рхархәараан аи-
лаҕсарақәа цъара-оыцъара мацара иахдылозтгы, ари ажәахәао
ибызшәаҕы урт системала иахдылон.

гы изит **тө, дө, тө**, аха иалкаау ацөажөашьяафы урт аффрикатизация анрыхь ашьтахь, ихауит урт рделабиалтө варианткөа (ф, ц, е).

Аларингалтө спиранткөа. Акылааратөкөа **х, хө** – рларингалтө ицару аспиранткөа **г, гө**¹ ацсуа бызшөа аахыцтөи адиалекткөа рфы реырыцсахит: актөи иахнатөит **aa//ā**, аобатөи – **ө**.² Тапантатөи адиалект афы урт аобагы иахьяуажөраанза икоуп. Уакагы цьара-цьяара реырыцсахит, аха уи иахкьяны урт иахарак ихартөит **г, гө** арөфлекскөа.³

Ашьхарыуатөи адиалект афы **г** иаххөааны Г. Сердиученко иөует: ацсуа диалекткөа рөеипш, ашьхарыуатөи адиалект афгы **г** **aa** хнатөит.⁴ Ари ахөахья икацөкьоу атагылазаашья цабьрг аанарцшзом, избанзар ашьхарыуатөи адиалект афы **г** зынзаск ихамам хөа ауп иаанаго. Насгы, ашьхарыуатө диалект ацөажөашьякөа аобагы рфы ари аганахьяла зынзаск иөипшу атагылазаашья икоуп.

Ашьхарыуатөи адиалект афы аспиранттө элемент **г** ацсыера аныцшуөит, иара убасцөкья **гө**-гы.

Аахыцтөи адиалекткөа рөеипш, арака иалкаау атыцкөа рфы **г(a)** иахнатөит **aa//ā**, **гө** – **ө**.⁵

Хөыжөы ацөажөашьяафы **г(a)** → **aa//ā** ахь, **гө** → **ө** ахь рыиасра апроцесс назахьөит ухөар аөует. Иналаршөааларшөны иуцылоит **гө**, угы иөихабу абицара рцөажөарафы.

Иаххөап:

гa → aa//ā:

саа́йанцик – хөыжө. 2, ажө. 15, ш. – сааиаанза

наурк... аашылеит – хөыжө.2, ажө. 15 ш. – алашара...

ааюналеит.

¹ Иазгөатоу ашьтыбжькөа аспециалтө литературафы фарингалтө спиранткөаны ицхьазан. А. Чаргеишвили иөксперименталтө тцаара ишышьақөнаргылаз ала, урт калоит ахөламшөы афы, убри акынтө иаха ииашахоит урт аларингалтө (ахөлымшөытө) шьтыбжькөа хөа ицхьазазар.

² Шөахө. Тап. § 5.

³ Шөахө. Тап. § 5; §23, ад. 64-65.

⁴ Шөахө. Уи итөы «Об абазинских диалектах», ад. 249, 251.

⁵ Иаөшө. Тап. §6, ад.29; § 23, ад.64.

йе́хәа а́тыйхын... - хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – иахәа ааҗихын...

и́таацеа́кәагы йаргы – хәыжә. 1, ажә. 17 ш. – и́таацеа́кәагы иаргы...

йуажә́анзара – хәыжә. 11, ажә. 35 ш. – уажәраанза

данаа́дылц... - хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – данаадәылц...

ха́ба даа́гылари... - хәыжә. 14, ажә. 64 ш. – ха́б даагылар...

иа́з`әыйт – хәыжә. 15, ажә. 75 ш. – иаажәит

у́псаа́йт! – хәыжә. 20, ажә. 75 ш. – у́псаа́йт!

даа́дәылцыйт йаргы – хәыжә. 12, ажә. 65 ш. даа́дәылцит иаргы... уб.иц.

г|ә→ә:

аа́багы икылст – хәыжә. 6, ажә. 15 ш. – аа́багы кылсит

ах́гы шаа́ка́ изы́рәыт – хәыжә. 1, ажә. 17 ш. – ах́гы аша́кәы изы́рәыт

әы́ця – хәыжә. 11, ажә. 35 ш. - иа́ызца

әы́тәыс бзиа – хәыжә. 8, ажә. 36 ш. – а́уааытәы́са бзиа

иа́цаца́ дра́цаәжә́йт – хәыжә. 8, ажә. 36 ш. – иа́цаца́ дра́цаәжә́йт

әы́нәәжә́ жәабей – хәыжә 14, ажә. 64 ш. – әы́нәәжә́-иәәба

әы́нәәжә́ – хәыжә. 15, ажә. 75 ш. – әы́нәәжә́

сы́це чмаза́әуп – 20, ажә. 75 ш. – сы́це чмаза́әуп

абля́әа – 23, ажә. 75 ш. – а́гәылшы́ап

иа́шы́ыәы́кхаз – хәыжә. 17, ажә. 75 ш. – а́пшы́батәи (а́уааы) уб.иц.

Аба́рт а́жәа́хәа́әца́ әы́ця рәы́ г|ә-гы х́дылеит.

Иа́ххә́ап:

а́мг|ә́ – 15, ← ажә. 75 ш. – а́моа

г|ә́ады́гь – 23, ажә. 75 ш. – а́тыша

уй дг|ә́ы́цә́гьа́зоуп – 14, ажә. 64 ш. – уи́ дуа́аы́цә́гьа́зоуп

г|ә́ыты́г|ә́ы́ск – 14, ажә. 64 ш. – уа́аы́тәы́әса́к

Ари ажәахәао (64 ш.) ажәа ацәг_ләан азы ихәон ацәг_ләан (шәахә. 14).

Аңсуа ацәажәашьяәгы г(а)→аа ахь, гв→о ахь аиасра апроцесс, аахьцтәи аңсуа бызшәа адиалекткәа рыкны еипш, иалагахьейт, аха ма иеипцоу, ма иеихау системала иара азәы ибызшәаәгы иахцылоит г-гьы, гв-гьы:

Иахцәап:

г(а) → аа//ā:

лаба дьук аайхәан... - аңс. 32, ажә. 12 ш. – лаба дук ааихәан...

даагылари ифушан – аңс. 32, ажә. 12 ш. – даагылар, ифашан

...аайгә(а) – аңс. 31, ажә. 15 ш. - иааигейт

...аайаун – аңс. 33, ажә. 19 ш. – иааиоун

дыгызмаайт – аңс. 35, ажә. 22 ш. – дзымааит

йәштыихын... - аңс. 35, ажә. 32 ш. – иааштыихын...

даайшьтыит – аңс. 35, ажә. 22 ш. – дааишьтит

йаарызейтит – аңс. 37, ажә. 27 ш. – иаарызейтит

даадәылыц – аңс. 37 ажә. 27 ш. - даадәылцит

...алсәылхыз... - аңс. 38, ажә. 36 ш. иаалшәылхыз

ачара-зәра нейлгараак... - аңс. 36, ажә. 43 ш. – ачара-жәра анеилгалак...

даайхъазгылет – 44, ажә. 50 ш. – дааихагылейт... уб.иц.

гө→о:

абаоқәагы – аңс. 29, ажә. 13 ш. – абаоқәагы

адыгья оыны – аңс. 34, ажә. 19 ш. – адыгья оны

йозацәа – аңс. 35, ажә. 22 ш. – иоызцәа

дычмазаохә – аңс. 35, ажә. 22 ш. – дычмазаохейт

аеыо – 37, ажә. 27 ш. –аеыа

с`әыоыцья – аңс. 37, ажә. 27 ш. – шәыоыцьягы

рыонаәы – аңс., ажә. 27 ш. – рыонаәы

хыоцәцәа – аңс. 37, ажә. 27 ш. – хоык аәцәа

быоыныфа – аңс. 36, ажә. 43 ш. - амыоныфа

бжәхә-бжымыш ыкымоысыз... - аңс. 36, ажә. 43ш. – бжәхә-бжымыш иахымоасыз...

дымоәсан – аңс. 44, ажә. 50 ш. – дымоәсуан... уб.иц.

Дара абарт ажәәхәәюцәә рбызшәәфы иахпылоит г(a)-
ггы, г(ә)-ггы.

Иаххәап:

г(a)

дг^адылцыхын... - ақс. 32, ажә. 12 ш. - да-
адәылцыхын...

данг^ашшы... - ақс. 31, ажә. 15 ш. - дан^ашш...

иг^айган... - ақс. 31, ажә. 15 ш. - иа^айган...

дг^аймдан... - ақс. 33, ажә. 19 ш. - дааимдан...

иу^ама? - ақс. 33, ажә. 19 ш. - иуа^ама?

дг^анхә - ақс. 35, ажә. 22 ш. - даанхеит

дг^албе - ақс. 35, ажә. 22 ш. - даалбеит

дых^абг^ан- ақс. 37, ажә. 27 ш. - дыхтабаан

...сызг^а! - ақс. 38, ажә. 36, - исзааг!

әангә^арта йг^арцан... - ақс. 36, ажә. 48 ш. - әангә-
арта аарцан...

дг^арылалари... - ақс. 36, ажә. 48 ш. - даарылалар...

ау^ақәә - ақс. 36, ажә. 48 ш. - ауа^ақәә

г^апны г^ан йг^абә - ақс. 39, ажә. 50 ш. - аапын аан,
иаабейт... уб.иц.

г(в):

мг^вак - ақс. 32, ажә. 12 ш. - м^вак

дакыг^выналаз... - ақс. 32, ажә. 12 ш. - дахыюналаз...

иг^вәнахыуз... - ақс. 35, ажә. 22 ш. - ынтә...

афыг^выкгы - ақс. ажә. 27 ш. - аф^выкгы

еыг^вык - ақс. 37, ажә. 27 ш. - еу^вык

сычмазаг^вхейт - ақс. 37, ажә. 27 ш. - сычмаза^вхеит

быг^выныфа - ақс. 36, ажә. 43 ш. - ам^ваныфа

г^вызашыта ина^архәаз - ақс. 36, ажә. 43 ш. - ызас
иаархәаз...

йадырг^вангы - ақс. 44, ажә. 50 ш. - дыроег... уб.иц.

Ашьхарыуатәи адиялект әфы (еихаракгы уи ақсу^а
ацәажәашыәфы) иахыагы инханы икоуп г, г^ә ашытыбжықәә.
Аракагы урт рықсахрақәә калеит, аха иазгәататәуп, урт
ақсахрақәә аахыцтәи адиялектқәә рымәала ишцаз (иаәшә.

иаархәу арефлекс тапантәтәи адиалект псыж-гәымлоқыттәи ацәажәашьяәы: г|→г; г|ө→гө).¹

§5. Афарингалтә еимкьаратәкәә.

Ақсшәә аахыцтәи адиалекткәә рәы хь-и иара алаби-алтә вариант хьә-и уажәы иказам. Бзыцтәи адиалект ағы урт псаххеит х, хә рыла. Абжьыуатәи адиалект ағы урт х, хә иреипшхеит. Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьякәә аобагы рәы, тапантәтәи еипш,² хь, хьә нханы икоуп.

Иаххәап:

дхъалахт – хәыжә. 4, ажә. 15 ш. – дхалахт

уахъык – хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – уахык

ихъамы – хәыжә. 12, ажә. 65 ш. – ихамы

рацәә ихъаау! – хәыжә. 1, ажә. 17 ш. – шақа ихаау!

даахъынхәын... - хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – даахынхәын...

ахъыза – ақс. 32, ажә. 12 ш. – ахыза

...рхъазы... - ақс. 35, ажә. 22 ш. – рхазы...

с`өыхъазы – ақс. 37, ажә. 27 ш. – шөхазы...

даайхъазгелет – ақс. 44, ажә. 50 ш. – дааихацгылеит...

ахъәшә – хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – ахәшә

ихъәда – хәыжә. 3, ажә. 15 ш. – ихәда

хахъәык шытан – хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – хахәык шытан... уб.иц.

Хь, Хьв ашьтыбжькәә ашьхарыуатәи адиалект ағы ана-ара икалоит ихартар бзыцтәи адиалект ағы ихамоу арефлекскәә х, хә. Асеипш ала урт реитныпсахлара хәыжәтәи ацәажәашья иаха иазчыдароуп, ақсуатәи ацәажәашьяәы хара уи гәахтеит азәызатәык ибызшәәы.

Хыхь иазгәахтаз ажәәхәәоцәә рбызшәәы хь, хьә инарываргыланы, иахдылоит х-гы, хә-гы.

Иаххәап:

ихынхәын... - хәыжә. 8, ажә. 36 ш. – ихынхәын...

ихәда – хәыжә. 8, ажә. 15 ш. – ихәда

¹ Шәәхә. Тап. § 23, ад. 64-65.

² Шәәхә. Тап. §7; §23, ад.63.

ихазы – аҗс. 3, ажә. 27 ш. – ихала
ахабжы – аҗс. 27 ш. – ахабжь уб.иц.

Хь, Хьә абасеипш рыҗсахра ыкан тапантатәи адиалект гәымлоқыттәи ацәажәашьяфгы.¹

Абри ариад иатәу иеиоу ашьтыбжькәа к, кә, аҗсуа бызшәа аахыцтәи адиалекткәа рҗеипш, еыҗсахрак рыхтысзом ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьякәа аубагы рҗеи. Тапантатәи адиалект акәзар, ишдыру еипш, иалкаау атыҗкәа рҗеи к ыиасит ь ашьтыбжь ахь.²

§ 6. Ахаҗыц-кышәтә спиранткәа рыхпара.

Ахаҗыц-кышәтә спиранткәа хҗа в, ф, ф], уажәраанзагы ишазгәахҗахьаз еипш,³ ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьякәа рыхбагы ирымоуп.

Икоуп:

дыйв¹атан – хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – диватәан

ацла давагылан дг|анх² – аҗс. 35, ажә. 22 ш. – ацла давагылан даанхеит

жәаф – хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – жәаф

фы-мыш – Абазақыт, 27, ажә. 69 ш. – фы-мыш

уй епш аазыхыса фуп – хәыжә. Ажә 75 ш. – ари еипш ихысыз фуп

аф ран дыхьяцапҗауп – хәыжә. 25, ажә 75 ш. – аф ран дхьяцапҗауп... уб.иц.

Аҗсуа бызшәафы ашьтыбжь Ф] ахыыкоу ажәа аф|а («тонкий») аҗы зацәык ауп, ашьхарыуатәи адиалект аоцәажәашьяк рыхгы уи ажәа аф|а хәа икоуп.

Ари аганахьала ашьхарыуатәи адиалект, тапантатәи еипш акәымкәа, аҗсуа бызшәа аахыцтәи адиалекткәа ирыкәшәоит.

¹ Шәахә. Тап. §7, §23 (ад.63). Уака х хә аарцшуп абас: хә, хәо.

² Шәахә. Тап. § 7, §23 (ад.62-63).

³ Шәахә. «Об одной фонетической закономерности в абхазско-абазинских диалектах». Сообщения АН Груз.ССР, т. III, №8, 1942г.

Ишеилкаахаз ала, аспирантқәа рыхқара в ф ф. ашь-харыуатәи аахыцтәи аңсуа диалектқәеи рәы икалеит алабиалтә аффрикатақәа зә цә цә рыпсахра ашьтахь. Дара убырт аффрикатақәа рделабиализация иалцшәаны тапантатәи адиалект ағы ихауит дааа рефлекск (з, ц, ц).¹

§7. Алабиалтә аффрикатақәа.

Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьақәа аобагы рәы, аахыцтәи адиалектқәа рыкны еипш, икоуп ишәышәуа алабиалтә аффрикатақәа мацара – зә, цә, цә (иаәшә.тапантатәи адиалект ағы арт инарываргыланы цә, чә, чә-гы).²

Амала иазгәатәуап акы: хәыжәтәи ацәажәашьағы иазгәатәу ашьтыбжьқәа (зә, цә, цә), тапантатәи адиалект иеипшны зны-зынла алабиалра хәычык аңсыера рныпшуеит. Ақытақәа Абазакти Аңсуеи рбызшәағы абри аганахьала иаха иғәгәуа апозиция аадырқшуеит.

§8. Адыгьа бызшәақәа ркынтәи иалалаз ашьтыбжьқәа.

Тапантатәи адиалект акны еипш, ашьхарыуатә ағыы иахдылоит адыгьатә шьтыбжьқәак.³ Урт ахархәара рымоуп адыгьа бызшәақәа ркынтә иампсаху ажәақәа рәы (ажәа ахәта зны-зынла хылцшьтрала иадыгьамзаргы калоит).

Асеипш икоу шьтыбжьқәоуп:

1.Алатералтә спирантқәа рыхқара л, л, л.

Иаххәап:

л:

аблаа – хәыжә. 2, ажә. 75 ш. – агәылшьап

амалл – хәыжә. 2, ажә. 75 ш. – ахархәага

халлақ – аңс. 35, ажә. 22 ш. – анырцәара... уб.итц.⁴

¹ Абри иаххәааны шәахә. хыхь иаагоу астатиа.

² Шәахә. Тап. § 7.

³ Шәахә. Тап. § 9.

⁴ Дара урт ажәахәаоцәа рбызшәағы, урт инарываргыланы, иахдылоит иабац аңсуа л-гы. Иаххәап: хайла – хәыжә. 21, ажә. 75 ш. – агызмалра (иаәшә.акаб.хайла). Алмат: аламаҗны ибеит –

л':

Л'апк: оытоыс л'апк – аңс. 37, ажә. 27 ш. – ахылтцшътра, аймышътра

Л'ача: – дагылл'ачо – аңс. 43 ажә. 50 ш. – ацыркь: уи дагыцыркьуп

чанакалл'а – аңс. 43, ажә. 50 ш. – аччархә

алл'аныкәа: рылл'аныкәақәа – хәыжә. 1, ажә. 17 ш. – аган, авара: урт рганқәа (рыварақәа)... уб.иц.

л:

Лыхәпагәа – хәыжә. 11, ажә. 35 ш. – афырхаца ихыз

Абубекъыр йан дылзызыроын, (л/йайдахәылейт), бзиа-ра айхәыллейт... - хәыжә. 18, ажә. 75 ш. – Абубекъыр иан дылзызыроын, абзиара дақәшөейт (адыгь йехәыл|ан – ахтыс, ақәшөара)...

2. Абызгәтантәи аспирантқәа х хә

Ашьхарыуатә диалект ағы, тапантатәи еицш, адыгь-атәи х ашьтыбжь х ацәапшыра аанахөейт.¹

Иахдылоит абарт атыпқәа рғы:

ахьакәагы – хәыжә. 11 ажә. 35 ш. – ақьақәагы [иағшә. адыгь. хакәй] аўуй закәхьахәе акамбашь дьу шытагәаны изфә?х – хәыжә. 7, ажә. 15 ш. – ари закә гламу-зеи (иғәғоузеи) акамбашь ду шытагәаны изфо?

аўуй (й)акәуп дызырхьахәу – аңс. 34. ажә 27 ш. – ари акәуп дзыргәғәо

йаре ихьахә (!?) – хәыжә. 12, ажә. 65 ш. – иара ицсадгыыл, [иағшә.адыгь. хакә]

Банахьас – хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – (хатөы хьзуп)

апхәысца инылба дымахьын – хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – апхәызба ианылба, лыцсы мацхеит. Амахьра – аңсы амацхара [иағшә.адыгь. махьын]

салам йейбырхьыт – хәыжә. 12, ажә. 65 ш. – салам еибырхәейт [иағшә.каб.сальам йахьын]...уб.иц.

хәыжә. 8, ажә. 36 ш. – ассир: ссирны ибеит. Иағшә. Акаб.(г) аль-амат. Акабла: ари акаблала йкоуп – хәыжә. 23, ажә. 75 ш. – аган: абри аганахьала йкоуп уи) (иағшә.акаб.:хабльа)...)уб.иц.

¹ Шөахә. абри иазкны Тап. §9.

Аурыс ажәа «хозяин» аёы, тапантатәи еипш, ашьхарыуатә диалект аёгы ихахауеит ашьтыбжь 'х: а'хазен (хәыжә.16, ажә. 75 ш.).

Акаб. 'хә – хыхь иаагоу кабардатәи ашьтыбжь алаби-алтә вариант – 'хә хәа инхоит ашьхарыуатә диалект аёгы.¹

Иаххәап:

'хәйтныға – хәыжә. 23, ажә. 75 ш. – ахақәйтра

ауй' хара хә'хәйтым аз' аагарныс – хәыжә.ажә. 75 ш.
– азы агара хара хәқәйтым

и'хәйтхейт – хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – ахы иақәйтхейт

а'хәамы'хәқәа – аңс. 37, ажә. 27 ш. - аашьяоцәа

бзыл'хәыға² – аңс. 38, ажә. 36 ш. - аңхәызба

на'хәаға – аңс. 36, ажә. 43 ш. – аарпшра... уб.иц.

'Хә, егырт адыгья бызшәақәа рыкнытә иалалаз ашьтыбжьқәа реипш, иахдылоит дара убарт абызшәақәа рыкнытә иалалаз алексикаёы. Аха зны-зынла абри иқәымныкәо ажәақәагы хдылоит. Аңсшәаёы итбааны ахархәара змоу ажәа ахәычы, хәыжәтәи ацәажәашьяёы цъара-цъара иахдылеит 'хәычы авариант амангы.³

Иаххәап:

Ла 'хәычыкгы абейт – хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – ла хәычыкгы абейт

ипха 'хәычы – хәыжә. 11 ажә. 35 ш. – ипха хәычы

ачкәын 'хәычы – хәыжә.2, ажә 15 ш. – ачкәын хәычы

ачон 'хәычы – хәыжә. 23, ажә. 75 ш. – ачуан хәычы

асыс 'хәычы – хәыжә. 21, ажә. – асыс хәычы...уб.иц.

Иара уака имачымакәа иахдылоит аахыцтәи аңсуа диалектқәа рёы икоу ахәычы авариант. Иара уи, 75 шықәса зхыцуаз ақыта Хәыжәы акынтә ажәахәао (шәахә. хыхьтәи аёырпштәқәа), еиха иихәоз хәычы акәын.

Иаххәап:

¹ Шәахә. Тап. § 9.

² Егырт ажәахәаоцәа рбызшәаёы иуахауан бызл'уға (хәыжә.8, ажә. 36 ш., хәыжә. 14, ажә. 64 ш.) арака л' авараёы 'хә ыззар каллоит.

³ Аңсуатәи ацәажәашьяёы хәычы ацынхәрас иахдылон ма хәыц, ма чкәын.

ала уака ишьталан, ацаца хэыцқа кыка дынарцеон – хэыжә. 15, ажә. 75 ш. – ала уака ишьталан, ацаца хэыцқа акыка днарцеон

асыс хэычы – хэыжә. 15, ажә. 75 ш. – асыс хэычы... - уб. иц.

Ицэгьоуп ахэара, хэычы авариант шытас иамоуп хэа 'хэычы. Абри аганахьала хра ацоуп хэыжәтәи жәахәаык ифәи игәахтәз вариантк. Ари ажәа кучы авариант алагы ихы иаирхәеит.

Иаххәап:

Амца кучы ааибейт – хэыжә. 14, ажә. 64 ш. – амца хэычы ааибейт

оые-кучык аайхәаайт – хэыжә. 14, ажә. 64 ш. – о-ехэычык ааихәеит

Кучы (кэычы) авариант ала ари ажәа хара ихәахьан бзыптәи адиалект афгы.¹ Иазгәацоу ашьтыбжь 'хә ацацгәи абри ажәафәи ашьтыбжь кә (ку) акәзароуп (иафшә.иара уи 'хәит – «азини» аңсуа аха-кәитрей).²

Агәцаракра азутәуп дәәа факткгы. Иаңсыуа ажәоу ахьагәыкәта - (ажәа ахагәта афәи), хъа – «ахы», гәы-»агәы», кә-»ақә, ихараку ахәта» аелементкәа рыла ишьақәгылоу, – цсхәытәи жәахәаык кә ашьтыбжь 'хә ахь ииаигейт. Ари ажәа уи ихәон абас: ахьагу'хәта, иаххәап, ипхәыс клап лыхьагу'хәта икәгылан... дааит - Цсхәы, Хәжәы. 14, - ипхәыс акалап лхагәта икәгыланы... дааит... уб. иц. (Иафшә. иара уака кә цсахзам акацарба аформафәи - икәгыланы).

§ 9. Агеминациатә (иобоу) цыбжьыкақәа хәа изышьтоу рызцаара.

Г. Сердиученко абаза бызшәафәи иазгәеитәит жәааа ркынза «афонетикатә цакы змоу» агеминациатә цыб-

¹ Излеидхәалоузеи уии атырқә бызшәақәа кучук – («ахэычы») ражәеи?

² Шәахә. Тап. § 9.

жыыкақаа рыказаара.¹ Уи абаза бызшәа иалаитцоит ашьхарыуатә диалектгы; убри ақынтә урт ашьхарыуатә диалект афгы ыкоуп хәа агәаанагара имоуп.

Хара иашьашәлоу атыпәфы инеипынкылан хазатгылеит ари азцаара.² Иазгәахтеит, аңсуа бызшәа адиалекткәа рфы ишхамам иарбанзаалак агеминатиатә (обаны икоу) шытыбжыкәа, арака аус ахьхамоу ашьатакәа (ма ашьагәыткәа иарбанзаалак рыхәта) рюбатәра акны ауп, арацәара – акырынтәра – аинтенсивра аарцшра афункциа анагаразы.

Зны-зынла (ахәхәара, азәзәара), иеипшу Ѡ-цыбжыкак цыарак иахдылозар, уи ақәыгәгәара иабзоуроуп (ажәәфы игәгәоу ақәыгәгәара иахкыаны, ақәыгәгәара змамыз ашьата абжыка ызит).

Абасала, абри азцаара азаатгылара иаңсам, азцаатәи абри аган аракагы хазхәаңшзом. Ашьхарыуатәи адиалект иазкны Г. Сердиученко хыхь иаагоу игәаанагара афакттә тагылазашьа ишақәымшәо азгәатара азхархоит. Арака ацыбжыкакәа цыарак реизырцәарагы хамазам.

Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьакәа аобагы рфы, иашьашәлоу атыпкәа рфы Ѡ-цыбжыкак цыарак аламала иахдылазом. *Урт рыбжыара ашьата абжыка иахыагы инханы икоуп.*

Иаххәап:

Рыхыакәа хыцәыцәара атахьуп – хәыжә. 2, ажә. 15 ш. – рыхкәа рхыцәцәара атахуп

Аңшәахәкәа цыицәыцәейт. Аңшәахә аңдыицәыцәә, аблааа и'хәитхейт – хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – адацкәа пицәцәейт. Адац аңпицәцәә, агәылшьап ахы иақәитхейт.

Ацыхәагы арс`әыс`әон – хәыжә. 7, ажә. 15 ш. – ацыхәагы аршәшәон

Аха йааршәашәани (sic!) йаакаңса! лхәейт.

Иршәышәейт, иршәышәейт, абзиакәа гьакампсейт. Сара схәаланы йаасыршәышәушт – 9, ажә. 36 ш. – аха

¹ Шәахә. иазгәагоу истатиа, ад. 248.

² Шәахә. «Тап.» §10, насгы хрецензиа «Некоторые замечания на работы проф. Г.П. Сердиученко по абазинскому языку. Аңсны ацәарадырратә институт аусумтәкәа, XXIII, 1949, ад. 171.

ааршөшөөаны иаакаҗса! – лхәеит. Иршөшөеит, иршөшөеит,
абзиақәа камҗсеит. Сара схаланы иаасыршөшөашт.

өызөызөә! – хөыжө. 4, ажө. 15 ш. – уөызөзөә!

Бзиан умпы зөызөәаны... - хөыжө. 21, ажө. 75 ш. – ибзи-
ан унапы зөзөәаны...

илзөызөән... - аҗс. 41, ажө. 50 ш. – илызөзөән...

йахшьагы алақәа дыдыйрыжөыжөән – хөыжө. 2, ажө
15 ш. – иахөшьагы алақәа дыдирыжөжөән...

аҗызқәа җынаөыөыйт – хөыжө. 21, ажө 75 ш. аҗызқәа
җнаөеит

ухөыхәә! – аҗс. 37, ажө. 27 ш. – ухөхәә!

дыхөыхөё... даныхөыхәә... - аҗс. 37, ажө. 24 ш. –
дыхөхөеит... даныхөхәә...

өыйшөшьөшөуан – аҗс. 31, ажө. 12 ш. – иөишөуан

уҗөыҗөән - җсхөы, 10. – уҗөҗөән (иаөшө.аахыҗтөи
адиалектқәа уҗөҗөән, аҗырҗ.җөне!) убас иҗ.

Ашьхарыуатөи адиалект аөы, зны-зынла, аҗыб-
жыыкақәа рыбжыара абжыыка ы ашьаҗа аганахыала зынза
уахыақөымгөыҗзо иҗөырҗуеит (иаххө.: җынаөыөыйт).

Аҗсуа бызшөаөы, раҗөаҗыара иазгөаҗоу аҗыб-
жыыкақәа рыбжыара хыызхөала абжыыка а ыказарҗ шахөҗаз
аҗөра хнаргон иөиҗахөоу аелемент аҗыхөтөантөи абжыыка.
Ашьхарыуатөи адиалект аөы ари а аҗынхөрас системала
абжыыка ы хҗылоит, аха ара икалоит а-гы хҗылар.

Иаххөап, «аха йааршөшөәни йаакаҗса!» (шөахө.
хыхь). Иара убас ара иаагоу аҗаҗарба амасдартө формаөы
ихархөеит а змоу авариантқәа: аршөшөәра «аршөшөәра»,
аөызөзөәра «аөызөзөәра». Арҗ авариантқәа хара теория-
ла ишьақөхаргылақөоз роуп.¹

*Ашьхарыуатөи адиалект арбагақәа иназаны ихаил-
дыркаауеит агеминациатө (иобатөу) җыбжыыкақәа хөа
изышьөтоу рызҗаатөы. Арҗ арбагақәа ихадароу аҗакы рымо-
уп аҗсуа бызшөаөы иобатөтөу ашьаҗақөөи аб-
жыыкаҗҗөақөөи ақөыҗөҗөәреи рызҗаарақәа реилкаара аус
аөы.*

¹ Шөахө.хара хтөы: «Аредупликация афункциазы аҗсуа
бызшөаөы». Известия института языка, истории, материальной
культуры. – Т. VI-VII, 1940 г. (җырҗшөала).

*Иазгәаҭоу аҭыпқәа абжьыкаҭҭәаара, рәы егырт аҭсуа
диалектқәа ирказшьам.*

§10. Егырт абышәақәа рышьтыбжькәа риагашья.

Аурыс бызшәатә к т п ашьхарыуатә диалект аҭы, ша-
махамзар, хәоуп к т п хәоуп ишаҳдыло:

сентябрь - сентабр//сентйабр – хәыжә. 22, ажә. 75 ш.
– сентиабр

стакан – стакан – хәыжә. 15, ажә. 75 ш. – ацәца

десятина – десетина // дысытына – хәыжә. 23, ажә. 75
ш. – адестын

спирт – аспирт – хәыжә. 10, ажә. 36 ш. – аспирт

совет - асоветт – аҭс. 39, ажә. 19 ш. – ахеилак

тачанка – атачанка – аҭс. 37, ажә. 27 ш. – атачка

подвал – пдвалк – хәыжә. 10, ажә. 36 ш. - ҭәрацак

поп – пдк – хәыжә. 4, ажә. 15 ш. – папык

кило - жьы-х-кыла-к – аҭс. 40, ажә. 50 ш. – х-кылак

акәац

мешок – мышок¹ //мышакә – хәыжә 26, ажә. 75, ажә. –
аацәа!

платок – блатикә – аҭс. 35, ажә. 28 ш. - ачабра

кучер – икычрагы – хәыжә. 12, ажә. 65 ш. – икычер-
гы уб.иц.

Ауслуат аҭы к зны-зынла к-гы хнаҭоит:

сагымыжыкалашам – хәыжә. 12, ажә. 65 ш. – сара

анхааы иеы сакәым. Иафшә.аурыс мужик – амжык

Аурыс ж, ш аарҭшуп иҭәҭәоу ж, ш рыла:

Иара уи мужик – амжык

Вершок – жәаф-вершак – хәыжә. 23, ажә. 75 ш. –
жәаф вершок

Аршин – аршын – хәыжә. 9, ажә. 36ш. – аршын...²
уб.иц.

Аурыс в аарҭшуп в ала:

¹ Арака кә алабиализация кәлеит аҭхәа игылоу алабиалтә
бжьыка о (платок) аҭыҭ аҭсахра иахкыаны.

² Шәахә. Тап. § 11.

Договор – даговор – хэыжә. 21, ажә. 75 ш. – аиқәшақатра

Часовой – ачасовойқәа – хэыжә. 4, ажә. 15 ш. – ахь-чацәа

Знык – ф алагы:

Садовник – асадовник//асадофник – хэыжә. 12, ажә. 75 ш. - абәхчаазааы.

Аурыс бызшәа ашьтыбжықәа раарпшышыа адыгәтә бызшәақәа рәы урт раарпшышыа иеипшуп.

Даара аинтерес рыцоуп адыгәтә цыбжыыкақәа раарпшрафәы ашьхарыуатә диалект арбагақәа.

Азеипш-адыгәтә шьтыбжықәа з` с` ц` ашьхарыуатә диалект афәы (тапантәтәи еипш) иаарпшуп алабиалтә зә, сә, цә рыла.¹

Иаххәап:

иныйз`эк – хэыжә. 23, ажә. 75 ш. – дауык (иафшә.адыгь.иныйз`)

айныйз`әкәа – аңс. 36, ажә. 43 ш. – адауқәа

игөыз`әкт – хэыжә. 7, ажә. 15 ш. – цәгәла игәаит (иафшә.адыгь.гөыз`ә- ажәытә гәағ, агәалсра, «ажәытәгөы»)

с`әхәкәа:...имас`әхәкәахан – хэыжә. 23, ажә. 75 ш. – агәалсра: иара игөы иалсын... (иафшә.адыгь.с`хәкәә)

ақас`әха: аоытыгык еибасыўа уқасәха (//умцака) йаагылап – хэыжә. 23, ажә. 75 ш. – ақхәа: ы-тыгык еисуа уақхәа иаагылап (иафшә.адыгь.қасьха – «ақхәа»)

ажьыхъс`әа – хэыжә. 15, ажә. 75 ш. – ақәаб

ацәаға //кацәаға – хэыжә. 17, ажә. 75 ш. – азанаат, ақ-азара (иафшә.адыгь.ац`аға...уб.иц.

Аха дара убырт акабарда бызшәафәы мацара икоу ашьтыбжықәа абас иаарпшзам. Иашьашәалоу атыпқәа рәы икоу иахәа адыгәи бызшәафәы икоуи, зеипшла адыгәа бызшәақәа ирымазарц зыхәтоуи ашьтыбжықәа роуп.

Иаххәап:

Итуша-маша – хэыжә. 16, ажә. 75 ш. – иара итатәу ииарта (иафшә. қаб.тось мысь)

Ағыпа//ағапа – хэыжә. 23, ажә. 75 ш. – атып (иафшә. қаб. сьыпә)

¹ Иара уақа.

аџуна - хэыжэ. 9, ажэ. 36 ш. – ажра (иаџшэ. ꙗб. сьыунӓ)

џахъэа – хэыжэ. 10, ажэ. 36 ш. – ача (иаџшэ. ꙗб. сьахъӓ (алад.адыгъеи диалектаџы иꙗказам)... уб.иц).

Абри аганахъала ашьхарыуатэи адиалектгы аꙗбарда бызшэа ааста ижэйтэу аꙗгылазаашъа аанарꙗшуеит, иагъақэшэоит (аладатэи) адыгъеи бызшэа.

Иꙗлон хꙗгы иаанагар, ашьхарыуатэи аꙗгылазаашъа алада-адыгъеитэи иеиꙗшзар, уи зыхꙗаз урꙗ ирымаз аимадара иалꙗшэаны акэымкэа, тапанꙗтэи адиалект ашьхарыуатэи адиалект аџы иамоу анырра иалꙗшэоуп хэа, избанзар, тапанꙗтэи адиалект аџы абасоуп (адыгъеиатэ) арꙗ ажэақэа шалалаз. Тапанꙗтэи ахынтэ ашьхарыуатэ ахь урꙗ алалозꙗгы, хэарада, иара абас акэын ишалалоз.

Аха хꙗгы иаанагоит, ашьхарыуааи адыгъеи хылꙗшꙗтракэеи иааигэаны аимадарақэа рыман хэа, иаагоу ашьꙗыбжъақэагы ашьхарыуатэ диалект иалалеит ишиашоу рхатэы моала хэа.

Абас хдырхэыцуеит (ꙗꙗка излаабо еиꙗш) фақтқэак. Шꙗꙗыбжъык иеиуеиꙗшымкэа ианиагахо ыꙗоуп? ганкахъала тапанꙗтэи адиалект ахь, аеа ганкахъала – ашьхарыуатэи адиалект ахь (шэахэ.ꙗꙗка).

Аладат-адыгъеитэ с`э ацынхэрас ꙗбардатэи абызшэаџы иꙗоуп џ.

Тапанꙗтэи еиꙗш, ашьхарыуатэгы аладатэи-адыгъеитэ иақэшэоит – иꙗоуп с`э.¹

Иахꙗап:

Унас`э|а – хэыжэ. 17, ажэ. 75 ш.; аꙗс. 36 ажэ. 43 ш. – ақэꙗара, адꙗа (иаџшэ.алад.-адыгъ.унас`эӓ, ꙗб. унаџӓ).

Даеаꙗъара иахꙗылеит аꙗбарда бызшэа иаꙗказшьоу аформагы. Аꙗб. «џадӓ» - ауалыр ашьхарыуатэ диалект аџы иахꙗылоит афандыра хэа.

Иахꙗап:

Афандырақэа – хэыжэ. 23, ажэ. 75 ш. – ауалырқэа

¹ С`э, шэ, з`э, жэ ашьꙗыбжъақэа еиоыздыраауа рбызшэаџы (шэахэ.арака §21) иашъашэалоу адыгъа бызшэақэа рматериал аџы иꙗмоуп ишэышэуа с`э, з`э авариантқэа.

Адэны зы-фандырак гылан – аҗс. 43, ажә. 50 ш. – адэны зы-уалырк гылан иафшә.иара уи ажәа тапантатәи адиалект афы шәандриа авариант ала иаарҗшу.

Алада-адыгъеитә афы ф анхамоу, кабардатәи абызшәафы ихамоуп ‘хә. Акабардатәи ‘хәабзь - ааха аура аладатәи адыгъеитә афы иахнаҗар оуп фабжь. Иазгәататәуп, тапантатәигы ашьхарыуатәгы адиалекткәа рфы, ганкахьала, ихамоуп ‘хәабыжь, дааганкахьала сәабыжь – ағәгәа.

Иаххәап:

йеҗагы ‘хәабыжь – шыта дыгәызәкын – аҗс. 35, ажә. 22 ш. – иаҗа иғәгәаны дгәаан.

сәабыжь – аҗс. 36, ажә. 43 ш. – иғәгәаны.

Ари афақт акыр аҗанакуеит адыгәа бызшәақәа ирышьашәалоу ашьтыбжьқәа рҗоурых азы.

Адыгәеи бызшәа ишышуа аффрикатақәа акабарда бызшәафы испиранткәахеит. Ашьхарыуатә афы (тапантатәи еиҗш) иаанханы икоуп урҗ раффрикататә варианткәа.

Иаххәап:

л‘аҗ: дыгьыл‘ачо – аҗс. 43, ажә. 50 ш. – дагыцыркьуп (иафшә. каб. л‘ашьӕ)

инабжьао – хәыжә. 11, ажә. 35 ш. – иоыза (иафшә.каб.ныбжьагә)... уб. иҗ.

Ашьхарыуатәи адиалект афы имаҗны иахҗылоит акабардатәи абызшәаҗынтә иаагоу авариантгы. Иаххәап: аҗыркә ахча акабарда бызшәафы иахнаҗоит ахшьа – аҗара. Абасоуп ашьхарыуатәи адиалект ағгы (шәахә. 15, ажә. 75 ш.)

Иалкаау аҗыҗқәа рфы адыгәеи бызшәафы к иахнаҗоит ь. Ари аҗыҗ амоуп тапантатәи адиалект ағгы. Арака ь афонематә җакы аманы иахҗылоит. Иалкаау адыгәа ажәақәа тапантатәи адиалект афы ь ашьтыбжь ала ииагоуп.¹

Ашьхарыуатә диалект ь ашьтыбжь амазам, иамам уи адыгәа лексикатә материал ағгы.

Егырҗ аҗагылазаашьақәа рфы адыгәа ажәақәа ирыҗны иалалон адыгәа шытыбжьқәа (иаххә: ‘х ‘хә, л, л’). Аха абри аҗыҗ афы ас иҗамлеит. Хҗгы иаанагоит, иара

¹ Шәахә. Тап. §7, §23 (ад.62).

ашьтыбжь ъ адыгъа бызшэақәа рѣы рацѣак зхьцѣа акѣым хѣа, иаагоу ажѣақѣагы ашьхарыуатѣ диалект иадыруан ꞑ вариант ала.

Абри иадхѣаланы ихѣуеит ѣбаны икоу арефлекс:

1. Иаанханы икоуп ꞑ змоу ажѣа ажѣытѣ вариант:

Иаххѣап:

ꞑазагѣа – аѣс. 35, ажѣ. 22 ш. – ахѣшѣ (иаѣшѣ. адыгъ. ъазагѣѣ ахѣшѣ)

кацѣагѣа – хѣыжѣ. 17 – азанаат, аказара (иаѣшѣ. адыгъ. ъа́с`агѣ́).

Иара убас адыгъ ъал`ын – амацѣаз рхѣон абас: аꞑ-ал`ын.¹

2. Мамзаргы иалкаау ажѣа адыгъа бызшэақәа ркынтѣ ашьхарыуатѣ диалект ахь иалалоит уажѣы (аꞑабарда моала), уи иахкѣаны ꞑ зынзаск изуеит:

Иаххѣап:

...ацѣагѣа: – хѣыжѣ. 17, ажѣ. 75 ш. – азанаат, аказара (иаѣшѣ. хыхь)

...аната: уй ѣа уса анáта иман – хѣыжѣ. 14, ажѣ. 64 ш... - уи уа ус азанаат иман (иаѣшѣ. каб. ъанат – азанаат, аус).

Цѣахѣак иатѣу адыгъатѣ ꞑ, иара алабиалтѣ вариант ꞑѣ-и, хылцшѣтрала ашьтыбжькѣа ꞑ, ꞑѣ ркынтѣи иаауа, ашьхарыуатѣ диалект аѣы иеиуеипшым авариянткѣа хартѣит, ацѣажѣашѣеи ажѣахѣаѣи ирхьырꞑшны.

1. Ажѣахѣаѣ ихѣозар ꞑ, ꞑѣ ашьтыбжькѣа (аꞑсуá ацѣажѣашѣѣаы иахѣарак усѣуп ишыкоу), ирышьашѣалоу адыгъа шьтыбжькѣагы уи иааирꞑшуеит ꞑ, ꞑѣ рыла.

Иаххѣап:

аꞑыт ꞑꞑадаѣы – аѣс. 35, ажѣ. 22 ш. – аꞑытá аназараѣы (иаѣшѣ. адыгъ. гадѣ?)

ꞑчаꞑѣ – аѣс. 39, ажѣ. 50 ш. – аидгыла (иаѣшѣ. каб. ꞑшьáꞑѣ).

2. Ирышьашѣалоу аꞑсуа шьтыбжькѣа ррефлекскѣа реиꞑш иказар ауеит аа(ꞑа), ѣ(ꞑѣ):

¹ Ажѣахѣаѣык ихы иаирхѣеит ъал`ын (11, ажѣ. 35 ш.), уи тапантатѣи адиалект анырра алцшѣа акѣзар ауп (ажѣахѣаѣ аредаꞑѣа аусзуѣы иакѣын, тапантатѣи адиалект ала ибзиан дцѣажѣон).

Иаххәап:
абна аадаәы – аҗс. 36, ажә. 43 ш. – абна аандаәы
гәычаа – хәыжә. 23, ажә. 75 ш. – арыцқашьяә
аблаәә – хәыжә. 2 ажә. 15 ш. – агәылшьап
(иаәшә.каб.блягәй).

3. Мамзаргыы, иаагоуп уажәтәи адыгья бызшәәқәә рәы
икоу авариантқәә:

Иаххәап:
‘хәытнага – хәыжә. 12, ажә. 65 ш. – ахақәитра
(иаәшә.адыгь.‘хәитныгә)

на‘хәага – аҗс. 36, ажә. 43 ш. - аарцшра

ацәага – хәыжә. 17, ажә. 75 ш. – азанаат, ака́зара
(иаәшә.адыгь.ьас`агә)

йозырлыга – хәыжә. 15, ажә. 75 ш. – алахьынцә

казагә – аҗс. 35, ажә. 22 ш. – ахәшә

аунагәә – хәыжә. 23, ажә. 75 ш. – аҗаацәә (иаәшә.
адыгь.унагәй)

йнабцьягәәгы – хәыжә. 14, ажә. 64 ш. – иоызагыы
(иаәшә.каб.ныбжәгә) уб.иц.

§11. Иахнаҗозеи ашьхарыуатә диалект аҗсуа бызшәә афонетикатә системазы?

а) Егырт адиалектқәә рыкны еипш, ашьхарыуатә
диалект аәы иказам бзыптәи адиалект иамоу ишәышәуа-
ишышуа ашьтыбжықәә з`, с`, з`, ц`, ц`.

б) Тапантәтәи еипш, ашьхарыуатә диалект аәы инха-
ны икоуп хь, хьә г, гә ашьтыбжықәә, урт абарт авариантқәә
рыла иахдылазом аахыцтәи адиалектқәә рәы, амала
аамтала уртгыы ирымазар акәын; арака имоапысуа апро-
цесс (хь→х, хьә→хә; г|а→аа, г|в→ә) амәала иазгәәтоу
ашьтыбжықәә ызит аахыцтәи адиалектқәә рәы. Урт ртоурых
хацклапшыр ауеит ашьхарыуатә диалект аматериал
ашьатала.

г) Абызпхьатәи алабиалтә спирантқәә рәы, бзыптәи
адиалект иеипшны, әбаны афонематә шара амоуп ашьха-
рыуатә диалектгыы (ганкахьала с`ә, з`ә, даәа ганкахьала
шә, жә). Абри аматериал алагы ишьақәырғәғәахоит, аба-
сеипш ашара егырт аҗсуа диалектқәәгы рыкны иказарц

шахәтаз. Абжьыуатәи адиалект аҭагылазаашьа нас икалаз процессуп.

Бзықтәи ашьтыбжьқәа шә, жә рцынхәрасгы, дара инарываргыланы ашьхарыуатә диалект аҭсуатәи ацәажәашьафәы ицәырцуеит чыдала игәғәоу ашьтыбжьқәагы шъә, жъә.

Абри аганахьала аҭсуатәи ацәажәашьа иааннакылоит ичыдоу атып аҭсуа бызшәа адиалектқәеи ацәажәашьақәеи рыбжьара. Абри афақт аганахьала уи адхәалазар ауеит тапантатәи адиалект гәымлоқттәи ацәажәашьафәы имоапысуа ашьтыбжьқәа шә, жә рделабиализация апроцесс, уи иалцшәаны иҭауеит игәғәоу ж, ш (дара убырт атыпқәа рәы).

д) Тә дә тә ашьтыбжьқәа, егырт аахыцтәи адиалектқәа рыкны еипш, иахдылоит ашьхарыуатә диалект ацәажәашьақәа рыюбагы рәы. Аха тапантатәи иеипшны, аракагы иалагахьеит тә дә тә ашьтыбжьқәа рызра. Аха урт злеипшым убри оуп – тапантатәи адиалект афәы урт аффрикатақәа рахь ииасызар (тә дә тә → чъә цъә чъә // цә зә цә, гәымлоқттәи ацәажәашьафәы абри ашьтахь аделабиализациягы рыхтысуазар – чә цә чә → ч ц ч), арака ицоит аделабиализация апроцесс, тә дә тә рцынхәрас иҭауеит т д т.¹

Ицәырцуеит азцаара: абзатә диалектқәа рәы тә дә тә ашьтыбжьқәа рызра атенденция ацәырцрафәы рольс ишьтырхуазеи адыгәтә бызшәақәа?

е) Алабиалтә аффрикатақәа рәы аахыцтәи адиалектқәа рҭагылазаашьа ыкоуп: арака ишәышәуа алабиалтә аффрикатақәа зә цә цә мацара роуп икоу.

в) Аахыцтәи адиалектқәа рәы еипш, аспирантқәа в ф ф рыхцара нас икалаз процессуп ашьхарыуатә диалект афәгы (аффрикатақәа ркынтәи).

Егырт ацыбжьыкақәа рганахьалагы ашьхарыуатә диалект аахыцтәи адиалектқәа излареипшым хәа акагь ык-ам. Афонетикатә система аганахьала уи шьаҭанкыла дара ирықәшәоит.

Ашьхарыуатә цәажәашьақәа аюбагы ирымоуп 70-73 ркынза ацыбжьыкақәа (уахь иалоуп адыгәа бызшәақәа ркынтә иампсаху ажәақәа ирылоу ашьтыбжьқәагы).

¹ Абри апроцесс азыказашьала ацәажәашьақәа рыюбагы рәы ажәахәаоцәа шоит рықәра зеипшроу инамаратәны.

Хәйжәтәи аңәжәшья аңыбжыкақә ртаблица

		Ақышәтә.		Абзқхьатә.		Абзгәт.	Абзшът ахь.	афар.	алар.
		ақь.қь.	ақь.хақ.	ахақ.	аә.кыакь.	иә. иқә. иц	иә. иқә. иц	иә. иқә. иц	иә. иқә. иц
		иә. иқә. иц	иә. иқә. иц	иә. иқә. иц	иә. иқә. иц				
Аимкьаратәқә		м		н					
		п л б		т т д			к қ г	к (хь) ¹	
				ц ц з	ч ч ць				
	ицшқ.						кь қь гь	кь	
	иғәғә.				ғ е ц				
алаб.			(тә тә дә) ¹ цә цә зә			кә қә гә	кә (хьә) ¹		
Акылааратәқә			ф ф в	с з	шь жь	[‘х] ²	х г		х (г) ¹
		ицшқ.				[‘х’] ²	хь гь		
		иғәғә.			ш ж		х		
	алаб.			с’ә з’ә	шә жә	[‘хә] ²	хә гә		хә (г ә) ¹ ә
		иғәғә.					хә		
		ицшқ.				[л л’ль]			
	идырд.	иғәғә.				л			
		идырд.				р			

1.Игъежью ахыцқә ирґаку ашьтыбжықә аеыцсахрақә рыхтысуеит.

2.Акватраттә хыцқә ирґаку ашьтыбжықә ахархәара рымоуп атәым бызшәәқә ркынтә иагоу ажәәқә рәы.

Ацсуатәи ацәажәашья ацыбжыыкакәа ртаблица

		Ақышөтә.		Абзцхьатә.		Абзгәт.	Абзшь-ҕахь.	афар.	алар.
		ақы.қы.	ақы.хаң.	ахаң.	аә.кыакь.	иғ. иқә. иц	иғ. иқә. иц	иғ. иқә. иц	иғ. иқә. иц
		иғ. иқә. иц	иғ. иқә. иц	иғ. иқә. иц	иғ. иқә. иц				
Аимкьаратәкәа		м		н					
		п ц б		т ҕ д			к қ г	к (хь) ¹	
				ц ц з	ч ч ць				
	ицшқ						кь қь гь	кь	
	иғәғә.				ғ ө ц				
	алаб.			(тә ҕә дә) ¹ цә цә зә			кә қә гә	кә (хьә) ¹	
Акылааратәкәа	алаб.		фI ф в	с з	шь жь	[‘х] ²	х г		х (гI) ¹
		ицшқ				[‘х’] ²	хь гь		
		иғәғә.				ш ж	җ		
				с’ә з’ә	шә жә	[‘хә] ²	хә гә		хә (гIә) ¹ //ә
		иғәғә.			шьә жьә		хә		
		ицшқ			лI л’ ль				
		иғәғә.			л				
		идырд.			р				

1.Игъежью ахыцкәа ирҕаку ашьтыбжыкәа әеыцсахракәа рыхтысуеит.

2.Аквдраттә хыцкәа ирҕаку ашьтыбжыкәа ахархәара рымовп атәым бызшәәкәа ркынтә иаагоу ажәәкәа рәы.

II АХЫ. АФОНЕТИКАТӘ ПРОЦЕССҚА

§12. Абжыкақәа ассимиляция.

Ашхарыуатә диалект ацәажәашьяқәа аюбагы рәы инартбааны ирылацәаны икоуп абжыкақәа ассимиляция.

Апрогрессивтә контакттә ассимиляция

а) хәғалатәи:

йа→йе→е

йеҕныйз (йаҕныйз) – аҕс. 33 – иахънеиз

ашьыжымта енааша... (йанааша) – хәыжә. – ашъыжымтан ианааша

йе^налага (йанааша) – аҕс. 35 – ианалага...

йе^ныйфа... (йаныйфа) – аҕс. 35 – ианифа...

йере ихырган... (йара...) – хәыжә. 16 – иара ихырган...

е (//йа) – хәыжә. 23 – ма

йергы (йаргы) – аҕс. 32 – иаргы

ехшья (йахшья) – аҕс. 37 – иахәшья

еха (йахә) – хәыжә. 21 – иахә уб.итц...¹

А ипшқоу ацыбжыкақәа ианрывагылоу иңсаххар ка-лоит е ала:

афу угешьюшам (угашьюшам) хәыжә. 25 – афы уагашьюшам

йа (ма алабиалтә цыбжыка +а) →йо→//о

йохья (йахья) – хәыжә. 13 – уаха

йоро унашыланы... (йара...) – хәыжә. 12 – уара уонашыланы...

добзиазан (дйобзиазан дуабзиазан) – хәыжә. 12 – дуабзиазан

хоцья (//хәцья) – аҕс. 32, - ахәцья

йобаанага (уабаанага) – аҕс. 37 – уабаанагеи?

¹ Знык йа... акынтәи йе(//е) ацынхәрас иахдылеит ей: еихьцō сымцакәа! (йахьцō...) – хәыжә. 10 – иахьцо сымцакәа!

йаазгауойт (*йаазгауайт) – хэыжә. 23 – иаазгауеит

б) иназоу:

иназоу апрогрессивтә ассимилиация ағырпштәкәа акык-обак хдылоит:

йа→йе→йи→й→и

йара ас`әа бзй иxәун. Аўу́йас`әа бзйе изыйхәуз... -аңс.

36 – уи ашәа бзианы иxәон. Ари ашәа бзианы ишиxәоз...

ибзизóп (ибзиезоп ибзиазоп) - аңс. 37 – ибзиазоуп

ир' игыймуйт (йарá игыймуйт) – хэыжә. 4 – уи иму-

ит...

ўужъәá (//ыжъәá ўажъәá) – аңс. 33 – уажәы

аўу́й (//аўу́й..) – аңс. 31 – убри

ўу́цыхъәан (//ўу́цыхъәан) – хэыжә. 17 – нас, уи ашьтаxь... уб.иц.

Иаха ирацәоуп арегессивтә ассимилиация.

Арегессивтә контактә ассимилиация

а) хәталатәи:

ай→ей→е

ларей сарей (ларай сарай) – хэыжә. 8 – лареи сареи

с`әней! (сәнáй) – хэыжә. 15 – шәнеи!

Ишкәйца... (ишкәйца...) – хэыжә. 17 – ишыкейцаз...

Ақәыцьме амшәи (ақәыцьмай амшәи) – хэыжә. 7 – ақәыцьмеи амшәи

Уаргы саргы хйшып (...ҳайшып)¹ – хэыжә. 4 – уаргы саргы ҳайбарпсып

аўу́й хәрәй ихейгъәйи ихейцәоуи ибхардырп – аңс. 36

– уии хәреи ихәйгъуи ихәйцәоуи бхардырып... уб.иц.

Имачны иахдылоит ассимилиация змам аформақәагы.

Иаххәап:

йáйхәейт – хэыжә. 10 – иеихәейт

¹ Х ианавагылоу абжыка а аңсшәәы ассимилиация ахызом. Ара, ишаабо еипш, а е ахь ииасит х ианавагылоугы. Арака икоуп ассимилиация змам аформақәагы: хайхып – аңс. 35 – хара ҳаисып. Хаймдап – аңс. 37 – ҳаймдап. Иахәитәра гыйдырам – хэыжә. 21 – иеихәитәра издырам.

унайх, бага! – хэыжэ. 6 – унеих, абга!

А е ахь ииасуазароуп апалаталтэ цыбжыкақәа иан-
рывагылоугы.

Иаххәап:

Сегыбзахым (сагыбзахым) – хэыжэ. 2 – сыбзам

арахэ рыбызшәегы идыран (...рыбызшәагы...) –
хэыжэ. 22 – арахэ рыбызшәагы идыруан

Аахыцтәи адиалектқәа рәы ажәа зегы ағы ихамоу е
абри амсала а ақынтәи ихаузар ауп. Тапантәи адиалект
ағы ари ажәа хдылазом. Ашьхарыуатәи адиалект ацәажә-
ашьақәа аобагы рәы ихамоуп иззегы ма иззыгы авари-
ант

Иаххәап:

Иззегы – ақс. 35; // иззыгы – ақс. 35; иззыгы –
хэыжэ. 22... уб.иц.

Абжыка е ақсуа бызшәағы фонемас игхьазазам. Уи
даеа бжыкак (ма абжыкақәа) ақынтәи ихауазароуп. Ашь-
харыуатә диалект ағы ажәа иззыгы ағы абжыка ы е
ацынхәра акәзам, аханатә ара икан абжыка а. Уи апала-
талтә гь аныррала иханатәит е.

Иазгәатәуеп, иара ашьхарыуатә диалект ағы
ишахдыло иззагы авариантгы:

асасцәа иззагы какак тыура́х анырхәа... - хэыжэ. 11 –
асасцәа рыззагы акака жәабжык (тоурыхк) анырхәа.

ау→оу (→о)

арі сарá ишсшьыз роумхәан (...раумхәан) – хэыжэ. 2
– ари сара ишысшьыз рómхәан!

сас д́умоуп (дыумауп) – хэыжэ. 12 – асас думоуп

и́коуцауей? – ақс. 43 – и́коуцауеи?

дыцәоп (←дыцәоуп ←дыцәауп) – ақс. 37 – дыцәоуп
уб.иц.

Хәталатәи арег्रेसивтә ассимилиация еснагы и́коуп
иеивагылоу ажәақәа рыбжыкақәа рыбжъара.

...а и...→ ...е и....

се истахъу дырроуп (← са истахъу...), 15 – са истаху –
дырроуп

у́сыс ақәыцьме́ йага́з (←...ақәыцьма йагаз) – хәыжә.
21 – усыс ақәыцьма иагаз

йехьтәе́ йағары́с`әны (←йахьтәә йағарыс`әны)...
хәыжә. 18 – иахьантәи иалаганы...

бзи́е и́хьчума́ (←бзиа ихьчума) – аҗс. 35 – ибзианы
ихьчома?

абне́ и́ло (←абна и́ло) – аҗс.35 – абна илоу...

хыю́җацәе́ и́ман (←хыюҗацәә иман) – аҗс. 31 – хык
аҗацәә иман

ари са сзы́хәе́ и́з`әз`әыма? (←...сзыхәә изәзәыма?) –
аҗс. 15 – ари са сзыхәә ижәжәыма?

аз`ә́ымса́кья́ и́ле́ а́ацасе́ (←...ила йаацас`әе) – аҗс.
41 – ажәыюшәа́кья́ ила иаацашәеит... уб.иц.¹

...а у...→ ...о у...

йа́ро унашыла́ны... (←уара унашыланы)... хәыжә. 12 –
уара унашыланы

йа́рә ухьә́гы́ йа́рә у́срыфа́ри (←йара...) – уара ухәгы
уара иуғасцар...

йа́рә у́гьхьа́ргалары́м... (←уара) – хәыжә. 23 – уара
ухаргаларым

йа́рә узы́хәә (←уара...) – хәыжә 10 – уара узыхәә

абзи́арә у́баа́йт! (←абзиара) – хәыжә. 8 – абзиара
убааит!...

абзи́ара йа́ро узы́хәә гысы́мхе – аҗс. 35 – абзиара уа-
ра узыхәә исымуц

б) иназоу:

ай→ей→й→и (ый)

уни́, хцап! (←уней унай) аҗс. 37 – унеи, хцап!

Са снѝ́ри... (←са снейри са снайри...) – хәыжә. 15 –
са снейр...

аў→уу

ишпѝ́ушы́? (←ишҗаушыы) – хәыжә. 23 – ишҗаушыы?...
уб.иц.²

¹ Иазгәәтәтәуп, абасеиҗс икоу ассимиляция ажәәхәәоцәә
цьюкы иаҳа иеиҳаны, цьюкы – иаҳа имаҗны ишрыказшьоу.

² Шәәхә.араҗа, цаҗа.

Иназоу арегессивтә ассимилиация даара ирацәоуп
иеивагылоу ажәәқәа аназаратәи рыбжьықәә рыбжьара.

...а и... → ...и и...

ныкәари ицан аҥи еҥш амци йаблит – хәыжә. 15 –
ныкәара ицан, абри иеиҥшыз амца иаблит

атцлахчи йаайт – хәыжә. 19 – атцлахьча иаҳаит

ухъэгъы уари иустахып – хәыжә. 20 – ухәгы уара
иустахып

дари ибзиоп! – хәыжә. 22 – даара ибзиоуп!

ҕахъв пҥи иманы... - хәыжә. 26 – ача пҥа иманы...

ҥари иулшаша уаре иудырп – хәыжә. 14 – уара
иулшаша уара иудырп

амат аҥхъали идыкәлейт – амат аҥхъака идәыкәлейт

си исшьыт – хәә! – хәыжә. 2 – са исшьит хәә!

Уари иутахъу акара ахча устуш – аҥс. 42 – уара шака
утаху ақара сара иустоит

ахәыкгы абни илҥйтцан... - аҥс. 35 – ахәыкгы абна
илеицан...

аҥыси ишыказ... - аҥс. 37 – абас ишыказ...

хъари ица(т) – аҥс. 30 – хара ицеит... уб.иц.

...а у... → ...у у...

ҥару узыхәа йәз`әыйт – хәыжә. 15 – уара узыхәа иа-
ажәит

сару усқоп – хәыжә. 4 – сара усқоуп

ҥару ууасақәа - аҥс. 45 – уара ууасақәа

ҥару уеггы – аҥс. 36 – уара уеггы

мгәу уқәи – аҥс. 36 – амоа уқәуп

уару уразханцык – аҥс. 36 – уара узхаранза

ҥару уцәа – аҥс. 36 – уара уцәа

бзиу уибаайт – хәыжә 14 – бзиа уибааит

...ы у... → ...у у...

афу угъешъушам – хәыжә. 24 – афы уашъышам

...ы а... → ...а а...

ани ифыоа ағасын, иҥшааҥейт – хәыжә. 23 – ани
ифоы ахан, иҥшаауеит¹

¹ Иағшә. иара уака: хан, зыфоы бәасыз... - хан, зыфоы бақаз...

анапа́ а́хнашы́н... (анапы́ а́хнашы́н) – хэыжә. 23 – анапы ахынашы́н...

ухъама́ а́гахт (ухъама́ а́гахт) – хэыжә.21 – ухамы аа-
гахт

еа-ахы́ыйзэы́зэо... (еы-ахы́ыйзэы́зэо) – хэыжә. 4 – ие-
ахы́ызэ́зэо...

хъшә́ а́ага́ре (!) уца! (хъшә́ы аага́ра уца́!) – хэыжә. 9
– ахәшә́ аага́ра уца!.. уб.иц.

...ы и...→ ...и и...

аз`әни́ йейба́ххә́аз – хэыжә. 19 – ажәаны иеиба́ххә́аз
рыю́ни́ ица́хт (рыю́ны ица́хт) – хэыжә. 15 – рыю́ны ица́хт
ашә́арах шы́арда́ни́ иршы́ейт (шы́арда́ны иршы́ейт) –
хэыжә.23 – ашъ́арах шы́арда́ ршы́уеит

абла́а ласи́ и́маау́азари (ласы́ имаау́азари) – хэыжә.
23 – агә́ылшы́ап ласы́ имаау́азар...

уга́ни́ иу́сырбу́шт (уга́ны иу́сырбу́шт) – хэыжә. 15 –
уга́ны иу́сырба́шт

әе́и́ йа́қә́ырцет... (аеы́ йа́қә́ырцет) – хэыжә. 16 – аеы́
иа́қә́ырцеит

азы́лу ае́и́ иге́ (аеы́ иге́) – аҗс. 4) – азы́лу ахы́ игеит

аза́еи́ йе́шка́рцы́уз... (аза́еы...) аҗс. 41 – аза́хыы́ иш-
ка́рцоз

а́цыхә́әеи́ йа́қә́тәо... (а́цыхъә́әеы..) – аҗс. 41 –
а́цыхә́әеы́ иа́қә́тәоу... уб.иц.

Абри́ иа́хкы́аны, зны́-зы́нла абжы́йка́әа еилала́н, иеи-
вагы́лоу ажә́ақә́а акны́ иеиды́лоит.

Иа́ххә́ап:

у́ытгы́ы у́ари́уашы́цәоуп (у́ытгы́ы уари́ иуашы́цәоуп) –
хэыжә. 15 – ур́тгы́ы уара́ иуашы́цәоуп

ахы́чу́та́хызы́ари... (ахы́ча иу́та́хызы́ари) – аҗс. 42 –
а́ара у́та́хызы́ар...

акә́ту́ шы́ни́аа́ргушт (акә́ту шы́ны йа́ргәу́шт) – хэыжә.
16 – акә́ты шы́ны иаарга́шт

и́цәәни́аа́гыла́қәахт (и́цәәны́ йаа́гыла́қәахт) – хэыжә.
23 – и́цәәны́ иаа́гыла́қәеит

азә́и́еы́ инй́н... (азә́ы ие́ы) – хэыжә.6 – азә́ы ие́ы ине-
ин...

ахахә сыгәйақәырцан... (сыгәы йақәырцан) – хәыжә. 2
– ахахә сгәы иақәырцан... уб.иц.

§13. Абжыкақәа рызра.

Ай, аў акомплекс ағы абжыка а кырцара ы акынза
итшәахоит (нас зынза изуеит):

мурадны икыйтцеит (...икайтцеит) – хәыжә. 23 –
хықәкыс икаитцеит

ихыылпа дытыртан... (дытайртан) – хәыжә. 4 –
ихылпа дтаиртәан

абна дылыигалан дауышьтт (...дылаигалан) – хәыжә
11 – абна дылеигалан, доушиьтит

дыхыйгалейт (дыхъайгалейт) – хәыжә 23 – дхеига-
леит

алах бәхыйттейт (бәхәйттейт) – хәыжә 19 – алах баа-
хәиттейт

дныйн... (днаин) – хәыжә. 2 – днеин...

азәыюымсақья ахәи илыттейт (...илайттейт) –
хәыжә. 5 – ажәыюшәақья ахәа илейтцеит

азы кыйтәун (...кайтәун) – ақс. 43 – азы кеитәон

ачыуангы ихъйигалан... (ихъайгалан) – ақс. 32 –
ачуангы хейгалан...

уара сыумхәуп. Ихъумцозаргы... (ихъаумцозари) –
хәыжә. 11 – уара сумахәуп. Ихоумцозар...

амаль икыуцүша абри оуп (...икауцүша) – хәыжә. 23 –
хәартас икоуцаша абри оуп

азы сымам сызлыузымацаўа (...сызлаузымацаўа) –
хәыжә. 23 – азы сымам умац злауа

хантыужьлар уудырып (хантаужьлар...) – хәыжә. 14 –
хантаужьлар, иудырып

сара сыумхәан! (... исаумхәан) – хәыжә. 23 – сара
исоумхәан!

ўара цәқара йаныкүцаак... (йаныкауцаак) – хәыжә. 9
– уара ацәғара аныкоуцалак... уб.иц.

Иара абри апроцесс атың амоуп иеивагылоу ажәақәа
рыназаратә бжыкақәа рығгы:

Шьарды узáусышьтыт (шьарда узáусышьтыт) – хэыжэ. 9 – шьарда узоусышьтыт.

Иазгэаҭоу аҭыпқәа рґы егьырҭ адиалектқәа рґы системала (зны-зынла ашьхарыуатэ диалект аґгы) иахҭылоит ассимилиация (хәҭалатәи ма иназоу).

Ашьхарыуатэ диалект аґы знызынла ассимилиация иаха иеиҭауп (иаххәап аорист анцәамҭаґы уб.иц.), знызынла иаха иеиҭауп хыхь иаагоу аиҭакрақәа (иағшә.ҭаґа).

Абжьыкақәа рызра ҭыпҭ амоуп иеивагылоу ажәақәа рыназаратәи абжьыкақәа реиқәшәараан.

Ацыхәтәантәи ы ызуеит иашьҭанеиуа ажәа ала-гамҭатәи а ианақәшәо:

Дцан, ие'а́йишьҭин... (иеґы а́йишьҭин) – аҭс. 31 – дцан, иеы ауишьҭын

ие' ақәыцъма йафэ(а) (иеґы ақәыцъма...) – аҭс. 31 – иеы ақәыцъма иафеит

ае' ааугама? (аеґы ааугама?) – хэыжэ. 12 – аеы ааугама?

з' аасыржә! (зы аасыржә!) – хэыжэ. 10 – азы аасыржә!¹

Абжь' анраа... (абжьы анраа) – хэыжэ. 21 –абжьы анраха... уб.иц.

Ацыхәтәантәи и ызуеит иашьҭанеиуа ажәа ала-гамҭатәи а ианақәшәо:

Ар ахъа́ца (ари ахъа́ца) – хэыжэ. 19 – ари ахатца

Ар а́цла (ари а́цла) – хэыжэ. 19 – ари ацла

Ау́ амахъэ (ауй а́амхъэ) – аҭс. 44 – ари амахэ

у́ а́кәызри (// уи а́кәызари) – аҭс. 38 – уи акәзар... уб.иц.

Ацыхәтәантәи а ґахцәоит иашьҭанеиуа ажәа ала-гамҭатәи и ианақәшәо:

Аз`э иҭәу́шт (аз`эа иҭәу́шт) – хэыжэ. 20 – ажәа иҭәашт

¹ Иағшә.иаґагыло аҭагылазаашьаґы: азы! 'нсхәарак... (азы ансхәарак...) – хэыжэ. 2 – азы! Анысхәалак...

Жакъ иман (жакъа иман) - хэыжэ. 21 – ажакъа иман
агәғарақәа аблао йафоит (...аблаоа йафоит) –
хэыжэ. 23 – акәчарақәа агәылшьап иафоит
аблаоагы с исшьыйт (..са исшьыйт) - хэыжэ. 23 –
агәылшьапгы са исшьит... уб.иц.

Ацыхәтәантәи а иашьтанеиуа ажәа алагамтәтәи а иа-
нақәшәо, руақы ызуеит (хыхь иаагоу азеипш тенденция
инамаратәны иаххәар калон, аракагы ызуеит ақхьа игылоу
а хәа, аха иаархәу атагылазаашьагы ыказар калоит).

ала хьтәаз... (ала ахьтәаз) – хэыжэ. 20 – ала ахьтәаз

йарацә! (уарә ацә) – хэыжэ. 20 – уара, ацә!

алакцаз... (ала ақцаз) – хэыжэ. 15 – ала ахьцаз...

саргы акы касцаратахьуп (касцара атахьуп) – хэыжэ.

17 – саргы ак касцар атахуп

сара хәейт (сарә ахәейт) – хэыжэ 5 – сара ахәейт

амшә амгә азна иканатцеит (...амгә азна...) – амшә
амгә азна канатцеит

абагазцаайт (абага азцаайт) – хэыжэ. 5 – абга
азцааит...

сылакьцас`әә (сыла акы цас`әә) – ақс. 41 – сыла акы
ыташәейт

агытапынцала (иағшә. уака: агьа́та апынцала) – ақс.
35 – ахәа апынцала

§14. Абжыкақәа реитныцсахлара.

а→ы¹

йас арба Бақыр даанырхьа́қан, ақыл йанатейт –
хэыжэ. 20 – абас арбагы Бақыр дархатқан, ахшыю инатейт
[иағшә... даан-ы-рхьа́қан, йан-а-тейт!]

рин ўыс ахәейт – хэыжэ. 15 – рин абас ахәейт [иағшә.
арака цака: ўас]

ишыйхәаз ейпшны ацыхьәан даахьаргылт алашә. Да-
наахьаргала... - ишихәаз ейпш ацыхьәан даахаргалт
алашә. Данаахаргала...

¹ Иағшә. арака, §13.

ар акәлушет – шытын аўаса икарцушт – хәыжә. 15 – ар ақәлеит, ауаса карцашт

иаәшә: ...исфахып-шытаны мыә аагара́ скицап – хәыжә. 20 – исфап, нас мәаагара скеицап

дг|ашылыхын... данг|ашылах... - ақс.33 - дааонашылахын, данааонашылах...

ўжәтәғы – ақс. 33 – уажәтәкыа [иаәшә. ожәтәғы – ақс. 37]

дынаай... - хәыжә. 2 – данаай... [иаәшә. данаай – хәыжә.4]

дышырныс дыналага... - хәыжә.2 – дишырц даналага... [иаәшә. даналага – хәыжә. 11]

абығы... - хәыжә. 21 – абағы... [иаәшә.аахытәи адиал. абағы]

ағыбжыныт – ақс.31 – [иаәшә.аахытәи ад. ағыбжынытә]

имыәцә – ақс. 35 – [иаәшә. аахыт.ад. имаәцә]... уб.ит.

Абас шакәугы, аахытәи адиалектә рәы ы ахәуз атыпан ашәхәрыуатә диалект аәы а нханы икоуп:

ўжәә – хәыжә. 18 - [иаәшә. аахыт.ад. ўжәә]

алаә – хәыжә. 24 – [иаәшә. аахыт.ад. алыә]

лағәра – хәыжә. 24 – [иаәшә. аахыт.ад. алығәра]

аўах – хәыжә. 17 – [иаәшә.аахыт.ад. аўыа]

ихәтә – ақс. 44 [иаәшә.аахыт.ад. ихәтә]

Зны-зынла, аханатә а ыкамзар акәын әә иахыпхәзоу атыпқәа ркынгы, ы ацынхәрас а хдылоит.

Иахәә:

Хыахшыцә акан (...ыкан) – хәыжә. 1 – хәихәышыцә ыкан

Ара винаградны ыйко акоуп – хәыжә. 6 – ара жыны икоу ыкоуп

такә нацы... такә ныцы – хәыжә. 2 - такә анцы...

такә нцы ← такә анцы(?)

...аәаныхәча дадықәлахт (д(ы)дықәлахт) – ақс.35 – аәаныхәча ддәықәлахт

ац^ах – хэыжә. 23 – ац^ых; а^уахъ ца^х - -қәтанза дытан – аңс. 35 – ауа ац^ых агәтанза дтәан [иа^әшә. аахыц.адиал. ац^ых]¹

дуней и^кәыз, иззыгы дры^падшьахан (дры^падшьахын) – хэыжә. 22 – адунеи и^кәыз зеггы дры^падшьахын. [Иа^әшә. ганкахьала ^падшьах, ^әаганкахьала аффикс н].² уб.иц.

ы → и

а^уи ацих^ьәан – аңс. 33 – абри ашь^тахъ [иа^әшә. ара^ка а^уи ац^ых^ьәангы]

ускарат^{ик} [ускарат(ә)^{ык}?] – аңс.33 – абырс^как

унасы^шь^тамлан! [унасы^шь^тамлан] - хэыжә. 2 – усышь^тамлан

унасы^шь^тал! (унасы^шь^тал – унасышь^тал!

а^уи а^чкәын мура^{ди}-шь^та иман... (мурады^шь^та) – аңс. 43 – абри а^чкәын хы^кәкыс иман... (иа^әшә. мурад – ахы^кәкы)

Абасеи^пш ы а^кынтәи иаауамашь абжы^ка и ажә агә^ннах - хэыжә. 23, аңс. 38 – аахыц.ад. агәна^ха – а^кны?

Ашьхарыутә диалект ^әәы иах^пылоит ажә ми^ч («ама^ч»). Ма^ч вариант иара уа^кагы иах^пылоит (иах^хә.36).

А→и акәу, а→ы→и акәу?³

ы→у

а^шь^жы^мта – хэыжә. 23 – иа^әшә. аахыцтәи адиал. а^шь^жы^мта.

¹ Ара хгәы иаанагар ^калон а аханатә и^каз бжы^коуп хәа, аха азцаара цәырцуеит абри ажәа ақырт^уа цухел – [иа^ха] изламадо-узеи хәа (С. Ыанашьяа аңс. ац^ых-и ақырт. цухел-и азеи^пш шы^та рymoуп хәа ип^хьазон).

² Аңсшәәы зеи^пшла х ашь^тыбжь авара^әы иачхазом абжы^ка ы, уа^ка иах^пыло абжы^ка а ауп. Абри ац^ацгәы амазароуп абжы^ка а хы^х иаагоугы, ца^ка иеи^кәып^хьазоугы ажә^кәа рәы а^казара: иза^харыфу йе^ха ирызх^әп (изы^харыфу...) – аңс. 39 изә^хц^о иа^ха ирызх^әп их^ьах^шь^ты^рада? – хэыжә.4 [иа^әшә. амасд. ах^ьышь^ты^ра] за^хна^тойт (зы х^на^тойт) – хэыжә. 23 – азы х^на^тойт... уб.иц. (Иуа-даоуп ахәара ара^ка ажәытә тагылазаашья х^әмоуп хәа).

³ Ара иаагоу ы^рыпштә^кәк рәы ы→и апроцесс иац^храауазароуп ашь^та^әы ип^шкоу ацы^бжы^ка а^казарагы.

Ара иазгөаҗоу рыдагы, аамҗа-ркынаатө хырҗаараан, ашьхарыуатө цөажөашьяқөа рөы имаҗымкөа ицөырцуеит иөыцу афонетикатө процессқөа. Урт еилҗаргоит аамҗа-ркынаатө хырҗаара иадхөаланы.

§15. Ацыбжыкақөа рызра.

Шьт акомплекс аөы изуеит ашьтыбжь т.

Иаххөап:

Аскаҗ-шьа изыстый – аҗс. 39 – җсаҗаны изыстиит

Йара ацөа икыз йаҗшцөыгьашьа – аҗс. 43. – йара иикыз ацөа иеиҗшны... уб.иц.

Йара уака шьта-гы хҗылоит:

цөа-цлак инҗа-шьта, аүй азы цкөын йахьягылашьти ибө – аҗс. 43 – цөа цлак инааны абри азхөычы иахагыланы ибеит убас.иц.

Иазгөаҗатөуп, тапанҗатөи адиалект аөы иара абри акомплекс ишахнаҗаз та (шьта →та).¹

Изуеит п м ианавагылоу: оымсарга – хөыжө. 26 – иаөшө. аахыцтөи ад. рөы аоымпсаг (//аоымсаг)-и акаҗарба аҗссарөи.

Асистематө казшьа амоуп афиниттө аффикс т (ит) азра ауслаут аөы.²

§16. Ацыбжыкақөа ртыҗ аҗсахра.

Ртыҗқөа рыҗсахуеит р, н ашьтыбжьқөа: рн → нр

аўандыр – хөыжө. 13, аҗс.44 – ауардын

ўандырк – хөыжө. 1 – уардынк

Аахыцтөи адиалектқөа рөы иҳамоуп аўардын. Аўардын параллелла иахҗылоит ашьхарыуатө диалект аөгы:

Быжь-уардынк – хөыжө.23, ажө. 75 ш. – быжь уардынк чыныр:

¹ Шөахө. Тап. §21.

² Шөахө. цака.

Учынырны ўа угылари... - хэыжэ. 26 – учнырны ўа угылар...

цъа чынырра дадгылет – хэыжэ. 10, ақс. 30 – цъара чнырра дадгылеит

Ари ажэа алалеит адыгъа бызшэақэа ркынтэ (адыгъ. чырӕн – ахэура). Тапантатэи афы икоуп чрын.¹

Хъэм →мхъэ

хъумарра́ дыу (//хъэ́марра́ дыу) кеит – хэыжэ. 12 – ахэмарра дыу ыкоуп

а́хъумарра (//ахъэ́марра) – хэыжэ. 12 – ахэмарра иара уа икоуп:

а́мхъэарра карцейт – хэыжэ. 12 – ахэмарра карцейт

а́мхъэарра бца! – хэыжэ. 12 – ахэмарра бца! (иаэшэ. ақырт. хумроба)

§17. Ацыбжыкақэа рдиссимилиация.

Даара имацзаны, аха усгыы икоуп ацыбжыкақэа рдиссимилиация афырпштэқэа. Иаххэап: йабагыы дыпсын ихъазы даақэхан... - ақс. 35 – иабгыы дыпсын, ихала даақэхан...

Арака ихамазароуп аахыттэи адиялектқэа рэы ихамоу акацарба ақэ-ха-ра, иаанагоит хыхь («адунеи афы») ақэхара. Кэ - «ыхь» аазырпшуа цынгылоуп.

Абарт иреипшыншьалоуп цақатэи афырпштэқэа:

Ачкэынгыы – хэыжэ. 23 – ачкэынгыы

кэтыу-чкэынк – ақс. 39 – кэыт хэычык

кэту́к – хэыжэ. 5 – кэтык

кэту́тарак – хэыжэ. 5 – кэтытрак

агэчарақэа – хэыжэ. 15 – (иаэшэ. аахыт. адиял. акэчарақэа ←*акэытчарақэа)

иаэшэ. иара уака: кэчы́рак – хэыжэ. 5 – кэчара(қэа)к

цкунк – хэыжэ. 18 – чкэынак

кэту́чкунк – ақс. 29

¹ Шахэ. Тап. § 53.

кутук – хәыжә. 15
акәтү – аңс. 29
акәтүтара – хәыжә. 20¹... уб.иц.

§18. Ацыбжыкақәа рссимилиация.

Иалацәаны икоуп ацыбжыкақәа рпрогрессивтә еипш, ррегессивтә контакттә ассимилиация. Ассимилиация еи-харак ақәыпсычхаратә цыбжыкақәа рәы тып амоуп, уи иахкыаны ацыбжыкақәа қәыпсычхаратәқәахоит.

Апрогрессивтә ассимилиация:

аласдақәа – хәыжә. 1 (иаәшә. аахыц.ад. аласба)

пхәысда псык – аңс. 33 – пхәызба псык

пхәысда бзиазақ – аңс. 36 – пхәызба бзиазақ

дыпхәыспахейт – хәыжә. 17 – дыпхәызбахеит (аахыц. ад. апхәызба апхәысба)

уаткы (уатгы)- хәыжә. 19 – уртгы

ла-цәқәа (←ла-цәгәақәа) – хәыжә. 6 – ала цәгәақәа

алыгәжә-цәқәа – аңс. 35 алыгәжә цәгәа

аууйгы дажәыцәқәахан – аңс. 36 – уйгы дажәыцәгәахан (иаәшә. аахыц. ад. ацәгәа)²

ашышымта³ (←// ашыжымта – 4) – аңс. 33 – ашыжымтан

Арегессивтә ассимилиация:

ауахь цах-кәтанза⁴ дытан (←...цах-гәтанза) – аңс. 35
ауа ацх агәтанза дтәан

ихер гәыпдхарбарым (←...гыбдхарбарым) – аңс. 36 – ихир бдхарбарым

тацагы дхам-шьта (←... дхам-шьта) – аңс. 37 – атацагы дхаманы...

дақымәйсышаз ихәарб... - аңс. 38 – дахымәсышаз хароуп

¹ Шәәхә. Тап. §19.

² Ана-ара ацәгәа хдылоит ашхарыуатәи адидал. ағгы. Иахә. Кәижә иңа цәгәа – Абазақт, 27; саб иус цәгәахейт – хәыжә. 10.

³ Абрантәи нас икалазароуп ашымта (шәәхә. аңс. 41).

⁴ Арака анырра канацар ауан апхәа игылоу х-гы.

и $\underline{х}$ хъарáз азы $\underline{х}$ әа (←...и $\underline{х}$ хъарáз...) – иахъхараз азы $\underline{х}$ әа

Иахдылоит адистанциатә ассимилиациягъ:

дг|а $\underline{т}$ ықәлахт (←// дг|а $\underline{д}$ ықәлахт) – абазақ, 27 - да-адәықәлахт

(иара уа $\underline{ка}$: дыш $\underline{т}$ ықәыз (←дыш $\underline{д}$ ықәыз) – Абазақ, 27 – дышдәықәыз...

Иара убас ассимилиация иахъар алшоит ашьтыбжь алабиализация:

дые $\underline{у}$ ыжәлán // ды $\underline{ц}$ әыжәлан¹ дцахт (←дые $\underline{ы}$ жәлан) – Абазақ, 27 – дөыжәлан дцахт

и $\underline{ц}$ әыжәцйт. И $\underline{ц}$ әыжәцын... уа $\underline{ка}$: (←и $\underline{е}$ ыжәцыйт. И $\underline{е}$ ыжәцын) – иеыжәцит, иеыжәцын...

ш → е ассимилиация иахъаны

ахъацагы арахә ихъчүн... арахә и $\underline{е}$ ыйхъчуз мацара... (←...ишыйхъчуз мацара) - а $\underline{пс}$. 30 – ахацагы арахә ихъчон. Арахә шихъчоз мацара...

§19. Ацыбжьыка аџиара

Ицәырцуеит м (?)

Аахыцтәи адиләктқәа рџы и $\underline{х}$ амоуп ажәоышәа $\underline{к}$ ыа (бзы $\underline{п}$. аз`әоыс`әа $\underline{к}$ ыа). Ашьхарыуатә аџы и $\underline{к}$ оуп азәоым-са $\underline{к}$ ыа – а $\underline{пс}$. 41. Абжьыуатәи адиләкт цыгардатәи ацәажә-ашьаџы ажәа $\underline{х}$ әаоык иџы иазгәа $\underline{х}$ та $\underline{х}$ ыан ажәоымшәа $\underline{к}$ ыа.

мс рыбжьара ицәырцуеит б.

Аахыцтәи адиләктқәа рџы иахдыло аамыста ашьхарыуатә диаләкт аџы иамоуп аам $\underline{б}$ ыста авариант (21).

¹ Иашьашәалоу алабиалтә шьтыбжьы ахы $\underline{к}$ ам иахъаны, ашьтыбжь е ажәа $\underline{х}$ әаоык ибызшәаџы зны акомплекс е $\underline{у}$ а $\underline{пс}$ ра аиуит, еазны – ашьтыбжь це.

§20. Ацыбжыкакæа реитныцсахлара

Шьт → Шьт

Аахьцтæи адиалекткæа рæы ихамоуп аңынгыла шьта. Акацарбакæа рæы уи о-цакык аманы иахдылоит: 1 – ашьта, ашьтахь; 2 - цака, алада. Тапантатæи адиалект æфы аңхьатæи ацаказы иахдылоит шьта, аобатæи азы – шьта.¹ Абарт ацаккæа иеиуеиңшым аңынгылакæа рыла раарпшра агæаанагара хазцæйнагар ауан тапантатæи адиалект атагылазаашья иаха ижæйтæтæиуп, арака аус хамоуп хылцшьтрала иеиңшым аңынгылакæа рæы хæа.

Аахьцтæи адиалекткæа рæы икоу шьта ахатыңан ашьхарыуатæ æфгы, тапантатæи еиңш, иахдылоит шьта, шьта. Шьта еиңш шьтагы хдылоит ао-цакыкгы раарпшразы.

Иаххæап:

дышьтан – хæйжæ. 12 –дышьтан [цака]

еыцахъа дышьташьта дыцæан – аңс. 37 - фыцха дышьтаны дыцæан [цака]

аха:

агъатапынцала йаашьтыхны... - аңс. 35 – аңс. – аса апынцала иаашьтыхны [цакæнтæи]...

аблаоа дашьтоуп – хæйжæ. 10 – уи агæылшьап дашьтоуп [ашьта]

аха:

лышьтахь дыкыдын – аңс. 37 – лышьтахь дкыдын... [ашьтахь]... уб.итц.

Ашьхарыуатæи аматериал ала агæаанагара цæырцуеит, ииашаны арака ихамоу ңынгылак – шьта ауп хæа (ашьта). Шьт акомплекс æфы т ыиасит т ахь. Абринахыс тапантатæи адиалект æфы иеиңшымхаз аңынгылакæа иеиңшым ацаккæа рнатеит.

Шьт → ч

уылахчип (уылахшьтип) – хæйжæ. 4 –уылахшьтып амасдар акылшьтра)

¹ Шæахæ. Тап. § 45, ад. 137.

м // б

быг|эыны́фа, быюыны́фа – аҗс. 36; хэыжә. 23 – (иафшә. аахыцтәи адиал. амоаны́фа амоа, а-фа-ра).¹

ӱ → м

йаўашт (←йаўўашт) – аҗс. 38 – ибзиоуп, икалоит!
Иаауеит ажәа аура акынтәи. Иара уака абри аформафы
иаҳдылоит йамаш(т).

м//н

Аахыцтәи адиалектқәа рығгы ажәа анапы́ афы н
ацынхәрас м хдылоит (иаххә.: ампахышы уб.иц.).

Ашьхарыуатә ағгы икалоит иахдылар анапы́ (иаххә.:
унапы́ – хэыжә. 21), аха иаха ирацәаны иахдылоит ампы,
иаххәап:

умпы зөызәаны... хэыжә. 21 – унапы зөзәаны
абурс зы-мпы ихъазыргъажъаз... - хэыжә. 23 – абурс
знапы иахазыргъежъуаз...

импы – аҗс. 37 - инапы

ларгы «сашья»! – лхәан, мпыйкөылыршә – аҗс. 37 –
ларгы «сашья» лхәан, лнапы икәлыршеит... уб.иц.

Икалоит хғы иаанагар, н м ахь аиасра иацхрааит
ацыбжыка п аварафы аказаара хәа (ашьататәи д аныз
ашьтахь,), аха аханатә иказ *ампы авариянт акөзаргы ка-
лоит.

н → л

Ажәа намаз зны ианахцеит ламаз авариянт ала:
Шьымта ламаз ацшны – хэыжә. 14 – шьжымтан намаз
иеипшны

з // з

Аахыцтәи адиалектқәа рфы икоу ажәа аазара ашьха-
рыуатә диалект афы икоуп аазара хәа:

Драазун – аҗс. 36 – драазон

Аахыцтәи адиалектқәа рфы икоу ажәа ахьыз ашьха-
рыуатә афы, тапантатәи еипш, ахьыз хәа икоуп:

¹ Шәахә. Тап. §23, ад. 61.

Даеа беиак Тахир ихъызы-шьта... аҗс. 42 – даеа беиак Тахир ихъзны...

Аахьцтәи адиалектқәа рәы амыз, ашьхарыуатә – амыз:¹

оымызк анцы... хәыжә. 10 – оымыз анцы...

мызк аәы – хәыжә. 23 – мызк ала

мыз-кәомк – хәыжә. 11 – амзақәа рацәаны... уб. иц.

Аахьцтәи адиалектқәа рәы икоуп аҗсыз, ашьхарыуатә аәы – аҗсыз - Цсхәы 10.

з // г (?)

Аҗсуа бызшәаәы, адыгәа бызшәақәа рәы еипш, аҗхәазара хъзы «акы» ашьаҗас иҗхәазоуп за. Ари аелемент хҗылоит ажәа зацәык (тап. зәзәык) аәы.

Ашьхарыуатә диалект аәы ажәахәаоык ибызшәаәы иахҗылар ауеит зацәык еипш, гацәык – гы.

Иаххәап:

Бақыр пхәыс зацәык дыймейт – хәыжә. 20 – Бақыр пхәыс зацәык димоуп.

Иаәшә. иара уака:

ари пхәыс гацәык дыймейт – хәыжә. 20 – ари пхәыс зацәык димоуп

сара млықәны аҗас-гацәык сыймейт – хәыжә. 26 – сара малс абаз зацәык сымоуп

хаба йәйтынхаз ацла газәык ныумган, - унейх! – хәыжә. 3 – хаба иааитынхаз ацла зацә умган, уца!

Арака еилкаатәуп: г(а) з(а) ацакы хнаооит, аха иара даеа элементу, мамзаргыы г з ашьтыбжь ацынхәра акәу?

С // (с`ә) шә

Аахьцтәи адиалектқәа рәы ихәмоуп ажәыюшәақәа (бзыҗ. аз`әоыс`әақәа), ашьхаыруатә аәы – аз`әоымсақәа – хәыжә. 15.

¹ Иаәшә. аубых бызшәаәгы – мыза.

Цә // шә (шъә)

Аңсуа бызшәа аахыцтәи адиалектқәеи тапантатәи адиалекти рәы иҗамоуп ажәа ацәажәара (бзың. ацәаз`әара). Ашьхарыуатә диалект афгы ари ажәа убасгы иахдылоит, иаххәап:

Еицәажәот – хәыжә. 10 – иеицәажәоит, аха уаҗа еиҗа иахдылоит ашъәазра, иаххәап:

Аәы аашъәазын... аңс. 35 – аәы аацәажәан...

аўарт заны итан, ишәазан хәыжә. 1 – урт зны итәан, ицәажәон

дагҗеймашәазт – хәыжә. 12 – димацәажәеит... уб. иц.

жә (бзың. з`ә) // з

Иара уи ацәажәара (бзың. ацәаз`әара) ашьхарыуатә ашәазра (шәахә. аҗхәа иҗоу афырпштәы)

цә → с`ә

ашъацәңыңца // ашьас`әңыңца - Псҗәы, хәыжә. 14 – ашьацәңыңца

ч → шъ

Ажәа аҗкәын ашьхарыуатә диалект афы лассы-лассы иахдылоит аҗкәын авариант ала (иах. хә. 2; 10 уб. иц).¹ Абри аҗынтәи иаауазароуп имаҗымкәа иахдыло ашькәын авариант, иаххәап:

ашъкәын-хәычы – хәыжә. 4 – аҗкәын хәычы

ашъкәын – хәыжә. 2, 14... -аҗкәын... уб. иц.

ч // шъ

Аахыцтәи адиалектқәа рәы иҗоу ажәа шъыбжъон ашьхарыуатә диалект афы знык иахдылеит чыбжъан авариант ала (шәахә. 4). Аахыцтәи адиалектқәа рәы иҗоуп ашьха, ашьхарыуатә афы – аҗха:

чха-оыноежәа – хәыжә. 18 – шъха оыноежәа

ц // ц (бзың. ц`)

Аахыцтәи адиалектқәа рәы иҗамоуп ацынхәрас (бзың. ац`ынхәрас`), ашьхарыуатә афы – ацынхәы (33).

¹ Шәахә. араҗа §17.

ц // ц

Аахыцтәи адиалектқәа рәы – ацапха, нхыцтәи – ацапха (шәахә.22).

це // цә

Аинтәнсивра аарпшразы аахыцтәи адиалектқәа рәы иахдылоит ахәтач цәа, ашьхарыуатә аәы – цәа.

Иаххәап:

йехшьёцба дьгәырғьацәан йхъәда еаакалырыс`әт – аңс. 37 – иахәшьейцбы дгәырғьацәан, ихәда ләахалыршәт. Иаәшә. аахыц. ад. дгәырғьацәа.

кь // хь

Аахыцтәи адиалектқәа рәы икоу аңынгыла кьы ашьхарыуатә аәы иахдылоит хьы вариант ала.

Иаххәап:

...иитәым имфарашьта, дахьымсырашьята... аңс. 43 – иитәым имфартә, дакьымсыртә... (иаәшә. аахыц.адиал. рәы – акьысра).

гь → ць

-гьы ахәтач оынтә иахдылеит – ць вариант ала:

дахьыказаарацьы дхаура атахъуп – хәыжә. 14 – дахьыказаалакгьы дхауроуп (дхапшаароуп)

ақәсацьы дадгылэ – аңс. 39 – апаца эфамызгьы дақәшахатхеит.

гьы → ди

Ахәхәди - Псхәы, хәыжә. 1 - ахәхәгьы

йймаҗәақәади - Псхәы, хәыжә. 4 – имаҗәақәагьы

р → к

Егьырт адиалектқәа рыкны еипш, ашьхарыуатә аәгы акаузатив аарпшуп р аффикс ала, аха знык иахдылеит к – хәа.

Иаххәап:

дықәйкцәан – хәыжә 3, ажә. 15 – ш. – дықәиртәан.

Абри ажәәхәә тапантәтәи ацәәжәашьа аныррала (уи дцафын, ашкол афы тапантәтәла ацара ицон) ашьхарыуатә тә ацынхәрас (дыкәыйртәан) ихы иаирхәеит тә (абасеипш аилапсара еацъара иахдымлеит). Аха арака изызхьапштәу уи р к ала иахьипсахыз ауп. Арака хгәы иаанагар калон р→к ахь аиасра ахкәеит иашьтанеиуа иәацоу тә (ма тә) хәа. Аха арака апозициатә цсахра шхамам, ашьтыбжь р к ала ацсахра шхамоу агәра хнаргеит даеакгы: ирайхәеит ацынхәрас иара уи ажәәхәә ихәеит: икәихәеит.

к // хь

еыцахъа дыштыашьта дыцәан – ацс. 37 - фыцха дыштыаны дыцәан. Иаешә. аахьц. ад. цақа

кә // к

Аахьцтәи адиалекткәа рфы икоу ашәкәы ацынхәрас ашьхарыуатә афы икоуп ашәәқа (18). Ашәәқа хәхауан Цьгардатәи ажәәхәәфык ибызшәәфгы.¹

х // хь

Аахьцтәи адиалекткәа рфы икоу ахәхә ахатыпан нхьцтәи адиалекткәа рфы икоуп ахәхә (1).

хә // хьә

Аахьц. адиал. ахәхә, нхьцтәи адиал. – ахәхә.

ха // (а →) аа

Аахьцтәи адиалекткәа рфы икоу ахара, тапантәтәи афы иханафит агара, ашьхарыуатә афы абрантәи ихауазароуп аара:

Ислам йаайт – хәыжә. 15 – Ислам иахәит.

Ашьтыбжькәа реитныцсахлара афырцштәкәа рацәаны иазгәатан афонетикатә система иадхәаланы, убри акнытә урт ара хәрзаатгылом.

¹ Шәәхә. Тап. § 20, ад. 56.

III АХЫ. АБЖЫКАТТӨААРА

§21. Абжыкаттөаара.

Ашьхарыуатө диалект афгы, имаҗны акөзаргы, ика-лоит иахдылар иахцөу ма иеизыцөу ашьатақәа, иахцө-ап:

аамбыст – хөыжө 21 (иафшө. аахыцтөи адиал. аамыста)

агөинах – хөыжө. 23 (иафшө. аахыцтөи адиал. агөнаха)

аоыць – хөыжө. 23 (иафшө. аахыцтөи адиал. аоыцьа)
(аоыцьа паралелла ашьхарыуатө афгы иахдылоит)

чкөынк – хөыжө. 18 (иафшө. аахыцтөи адиал. чкөынак)

сыумхөуп – хөыжө. 11 (иафшө. аахыцтөи адиал. су-махөуп)... уб. иц.¹

Аха егырт адиалекткөа рааста ашьхарыуатө иаха иаказшьоуп абжыкаттөаара.²

афатө – хөыжө. 12 – (иафшө. аахыц. адиал. афатө)

хөынтагы, жөантагы – хөыжө. 8 – иафшө. аа-хыц. адиал. хөынтөгы, жөантөгы)

раба – хөыжө. 1 (иафшө. аахыц. адиал. раб)

ухаала! – хөыжө. 9 (иафшө. аахыц. адиал. ухал!)

оымсарга – хөыжө. 26 (иафшө. аахыц. адиал. аоымсар)

аласкөыга – хөыжө. (иафшө. аахыц. адиал. аласкөыгө)

махеагы – хөыжө. 21 (иафшө. аахыц. адиал. амахеагы)

ажөлар – хөыжө. 23 (иафшө. аахыц. адиал. ажөлар)

акыта – хөыжө. 5 (иафшө. // акыт; тапант. акыт)

камчыла даса-мацара... - хөыжө. 2... иафшө. тап. мцыра, мцра

(а)чацара – хөыжө. 4 акацара (иафшө. тап. адиал. а-чцара)

амала – ацс. 36 (иафшө. аахыц. тап. адиал. амла)

атра – хөыжө. 7 (иафшө. аахыц. ад. атра)

абга – ацс. 41 (абга)

¹ Шөахө. иара убас абжыкакөа рпозициатө редукция. Арака, §13.

² Иафшө. Тап. § 24.

ашә́кә́ – аҗс. 39 (иағшә.аахыҗ.ад. ашәкә́ы)
ўржә́а́цә́гъа – аҗс. 37 (иағшә.аахыҗ.ад. ўжә́гъа́)
а́мара – Абзақт. 27 (иағшә. аахыҗ.ад. амра)
за́ны – хәыжә 1 (иағшә.аахыҗ.адиал. зны)
абри́оуп – хәыжә21 (иағшә. абри́оуп)
и́о́за́цә́а́гы – аҗс. 36 (иағшә. ио́за́цә́а́гы)
ихы́о́а́хы́уз – аҗ. 38 - и́хы́о́хоз (иағшә.тап. ихы́г|ө́хы́уз)
ка́ра зыма? – аҗ. 35 (иағшә.аахыҗ.адиал.акры зма?)...
уб.итц.

Ажә «атцла» ашьхарыуатә диалект ағы егырт адиалектқәа реиҗш, атцла ауп, аха знык иҗааоит:

а́ца́ла́жә́-дык изә́оа́хъа́ иқын – аҗс. 37 – цлажә дук ижә́оа́хыр иқын.

Ари машәыршақә иғыҗшәаз акәхарым. Асеиҗш и́коу уақәгыгыртә и́коуп.

Ашьхарыуатә диалект иачыдаказшьоу абжьы́ка́тә́ара иадхәалоуп иобатәтәу ашьа́та́қәа рғы абжьы́ка́ аиқәырхара (шәахә. §3), иазгәа́тоу аты́қәа рғы абжьы́ка́ хдылазом егырт иарбанзаалак адиалектқәа рғы.

IV АХЫ. АҚӘЫҒӘҒӘРА

§22. Ақәығәғәра.

Ашьхарыуатә диалект ағы зны-зынла ажәә (ма ажәә-форма) ақәығәғәра амоуп аахыцтәи адиалектқәа иреипшымкәә. Иаххәап:

итцаб^ыргума? – хәыжә. 23 (иағшә. аахыц. адиал. Итц^абыргума?)

аз`әани йейба^ххәаз гыумдр^ума? – хәыжә. 19 (иағшә. аахыц.адиал.: ажәаны иеиба^ххәаз умд^ыруеи?)

шыж^ыымт^ан намаз ан^кал^араак... - хәыжә.15 (иағшә.аахыц.адиал. шыж^ыымт^ан намаз ан^ыкалалак).

ац^ыгәгы – хәыжә. 16 (иағшә. аахыц. адиал. ац^ыгәг^ы)

ис^ыжәит¹ - хәыжә.8 (иағшә. аахыц.адиал. изжә^ыйт²)

ипа дад^ырыгахт – хәыжә. 11 – (иағшә. аахыц.адиал. даадирг^еит, даадирг^ахит)

агәина^х – хәыжә. 23 (иағшә. аахыц.адиал. а^гәна^ха) уб.итц.

Ақатарба азцааратә формақәа рығгы ақәығәғәра атыпқәа зны-зынла иеипшымкәә икоуп.³

¹ Иағшә. Тап. §25.

² Ақәығәғәра иахканы иашьашәлоу ақсахраггы калеит ахағы арбагағгы: аахыцтәи адиалектқәа рғы уи ишиашаз ашьа^а ац^ыбжыка иақшәан, ицархеит. Ашьхарыуатәи адиалект ағы (тапантәи ағы) – ус икамлазеит.

³ Уи иазкны шәәхә.арака, цака.

АМОРФОЛОГИА

V АХЫ. АХЫЗКА

§23. Ахызка азеипши иеилкаауи аформақәа ашьхарыуатә диалект ағы.

Аңсуа бызшәа аахыцтәи адиалектқәа рәы иҕоуп апрефикс а ала иаарцшу азеипш хәа изышьтоу аформа. Иаххәап: анапы (зеипшла), ашә (зеипшла). Иарбанзаалак азеипш хызка иацлоит а апрефикс.¹

Тапантатәи адиалект ағы иҕка-гцәаны ишьақәгылоуп азеипш хызка иеилкаауи иеилкаами аформақәа. Аахыцтәи адиалектқәа рәы азеипш форма аазырцшуа апрефикс а тапантатәи адиалект ағы иаанарцшуеит иеилкаау аформа. Анапы, ашә – арака иеилкаау формақәоуп, урт иеилкаам рформақәа - напы, шәы роуп (зеипшла).²

Арт ацыхәантәи авариантқәа ана-ара иахдылоит аахыцтәи адиалектқәа рығғы. Иаха ирацәаны урт хдылоит ашьхарыуатә диалект ағы.

Иаххәап:

заны ўандырк шыла ақәны азәы игон – хәыжә. 1 – зны ўардынк ашыла ақәны азәы игон

ахғы шәақа изырот – хәыжә. 1 – ахғы ашәкәы изыроит

еы гыуҕстушам – ихәә – аңс. 42 – аеы устом, ихәеит

таца дыбзг|азган дысықәыйхых еыхшьапык йақәто – аңс. 37 – атаца дыбзаазган, дсымихит еыхшьапык иақәтәоу... уб.иц.

Аха тапантатәи адиалект иамоу аҕка-гцәара, ашьхарыуатә диалект ағы иахдылазом. Зынзаск иеипшу атыққәа рәы арака иахдылоит а змуои измами аформақәа. Иаххәап:

нықәқала-аақәқала цыхъә рыс`әыс`әа(-азыцәа) – аңс. 28 – нықәқала-аақәқала, цыхәа рышәшәа

¹ Шәахә. Тап. § 26.

² Тап. § 27.

зыдака цха(-лагэра́, хъэыблы́) – аҕс. 28 – зыда цха (- алыгэра)

аха:

ах иҕамчы́ амоа икэырс`өу (-маҕы́) – аҕс. 28 – ах иҕамчы, амоа икэыршөу (-амаҕ)

зыдака хаҕэара́ (-апыцкэа) – аҕс. 28 – зыда кэара (- ахапыцкэа)

цөымлэдака лагэра́ хъала́ (-алаоа) – аҕс. 28 – кыба- да алагэра хала(-алоа)... уб. иц.¹

Ахыызка иеилкау аформа шыақэгылахъеит ашьхарыу- атэ диалект ағғы, аха арака уи аффикс тапантатэи ағы ихамоу а акэымкэа, з асуффикс оуп.

Уи рыцлоит а апрефикс змоугғы измамгы ахыызка ашьатакэа.

Иаххэап:

Абари аеыю йаайа, атачанка (иеилкаам) сьс`эцэаны́ – йхып... [Еыхшыапык] «Хай!» - ихэан йаайрыхъынхэын, атачанказ (иеилкаау) йааирыст - аҕс. 37 - абри аеыуаю иааиуа ауардын сышэцэақеихып... [Еыхшыапык] «Хай!» ихэан, иааирхъынхэын, ауардын иажэицэит.

«арака ашьэарах шыардоп» - рхэан, аг|эашыцэа: – «уара́ хайцба́ ахъабжы́ (иеилкаау) амца хазы́каца, хара́ шэарах хшып-шыта иг|агап» - рхэан, аг|эашыцэа абна илалейт. Ахъабжы́з (иеилкаам) амцагы икыйцан, дадталоп – аҕс. 37 – «арака ашэарах рацэоуп» рхэан аеи- шыцэа: «уара, хайцбы ахабжь амца хзеикэца, хара ашэа- рах шыны иаагап» - рхэан, аеишыцэа абна илалейт. Ахабжь амца еикэицан, дадтэалоуп.

Амара қынды йаннй, аүй асахаҕ ағы иг|ээйшыцэак йааҕалахт рыкэадыгэ ағы. Аг|эыны (иеилкаам) инашылан

¹ Абри аффикс а ашьхарыуатэи адиалект ағы ирыцлеит егырт аҕсуа диалекткэа рғы а зцымло цынгылақэак. Иаххэап: ацынгыла нас хпылеит анас авариант ала (хэыжэ. 12); ацынгыла дара адара авариант ала: сара сыуысқэа адара ибзиоп. – аҕс. 37 (Ғсхэы 1).

рыхыоахшыцэак иг|эынахымкэа ирбейт. Йанырымбах, «Арт хәхшыцэа абаца?» - рхәе. Хъабжыыз (иеилкаау) абна даалысхын аг|эыныз (иеилкаау) даннашыла, йашыцэақәа ахабацэа ибейт – аҗс.37 – Амра аҗашәарахыи ианнеи, уи иөишыцэа ашҗа иааҗалеит. Аоны ианыюнала, рыхөеихәшыцэа онамкэа ирбейт. Ианырымба, «арт хәхшыцэа абацеи?» - рхәеит. Ахабжь абна даалҗын, аоны даныюнала, иашыцэа еихабацэа ибейт.

...Ауыт иззегыи йецышыҗа - ешаайуаз рыҗыхьәала еыюык даайашыҗа дырбейт. Лара даннаҗшы, дылдырт...Аеыюыз Мира дызықәтаз аеҗыс ейрыст – аҗс. 37 – Уырҗ еиҗны ишааиуаз, рышыҗахьала еуаюык дшааиуаз рбейт. Лара даныҗшы, дылдырит. Аеыуаю Мира дзықәтаз аеҗыс даҗелеит.

Хуоҗа – хәа дыкан. Абна дҗан, цлак дхьалан, амахьә дықәтәан, иҗыйка далагә. Азәы йаадала дымоёйсан Хуоҗаз дыйбейт – Хуоҗа хәа азә дыкан. Абнахь дҗан, аҗла дықәлан, амахә дықәтәан, иҗико далагеит. Азәы дымоасны дышҗоз, Хуоҗа дибейт.

... «ўожьәацәыҗа ари аўарҗақ аҗы сом-шъәык аҗы сом каҗху-шыа иг|акаҳари, гьаҗашытысхырым» - ихәан хуаҗа иоыза йейхә(о)әа. Ауи асаҳаҗ иоызаз (иеилкаау) дыдылҗын, аўарҗақ аҗы иг|акыйжый сомшъәк аҗы сомк агхушыҗа – аҗс. 34 - ... Уажьыцәкьа ари ауаҗақ акны шәмаатк маатк агны икаҳар, ишытысхуам ихәан, ахуаҗа иоыза иеихәеит. Убри аамҗазы иоыза ддәылҗын, ауаҗақ аҗы икаижыт шә-маатк, маатк агны.

Сомкапика – хәа хьацак дыкан. Нас ауый ақыҗ аҗы аҳак дыйчырынын. Ауый аҳаз хәысҗак иман. Ахәысҗа иманы дахьҗараак аҗасыҗ йаўан. Нас ауый игәейҗейт ауый Сомкапиказ. Нас ўахәысҗа аасыҗ! – ихәеит, җара сцүшт! – ихәей., нас ахәысҗази йҗейт аный. Ахәысҗаз йҗан, дҗейт - Пҗсхәы, 11. – Сомкапика хәа хьацак дыкан. Нас уи ақыҗаҗы аҳак дичнырын. Уи ах хәызбак иман. Ахәызба иманы дахь-

цалак анасың иоуан. Нас ари гәеиҗеит Сомкапика. Нас уахәызба аасыт! – ихәеит, җара сцоит! – ихәеит, нас ахәызба ииҗеит ани. Ахәызба ииҗан, дҗеит.

Уи хдылар җалоит ахатәи хыызҗағгы, аха уи ахатәи хыызҗа азеипш хызы аҗынтәи иаауеит. Иаххәап:

... Анартыҗа Мира Скәажәә дақәтәашьта дыйбейт еыхшьапык. «Хай!» ихәан, йааирыхынхәын аҗачанказ йа-айрыст. Йақәтәақәаз ахыоыкгы ихылыыйҗсә. Анартыҗа Мира Скәажәәз даашьтыйҗан, дыймашьта ддықәлейт – аҗс. 37 – Анартыҗа Мира Скәажәә [ауардын] дақәтәаны дибейт еыхшьапык. «Хай!» ихәан, [иеы] ааирхынхәын, ауардын иажәиҗеит. Йақәтәақәаз ахыоыкгы ақәириот. Анартыҗа Мира Скәажәә даашьтыҗан, диманы ддәықәлейт.

...Йақьашьтоу дахбоуп. Йақьашьт иҗа деизбоуп. Йақьашьтыз аҗамдара (рахәы-аацара) дҗат - Абазақыт, 27 - Йақьашьтоу деихабуп. Йақьашьтыз (иеилкаау) арахә аа-цара дҗеит... уб.иҗ.

Сомкапика, кы лымазари, иоызәәа ирыйҗейт... Сомкапиказ (иеилкаау) дышҗоз быжыгәеҗәак дрықәсәит - Пҗсхәы – Сомкапика, кы лымазар, иоызәәа ириҗеит... Сомкапика дышҗоз быжыоык әеҗәа дрықәшәеит.

Азцаара цәырҗуеит: иабантәиаауеи абри асуффикс з хәа. Хгәы иаанагоит, уи даеакы акәымкәа, иасхьоу иеилкаам аинфиниттә форма аффикс ауп хәа.

Аҗсуа бызшәәҗы аҗаҗарбақәа ирымоуп афиниттәи аинфиниттә формақәеи. Афиниттә форма змоу аҗаҗарба иаанарҗшуеит ахәоу аназара-анцәара. Аинфиниттә форма змоу аҗаҗарба иаанарҗшуеит ахәоу анамзара, уи егырт абызшәәқәа рәы ихыпшү ахәоу иақәшәоит:

Иеиҗшәырҗшы:

Афиниттә

Аинифиниттә

Сара сҗеит

Сара сахьца(з)... уб.иҗ.

Аңсуа бызшәәҕы иҕамам ақартвелтә, европатә ма егырт абызшәәқәа рҕы иҕоу, ирышьашәалоу аидхәала-гақәа (иаба, ианба, ишҕа...) рыла иаарҕшу ихыпҕшу ахәоуқәа. Абри иахкьаны ачыдарақәа амоуп аңсуа бызшәа иеилоу ахәоу асинҕақсисҕы.

Хыхь иҕәоу иадхәалоуп аңсуа ҕацарба иадоу аморфологиатә-синҕақсистә категория – афинитра-аинфинитра азцаараҕы.

Аңсуа ҕацарба аинфиниттә формақәа рыкны реиизыр-гоит егырт абызшәәқәа рыкны ихыпҕшу ахәоуқәа реидхәалагақәа. Абарт ахәҕацқәа (-ахь, -ан, -ш) аҕацарба ианацло, уи афиниттә аффикс аиузом. Аинфиниттә формаҕы аамта арбаразы даәа аффикс цәырцуеит. Ииасхьоу аамтаҕы ари асуффикс з ауп. Уи иаңсахуеит афиниттә форма ииасхьоу аамта аазырҕшуа асуффикс н (иаәшә. йааргн, аха йанаар-гоз).

Аҕацарба аинфиниттә форма иацуп иарбанзаалак аҕагылазаашьатә аффиксҕы.

Иаххәап:

С-ахь-ца-з

С-ан-ца-з

С-ыш-ца-з

Абарт иреипҕшы ауп ишаарҕшу аҕацарба азыказаашьатә хызыцынхәратә формақәаҕы. Ахаҕы азыказаашьа-ра убри аналогитә ҕкарала иаарҕшуп аҕацарба аинфиниттә формаҕы. Иашьашәалоу рбагас ариад Д ахаҕытә рбагақәа рҕы иҕоуп и-, Д ариад аҕы – з апрефикс.

И-ца-з

Сы-з-ба-з ... уб.иц.

Икалоит аҕагылазаашьатә ма ахаҕытә зыказаашьатә префиксқәа (и-, з-) аҕацарбаҕы икамзар, амала аинфиниттә форма хамазар. Абасеипҕш иҕоу аформақәа рыла иаарҕшоит ақыртүа еидхәалага «ром» - [аурыс «если»] аҕақы.

Иаххәап:

Сца-з цыысшьан... араҕаҕы аус хамоуп (егырт абызшәәқәа рҕы иҕоу) ихыпҕшу ахәоу аҕны. Хыхь иаагоу аҕагылазаашьатә хәҕацқәа змоу аинфиниттә формақәаҕы ирацәаны абасеипҕш азеипҕш («если») аҕы иныкәырго [шәахә.араҕа, цаҕа] азгәаҕазар ахәтоуп.

Арака акацарбазы ихәоу ахь иацанакуеит ахьызка ашьаҭаҕы. Избанзар, иарбанзаалак ахьызка ашьаҭа ацшәәҕы акацарабахы (астатикатә кацарбахы иара имариоу ахьызтә шыаҭала) аиагара калоит.

Иаххәап:

Дыўооы-н

И-ўооы-з

Ўооы-з цыысшыан... уб.иц.

Ацсуатәи ацәажәашья иаказшьоу авариант оыны-з (иеилкаау) ахьызка ашьаҭа акынтәи ишьақәгылоу акацарба аинфиниттә форма ауп – ииасхьоу иеилкаам аформаҕы. Убри акнытә оыны-з иаанагоит ионыз, нас уи иацлоит аффикс а, ихәуит «аоыны-з».

Еилкаау аформа аарпшышыа ари ақкара адхәалазар ауп нхыцтәи адиалектқәа рәы икоу аишьаҭагылатә пхьазара хьызқәа алахәыратә иарбанзаалак аамтаҕы раарпшышыа ақкара.¹

Иеиешә:

аахыцтәи адиалектқәа

ахқа, ахқатәи

нхыцтәи адиалектқәа

и-хқахыу; и-хқаху-з.²

Абри ацацҕәы аманы ахьызка иеилкаау аформаҕы ик-алоит иахдылар уажәтәи аамта аинфинитив аформаҕы (иаххә: [а]оыны-у),³ аха иаха ишьақәгылахеит ииасхьоу иеилкаам ашьаҭа ([а]оыны-з).

¹ Шәәхә. Тап. §34.

² Аахыцтәи адиалектқәа рәы абри азы ихәмоуп иара уи апрефикс а (иаешә. апрефикс а иеилкаау афункциа тапантәи адиалект аҕы), нхыцтәи адиалектқәа рәы – акацарба аинфиниттә форма (и-хқахыу...), уи иаанагоит акацарба аформа егырт абызшәәқәа рәы ихыыцшу ахәоу иаеквивалентуп хәа.

³ Абри ахәсабала хыроа азутәуп хара хыхь иаагаз ацыццәахаҕы (ақ. Абазақт аҕы ианцоу атектқәа рыкнытә) ахатәи хьзы аформа: Иакъашьтоу:

... Иакъашьтоу дахбоуп. Иакъашьт иҕа дейзбоуп. Иакъашьты-з агамдара (рахәы.аацара) дцат – 27 – Иакъашьт деихабуп. Иакъашьт иҕа деитцбуп. Иакъашьт аимдара (арахә раацара) дцеит.

Хшыюзышьтра ататөуп ахызка иеилкаау аформа абри аарпшышыа ахата. Ишаабаз еипш, ари азыхэан хархэара аиуит акацарба аинфиниттэ форма, ацсуа бызшэа аинфиниттэ форма акэзар, уи егырт абызшэакэа ихыпшу рхэоукэа ирышьашэалоуп.

Абри аганахыала иазгэататөуп кыртуа диалекткэак рэы икоу ихыпшу ахэоу аарпшышыа ахархэага, уи ацэахэа атнашьуеит абри абыза ахэоу иеилкаау аказшыа.¹

Ацсуа бызшэа ашьхарыуатэ диалект ахызка иеилкаау аформа шыатас ианатеит акацарба аинфиниттэ форма, егырт абызшэакэа рыкны ари ихыпшу ахэоу иашыашэалоуп, иеилкаау ацакгы амоуп.

Ахызка иеилкаау аформеи ихыпшу ахэоуи раарпшрафэи зеипш элементк ахархэара ыкоуп ажэйтэ кыртуа бызшэафгы. Урт атыпкэа аобагы рэы «иги» – «уи» ианарпшуазароуп иеилкаау...

Абасала, ацсуа бызшэа ашьхарыуатэ диалект афэи ахызка иеилкаау аформа аарпшразы ахархэара змоу аффикс з акацарба аинфиниттэ форма ииасхыоу аамта аффикс з ауп.

Иара аффикс ахата атоурых азы иазгэататөуп, икалараны зылшоз аинфиниттэ аффикскэа рахытэ ахызка иеилкаау аформа аарпшразы иахышыақэгылаз урт руақы – хыызхэала, ииасхыоу иеилкаам аинфиниттэ форма аффикс з.²

§24. Ахыпхызаратэ формақэа ахызкақэа рэы.

Арацэа хыпхызара аарпшыга аффиксқэа рганахыала уахэапшуазар, ашьхарыуатэ диалект афэи егырт ацсуа диалекткэа ртагылазаашыа ыкоуп.

Иеизгоу арацэа хыпхызара аарпшыга – ра аракагы икоуп – азацэа хыпхызара с асуффикс ала иаазырпшуа ахызка ашыатақэа рэы.

Арака ахатэи хызы Йақашыт иеилкаау аформа хдылеит зны з ала иаарпшны (иасхыоу аамтала), зны (о)у ала иаарпшны (уажэтэи аамтала).

¹ Шэахэ. хусумта: «Ихыпшу ахэоу ачыдарак ақыртуа диалекткэак рэы». Ибериа-кавказтэи абызшэадырра, I ат., 1946 ш.

² Шэахэ. Тап. § 29.

Иаххәап:

Ўаҗ аҗыра ейишны иҗоп – хәыжә. 10 – урҗ аҗарақәа ирейишны иҗоуп

Ақәычы-р-гы ахәа йафейт – хәыжә. 5 – акәчаргы ахәа иафейт (азаҗә хыҗхь. Ақәычыс)

Агәҗа-ра хәыҗқәагы – хәыжә. 23- акәчара хәыҗқәагы... уб.иҗ.

Иара уаҗа иахдылоит аффикс –кәа зцыло араҗәа хыҗхьазара џбаны аарҗшышыагы.

Иаххәап:

А-җы-ра-кәа аайт - Псхәы, 15 – аҗарақәа аайт

А-гәҗа-ра-кәа – хәыжә. 15, 23 – акәчарақәа

Аса-ра-кәа – хәыжә. 5 – асарақәа

Иара убарт аҗыҗқәа рәы ираҗәоуп азаҗә хыҗхьазара ашыаҗа ишиашоу –кәа аффикс анаҗлогы:

асыс-кәа – хәыжә. 5 - асарақәа... уб.иҗ.

Тапанҗатәи адиалект ағы аизгатә хатәы хыызқәеи, ажәлақәеи, зны-зынла аймышыҗтрақәеи егырт ахыызқәеи рәы –ра аффикс зцу ашыаҗа системала иаҗлоит ауаџытәыџса икласс араҗәа хыҗхьазара аазырҗшуа –җа асуффиксгы (аахыҗтәи адиалектқәа рәы иҗоу аа). Асейиш иҗоу ашыақәгылашыа аахыҗтәи адиалектқәагы ирыҗәтәы-мым, аха араҗа иаҗа ираҗәоуп аа (җа) аффикс маҗара ала ишыақәгылоу араҗәа хыҗхьазара иашыашәалоу аҗыҗқәа рәы.¹

Ашыхарыуатә диалект ағы, аахыҗтәи адиалектқәа ирейишны, –аа (җа) маҗара хдылон... Иаххәап, иаҗ-зейқәырҗхьазон ажәлақәа: Ахаа , Ашәаа, Харчаа уб.иҗ. Иахдылоит иейлоу –раа (ра+аа)гы. Аҗхәыс лҗааҗәа, иаххәап, арагы аба-раа хәа ирышыҗоуп.

Иазгәаҗоу аҗыҗқәа рыҗгы араҗәа хыҗхьазара џбаны аарҗшраан, ахархәара амоуп иара асуффикс –кәа-гы.

Иаххәап:

Храч-аа-кәа – хәыжә. 10 – Храчаа

Ау-аа-кәа – хәыжә. 21, 23 – ауаа

¹ Шәахә. Тап. § 29.

Амаѳар класс араѳа хыѳхъазара аракагы –кѳа ала иаарѳшуп.

Иахѳаап:

Лѳыз-кѳа – хѳыжѳ. 22 – лыюнѳа, лѳызѳа

сыѳыс-кѳа – аѳс. 37 – сусѳа

аѳыц-кѳа – аѳс. 28 – ахаѳыцѳа

ас`ѳыѳа-кѳа – аѳс. 35- ашѳѳатѳа

ашъа-кѳа – аѳс. 38 – ашъаѳа... уб.иѳ.

Ауаѳытѳыѳса икласс араѳа хыѳхъазараѳы арагы – ѳа хамоуп:

Иахѳаап:

аѳгыч-ѳа – аѳс.85 – аѳгычѳа

ах иѳха-ѳа – аѳс. 85 – ах иѳхаѳа

ѳѳза-ѳа-гы – аѳс. 36 – иѳызѳаагы

ѳймак-ѳа – хѳыжѳ. 17 – аймакыѳѳа

ѳѳкун-ѳа – хѳыжѳ.8 – аѳкѳынѳа

аѳѳла-ѳа – хѳыжѳ. 8 – аѳѳылаѳа... уб.иѳ.

Аха имаѳзам иара убырт аѳыѳѳа рѳы аѳѳикс –кѳа аныѳоугы.

Иахѳаап:

ѳыныѳѳаѳѳѳ-кѳа – хѳыжѳ. 20 – ѳыѳа аиѳызѳа

Аѳѳла-кѳа – хѳыжѳ. 16 – аѳѳылаѳа

Ашѳарыѳаѳѳѳ-кѳа – аѳс. 38 – ашѳарыѳаѳѳѳ... уб.иѳ.

Иаха ираѳѳаны иахѳылоит, тапанѳѳѳи адиалеѳѳ акны ииѳш, ѳа ала иаарѳшу араѳа хыѳхъазара –кѳа аѳѳара.

Иахѳаап:

Ахъа-ѳа-кѳа – хѳыжѳ. 19 – ахаѳа

Уѳа-ѳа-кѳа – хѳыжѳ.5 – уѳаѳа

ѳѳкун-ѳа-кѳа – хѳыжѳ. 8 – аѳкѳынѳа

аѳ-ѳа-кѳа – хѳыжѳ. 10 – аѳѳа

сас-ѳа-кѳа-к сымейт – хѳыжѳ. 9 – сасѳѳаѳѳѳ сымоуп¹

сахшь-ѳа-кѳа – аѳс. 36 – сахшьѳѳаѳѳа

лысаби-ѳа-кѳа-гы – аѳс. 38 – лысабиѳѳа... уб.иѳ.²

¹ Абасеиѳш иѳоу аѳырѳштѳѳа рѳы араѳа хыѳхъазараѳы иѳѳоу асуѳѳиксаѳѳа адиалеѳѳѳа зѳгы рѳы ираѳѳаны иахѳылоит.

² Абри азѳѳара иазкны шѳахѳ. Тап. § 29.

Ажәа апхәыс арацәа хыпхьазара апсшәәфы икалоит ацыхәтәантәи ахәта аобатәрала, ихәуеит ахәс(с)а. Ашьхарыуатәи адиалект афгы абас икоуп.

Зеипшла ари ашьаҭа –кәа асуффиксгы ацуп. Ашьхарыуатә диалект афгы абасоуп:

ақыт рыхәсса-кәа – аҭс. 37 – ақыта хәсақәа

Амала ашьхарыуатә диалект афы иаха ирацәаны иахдылоит азацә хыпхьазара ашьаҭа –кәа ма –цәа анрыцло.

Иаххәап:

Ахәыс-кәа – хәыжә. 9 - ахәсақәа

Иопхәыс-цәа-гы – хәыжә. 10 – ихәсақәа роыцбагы... уб.иц.¹

Ажәа апхәысба – «апхәызба» арацәа хыпхьазара аформа апхәысҭа-кәа (хәыжә.19) инаваргыланы иахдылоит ахәссыса – «ахәса хәыцқәа».

§25. Аинструменталис акатегория ахьызкақәа рфы.

Ападежкәа рганахьала ашьхарыуатә диалект афы икоу аҭагылазаашьа егырт адиалекткәа рҭагылазаашьа иеипшуп. Убри акнытә ара харзаатгылом ихадоу ападежкәа.²

Ишаабаз еипш, тапантәи адиалект ахьызка аинструменталис акатегория акынтәи иарфеиет ападежтә форма, нас иартбааит ари акатегория амехак афункциакәеи.³

Ашьхарыуатә диалект афы, тапантәи еипш, аинструменталис аформа ахархәара амехак иаха ирацәоуп, аахьцтәи адиалекткәа рфы ааста.

Иаххәап:

Кәлач өежәижәабей узгарныс карыу сымоуп, афатәли исымам – хәыжә. 23 – өажәижәаба жәоахыр узгартә амч сымоуп, афатә сымам

¹ Иафшә. Тап. §29.

² Шәахә. Тап. § 30.

³ Иара уака.

Адырра-ла иззегы́ йаут – хэыжә. 15 – дыррас и́коу зе-
гы́ иоуит

Аўй хара́ карыу х́амам уй ала – хэыжә. 28 – хара амч
хамам уи азы

Абри е́ш ус-ла саайт – хэыжә. 12 – абри еи́ш аус
азы сааит... уб.иц.

Абасеи́ш ираце́аны иахдылоит аинструменталис аф-
фикс -ла ацынгылақәа рёы.

Иаххәап:

апы́хьа-ла – хэыжә. 10 – апы́хьа

сара сацы́хьала сара сты́ц уа́тагылушт - хэыжә. 11 –
сара сышы́тахь сара сты́ц уара у́тагылап (иаануқылап)

йаргы́ ақы́тахь-ла дыдыкәлейт – хэыжә. 2 - иаргы́
ақы́тахь ддәыкәлейт

жәытә-ла Ислам-хәа азә́ы ды́кан – хэыжә. 15 –
ажәытәан Ислам хәа азә́ ды́кан

а́чкәын-хәага цы́ара-ла дцё́(а) – а́с. 31 – а́чкәын хага
цы́ара дцеит

лаба йаны́йба́ абла́тыкқәа, зынта́-ла даамцасны... -
а́с. 35 – лаб ачабрақәа аниба, иаразнак даамцасын...
уб.иц.

Ашьхарыуатәи адиялект аёы, аахыцтәи адиялектқәа
рааста, иаха ираце́аны аинструменталис аффикс -ла
ама́тәар класс аза́цә хы́пхьазара ахы́зка ашьа́та ишиашоу
иацлоит – адхаларатә префикс ацымкәа.

Иаххәап:

фатәа-ла быо́ныфа-ла с`әаасы́цхьраари, сагахушт –
хэыжә. 23 – фатәыла, мыо́ныфала шәсы́цхраар, сагашт

йани йабей илзә́ыртт, ао́ны-ла Кубан ип́хьыс – хэыжә.
12 – иани иаби илызә́ыртит ао́нынтәи Кубан ип́хьыс

«дуней-ла-гы́ ахра́т-лагы́ усашьо́т» - лхәе... - а́с. 38
– «адуней аё́гы цы́анатгы́ усашьоуп» - лхәеит

а́пшырхақәа о́ыба́ кан. Акла 3 аа́тыйхт, иоба́хаз
аа́тыихырныс дышаё́ыз... – хэыжә. 10 – а́пшырхақәа о́ба

ыкан. Акала азы ааҕигеит, аубатэи ала иҕигарц дшааҕыз...
уб.иц.¹

Ас шакеугы, ашьхарыуатэ диалект аҕы инструмента-
лис макъана падежтэ форманы иҕамлац. Аффиқс –ла зык-
амлац ападеж ишахэтоу еиҕш зеиҕш аффиқсны, ахьыз-
цынхөрақеи арацға хыҕхьазареи рҕы, тапантатэи адиа-
лект аҕы ишыҕоу иеиҕшымкәа, уи ихьыҕшымхаз элемент-
ны ишыақҕылоит ахатэ адхаларатэ аффиқсқәа аманы, аа-
хьцтэи адиалектқәа рҕы ишыҕоу еиҕш.

Иаххәап:

аўуй э-ла (а-ла) ухьчахуш – аҕс. 36 – абри ала ухь-
чашт

ауй а-ла дылцаара илҕахьын – хөыжө. 22 – уи азы
длызцаар лҕахын

иҕазшьақәа ры-ла дылдыр – аҕс. 36 – иҕазшьақәа ры-
ла дылдырт

сылақәа ры-ла избаз... - хөыжө. 8 – сылақәа рыла изб-
баз...

аўатқәа ры-ла аҕхәысца дышыйбжьоз – хөыжө. 23 –
абартқәа рыла аҕхәызба дшибжьоз... уб.иц.²

§26. Ахьызка аҕагылазаашьатэ-аиагаратэ форма.

Ахьызка аҕагылазаашьатэ-аиагаратэ форма акала-
раҕы ашьхарыуатэ диалект ацәажәашьақәа рҕы
аиҕшымрақәа хҕылоит.

Ишдыру еиҕш, аахьцтэи адиалектқәа рҕы
аҕагылазаашьатэ-аиагаратэ формазы ахархәара амоуп
асуффиқс –с.³ Уи ақартвелтэ бызшәақәа ркынтэи иаауаза-
роуп.⁴ Ана-ара абри афункциа аманы –н(ы) асуффиқсҕы

¹ Иағшө. Хара хтэи «Аитасра азцаара иазкны аҕсуа бызшәаҕы». – Абызшәеи атоурыхи аматериалтэ культуреи рдыррақәа, XII ат., 1942 ш.

² Иағшө. иара уаҕа знык ианахцаз: быжымзы-ла Мы‘хәҕаҕәа дакыказ днейт – хөыжө. 11 – бжы-мзы рыла Мы‘хәҕаҕәа дакыказ днейт.

³ П. Услар. Этн. Кавказа. 1. Абхазский язык. § 76.

⁴ Шәахө. Арн. Чикобава. Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками. Известия ЯИМК, т XII, 1942 г.

хдылоит.¹ Иара убри асуффикс -ны акацарбақәа рәы иаа-нарцшуеит абсолютивқәа, насгы ахархәара амоуп аидхә-алага -гьы афункционалагы.²

Тапантәти адилект ағы ахызка атагылазаашьатә-аиагаратә формагьы, абсолютив азгы (убри акынтә аидхәалагазгы) ахархәара амоуп иғыцу асуффикс -шьта // -та.³ Шьта//та иара афункционақәа рыла ихнаооит аахьцтәи адилектқәа рсуффикс ны (аахьцтәи адилектқәа рәы икоу аобатәи рсуффикс с амехак тшоуп).

Иашоуп, иахьа тапантәти адилект зынза дәәа аф-фикск амоуп иазгәтоу афункционала, аха цынгылақәак ры-фиарағы аракагы икоуп азеипш апсуа суффикс -ны (←на).⁴

Ашьхарыуатә диалект иарбанзаалак ацәажәашьағы (тапантәти еипш) аахьцтәи адилектқәа рәы икоу атагылазаашьатә-аиагаратә форма аарцшыга аффикс -с (абы-с, напы-с) ашьта цьаргы иаапшзом.⁵ Уи иаха иғыцу цәырцроуп аахьцтәи адилектқәа рәы.

Ашьхарыуатә диалект хәыжәтәи ацәажәашьағы ахы-зка атагылазаашьатә-аиагаратә форма еипш абсолютив-гы аарцшрағы иахдылоит асуффикс -ны.

Иаххәап:

мызк ағы пхәысцак фатәы-ны дахтари... - хәыжә. 39 – мызк ала пхәызбак фатәыс дахталар...

алаба айрхан ахча-ны абжы геит – хәыжә. 18 – алаба ааирхан, параны абжы геит

тыурах-ны исхәуш – сылақәа рыла избаз, сызыниаз оуп – хәыжә. 8 – тоурыхны исхәаша сылақәа рыла избаз, сызыниаз оуп.

оытәыс – сура-ны, пхәысца-ны дкейцеит лара дымәы-ны – хәыжә. 17 – уаоытәыосатә сахьаны, пхәызбаны дкейцеит, лара дымәны

ари апхәысца-ни из`эбоуа, абри амәыкацао

¹ Шәәхә. Тап. §30, ад. 79-80.

² Иара уака.

³ Шәәхә. Тап. §30, ад. 79-80.

⁴ Иаххә.: заны-зны, ацыхьәан – ацыхәан уб. иц.

⁵ Уи абри афункционала цьара-цьара иахдылар калоит цсхәытәи ашьхарыуаа рцәажәарағы - аахьцтәи адилектқәа рныррала.

дыўабытэыс-сураҕи икейцейт – хэыжэ. 17 – ари пхэызбаны ижэбауа абри амёйкацао дуабытэыюса сахьаны дкейцеит

ейфанд икыны дыцан, па-ны дынейхэт – хэыжэ. 23 – уи ефенди икны дцан, пас дкейцеит

с`эара, цыамаат-ны ара игыло с`эазыры! – хэыжэ. 17 – шэара, желарыс ара игылоу, шэаазыры!

Аўуй аз`эа-ни йаайалхэан, ларгы дхэлейт – хэыжэ. 23 – абри ажэас иааиалхэан, ларгы дхэлейт

фыза-ны сара усыцаай! – хэыжэ. 23 – фызас сара усыцаай!

Мыш-оыножэа пал`а-ны йасыт! – хэыжэ. 19 – мыш оыножэа ехэараны иаасыт!

ўара иуҕахый, бзиара-ны узысыуша – хэыжэ. 23 – уара иуҕахузеи бзиарас иузысуша

айшыа-ны сыбзыкалап – хэыжэ. 2 – иашьас сыбзыкалап

Ара аўыс-ны иумей? – ихэейт. – Ус-ни исымоу уи оуп – хэыжэ. – ара усыс иумозуеи? – ихэейт. Усыс исымоу уи оуп

Афандырақэа шыарда-ни измо, зы шыарда ааргот – хэыжэ. 29 – аведрақэа рацэаны измоу, азы рацэаны иааргоит

дуней-ны бзиараны иуҕахый? – хэыжэ. 15 – адунеи афы бзиарас иуҕахузеи?

...итит пуд-ны – хэыжэ. 16 - ... итиит имарианы

ипсныцык ейгэацэа-ны йаанхейт – хэыжэ. 12 – ипсстаарафы иеизааигэаны йаанхейт

уат хэацэа-ны анакалаак... - хэыжэ 14 – урт хэацэаны ианыкалалак...

ецаа-ны шыоык еыжэырцыйт – хэыжэ.8 – ецааны шыоык еыжэырцеит

абыцагы айызахейт' йабызацэа-ни ишцоз, иныз`эк иниахт – хэыжэ. 23 – абыцагы еиыызцахеит. Иеиыызцааны ишцоз, даук иниейт

Абсолютив афы:

Аба дыбыма-ны ўожэаанза изсабымхэей? – хэыжэ. 23 – аб дбымазтгы, уажэраанза изсабымхэей?

...бзии избо-ны, сымпыла исаазаны сыск рылан – хэыжэ. 21 – бзиа избоз, снапала исаазаз сыск рылан

сцаны, ыызэзэа-ны саайушт – хэыжэ. 21 – сцаны, сеызэзэаны сааиуеит... уб.иц.

Арт ағырпштэқәа ишахдырбо еипш, ны аффикс ахархэара аганахьала хэыжэтэи ацэажэашьяағы ихамоу аҕагылазаашьяа аахьцтэи адилектқәа рғы ихамоу аҕагылазаашьяа иакэшэоит.

Амала ашьхарыуатэ диалект хэыжэтэи ацэажэашьяағы иазгэаҕоу аффикс ахархэараағы иаха асистемара ыкоуп. Арака уи иахдоу аарпшыгоуп.

Абри инаваргыланы, иара хэыжэтэи ацэажэашьяағы икоуп, хҕы иаанагоит, тапантатэи адилект ағынтэи иааз – шьта аффиксгы. Аха уи хҕылоит аҕацарбақәа рабсолиутивтэ рҕиарақәа рғы мацара, уигы афиниттэ формақәа рғы (айдхэалага «гы» афункциа аманы).

Иаххэап:

Хаб, са сцап – шьта мыца аазгап ихэейт – хэыжэ. 14 – хаб, са сцаны’ амца аазгап, ихэейт

аблаа айшейт – шьта, дафушт – хэыжэ.3 – агэылшь-ап аины дафашт... уб.иц.

Абри –шьта – ны-гы ацны иахҕылоит

Иаххэап:

ани амазарá шьарда ихънахып-шьтаны, уарó угъхаргаларым – хэыжэ. 23 – ани амазара рацэа ихнахыр, уара ухаргаларым

сан, сыбыпшат – шьта-ны бы’хэычып, саба сыйпшаат-шьта-ны дыдыуп, са схъá сапшыхет-шьта-ны сдыуп – хэыжэ.23 – сан, сбыхэапшын, бхэычуп, саб сихэапшын, ддууп, схы сахэапшуеит – сдууп... уб.иц.

Ашьхарыуатэ диалект аҕсуатэи ацэажэашьяағы ахызка аҕагылазаашьяатэ-аиагаратэ формағы – ны хҕылазом. Уи ацынхэрас хыхь иаагоу аҕыцқәа рғы иахҕылоит – шьта аффикс. Ари аганахьала аҕсуатэи ацэажэашьяа тапантатэи адилект иацныкэоит.

Иаххэап:

Атингыыз зы-шьта иҕаз иззегы аз`эт – аҕс. 41 – амшын зыс иҕаз зегы ажэит

ўынас`әа-шьта икарцаз пәйхын, уынас`әа ғыц карцах
 – аңс.36 – дцас икарцаз пәреын, адца ғыц карцеит
 ўарá оыза-шьта уҳацдәықәлари, йахгәаңо – аңс. 36 –
 уара оызас уҳацдәықәлар, иахгәаңхоит
 абаоқәағы тызы-шьта икарцәйа... - аңс. 29 –
 абаоқәағы оныс икарцеит...
 аўй мака́-шьта унцра́ иузхъушт - аңс. 35 – ари макас
 уцстазаарағы иузхоит
 ақыт ағы аха́-шьта ирымаз... - аңс. 36 – ақытағы аҳас
 ирымаз
 ыыхча-шьта дыкайтцә – аңс. 36 – ыыхчас дкеитцеит
 йара рычкәын ииба-шьта даанхә(й) – аңс. 36 – иара
 рычкәын деибаны даанхеит
 ўаа-шьта икогы... - аңс. 37 – уаас икогы...
 ахгы байацаа-шьта иказгы... - аңс. 35 - ахгы беи-
 ацаас иказгы...
 цәымыг идүқәа-шьта исзыкаца! – аңс.37 – цәымг
 дуқәаны исзыкашәца!.. уб.иц.

Абсолютив ағы:

ыцаха́а дышьта-шьта дыцаан – аңс. 37 - ғыца
 дышьтаны дыцаан

Иашьашәлоу атыпқәа рғы ақыта Аңсуа еиңш Аба-
 зақт ацаажәашәағы -шьта аффикс ҳамоуп.

Иаххәап:

дықәтан дыцаан. Пхыз-шьта ибат... – Абазақт 27 –
 дықәтан дыцаеит. Пхызны ибеит...

...дыцат. Дыца́-шьта дыштықәыз йашьа́ иңсхә́а йоухт –
 Абазақт 27 – Дцеит. Дышдәықәыз иашьа́ иңсы иоуит...
 уб.иц.

Хра рыцоуп –шьта аффикс уинахыстәи афонетикатә
 псахрақәа реилкааразы ашьхарыуатә диалект арбагақәа.

Тапантатәи адиалект ағы, ишазгәаңоу еиңш, -шьта
 инаваргыланы иахпылоит –та-гы. Хара уи хазы икоу аф-

фиксны акөымкөа, –шьта амариахара акынтәи иаауа ак акөны ихагхьазоит.¹

Ашьхарыуатә диалект ағы акөзар, –шьта инаваргыланы иахдылеит –шьа-гы.

Иаххәап:

абаоқәагы тызы-шьта икарце́йа... тызышьта икарцан, ахгы хыб-шьа йақәырциа... - ақс. 29 – абаоқәагы оныс икарцеит... оныс икарцан, ахгы хыбс иақәырцеит.

...дашцуз, игай хабар-шьа гхәысқа-ңсык дгјаргун дытаркырныс – ақс. 33 – дышцоз ажәабжьны иахаит, гхәызба-ңсык дааргон дыржырц

чкөынк игхәыс аагаа-шьа дықан – ақс. 43 – чкөынак игхәыс дааигараны дықан

дцаайт –шьа-ны ўаа дылатаайт! – хәыжә.9 - дцаны уа дылатәаит!.. уб.иц.

–Шь(а)-гы калеит иара уи –шьт(а) акомплекс амариахара иалтшөаны. –Шьт(а) акомплекс ағы тапантәтәи адиалект ағы изит шь (ихауит та), ашьхарыуатә ағы изит т (ихауаит шьа).²

Ақсуатәи ацәажәашьяағы, ииашоуп, ахархәара амоуп –шьта (→//шьа)³ аффикс, аха ны-гы уи азы итәымым. Даара имақзаны, цынгылақәак рғы, хәыжәтәи ацәажәашьеи аахыцтәи адиалекткәеи рыкны еипш, ақсуатәи ацәажәашьяағы икалоит иахдылар аффикс-ны.

Иаххәап:

ибзйа-ны – ақс. 35 – ибзианы

дыхыоык-ны – ақс. 35 – дыхыкны...⁴ уб.иц.

Арбагатә хызыцынхәрақәа ирхыләиаауа ацынгылақәа рғы атагылазаашьятә цакы рыманы, егырт ақсуа диа-

¹ Шәәхә. Тап. § 31.

² Зны аицәажәараан –шьа хәхаит тапанта ахатарнак икынтәигы.

³ Иара убри аффикс –ны ирацөаны даеа функцияқәакгы адуп ақсшәағы. Иашьяшәалоу атыққәа рғы, тапантәтәи еипш, ақсуа ацәажәараағы –ны(//на) хдылоит.

⁴ Иафшә. тапантәтәи дыхуг[вы-шьта (ахқатәи уаоыс).

лекткәа иреипшны, ашьхарыуатә диалект ацәажәашьяқәа аобагы рәы ихамоуп иара уи с (иаәшә. бзып. адиал. – с).

Иаххәап:

Аўы-са ишыказ... - аңс. 37 – абас ишыказ...

Даргы аўы-са ейцәы́зт – хәыжә. 5 – даргы абас ие-ицәы́зт...¹ уб.иц.

§27. Арбагатә хызыцынхәрақәеи ацынгылақәеи.

Ашьхарыуатә цәажәашьяқәа рәы арбагатә хызыцынхәрақәа рышьақәгылашья аганахьала иахдылоит аахьцтәи адиалекткәа рәы икоу аґагылазаашьягы, тапантатәи адиалект аґы икоу аґагылазаашьягы. Зны-зынла икоуп ахатә чыдарақәагы. Убри акнытә, халапш ахаагароуп иазгәаґоу адиалекткәа рматериалгы.

Зеипшла аңсуа рбагатә хызыцынхәрақәа рәы икоуп хґаны ашара: I актәи ахаґы – иааигәоу (иубо), II – иаха ихароу (иубо), III – ихароу.

Абри иахьыпшны:

Аахьцтәи адиалекткәа рәы икоуп:

азацә	арацәа
I ари // абри	арт // абарт
II ани // абни	ант // абант
III уи // убри	урт // убарт

Тапантатәи адиалект аґы икоуп:

азацә	арацәа
II ари // абри́	ара́т // абара́т
II ани // абани́	ана́т // абана́т
ауи // абайи́	ауа́т // абая́т

Аахьцти адиалекткәа рәы I II еидкылоуп а префикс ала (а-ри, а-бри, а-ни, а-бни), III (уигы I еипш апараллелтә формақәа рәы р амоуп) егыртә аба ирґагылоит элемент

¹ Шәахә. «Ахықәкытә-хьыпшратә ркынаа ашьақәгыларазы аңсуа диалекткәа рәы». – Ибериа-кавказтәи абызшәадырра, 1941 ш., ат. II, ад. 21.

амамзаарала. Тапантатәи ағы акәзар, иаархәны, урт рыхпагы а рымоуп. Дара-дара урт еиғагылоит р, н, ў ае-лементқәа рыла. Абарт рыла, избанзар аахыцтәи адиа-лектқәа ирымоу I, III ариадқәа ахызынхәрақәа рғы р ае-лемент (иағшә. абри, ари, арт, абарт, убри, урт, убарт) та-пантатәи адиялект ағы иахдылоит I ағы мацара (ари, абри, ара́т, абáрт, аха: аўй, абаўи, аўа́т, абауа́т). Иазгәатәуп иара убас аипшымра б (ба) аеэлемент атып аганахыалагы ишыкоу: III ариад ахызынхәрақәа рғы аахыцтәи адиа-лектқәа рғы уи у анаоыс ауп иахыгылоу (иаххә. у-б-ри), та-пантатәи ағы – у аҗхә (а-ба-у-и).

Абарт адиялектқәа рыбжъара хра злоу аипшымрақәа ыкоуп III ариад арбагатә хызынхәрағы.

Ашьхарыуатә диалект ағы иазгәаҗоу аҗагылазаашыа ыкоуп I II аҗәақәа иатәу арбагатә хызынхәрақәа рғы.

Иаххәап:

ари:

ари закәи иу́мо? – хәыжә. 14 – ари закәызеи иумоу?

ари са сзы́хәе из`әз`әыма́? – хәыжә. 15 – ари са сзы́хәа ижәжәыма?

Қьарим иғы ари ирхәе – аҗс. 35 - Қьарим иғы ари рхәеит

аўыт аасáухра сҗахы́й(т) – аҗс. – урт соурц сҗахуп

шыҗа, аўыт раба данҗсы... - аҗс. 37 – урт раб данҗсы... уб.иц.

абри, абари:

абри ачачан рыл`аныкәала ык икейт – хәыжә. 12 – абри ачачн иганахь ык ыкоуп

абри епш аҗабылра́ сыймыры́бланы саалыйгейт – хәыжә. 15 – абри еипш амца самырбылыкәа салигеит

изшы́йда? – хәа йāлызцаайт. – Абри еипш исыйфа́тны, ар`епш исура́тны хя́аца... ишы́йт – хәыжә. – Изшы́йда? – хәа иаалазцаайт. – Абри еипш исифа́тыз, ари еипш асахыа змаз ахаҗа... ишы́ит

абари оп, а́блаоа зшы́ыз – хәыжә. 23 – абри оуп агәылшыап зшы́ыз

абари аказа – аҗс. 44 – абри акызгы... уб.иц.

арт:

айфанд, арт абжьюардын ирызыугәалей? – хәыжә. 23 – Ефенди, арт абжьюардынк зүтахузеи?
с`әара арт аеқәа с`өыма-шьта... - ақс. 36 – Шәара арт аеқәа шәыманы...

абарт:

абарт ахшгы ирқханы, ажгы зәны, ига! – ақс. 35 - абарт – ахшгы рқханы, акәацгы жәны, ига!
абарт аоыцьа хабәрла ейбадыран – хәыжә. 12 – абарт аоыцьагы збахәыла иеибадыруан... уб.иц.

ани, абани:

ани аблым сшәари, ари аблым схъаштейт – хәыжә.9 – ани аты сшәар, ари аты схаштуеит¹
ани оума изышәхәо? – хәыжә. 10 – Ани иоума изышәхәо?

ани ахәә аз`әоымсақья аалырхын... - хәыжә. 15 – ани ахәә ажәымшәәкья аалырхын...

аүй ақәып-шьта үжәацәагы уца абанахьхья, абани атыз ағы – ақс. 37 – Абри акәны уажәыцәкья уца абнахь, абни аоны ахь

сара абни асыс хәычы аасысәт! – хәыжә. 15 – сара абни асыс хәычы сышәт!

ант:

ант инашылақәаз... ақс. 36 – ант ионашылақәаз
ант агәчара хәыцқәагы «аблаоа ҳафушт» - ҳәан, ацәыуара йалагейт – хәыжә. 23 – Ант акәчара хәыцқәагы «агәылшьап ҳафашт» - рхәан, ацәыуара иалагеит... уб.иц.

III ариад иатәу арбагатә хьызцынхәрақәа рәы ирацәаны аилацсарақәа ыкоуп. Аахьцтәи адидалектқәа рыкны еипш, икоуп үй, урт.

Иаххәап:

истахьу үй оп – хәыжә. 15 – истаху уи оуп

иааимухуша үй оп – хәыжә. 15 – иааимухыша уи оуп

¹ Иазгәагоу ахьызцынхәрақәа реицәгараан, рцакқәа рниуансқәа раацшра уадаоуп.

уй-ггы цабыргхозари, аниггы цабыргхарá атахъуп – хэыжэ. 21 – уиггы цабыргхозар, аниггы цабыргхар атахуп мазык шьтан... Магы псын йуй – хэыжэ. 10 – мазык шьтан. магы псын уи
йуй йейхэейт – хэыжэ. 4 – убри иеихэейт
уртгы ўар’ иўашьцэоуп, умырцэыўан – хэыжэ. 15 – уртгы уара иуашьцэоуп, иумырцэыуан!
Урт áхыюхъацэа – хэыжэ. 19 – урт ахыюхъацэак...

Абри атыпцэа рыфгы, тапантатэи адиалект акны еипш, а змоу аформагы ыкоуп.

Иаххэап:

аўуй са дысцоп – хэыжэ. 4 – убри сара дысцоуп

аўуй áмат аоны дагейт Ислам – хыыжэ. 15 – убри амат аоны дагейт Ислам

«Ипа дыйшьыхт» - хэа áуаакэа аўи ирымхэаразы – хэыжэ. 23 – «Ипа дишьыхт» - хэа ауаа ирымхэаразы

...дцан ионыка дышьталейт. Аўой дакышьталаз... - хэыжэ. 12 – Дцан ионыка дышьталеит. Уи дахышьталаз...

Агэыбжыныт дыйшьтын, аўуггы гыйзымхыче – ацс. 36 - Агэыбжынытэ дишьтын, уиггы изымыхычеит

аўи аныйба... - ацс. 35 – уи аниба...

ауат (аоылак) ирхэаз... - хэыжэ. 15 – урт аолак ирхэаз...

аўытгы абрахь анхартак афы икоуп – хэыжэ. 8 – Уртгы абрахь усуртак афы икоуп

аўыт аасáухра стахъыйт – ацс. 35 – убырт соур стахуп

шьта, аўыт раба данцсы... - ацс. 37 – нас, урт раб данцсы... уб.иц.

Абарт инарываргыланы ашьхарыуатэ диалект афы иахдылоит ичыдоу авариянткэа арбагатэ хызыцынхэра арацэа хыпхъазарафы. Ашьхарыуатэ диалект афы ихамазар, ганкахъала, аахыцтэи адиалекткэа ирчыдоу урт, даеаганкахъала, тапантатэи адиалект иачыдоу аўат, уака иахдылоит арт иеилапсоу рформагы аўарт (//аўырт, аўрт). Абри атыхэтэантэи авариянт афы а хамоуп тапантатэи иеипшны, р – аахыцтэи адиалекткэа иреипшны.

Иаххәап:

Хыоахшыщәа а́кан, ауарт заны итáн, ишәáзан – хәыжә.
1 – Хоык айхәышыщәа ы́кан, урт зны итәаны ицәажәон.

Ҙажәкый лыгажәкый й́кан. Ау́рт Ҙаацәа́ гыры́мамызт – хәыжә. 4 - Ҙакәажәыки лыгажәыки ы́кан. Урт а́таацәа (ахәыцқәа) рымамызт.

Ҙәа́кый бага́кый йенабц́ағәхейт. Ау́ырт а́мала йанага́, ақы́та рәы́ гычра идыкәлейт – хәыжә.5 – Ҙәаки бгаки еиоы́зцәахеит. Урт амла ианакы, гычра ақы́та иалалеит.

Сыгәйнах зықәс`әáз иѓәынақәо́ ауаақәа – ау́ырт ракәын лхәә – аҗс. 38 – Сыгәнаха зықәшәаз ионақәоу ауаа – убырт ракәуп – лхәеит... уб.егь.

Убри адаггы, ашьхарыуатә диалект ағы иахдылоит урт арбагатә хыызцынхәрақәа рвариант чыдақәа йат (йыт, ут). Ари ахыызцынхәра иагуп аахыцтәи адиалектқәа ирымоу р (иағшә. у-р-т), иара убасгы тапантатәи иамоу а (иағшә. а́уат).

Иаххәап:

Йыт аѓәыц́а за́кара-за́кара уасá рымази? – аҗс. 45 – урт аоы́ц́а за́ка-за́ка уаса рымази?

Йт а́хца з`әаны аайтәйт – хәыжә. 26 – урт х-абжыагарак (х-ажәак) ааиитәйт.

Йоцәы... иоы́цкәк цсыушейт. Йат цсыри, йара жыла ут́ац́ып – хәыжә. 16 – уацәы иоы́цкәк цсуеит. Урт цсыр, уара кәацла ут́ац́ып.

«Йытгы йар' иуашыцәоуп» - «сан, йат сагырейцшым» - хәыжә15 – «уртгы уара иуашыцәоуп – «сан, урт сагырейцшым».

Йыти иззеггы (←йыта) иззеггы иреихази? – аҗс. 41 – урт рыззагы иреихази?.. уб.итц.

Абри ахыызцынхәра азацә хыцхъазара (й-и) ашьаҗала арацәа хыцхъазара ут, йыт (йат) авариант а́казаара иҗсабаратәушәагы икоуп (арацәа хыцхъазара

шыақенаргылоит т).¹

Иазгәатәуп, абас икоу р аффикс зымху аформа ашьхарыуатә диалект акны ишахпыло I ариад ахьызцынхәра акынгы, арт, абарт инарываргыланы. Уи ат ауп.

Иаххәап:

Ат абжьюыхъакгы са исшьхьейт – хәыжә. 14 – арт абжьюыхыкгы са исшьхьейт

Шьта ат акыт рылақәа зс`әшьый – хәыжә. 21 – нас арт акыта рлақәа зышәшьызеи?

Ат с`әоумзари, такә рыдыушәа дыгыймоўазма? – хәыжә. 21 – арт шәакөымзар, такәы ддыуны диоуазма?.. уб.иц.

III ариад арбагатә хьызцынхәрафьы б(а) аффикс змоу апараллелтә формақәа рфьы ашьхарыуатә диалект акны ҳара иахдымлазеит аахьцтәи адиалектқәа рфьы икоу – убри, убарт, иара убас тапантатә иаказшьарбагоу абаўи, абаўат аформақәагы.

Ашьхарыуатә афьы ианахцеит арбагатә хьызцынхәрақәа иеилоу рформақәагы.

Иаххәап:

анас абриўеи апхәыспә дызыцмаиуаз дцейт әе афьы – хәыжә. 12 – нас абри апхәызба дзыцмаиуаз дцейт әеацъара

нас абрыўат дара (рзаман) рыхәсаагá аназейт – хәыжә. 12 - нас дара рыхәсаагара аамта назеит

Абриўей акәзароуп абрии (I) ўый ўай (III)и арбагатә хьызцынхәрақәа реилалара. Уи арацәа хьпхъазара акәхоит абрыўат (абриўат?).²

Ҳара ҳматериал ишахәо ала, арбагатә хьызцынхәрақәа ашьхарыуатә диалект афьы абас икоуп:

¹ Абри аоыза арацәа хьпхъазара аформа иаабац аффикс –қәа ацларгы ауеит: у-т-қәа йаныкейтца, Бақыр дрыцхәхейт – хәыжә. 26.

² Иқалон хгәы ианагар, арака ихамоуп ахьызцынхәра III ариад иеиуеипшым адиалектқәа рвариантқәа иеилоу рформақәа хәа (иаххә. аахьц. адиал. Убрии тап.адиал. абоуи; аахьц.адиал. убарти тап.адиал. абауати), аха усқан иеилкаатәхон и азцаара (абриўеи), ганкахьала, р атыц, даәа ганкахьала.

Азацә хыпхъазара		
I ари	// абари ¹	}
II ани	// абани	
III үй, аүй	// [абаүй] ²	

//абриүйей

Арацәа хыпхъазара

I ат	арт // абарт	}
II ант	// [абант]...	
III ут, урт, аўат, аўарт	[абаўат...]	

// абрыўат

Ацсуа бызшәафәы зейцшла арбагатә хызыцынхәрақәа рыпринципқәеи, насгыи иара убри аматериал ацацгәи рылоуп ишышьақәгылоу аҭагылазаашьатәи аҭыпҭәи цынгылақәеи. Арбагатә хызыцынхәрақәа ихартәааны раарцшразы арака хәрзаатгылоит ирышьашәалоу ацынгылақәа ашьхарыуатә диалект афәы.

Ашьхарыуатә диалект афәы (хара хматериал ала) урт абас икоуп:

Аҭагылазаашьатә цынгылақәа

I арса (арас, арс)	// абарса
II [анса]	// абанса
III ўаса (ус, ўыс) аўаса (аўыс, аўыса) аўыса	// [аб(а)ўаса]

Аҭыпҭә цынгылақәа

I ара арахь арака араа // [*аб(а)ра]; абарахь; абрака...

II [*ана] анахь [*анака] ангаа (анаа) // абана; абанахь (хьа); абанака...

III [*аўа]ўа; аўахь [*ўахь], аўака, ўака; аўаа, ўаа // [*аб(а)ўа...] [абаўахь...] абўака...

Иахҳәап: (аҭагылазаашьатә цынгылақәа)

¹ Фонетикала иеипшым авариантқәа (абри, абни, үйи, аүйи уб.итц.) ара иаагом. Игәашәт хыхь аеырпштәқәа.

² Аракагыи цакагыи аквадраттә хыцқәа ирҭакуп иахҳымлаз авариантқәа, аха ашьхарыуатәи адиалект афәы икоу ахырәиарақәа зейцшроу ала, урт реипш икоу аформақәа ыказар аеуит хәа угәы иаанагар аеуит, аха урт хара иахҳымлеит, урт рцынхәрас ихаргылоит аиацәақәа.

арс (II арас, арса) иҳәейт – хәыжә. 11 – арс (абас) иҳәейт

арса а́мѡала ушцѡа... - хәыжә. 26- абас а́мѡала ушцѡа...

арс шѡако ани дыцѡыѡот, ѡара ѡарад ухѡѡт – хәыжә. 23 – ас ишѡакоу, ани дцѡыуеит, уара ашѡа ухѡоит?

арс изыкеи? – хәыжә. 23 – ас изыкоузеи?

бышәзгуша абарса акәып – хәыжә. 22 – бара бшаазго абас ауп

абанса ақытк ааубоны икан – хәыжә. 10 – абанс қытак ааубо (убаратәы) икан

даагылан' уыс йхәе – хәыжә. 10 – даагылан, ус иҳәейт

атаж уыса лейхәейт – хәыжә. 10 – атакәажә ус леиҳәейт

ауи аңхәысѡа уаса ралхәейт – хәыжә. 19 – уи аңхәысѡа ус ралхәейт

акәыцъма ауас ахәейт – хәыжә. 15 – акәыцъма ус ахәейт

ауыса дашышьтаз аәаныхъча дааихъазгылет – аңс. 44 – ас дшышьтаз аәанхъча дааихагылеит

ауырса дыйшьыйт - Цсхәы, хәыжә. 13 – ус дышьит

ари аңхәысѡа ара дзыкәте(й)? – хәыжә. 2 – ари аңхәызба ара дзыкәтәоузеи?

...даакыдыгылан' арахъгы дынкыдгылейт – хәыжә. 9 -

... даакыдгылан, арахъгы дынкыдгылеит лара...

арахъ аоынла ус ахәейт – хәыжә. 15 - арахъ аоынла ус ахәейт

арака аайгәацәо... - аңс. 36 – арака иеиуацәоу...

абарахъ аәа қытк афы дцейт – хәыжә. 14 – абарахъ даәа қытак ахъ дцейт

абарака дгылашьта... - аңс. 37 – абарака дгыланы...

анахъ агъычра ицаз... - хәыжә. 12 – анахъ агъычра ицаз...

анахъ санңхәысѡаз аз`әани иеибәххәаз гыумдрума? – хәыжә. 19 – ускан санңхәызбаз ажәаны иеибәххәаз, умдыруеи?

сыңхәысгы анга дыгылот – аңс. 33 – сыңхәысгы анака дгылоит

йабакоу? - абана бцарі иббап – хәыжә. 23 – иабакоу? – абна бцар, иббап

аўй акәып-шьта ўужәцәағъа уца абаныхъа абани атыз ағы – аҗс. 37 – ус акәзар, уажәыцәкыа уца абнахъ, абни аонахы

абанака сыгыта аагыхны схъа ўаасны... - аҗс.35 – абнака сахәа аагыхны, схы уаасны...

абанака дыгәнәп абани атызағы – аҗс. 37 – абнака дыюноуп, абни аонағы

ўа ицейт, ўа ихъцаз... - хәыжә. 14 – уахъ ицейт, уа иахънеиз...

аўахъ аўй абнағы ейханы тызы... аўаа сцәт... - хәыжә. 10 – уахъ уи абнағы ейхатәоны аоны... уахъ сцоит...

Қъарим аўака дытан – аҗс. 35 - Қъарим уака дтәан

ўака цъарә чынырра бейак иғы йәдыгылә(й), ўака ишчыныраз мацара... - аҗс. 30 – уака цъара чнырра беиак иғы иаадгылеит, уака ишчныруаз мацара...

ўака йгайғаст – Абазақ 27 – уака иаанғаст

адәмбышьхъа аўаа дшыюназ дыгылыырдырамызт - хәыжә. 2 – адау уака дшыюназ лара илирдыуамызт

йергы аўаа дтахт – хәыжә. 2 – иаргы уака дтәахт

йаргы ўа дыцсый – аҗс. 35 - иаргы уа дыцсит

...ўаа ишьтыйцей – аҗс. 39 – уака ишьтеицейт

абаяака – аҗс. (аицәажәаракнытә) – убрака

ўоцәашьта хъумарра ду кеит. Абрауа ахәссыса ейзыргушт – хәыжә. 12; (Псхәы, к.1) – уацәашьтахъ ахәмарра ду калоит, уака азғабцәа еизыргоит... уб.егъ.

Иаагоу ирғырцшыны иаххәозар, ашьхарыуатә диалект ағы икоуп оумакала иеилацсоу арбагатә хызыцынхәрақәа рвариантқәа: зны аахыцтәи авариантқәа иреицшу, зны тапантатәи иеицшу, зны урт реилацса, зны урт зынзаск иреицшым авариантқәа.

Тапантатәи адиалект ағы иазгәатан арбагатә хызыцынхәрақәа ахъ аелемент рыдкыланы, нас ирышьашәалоу атыптә цынгылақәа ишрыцлоз. Иҳауан иеилоу аформа змоу арбагатә хызыцынхәрақәа: арахъ – ари, анахъ – ани, ауахъ – ауи убас.иц.¹

Ашьхарыуатә диалект ағы иара уи (а)хыы элемент ала ирхиоу атыптә цынгылақәа хдылоит иара абри ацакы ры-

¹ Шәахә. Тап. §33.

маны, аха иоынтэны иашьашэалоу ахьызцынхэра урт ирыцлазом. Анахьы иаанагоит анахьтэи, аеакы; арацэа: анахьыт – анахьтэикэа, аеаккэа... уб.иц.

Урт хдылоит аахьцтэи адиалекткэа рэы икоу агы (егьы), агырт (егьырт) рцынхэрас (иафшэ.тап.антахьгыт, антагыт).¹

Иаххэап:

Хьыоыноежэа ааилтэйт. Анахьы а́нхазгы млыкэ... - хэыжэ. 18 – хьы оыноежэа ааилтэит. Анахь иаанхазгы амал...

Азэзэ даагылан, ўыси ихэе... анахьы азэзэгы даагылахын, аўыса ихэеи... - аҗс.45 азэы даагылан, ус ихэеит... даэазэгы даагылан, ус ихэеит...

А‘хьакэа а́рылыхын, анахьыт аекэа а́нхаз, а́чкэын йтан, «уцах!» - ихэан, даушьтыхт – хэыжэ.11 – ақьакэа аарылихын, анахь аекэа иаанхаз ачкэын ийтан, «уцах!» - ихэан доуишьтит

саайнцик ицыхьэахо ашэ абмыртын, анахьыт ибтахьу рзыу – хэыжэ. 2 – саанза ацыхэтэантэи ашэ аабмыртын, агьырт ибтаху рызу

...анахьыт ажькэа ишрэцшымыз анаба... - хэыжэ. 23 – агьырт акэацкэа ишреицшымыз анаба...

аз-лу ишьапы́ икэгылаз даанрыжьыт имацыюны. Анахьыт аоыцьа ицейт абна шэарацара – хэыжэ. 23 – аз-лу зшьапы икэгылаз мацуоыс даанрыжьит. Агырт аоыцьа абнахь ицейт шэарыцара

аўу́й рыоыза экарыу мацхаз аўа́ка... даакэхан., арахьыта аоыцьа мыгэа икэлахын ишцуз... - аҗс. 36 – уи зымч мацхаз роыза уа́ка даанхан, егырт аоыцьа амоа икэлан ишцоз...

Ашьхарыуатэ диалект ағы I II ариадкэа иртэу ахьызцынхэракэа хдылоит аклассрбага рыцынгьы.

Иаххэап:

¹ Знык иахдылоит анихьы: лхьаца даны́камыз, анихьы лыбзиаба-ра чкэын иғы а́гылапхэыс длышьтит – хэыжэ. 9 – лхьаца даны́камыз, анахь – лыбзиабао чкэын иғы а́гылапхэыс длышьтит.

бни, ибсырбап, абар схьапшь, йабар сахьча, йабар сыматақәа – аҕс. 37 – бнеи, ибсырбап. Абар схьапшь, абар сҕара, абар сыматақәа

йебар сыўаса с`эўйасақәа иршьй - аҕс. 33 – абар суа-сақәа шәуасақәа иршьит

дабар даксывагыло – аҕс. 37 – абар дахьсывагылоу сара гьыстиам, йабан йактакыу аз`эҕараҕы, ис`эмы!¹ – аҕс. 35 – сара истиуам, абан иахьтаку ажэтраҕы, ишэмы!

Аахьцтәи адиалектқәа рҕы иаабац роуп абар, абан!

Ашьхарыуатә материал улапш иҕашәоит абжьыка ттәаара аганахьалагы (иаххә.: аўарт, аўой аўай, абриўей абриуай, ўыҕа, арахьыҕа уб.иҕ.).

§28. Ахьпхьазаратә пхьазара хьызқәа

Апхьазара хьызқәа рҕыдарақәа хрылацәажәанза, арака иаагоит ахьпхьазаратә пхьазара хьызқәа хәыжәтәи ажәахәаоык икнытә хара ишанахцаз еиҕшцәкыа.²

<u>Амаҕар класс</u>	<u>ауаоытәыосатә класс</u>
Акы	азәы
оыба	оыҕыа
хҕа	хыоы
пшьба	пшьыоы
хәба	хәыоы(к)
фба	фыоы
быжьба	быжьыоы
ааба	ааоы
з`әба	з`әыоы
жәба́	жәаоы
жәа́за	жәазаоы

¹ Абасеиҕш икоу аформақәа хәхәхьейт тапантәтәи адиалект аҕгы.

² Зны-зынла хтәкстқәа рҕы икоу авариянтқәа ажәахәаоык иматериал аҕы иахдылазом. Урт ирызкны шәахә. цака ачыдарақәа рыхцәажәараҕы.

жэ́ы́ы	жэ́ы́ыы
жэ́а́х	жэ́а́ха́ы
жэ́и́цш	жэ́и́цш́ыы
жэ́у́хэ	жэ́у́хэ́ыы
жэ́а́ф	жэ́а́ф́ы
жэ́и́бж	жэ́и́бж́ы
жэ́а́а	жэ́а́а́ы
жэ́е́и́з`э	жэ́е́и́з`э́ы
ѡжэ́а́	ѡжэ́а́́ы
ѡжэ́и́ акый	ѡжэ́и́ акый // ѡжэ́а́ акый
ѡжэ́и́ ѡба	ѡжэ́и́ ѡба ѡжэ́а́ ѡи́
ѡжэ́и́хцá	ѡжэ́и́хцá // ѡжэ́е́и́ хы́и́
ѡжэ́и́цш́ба	ѡжэ́и́ цш́ы́и́ // ѡжэ́а́и́ цш́ы́и́
ѡжэ́и́жэ́а́бá	ѡжэ́и́ жэ́а́ба // ѡжэ́а́и́ жэ́а́и́
ѡынѡжэ́и́ жэ́а́бá	ѡынѡжэ́и́ жэ́а́бá // ѡынѡжэ́а́и́ жэ́а́и́ ¹
шэ́кы	шэ́кы
ѡышэ́	ѡышэ́
хышэ́	хышэ́
цш́ы́шэ́	цш́ы́шэ́
хэ́ышэ́	хэ́ышэ́
фышэ́	фышэ́
быж́ышэ́ы	быж́ышэ́ы
аашэ́ы	аашэ́ы
з`э́ышэ́ы	з`э́ышэ́ы
з`қы́	з`қы́
ѡыны́з`қы́	ѡыны́з`қы́
хыны́з`қы́	хыны́з`қы́ уб.итц.

¹ Ишаабо ала, икалараны изылшо авариянтқаа зегы ара икам.

Аахыцтәи адиалектқәа рәы амаҗәар класс ағы икоуп акы (ака), ауабытәыюса иккласс ағы – азәы. Тапанҗатәи адиалект ағы аҗхьатәи акны икоуп закы, аубатәи – зәзәы (азәы). Ашьхарыуатә диалект ағы урт зегы хҗылоит. Иаха ирацәоуп акы, азәы. Параллелла икоуп закы, зәзәы.

Иаххәап:

азә дыцәани дыйбейт – хәыжә. 11 – азә дыцәан дибейт

азәы дыкан – хәыжә. 15 – азә дыкан

ари саҗара́шәгы азәгы игызартамызт – хәыжә. 11 – ари сыҗрашәгы азәгы изартуамызт

азә ифы инйн – хәыжә. 6 – азәы ифы инейн

Акубан азәы дауан – хәыжә. 12 – азәы дкәбантәин

азәы – аҗс. 37, 36 – азәы

азәы йаадала дымоёйсан – аҗс. 44 – азәы иганала дымоасуан

азәгы хагыыхыймзейт, акгы гьахазыйзымхейт – аҗс. 37 – азәгы хаихыймзейт, акгы хазизымуит

зәзәы ибә... - аҗс. 41 – азәы ибейт...

зәзәы жы-хкылак ихәан, иҗхәыс «изәы!» – ихәан илийтә – аҗс. 40 – азәы х-кылак акәац ихәан, иҗхәыс «ижәы» - ихәан илиҗейт

...йара йакәымзари, зәзәгы гыйзартамызт – хәыжә. 11 – иара иакәмызтгы, азәгы изартуамызт

аууи хыуацәа иман, азәзә, аицбаза дхәаган – аҗс. 31 – уи аҗацәа хык иман, руазәк, аицыбза дхаган

...акы лхәейт – хәыжә. 8 – акы лхәейт

саргы акы кәсцара (а)җахууп – хәыжә. 17 – саргы ак кәсцар аҗахууп

аҗшьархақәа оыба кан. Акла з'ааҗыйхт – хәыжә. 10 – аҗшьырхақәа оба ыкан. Акы ала азы ааҗихит.

Акгы гыстахым – аҗс. 42 – акгы стахым

ауи гыуысым ак' азахап – аҗс. 37 – уи агәаурым, ак азаауп

аускәа шцаз закгы егльеймхәейт- хәыжә. 12 – аускәа шцаз акгы леимхәейт

иг|өыеык ирзышьтыхаз áзак жьышьта áзакгы
хшышьта йақөыйцан... - аңс. 35 – иөеык ирзышьтыхуаз аз-
бжак көацны, азбжак хышны иақөйтцан... уб.иц.

Ииашоуп, аахьцтөи адиалекткөа рөеипш, аракагы
иахдылоит ажөакөа рак аарпшраан з ацыршөара (закы →
акы; ззөы – азөы),¹ аха егырт иеилоу ашьаҗақөа змоу
ажөакөа рөы ак аазырпшуа за еикөханы икоуп.

Иаххөап:

Жөазз көтук – аңс. 20 - жөеиза көтык

...ақөыцьмақөа йаасышьталан, азшьапык исцөөырхт –
аңс. 37 – ақөыцьмақөа аасышьталан, шыапык сыцөөырхит
паззөцөык – аңс. 30 – паззөцөык... уб.иц.

Амала арака ирыхцөажөатөуп җагылазаашьақөак:

1.Ашьхарыуатө диалект аөы, егырт аңсуа диалекткөа
иреипшымкөа, тыпкөак рөы ашьаҗатө аңхьатөи а рыцымкөа
иахдылоит. Иаххө.: җамада бзиа зөырыказари - Псхөы. 10 -
...зөыраө 36, иаөшө. аахьцтөи адиалекткөа рөы азөыр, та-
панҗатөи: ззөыра, азөыраг|ө уб.иц.;² какак – (35) –
иаөшө.аахьцтөи адиалекткөа рөы акакала, тапанҗатөи аөы
– зак-зак уб.иц.³

2.Ажөа ззөык хамоуп ашьхарыуатө диалект аөгы,
егьырт адиалекткөа рыкны еипш, аха уа инаваргыланы
ашьхарыуатө диалект аөы икоуп гацөык авариантгы.⁴

Иаххөап:

Акгы гьстахьым. Ауй аөы гацөык йейгьасшыуй - аңс.
42 – акгы сҗахым. Уи аөы ззөык еигьасшьоит

аөанхьча иказ па-газөык дыйман – аңс. 35 – аөанхьча
иказ па ззөык диман

ихьазы гацөык – аңс. 36 - ихазы ззөык... уб.иц.

Егырт аңсуа диалекткөа рыкны еипш, ашьхарыуатө
аөгы ихамоуп өыба, өыцьа.

¹ Шөахө. Тап. § 33.

² Шөахө. Тап. §33, ад. 99-100.

³ Шөахө. Тап. §37.

⁴ Шөахө. иара уа, § 20.

Иаххәап:
апшырхақәа ыба кан – хәыжә. 10 – апшырхақәа ыба
ыкан

ыцъа – аҕс. 36 – ыцъа

а-г|выцъа – аҕс. 35 – аыцъагы

с`әа с`әыгыцъа – аҕс. 37 – шәа шәыцъагы... уб.иц.

Аахыцтәи адиалектқәа рыкны еицш, икоуп фба, фыы,
иаәшә.тапант. цба, цыгәы.

Жәба ахыцхазаратә пхазара хызы ағы ишыататә
цыбжыкоуп зә(зәба, з`әыы).

Жәба аҕхазара хызы ағы ишыататә цыбжыкоуп
жә[жъә] (жәба, жәаы)

Аҕхазара хызы жәеиза ашьхарыуатә диалект ағыы
ишыақәгылоуп жәа-и зә-(ақы)и реицдарала, аха аидхәалага
рыбжамцакәа: жәаза (жәаза кәтук – аҕс. 20). Иаәшә. Аа-
хыц.адиал. жәейза, тап.-жәиз.

16 аахыцтәи адиалектқәа реицш, аидхәалага амамкәа
ауп ишышыақәгылоу жәа+ф = жәаф. Иаәшә. Тап. Жәиц.

19 аҕсшәағы ишыақәгылоуп жәабей жәбей ре-
ицдарала. Абасала ихамазар акәын жәаиз`ә. Тапантәи
адиалект ағы ари авариант ыкоуп, уака з`ә-и жә-и реи-
лацсара афақт алахамцозар.¹ Аахыцтәи адиалектқәа реы
уи иаиуит зәижә (бзыц. з`әйз`ә) авариант, уи иаанагоит
жәба аазырпшуа ацыбжыка жә з ахыы ииасит хәа. Ашь-
харыуатә ағы, тапантәи еицш, иеиқәханы икоуп ажәйтә-
тәи аҕагылазаашыа. Икоуп жәеиз`ә, амала атыц амоуп аб-
жыыкақәа ртыц аҕсахра, жәиез`ә жәе-й-з`ә жәа-й-з`ә.

Зәицшла ахыцхазаратә пхазарахыцқәа егырт аҕсуа
диалектқәа рыкнеицш ишыақәгылоуп ашьхарыуатә диалект
ағыы, аха арака ирзаатгылатәуп фақтқәак:

1. Аҕсуа бызшәағы иеилоу ахыцхазаратәкәа
рыхәтақәа еидхәалахоит и аелемент ала. Өжәиак
ахыцхазара хызы инаркны ари системала имоацгоуп
(иаххә.: өжәи акы, өжәи ыба... уб.иц.).

Аҕсуа бызшәағы аидхәалага абжәааҕны иеидхәалахо
ахәтақәа зегы ирыцлоит. Аҕхазара хыцқәа (компо-

¹ Тап. §33, ад. 105.

зитқәаки) рәы уи (айдхәалага и) знык мацара иахдылоит (иаххә.: өжәи акы).

Иазгәатәуп, ашьхарыуатә диалект ағы, айдхәалага аарпшра азеипш пқара инақәыршәаны, иазгәаҫоу аҫхьазаратә хьызқәа рәы айдхәалага и рыцлар шауа иеидхәалахо ахәтақәа рыюбагы. Иаххә.: шықәса өжәй хәбей (//... өжәихәбе) – хәыжә. 10; йаа өжәй азәй (шәахә. арака хыхь).

2. Ашьхарыуатә диалект ағы аҫхьазара хьызқәа рәы аклассқәа аарпшуп. Хҫа инаркны ауаоытәыюса икласс ағы аракагы иҫамоуп ауаоытәыюса даазырпшуа о аелемент, аха цъара-цъара иахдылоит амаҫәар класс аҫхьазара хьзы ахархәара, ауаоытәыюса икласс аҫхьазара хьзы инаваргыланы. Иағшә.: аҫхьазара хьызқәа рәы иаарпшу авариантқәа йаа өжәи азәи йаа өжәи оыцьей инарываргыланы: йаа өжәаои акы, йаа өжәй оба (ад. 77).¹

3. Өжәи ақ инаркны ауаоытәыюсатә класс аҫхьазара хьызқәа рыкны ахархәара амоуп ажәа йаа. Уи ацлар ауеит амаҫәар класс аҫхьазара хьзы ауаоытәыюсатә класс арацәа хыпхьазара аҫакы аарпшразы (иаххә.: йаа өжәй оба, йаа шәкы, йаа оышә уб.итц.), иара убас уи ацлоит ауаоытәыюса икласс аазырпшуа аҫхьазара хьызгы (иаххә.: йаа өжәй азәи, йаа өжәаои оыцьей, йаа өжәаои хыои уб.итц.).

Йаа абасеипш системала ахархәара иахьазар калоит абри атенденция: аҫхьазара хьзы ағы ицәыртцит атенденция, формақ, хьызхәала амаҫәар класс аформа, иаанарпшырц ауаоытәыюса икласс ахыпхьазарагы. Ицәыртцит атенденция аффиксқәа руакы азеипшхара, ари аграмматикатә категория иаказшьоуп. Лексикала урт реиюдыраара абызшәа усгы иазынхеит.

4. Ашьхарыуатә диалект ағы даәа фақткгы улапш иҫашәоит (йаа ахархәара халамцәожәаргы) – ауаоытәыюса икласс аазырпшуа иеилоу аҫхьазаратәқәа рәы о аелемент рыцлар калоит иеилоу ахәтақәа рыюбагы. Иаххә.: йаа өжәаои хыои; йаа өжәаои пшьыои убас итц. (шәахә. ад.

¹ Шәахә. иара убас § 29.

77).¹ Абасала иеилоу ахыпхазаратә хъзы ағы ауаытәюса иккласс аазырпшуа арбагақәа хқа рқынза ыказар ауеит (иаххә.: йаа оыноежәаои жәаои).

§29. Аишьтагылатә пхъазара хъызқәа.

Аишьтагылатә пхъазара хъызқәа ашьхарыуатә диалект ацәажәашьақәа рғы қалашьала тапантәтәи адиалект иеипшуп. Аракагы аишьтагылатә пхъазарақәа аарпшуп алахәыра иеиуеипшым аформақәа рыла.²

Иаххәап:

иобахаз аены – хәыжә. 16 – адырәаены, аобатәи амш аены

иобахаз аҫахь – хәыжә.9 – адырәауха

игләбахыу йасиат – аңс. 35 – аобатәи ауасиат

иглә-хъа-хыу згы..., ихахъахыузгы – аңс. 35 – адырәаеынгы, адырхаеынгы

ихпахыу уңсык – аңс. 44 – ахқатәи уңсы

ихпахаз амш – хәыжә. 16 – адырхаены, ахқатәи амш азы

ипшьымышхоз – хәыжә. 11 – аңшьбатәи амш азы

ижәеипшьахъа – ижәеипшьмышхуз ейәахын... - жәеипшь цыхы, жәеипшь мшы иаангылан... уб.иц.

Иара убыс ишьақәгылоит ахыпхазара аизырхара аарпшраангы, иаххәап:

аууи аз`әани йаайалхәан, ларгы дхъалейт. – Иобахаз ашахъа ааит – хәыжә. 23 – уи ажәаны иаайалхәан, ларгы дхалейт. – Оынтә ашаха ааит

ихпахыоз аблаоа аайн, азы акыхт – хәыжә. 2 – агәылшьап ахынтә иааин, азы акит

ихпахаз азылыу ағы деиҫацах – аңс. 39 – хынтә азылу ағы деиҫацахт... уб.иц.

¹ Иқалойт иара убас ауаы иккласс аффикс о дырәегыых иацлар ауаытәюса иккласс иатәу ақхазаратә хъзы. Хара ианаҳдеит абасеипш иказ аформақәа: оажәи азәы-оы, оажәи оыцъа-оы

² Инарҫбааны ари азҫаара шәахә. Тап. §34.

Абарт инарываргыланы, аахыцтәи адиалектқәа рыкны иаадыруа аишьтагылатә пхъазара хъзы акынтәигы ишьақәгылар калоит иазгәаҭоу алахәыратә формақәа. Иаххәап:

Ах иг|ә́анахыуз даахы́сын – аҭс. 35 – ах ҕынтә даахы-сын... уб.иц.

Ауаҕытәыюса иккласс аишьтагылатә пхъазара хъзы шыаҭас иамоуп ахыпхъазаратә пхъазара хъзы ашьаҭа, уи иацлоит алахәыратә форма. Иаххәап:

Лысаби иг|ә́ыцъахуз¹ - аҭс. 38 – аҕбатәи лысаби

лысаби ихы́ахыуз – аҭс. 38 – ахҭатәи лысаби

ипшы́ыҕыхаз дагылеит – хәыжә. 17 – аҭшьбатәи дгы-леит... уб.иц.

Аха ашьхарыуатә диалект аҕы амаҭәар класс аишьтагылатә пхъазара хъзы имаҭымкәа иахдылоит ауаҕытәыюса иккласс аишьтагылатә пхъазара хъзы аарҭшразгы.

Иаххәап:

Ауыт аҭхәысқәе ирейхабаз айнызә дыу, «уара дьутәуп» ихәан, ари дыйытан, шахъала дьхъыйгалеит. Июбахаз аҭхәысгы «иныз`әцкәын, уара дьупхәысуп» - ихәан... ихҭахаз аҭхәысгы... хәыжә. 23 - абарт ахәсақәа ирейхабу, адау ду, «уара дутәуп» ихәан, ари диитан, шахала дхеигалеит. Аҕбатәи аҭхәысгы, адау хәычы, уара дупхәысуп» - ихәан... ахҭатәи аҭхәысгы...

Абракаҕы иаарҭшуп амаҭәар класс аҭхъазара хъзы азеипштәреи ауаҕытәыюса иккласс аарҭшрахъ аиасреи атенденция.

Ашьхарыуатә диалект аҕы аишьтагылатә пхъазарақәа хыхъ изыхцәажәоу раарҭшышьа ихадароу акәны ишыпхъазатәугы, аахыцтәи адиалектқәа рәы аишьтагылатә пхъазарақәа раарҭшышьа иаҕырдшны иаа-

¹ Актәи абасгы иаарҭшхар калоит: аҭхъаза иҭхәысхоз – хәыжә. – аҭхъатәи иҭхәыс.

гозар,¹ ашьхарыуатэ диалект аёы улацш ицашэоит формақәак. Иаххә.: иобахаз аёыны инаваргыланы икоуп адыроан аёны (9) – адыроаены.

снейп май а-оажә рёы – хәыжә 22 – снейп май оажәа рзы

сентябр а-жәаба рёы снейуот – хәыжә. 22 – сентябр жәаба рзы снейуеит... уб.иц.

Аахыцтәи адиалектқәа рёы иазгәаҭоу афункциа аманы иахдылоит а апрефикс. Иара уаҕа параллелла –тә(и) асуффиксгы рыцлоит урт аформақәа (амаҭәар класс аёы). Ацыхәтәантәи нас иацлаз ауп. Ашьхаыруатэ диалект аёы уи цьаргы иахдымлеит.

Аишьҭагылатә цьазара хьзы, егырт апуса диалектқәа рыкны еипш, икалоит иахдылар абсолютивтә – адвербиалтә форма аманы.

Иаххәап:

үй ды-хәоык-ны – ацс. 17 – уи дыхәоыкны... уб.иц.²

§30. Азырхаратә цьазара хьызқәа.

Азырхаратә цьазара хьызқәа раарцшыгас зеицшла ацсуа бышәаёы иказароуп –на → н асуффикс, тапантәи адиалект аёы абри аффикс мацароуп иахьагы иахдыло. Аахыцтәи адиалектқәа рыҕгы зны-зынла –на → н асуффикс мацара хдылоит, азырхара аарцшразы. Аха иахарак иахдыло –тә элемент зцу, иеилоу –нтә асуффикс ауп.³

Аахыцтәи адиалектқәа рҭагылазаашьа ыкоуп ашьхарыуатэ диалект аёгы (амала ари аффикс ара иаха ирацәаны иахдылоит). Ашьхарыуатэ диалект аёы иеикәханы икоуп бжыйкала ихартәауа вариант тәә. Тә аделабиализация иахкьаны уи хдылоит та вариант алагы.

Иаххәап:

¹ Абри иазкны шәахә. Тап. §34.

² Иаәшә. Тап. Дыхәҕёы-шьҭа, аахыцтәи адиалектқәа рёы – дыхәоыкны.

³ Шәахә. Тап. § 35.

сызын-та цэыюыча, саб изынта цэыюыча, ўаро узынта цэыюыча – хэыжэ. 8 – сызынтэ маҕэа (напык амаҕэа), саб изынтэ амаҕэа, уара узынтэ амаҕэа

йаразы-нта – аҗс. 35 – иаразнак

илейхэеит... хэы-нтагы, жэантагы... гылымуйт – хэыжэ. 8 – илеихэеит... хэынтэгы, жэантэгы... илымуйт... уб. иҗ.

§31. Аизгатэ пхызара хыызкэа.

Аизгатэ пхызара хыызкэа рганахьала егырт аҗсуа диалекткэа рматериал иеиҗшым арака акагь хҗылом. Ахыпхызаратэ пхызара хызы иаҗлоит апрефикс а, ихауеит егырт адиалекткэа рфы ихамоу (иахаракгы тапанҗатэи) аформақэа.¹

Иаххэап:

амшэ йакылнаҗэан аобагы икылст – хэыжэ. 6- амшэ икылнаҗэан, аобагы кылсит

йара́ ахэыгы́ аҗэ ахэыгы́ аобагы аеада йафейт – хэыжэ. 22 – иара ахэыгы, аҗэ ахэыгы аобагы аеада иафеит

ауаҗ (аоылак) ирхэаз... - хэыжэ. 15 – арҗ (аолак) ирхэаз...

а-х-еык ркарашыагы иейҗшуп – хэыжэ. 21 – ахеык ду-ралагы иеиҗшуп

йары даргы ахыюгы ишиҗызы – хэыжэ. 19 – иаргы даргы ахыюгы шиҗызы

уйҗ аҗшыюык – хэыжэ. 17 – урҗ аҗшыюык... уб. иҗ.

§ 32. Аикэшаратэ пхызара хыызкэа.

Аахыҗтэи адиалекткэа рфы аикэшаратэ пхызара хыызкэа калозар ахыпхызаратэ пхызара ашыаҗа аобатэ-ралеи аинструменталис аффикс -ла аҗцаралеи (азэ-азэала, ауаюытэ, акакала – амаҕэа.класс), тапанҗатэи афы

¹ Шэахэ. Тап. § 36.

иҗамоуп ахыпхазаратә пхазара хазы ашьаҗа аобатәра мацара: азә-азә – азәазәала, зак-зак – акакала.¹

Ашьхарыуатә диалект ағы, тапантатәи еипш, ашьаҗа аобатәра мацара ыкоуп: иаххә.: дара азә-азә пхәысцәа рыман - Псхәы 6 - дара азәа-азәа ахәса рыман; пшьыоухьацәа зак-зак оымсарга рыман – хәыжә. 9 – пшьыок ахацәа акака оымсаг рыман. Аха арака иахпылоит зынзаск ичыдоу акаларагы: аикәшара аарпшраан, ахыпхазаратә пхазара хызы ашьаҗа оынтәны акәымкәа, хынтәны ишьтыхуп, убри аамтазы акы аарпшраан, ашьаҗа аҗхьа игылоу а ыказам.²

Иаххәап:

асасцәа иззагы какак тыурах анырхәа, ацыхьван аурыс ах сыз`әыхьча Пәтка даазәг! – ихәаны, даадыйрыгейт – хәыжә. 11 – асасцәа зегы акака тоурых анырхәа, аурыс ах сыжәыхьча Пәтка даажәг! – ихәан, даадиргейт

...дынафарак, ақыт какак зы пшьырхә арнатушт – хәыжә. 2 – данафалак, ақыта акака пхал азы рнаҗоит

ахык иккәаз какак дрыкәта... - аҗс. 35 – ахык ииккәаз акакала дрыкәтәеит...

Аҗәшьцәа аоахшьцәа зәазәзә инархәеит пхәысшьта – аҗс. 37 – аоәишьцәа аоәиҳәшьцәа азәазәа пхәысыс иархәеит

Егырт аҗхазара хызыкәа рәы икоуп: оыцья-оыцья, оыба-оыба, хпа-хпа, хыоы-хыоы уб.ит.

§33. Ашьтынгылақәа.

Аҗсуа бызшәа аахьптәи адиалектқәа рәы икоу, атыпи ахырхартәи аазырпшуа ашьтынгылақәа -ахь, -ка, -шка, -кны, -ғы рцынхәрас тапантатәи адиалект ағы ахархәара амоуп шьтынгыла зацәык -пны. Ашьтынгылақәа -ғы, иеилоу -шка, -кны тапантатәи адиалект зынза иаздырам. Ахь,

¹ Шәахә. Тап. § 37.

² Иағшә. арака, § 28.

ќа хдылар ауеит ацынгылаќа рфы мацара, даеацъара – мап.¹

Ашьхарыуатэ диалект ацѐажѐашьяќа рфы абри ага-нахъала иеицшу атагылазаашья ыќам.

Хѐыжѐтѐи ацѐажѐашьяѐфы иахдылоит убарт хыхь иаа-гоу ашьтынгылаќа зегъы.²

Иаххѐап:

-ќа:

дцан, ионы-ќа дышьталейт – хѐыжѐ. 12 – ионыќа дцан, дышьталеит

Ислам дыѐыз`элан, город-ќа³ дцарныс – Ислам дѐыжѐлеит, аќалаќ ашќа дцарц азы

-ќыны:

баай сасра с-ќны! – хѐыжѐ. 22 – бааи сасра сара сахь!

ѐаргы ѐаай с-ќны! Аназ`ѐгѐыцыза лыќын уцаны... - хѐыжѐ. 23 – уаргы уааи са сахь! Анажѐгѐыцыза лыќны уцаны...

Ейфанд иќыны дцан... - хѐыжѐ. 23 – ефенди иќны дцан...

бан, баб рыќыны бызгушт – хѐыжѐ. 23 – бани баби рыќны бызгоит

-(а)хы:

агѐартахы дыйгейт – хѐыжѐ. 14 агѐартахь дигейт

атызахы игейт раба – хыжѐ. 14 – аонахы игейт раб

Аха араќа згѐаќак атахуп: -ќа, -(а)хы(//а) ашьтынгылаќа иаха иахьяхдыло ацынгылаќа рыќны ауп.⁴

¹ Шѐахѐ. Тап. §38.

² Амала – ш-ќа хдымлазеит.

³ Иаѐшѐ.: агород агхьяра дцарныс ддѐыќѐлеит – хѐыжѐ. 18 – аќалаќ ахь (ацаратцара дцарц ддѐыќѐлеит.

⁴ Иаххѐ.: ицеит аѐаќа – хѐыжѐ. 14 – ицеит уахь; аѐаќа итарысѐ! – хѐыжѐ. 26 – уаќа итаршѐ; ашьжымта Аќубан ипхѐыс ацахь(амца-ќа) дныќѐон – хѐыжѐ. 12 – ашьжымтан Аќубан ипхѐыс агхья дныќѐон; арыхь ѐаай! – арыхь ѐаай! з`ахьяхь цѐыцала иќалцахт – хѐыжѐ. 2 – азиас ахахы цѐыцала иќалцахт; аѐаа рапхья дыгы-

Егъыс урт (-ќа, -(а) хъа, -ќыны) рхархәара даара имачуп. Урт хдылозтгы, иахъахдылоз еихарак абыргцаа рыџцаажәараџы акәын.

Даара итбаауп -џы ашьтынгыла ахархәара амөхак.

Иаххәап:

саб иџы сцахейт – хәыжә. 10 – саб иџы сцахуеит

амат аоныџи ионашылайт – хәыжә. 15 – амат аоны ионалеит

акыт рџы гычра идықәлейт – хәыжә. 5 – акытахъ гычра идәықәлейт

йаайхт лаб иџы – хәыжә. 8 – лаб иџы иаайхт

ари аз аџы аџы ханазари... - хәыжә. 11 – ари азы ахықә ақынза хназар...

даәа җешык аџы – хәыжә. 2 – даәа уатахк аџы

даайхт йан л(ы)џы – хәыжә. 23 – иан лџы даайхт

сани сабџ рџы угани иусырбушт – хәыжә. 15 – сани саби рџы уганы иусырбоит... уб.иц.

Ақсуатәи ацәажәашъаџы хыхъ иаагоу -ќа, -ќны, -ахъ(а) ашьтынгылақәа, шамахамзар, иахдылазом. Урт рцынхәрас ахархәара амоуп -џы ашьтынгыла мацара.

Иаххәап:

Аоны аџы... дыгәнәп – ақс. 37 – аоны дыоноуп

сымыхәыр с`әызақәа рџы йақәсырцари, ис`әыстап - ақс. 22 - сымхәыр шәыз`әақәа иақәсырцар, ишәыстап

рыюнықәа аџы – ақс. 35 – рыюнқәа рџы

Қьарим иџы ари ирхәџ – ақс. 35 - Қьарим иџы ари рхәейт

Сыхәәацәа рџы хъацара зло – ақс. 37 – сцацәа ры-хык ркнытә ахацара злоу... уб.иц.

-ќа, -(а)хъа ашьтынгылақәа хдылоит ацынгылақәа рџы мацара.

Иаххәап:

йара иўатагы аўаќа йерылуйцйе – ақс. 33 – иара иуатәагы уахъ ирылеицеит

ла йергы ах иџы дәтәлейт – хәыжә. 2 – ауаа рақхъа дгыланы, иаргы ах иџы даатәлейт... уб.иц.

ахъацарақәа аўақа йаанá‘хәахē – ақс. 33 – ахацарақәагы уақа иаақшит
ари áчкун áкума арақа-фынзагы¹ узгáиз? лхәе – ақс.
41 – ари ачкәын иакәума аранза узааиз? – лхәеит
лышьтахь дыкыдын... – ақс. 37 – лышьтахь дкыдын
абнахьхьа² абани атыз ағы – ақс. 37 – абнахь абни
аоны ағы... уб.иц.³

Ашьтынгыла – (а)хь ақсуатәи ацәажәашьяағы
ицәырцуеит, аха тапантатәи адиалект акны еиқш, уи аинст-
рументалис аффикс -ла-гы ацуп.

Иаххәап:

Аз’ ақаа́йаз ахьыла дыдәықәлейт – ақс. 43 – азы ахь-
ааиуаз ахьала ддәықәлеит

Ахьышъә ахьыла еазы́йкт – ақс. 37 – ахьшә ахьала
иеазикит.

Абасала, аахьцтәи адиалектқәа рәы иахдыло хыхь
иаагоу ашьтынгылақәа рцынхәрас, ашьхарыуатә диалект
ағы ахархәара ауеит иахарак шьтынгыла зацәык -ағы.
Ақсуатәи ацәажәашьяағы ари апроцесс назахьеит. Хәыжә-
тәи ацәажәашьяағы иахьагы ана-ара иахдылозар
ашьтынгылақәа -қа, -қыны, -ахь(а), ақсуатәи ацәажә-
шьяағы урт уаха иахдылазом; -қа, -ахь(а) тапантатәи ацә-
ажәашьяакны еиқш, ацынгылақәа рыкны ауп иахьахдыло.

Иашьашәалоу атыққәа рәы шьтынгылак (-ғы)
апыжәара ахьагаз иаанарқшуеит арақагы тапантатәи
адиалект аґагылазаашья шышьақәгылаз, амала тапантатәи
адиалект ағы ашьтынгыла -пны зацәык хәмоуп, ашьхарыу-
атә ағы акәзар, тапантатәи адиалект зынзаск иазымдыруа
аахьцтәи адиалектқәа рәы икоу ашьтынгыла ғы.

Аґиара ахьынтәауа аахьцтәи адиалектқәа рәы иаа-
дырқшуеит -тә: (-нтә, -ынтә, -хьтә) ашьтынгылақәа (иаххә:
аоын акынтә уб.иц).⁴ Тапантатәи адиалект еиқш, уи ашьха-

¹ Иазгәататәуп арақа -қа ғ-гы шацлаз.

² Абрақа ари ашьтынгыла ирыобатәны ахархәара амоуп.

³ Шәахә. арақа, цақа.

⁴ Шәахә. Тап. § 38, ад.115.

рыуатә диалектгы иамам. Ирышьашәлоу ацакқәа аарцшхоит шытынгылада.

Аахыцтәи адиалектқәа ркны ашьтынгыла -нза, имацны -за (иеилоу аилазаарафы: -аа-н-за, -зы-нза, ны-н-за), тапантатәи адиалект афы системала -за авариант амоуп.¹

Ашьхарыуатә диалект афы уи ҳдылоит -нза авариант ала. Имачымакәа икоуп -за-гы.

Иаххәап:

мызкы-нза – хәыжә. 11 – мызкынза

шықәсыкы-за – хәыжә. 14 – шықәсыкынза

ахшамы-нза – хәыжә. 14 – хәылбыяханза (хәылпаз ныхәаранза)

оба-хқа шықәса-нза дагымаайт – хәыжә.8 – оба-хқа шықәсанза дмааит

ўоцәы-нза-гы – хәыжә. 23 – уацәынзагы

иххәда-нза... ишьамхәа-ны-нза – ақс. 35 – ихәда ақы-нза... ишьамхы ақынза

аеын оыхәлә-нза-кгы дыйзыцшыт – ақс. 35 – аены иоыхәлаанзагы дзыцшит

бара ўожәа-нза-ра² быгәырғәуан – бара уажәраанза бгәырғьон

хшам-за дыгәгылашам – хәыжә. 14 - хшамынза (хәылпазныхәаранза) дгылом

хәара-за йанназа... - ақс. 36 – хараза ианыназа...

аўи ўожәацәыгәза даайўаш – ақс. 37 – уи уажәыцәкәа дааиуеит

Икалоит иахдылар даәа шытынгылак иацынгы:

Иаххәап:

Ари ачкун ақума арака-ы-нзагы узгәиз? - лхәә – ақс.41 – ари ачкәын изакәума аранза узааиз? – лхәәит уб.итц.

¹ Шәәхә. Тап. § 38, ад. 116.

² Тапантатәи адиалект афгы икоуп ўожәг|анзара (шәәхә. Тап. ад. 117) иәфшә. аахыцтәи адиалектқәа ртәы ўожәраанза.

Аахыцтәи адиалекткәа ртәы –зы (// зы-н, - зыхәан), тапантатәи ағы (–з) иацлоит хъа (ахы), икалоит хъаз авариант.¹ (ма ахъаз-ла – инструменталис –ла анацлалак).

Ашьхарыуатә диалект ацәажәашьақәа рәы аахыцтәи адиалекткәа рыкны еипш икоуп –зы,² - зыхәа.

Иаххәап:

Сәара сәызы сара бзиара сыгәыроуп – хәыжә. 23 – шәара шәзы сара абзиара сашьтоуп

аўй азы – аҗс. 39 – уи азы

аўй азыхәагы ах хъумарра изыкейцейт – хәыжә. 2 – уи азыхәа ах ахәмарра (агәыргъара) изыеицейт

ари са сзыхәе из`әз`әымá? – хәыжә. 15 – ари са сзыхәа ижәжәыма?

ўару узыхәа йәзәыйт – иара уака: глә-ўатак ўахтап ўатак азыхәа – аҗс. 33 – җ-ўатак уахтап уатак азыхәа

абзиара ўаро узыхәа гысымхе – аҗс. 35 – абзиара уара узыхәа исымуц... уб.иц.

Аха иара убракагы икалоит иахдылар тапантатәи ахъазла (а-хъаз).

Иаххәап:

аўй ахъазла аўыт дагыдысымырбей – аҗс. 43 – уи азыхәа урт дыдсымырбейт

йахба ихәаз ахъазла – аҗс. 37 – аихабы иихәаз ажәа азы... уб.иц.

Ашьхарыуатә диалект ағы (аҗсуá ацәажәашьағы мацара?) иазгәататәуп аелемент кә ахархәара (уи макъана шьтынгыланы ишыкамлацгы). А-кә аҗсуа бызшәағы иаанарцшуеит хыхьтәи ахәта, ахыцкәа, ахыб ацакы. Иара убри цынгыланы ахархәара амоуп акацарбақәа рәы хыхь ацакы аманы; иах.: дакәтәоуп.

Ашьхарыуатә диалект ағы уи хдылоит ахызыкағы.

¹ Шәахә. Тап. §38, ад. 120...

² Иаәшә. иара уака акацарбағы... изыкейцейт – хәыжә. 2; Ипа дыйшыхьт – хәа аўаа-қәа аўй ирымхәаразы... сара ғысшыхып – хәыжә. 23 – ипа дишьит хәа ауаа уи рымхәаразы... сара сәысшыхып.

Иаххәап:

ўыжъәá ўаныңсы сг|аи, унышъөынтақө сыкәәхарныс - аңс. 35- уажәы уаныңсы сааит, унышөынтра агәы (ақө) скәәхарц

хәаңба́ а́тз-ақө дыкақөтәан¹ – аңс. 32 – хәаңба аоны ахыхь дықөтәан

§ 34. Ажәахыреиаара ахыызкақәа рөы.

Аңсуа бызшәафөы ахыызкақәа рабстрақттө еилкаарөи иара убасгы амасдари раарңшразы иахдылоит асуффикс – ра. Ашьхарыуатө даилөкт әфгы убыс ауп, аха арака уи хдылоит аахыцтөи адилөктқәа рөы хәхьақөымгөыгзо ахыызкақәа рөы.

Иаххәап:

ңаны укастап (//усцахап)... Бақьыр аңара игьыймуйт – хәыжө. 26 – ңас укастап (//усцахап)... Бақьыр аңара имуит итаацәарафөы дыгымаайт – хәыжө. 14 – итаацәа рөы дмааит

шьарда-ра дг|аймдан... - аңс. 33 – шьарда (ирацәаны) дааимдан

закара-закара ўаса рымази? – аңс. 45 – зака-зака уаса рымази? уб. иц.

Адыгьа бызшәақәа ркынтөи ашьхарыуатө диалөкт ахыгы² ажәа иаңны иалалөит –ра морфологиала иашьашәа-лоу аффикс га, иаххә.: залымы-га – аңс. 43 - азалымдара.

Зны-зынла урт аобагы (га-гы, ра-гы) иөиңны иахдылоит иамңсаху ажәафөы, иаххә.: йөнрыцхаха роуна-га-ра рытызре икарыжьын, идөықөле – аңс. 30 – ианрыцхаха, рыонра ргәара карыжьын, идөықөлеит (иафшө. адыгь. уна-га – аоынра).

Амамзаара аарңшразы, егырт аңсуа диалөктқәа рыкны өиңш, ашьхарыуатө диалөкт әфгы икоуп асуффикс –да.

Иаххәап:

¹ Иафшө. акацарбафөгы қө: дыка-қө-тәан.

² Шөахө. Тап. §39, ад. 120-121.

Ўо ўарá разкыда! – хэыжэ. 15 – уо уара разкыда!
ўожэа-да дыгызымбацт – хэыжэ. 23 – уажэада дагы-
сымбацт
л'апкы-да – аҗс. 38 – ашьтрада, ажэлада

Аха тапантатэи иеицшны, иара уака икоуп дака
(иафшэ.тап. даъа).¹

Иаххэап:

цэымлá – дака лагэра хъáла (áлаџа) – хэыжэ. 24 –
кыыбада лагэра хáла (алџа)

зы-дака цха (лагэра, хъэыблы) – аҗс. 28 – зыда цха
(алагэра, ахэыблы)

зы-дака хакэара // хакэараш (апыцкэа) – аҗс. 28 – зы-
да кэараш (ахапыцкэа)... уб.иц.

Тапантатэи ашьхарыуатэи адиалекткэа рэы абри
асуффикс иацло ка→ъа аелемент аауазар ауп акацарба
ашьата –ка – аказаара акынтэ. –Дака иаанагоит «акамзаа-
ра».

Ацлакэа аазырцшуа ахыызкакэа рэы ашьхаыруатэ
диалект афгы икалоит иахдылар адхаларатэ аффикс –тэа
(тапантатэи цэ//чэ апрототип).

Иаххэап:

(Аф) ран дыхьаца пхэуп аўуй áхьац-тэа изыпхьаўа:
амэы аўуй аўа чытк укэе итáзари... ани афу угьешьушам –
хэыжэ. 25 – (Аф) ран д-Хьециапхэуп, уи ахьаца хэа
изышьтоу амэы аеытк (ахцэахак) укэа итáзар... Ани афы
уашьуам

ахьац-тэá цла дьук – хэыжэ. 23 – ахьаца цла дук

Егырт ацлакэа рыхыызкэа рэы ари аффикс хара
иахдымлазеит.²

«Еснагъ» ацакы аарцшразы аахыцтэи адиалекткэа
рэы ихэмоуп аелемент йасы, - есы, тапантатэи афы – анс,
ашьхаыруатэ афы – ас // ас(и).

¹ Шэахэ. Тап. § 30, ад. 86-87.

² Иара убри аффикс хдылар калоит аахыцтэи адиалекткэа
рыфгы, иах., абиатэа – «абиа цла».

Иаххәап:

аўи ах иғы еан ихьчун асқынғы – ақс. 35 – уи ах иғы
еан ихьчон есқынғы

асимш – ақс. 33 – есымша

аўыт хьапшь-цла рыман: асиўахығы ак' алзәўын – ақс
31 – урт ахтәы-цла рыман: есыўаха акы алзаауан... уб.иц.

Аахьцтәи адиалектқәа ртәы ахәтач-цыпхьаза, та-
пантәтәи еипш, ашьхарыуатә диалект ағы иамоуп авариянт
пхьаза.

аўи еан мьеаша-пхьаза ихьўйт – ақс. 37 – уи еан
меышацыпхьаза ихьоит

шьыжымтә-пхьаза – ақс. 35 - есышьыжь... уб.иц.

«Мацара» ацакы, тапантәтәи еипш, ашьхарыуатә диа-
лект ағы иаарпшуп ахәтач – оаца ала.¹

Аха ихьамы цакьа-оацо (аиацә) – ақс. 28 – ах ихамы
цамацароуп... уб.иц.²

¹ Шәахә. Тап. §53, ад. 191.

² Ацыхәтәантәикәа ақатарбақәа рығғы иахдылоит.

VI АХЫ. АҚАЦАРБА

§35. Ахағы аграмматикатә класси рбагақәа.

Ахағы акласси рбагақәеи урт ирыцааиуа ахызы-цынхәрақәеи рганахь ала ашьхарыуатәи адиалект акны ихамоуп аңсуа диалектқәа ркны ихамоу аҕагылазаашья.

Арака хара хшыюзышьтра ззаурц иахтахыу иазгәаҕоу рбагақәа рхархәашья иадхәалоу фактқәак (ғырпштәқәак) роуп:

1. Зны-зынла акласс рбага а- ахатыңан и- хдылоит.

Ағырпштәқәа:

Ала аонашә иғи итәан – хәыжә. 16 – ала аонашә аңхья ағы итәан

Ацыгәгы иныңын уй йадтәалейт ацыгәгы неин уа иадтәалейт

Ашә иғы аайхт – хәыжә. 20 – ашә ағы иааинхт.

Арака ао-ғырпштәык ркны хазыңшын а-ғы (амаҕәар класс адхаларатә аффикс а-).¹

Иеилкаазам асеиңш икоу аеитныңсахлара шыаҕас иамоу² (фонетикатә шыаҕоу: а→ы→и; адыга бызшәақәа рнырра акәу, ма даәаку?).

2. Иазгәаҕатәуп, зны-зынла акласс рбагатә и формақәак имыцхәны ишрыцло, иаххәап: ларей сарей йахахьязын – хәыжә. 8 – ларей сарей ххазын (хазы хәкоуп).

-хъазы (хазы) иаднакыло акласс рбага заңык ауп: ххъазын – «ххазын» – хәа иказар акәын. Арака й аказаара цаңгәыданы (иаҕыңымкәаны) иубоит.

Иахдылоит: арт игьхәкәым – хәыжә. 19 – арт хара хәкәым.

Иазхоны икоуп ихәазар – гьхәкәым «хара хәкәым».³

Асеиңш икоу акласс рбага акәзами ажәа иззегы акны иахдыло аелемент и ? Иеиғхарпшып: аахыңтәи адиалектқәа ркны зегы хәа ихамоуп.

¹ Адхаларатә аффиксқәеи аграмматикатә класси ахағы рбагақәеи гәгәала иеидхәалоуп. Уи азоуп харт арака урт изеицазгәахто.

² Иағшә. Тап. § 41, ад. 127.

³ Иағшәырпшы: ақатарба акә – иазкны Тапан. §40, ад. 125-126.

3. Аңсуа диалектқәа зегы ркны иахдыло әеа нас даеа аформақәа рхархәарақны закәәнеиуаршәарак ыканы ихазгәамтәит. Иеиңшу атагылазаашыақәа раан иеицеиңшны ахархәара роуеит. Абас ауп ашьхарыуатәи адиалект ақынғы.

Ағырпштәкәа:

Абарахь әеа қытқак ағы – хәыжә.15 – абрахь әеа қытқак ағы

Даеа қытқак ағы – иара уа – даеа қытқак ағы

Урт инарываргыланы ашьхарыуатәи адиалект ақны знызацәык иазгәахтәит аффикс р ацны:

Иақәнагаз а́кара (и)бжыыст. «Саб ие́ы сцахьейт» - ихәейт, рыбзиара, әеакы еицә́ажәейт. Дыдықәлейт – хәыжә.10 – Иақәнагаз а́кара бжыыст. «Саб ие́ы сцахьейт» - ихәейт, рыбзиара, раеак ухәа иеицәажәейт. Ддәықәлейт.

Ари аформақны аффикс р аказаара азин унатоит ажәа даеа ақны ихәмоу аффикс д грамматикатә класс рбагоуп хәа ақвалификация азура.

4. Ишдыру еиңш, еиңтауа ақацарбақәа ркны субиектрбагас ахархәара змоу актәи ахағырбагеи (азацә хыпхьазарағы, арацәа хыпхьазарағы) аобатәи ахағырбагеи (арацәа хыпхьазарағы) ақацарба алагамтағы игылоу ицару ацыбжыыка аныррала ицархоит. Актәи ахағы азатә хыпхьазарағы ихәмоу арбага с ииасуеит з ашка, актәи ахағырбага арацәа хыпхьазарағы –ха ииасуеит аа рышка (г|а), аобатәи ахағырбага арацәа хыпхьазарағы ше→жә ашка ииасуеит.

Асоуп ишыкоу ашьхарыуатәи адиалект ақынғы. Ама-ла ашьхарыуатәи адиалект ақны зны-зынла иуңылоит ассимиляция змыхьыз актәи ахағы арацәа хыпхьазара асубиектрбага.

Ағырпштәы:

Ари аз' аеңы ағы ханазари, ханәасыңшьтани ихаз`өып – хәыжә. 11 – Ари азиас ақны хназар, ханәасны иахжәып.

Актәи ахағы арацәа хыпхьазарағы асеиңш ассимиляция рмыхьзакәа икоу аформақәа хдылоит бзыптәи

адиалект а́кынгы,¹ аха ахафырбага ассимиляция захтымсуа а́тагылазаашьяқәа хаз-хазуп бзы́птәии ашьхарыуатәии адиалектқәа ркны.

Бзы́птәи адиалект а́кны уи зыхкьо х ицару авариа́нт ахьамам ауп, ашьхарыуатәи адиалект а́кны акәзар, уа́ка ақәыгәгәара ақәшәоит иалкаау атып, -х, -ше рыбжьара ицәыртцуа абжы́йка а: иха́жәып (иафшә.апс.диалектқәа ркны ишупыло изжәып, ашьхарыуатәи а́кны - исы́жәып!).²

Асеипш и́коу афырпштәқәа амапкратә формақәа анышьяқәдыргыло, мапкратәи аффикс м асубиект рбагеи ака́тарба ашьа́та злалаго ацыбжьы́кеи ианрыбжьагыло, иарпсыеуеит ахафырбага а́тархара апроцесс.

Апсуа диалектқәа ркны иах́дылоит исымбеит, исымгеит уб.иц., параллелла мапкратәи мапкратәи формақәак ры́кни асеипш и́коу афырпштәқәа х́дыларгыи а́уеит: изымбеит, изымгеит уб.иц.

Ашьхарыуатәи адиалект а́кны, тапантәи адиалект еипш,³ абасеипш и́коу а́тагылазаашья а́кны системак а́саб ала иах́дылоит и́цару аформақәа.

Афырпштәқәа:

Сыгжәымбә, шәыгызымбә – апс.36 – сагышәымбеит, шәагысымбеит.

Бызымбазеит – хәыжә. 26 – бсымбазеит.

Үожәа а́да дыгызымба́цт – хәыжә. 23 – уажәы а́да дагысымба́цт.

Мыә а́агара́ у́аазымгаргыи... – хәыжә. 23 – мәы а́агара уаасымгаргыи... уб.иц.

5. Аахы́цтәи (апсуа) адиалектқәа ркны а́ка́тарба ацаара хафык змоу ка́тарбоуп, аха аелемент з («ахазы») ана́цлалак, о-хафык (ма х-хафык) аныпшыргыи а́уеит: дца́айт, дыйзца́айт уб.иц.

Тапантәи адиалект а́кны ари а́ка́тарба о-хафык ама́ны иах́дылар а́уеит аелемент з адагыи (дыйцга́йт).⁴

¹ Шәахә. «Ахасабрба бзы́птәи адиалект аус адуларазы», Абызшә-ад.инст. Ардыррақәа, IV ат., ад. 238.

² Шәахә. арака, §22.

³ Шәахә. Тап. §40, ад.124.

⁴ Шәахә. Тап. §341, ад.129.

Ашьхарыуатәи адиалект аҕны, аахыцтәи адиалектқәа рҕны еипш, иаҕа ипсабаратәу з зцу Ѡ-хаҕык змоу афор-мақәа роуп:

Аҕырпштәқәа:

Айфанд данааих дыйзцааит – хәыжә. 4 – аефенди да-нааи, диазцааит

Аеы дазцааит – хәыжә. 4 – аеы дазцааит

Длызцааит – хәыжә. 10 – длызцааит

Уарла-шәарла иупылар ауеит араҕа тапантатәи аформа иеипшу. Аҕырпштәы: дрыцааит – хәыжә.27 – дрызцааит.

Аҕацарба аеытра – аахыцтәи (аҕсуа) адиалектқәа рҕны хаҕык – асубиект ахаҕы аднакылоит. Ари ахаҕырбага ахыҕыло атыҕ ала, ари аҕацарба иеиҕацуа аҕацарба иеипшуп, аха иара иҕиоу аобиектрбага амазам.

Ашьхарыуатәи адиалект аҕны иахъанза еиқәырхоуп асубиектрбагагы аобиектрабагагы:

Аҕырпштәқәа:

Ақұыцьма й-аа-ҕна-тҕыит – хәыжә. 15 - ақәыцьма ҕнаҕит.

Агуа́шәта дыгылан и-ҕый-тҕыит – хәыжә. 15 – игәашә аҕы дгыланы ҕыйтҕыит.

Йани йабей и-лз-ҕы-ртт... - хәыжә. 12 – иани иаби илызҕырҕит... уб.иц.¹

§36. Акаузатив (арҕацаратә категория).

Акаузатив ашьақәгылашьа аганахъала, ашьхарыуатәи адиалект аҕны ихамоу аҕагылазаашъа еихарак аахыцтәи (аҕсуа) адиалектқәа ирықәшәоит. (Араҕа уи шыҕало аиҕахәара сазаатҕылазом).² Амала иазгәататәу, ашьхарыу-атәи адиалект аҕны уи иаҕа ахархәара тбаауп. Цъара-цъара

¹ Иағшә.: маҕк даәа тагылазаашъак ыҕоуп тапантатәи адиалект аҕны. Тап. §43, ад. 129-130.

² Шәахә. сусумта: «Акаузатив акатегория аҕсуа бызшәаҕны». Қырҕ. Анаук.ракадемия Ардыррақәа, ат. VI, №1, 1945.

аахыцтәи аңсуа диалектқәа ркны аиҗацра аҗакы аиҗахәаратә (описательный) формала, ма иеиуеиңшым аҗацарбатә шыҗақәа рхархәарала иахьяарңшу, ашьхарыу-атәи адиалект аҗкны, тапанҗатәи аҗкны еиңш, иахдылоит акаузативтә формақәа. Абас, акаузативтә формақәа иаҗа ахархәара рымоуп абас еиңш иҗоу аҗацарбақәа ркны:

а-и-ра, акауз. а-р-и-ра;
а-дыр-ра, акауз. а-р-дыр-ра;
а-ңс-ра, акауз. а-р-ңс-ра;
а-у-ра, акауз. а-р-ау-ра уб.иц.

Аҗырңштәқәа:

Абзиара җаро узыхәа гысымхә. Изысхаз ақыҗ - са-азрыҗыз – ракуу – аңс. 35 – абзиара уара узыхәа иҗа-сымҗеит. Изыҗасҗаз ақыҗа сызлиааз рзы ауп.

Ихьяаңшь иахьяиҗо иаасы-р-дыр, иахчагы иеыбзиа иҗаҗайгаз иссы-р-дырп – аңс. 37 – ихья ахьяиҗоу иеилыска-ап, иҗарагы иеы бзиа ахьяаигазгы иеилыскаап.¹

Дый-р-ңсыҗт – хәыжә. 2 – дишыт.

Иҗамчы аа-й-р-ауын... - хәыжә. 15 - иҗамчы ааиоун... уб.иц.

Ашьхаыуатәи адиалект аҗкны хшыюзышьҗтра азутәуп иеилоу ашьаҗақәа змоу җацарбақәак ркны аффиҗс р җыңс иааннакыло азҗара.

Аахыцтәи (аңсуа) адиалектқәа ркны ас еиңш иҗоу аҗацарбақәа рышьаҗа иалалазом (уи анҗыҗ ауп иахьяиҗоу) акаузатив аффиҗс.

Аҗырңштәқәа: аҗа-җара, акауз. а-р-җацара; ала-җара, акауз. а-р-лаҗара уб.иц.

Ашьхарыуатәи адиалект аҗкны парадигмала иазгәаҗоуп аҗа-р-җара, ала-р-җара, аформақәа (и-җа-д-сы-р-җот «ид-сырҗаҗоит»; и-ла-б-сы-р-җот – «ибыласырҗоит» уб.иц.

Ашьахарыуатәи адиалект аҗкны ари аҗагылазаашья иаҗа ишьҗрақәны иубоит (иҗышәынҗәалоуп). Аахыцтәи (аңсуа) адиалектқәа ркны иҗамоу аҗагылазаашья иаҗа ихь-шәаны иҗалаз аҗоуп ухәартәы иҗоуп.²

¹ Шәахә. Тап. ад. 130-131.

² Шәахә. «Акауз.ашьяқә.аңс.б.»

Тапантатәи адиалект аҕны иазгәаҕоуп ао-каларакгы.¹
Ашьхарыуатәи адиалект аҕны ас еиҕш иҕоу аҕагылазаашья
акаузатив ашьақәгыларакны иуҕылазом.

§37. Апотенциалис.

Апотенциалис ашьақәгылара аганахьяла, ашьхарыу-
атәи адиалект аҕны (амчымхаратә форма) иҕамоу
аҕагылазаашья аахыцтәи (аҕсуа) адиалектқәа рҕны иҕамоу
аҕагылазаашья иақәшәоит.

Ишазгәахҕахьоу еиҕш, аахыцтәи адиалектқәа рҕны
апотенциалис ашьақәгылара системала (инеиҕынкыланы)
иазгәаҕоуп аҕацарба аинфиниттә каларақәа мапкратәи
ахыпшратәи цакы змоу мапкратәи аформақәа рҕны еиҕш,
мапкратәи аформақәа рҕынгы.

Ас еиҕш иҕоу аҕагылазаашья азгәаҕоуп ашьхарыуатәи
адиалект аҕынгы.

Аҕырҕштәқәа:

Дыгьылзаамырҕшит – хәыжә. 2 – дылзаамырҕшит.

Ауу́й у́ара у́ейхәала дагыузышыушам – хәыжә. 14 –
уи ура уахәала дузышыуам.

Сычмазаабын, сызыммацауит – хәыжә. 23 – сычма-
заабын амац сзымуит.

Уари саре хагыызцушам – аҕс. 37 – уареи сареи хаз-
цашам.

Сыбфара аҕуми ибтахсб? – сыбзыфазом сара –
хәыжә. 29 – сыбфар ауми ибтахыз? – сыбзыфазом сара.

Раба йахбаза дыйшьтй ацлақәа ихьчарныс. Дышь-
тацәан гыйзымхьча(т) – хәыжә. 31 – раб аихабаза ацлақәа
ихьчаразы дишьтит. Дамхацәт изымхьчеит.

Ау́и ау́сла усыцхъраа! – Ау́и ау́ысла сара гы-
сызэйхъәдақәышьтәшам. Ау́и ззейхъәдақәышьтәша анахый
умахә йакӯ – аҕс.37 – уи аус аҕны усыцхраа! Уи аус аҕны
сызухәазом. Уи зылшо анахьтәи умахә иоуп.

¹ Шәахә. Тап. §42, ад.131.

Иузйáхъэдақъыцзари, абари ёцш ўарбáжэк абр'ёцш акэараёй и́коуп – хэыжэ. 23 – уи уарайулшозар, абри еипш уарбажэк абри еипш акэараёы и́коуп.

Аҳахъэ дýу си исызықэхыума – хэыжэ.2 – ахахэ ду сара исызықэхуама?

ИГёыёык ирзышьтыхаз... - ақс. 35 – иёеык ирзышьтхуаз...

Дабазыцо - Цсхэы, к.14 – дабазцо уб.иц.

Аха аахыцтэи адилектқэа ржэабжэтэ формақны апотенциалис упылазом, ашьахаруатэи адилект ақны, тапантатэи адилект ақны еипш,¹ ари аформақынғы иупылоит.

Аёырпштэы:

Сара сақцó угызынеирым, ихэат. Ацкэын: – сызыни-ушт... - хэыжэ. 11 – сара сахьцо (уара) узнеирым ихэеит. Ацкэын: снейуеит...

Згэатарак: аахыцтэи адилектқэа рқны ақацарба адырра мапкратэи аформақэа апотенциалис аффикс рыцымқэа ишьақёгылазом. Уи ацакы ақыртшэақны ианакэы-заалак хэтачда иаарпшуп. Ашьахаруатэи адилект ақны игьсыздырам (хэыжэ.10 «исыздыруам») инаваргыланы, апотенциалис аффикс ацымқэа хархэара ауеит ари ақацарба мапкратэи аформа ақны. Аёырпштэы: дыгы-рдырамызт – «дрыздырамызт».

§38. Ақацарба арефлективтэ формақэа (ахаргьежьратэ форма).

Аэлемент е («ахы») «себя») ала иаарпшу ахаргьежьратэ форма ақсуа диалектқэа рқны есқынғы адхаларатэ аффиксқэа рыцуп: с-еы-с-шьуеит («схы сшьуеит» схы сара исшьуеит).

Тапантатэи адилект ақны адхаларатэ аффикс ацзам еысшьит хэа ихамоуп – «схы сшьит» («схы – сара – исшь-

¹ Шёахэ. Тап. ад. §43.

ит»); асала иахдылоит ашьхарыуатәи адиалект а́кынгы: аракагы ари аелемент адхаларатә аффиқс ацзамкәа иахдылоит.¹

Афырпштәкәа:

Абыхъә е́талыжът, е́лырызт – хәыжә. 8 – абахә лә-алтеит (лые́талыжът), лхы лырзит.

Ара́ аз' а́фы сцаны е́ызәэаны саайеит – хәыжә.8 – ара аз а́фы сцаны се́ызәэаны сааиуеит.

Аме́ы е́ааиона́хын... - хәыжә. 17 – аме́ы ае́ааиона́хын «Са́ра е́ысшы́хып» - иҳәан, ады́гы е́ыты́йжът – хәыжә.23 – «Сара се́ысшы́п» - иҳәан, аты́ша ие́таижът.

Е́ылшы́т – хәыжә. 11 - ләылшы́т

Ачкәы́нгы е́ааирыскы́ан дытәеит – хәыжә. 23 – Ачкәы́нгы дааскы́аны дытәеит.

Бақы́р е́аирхы́ацан... - хәыжә.20 – Бақы́р ие́ир-хы́ацан...

Е́аакы́ржы́н... - хәыжә.7 - ... Ры́ека́рыжы́н...

Е́ыззә́ызәу́шт – хәыжә.4 – се́ыззә́зәоит.

Е́ыйкә́абейт – хәыжә.4 – ие́икә́абейт.

Ахә́ынцә́ы е́ылы́ырблы́гыейт – хәыжә.4 – ахә́ынцә́ы ие́ылаи́рбы́лгыейт

Хә́уазашы́гы е́ыйры́хазы́рт – хәыжә.2 – Хә́уазашы́гы ие́ирма́зейт (ие́ирхы́азы́рит).

Дына́шыла е́ыймы́рдыркә́а айсра́ йала́гейт – хәыжә.2 – дана́аона́шыла ие́имы́рдыркә́а айкә́ғара́ иала́гейт.

Е́ыпсы́ршы́ан... - хәыжә. 11 – ипсы́ ишы́ан

Хә́ыжә́цп, е́ыпса́хәшы́ап – а́са. 36 – хә́ыжә́цп, хә́псы́ хшы́ап

«Са́ра сы́цит» - иҳәан е́ыкы́йжы́ыйт – а́с. 44 – «Сара сы́цит» иҳәан, ие́каи́жы́т.

Е́ыйшъ́әышъ́әун – а́с. 32 – ие́ишә́ышә́уан.

Е́азы́кт – а́с. 37 – ие́азикит.

«Са́хшы́а! – иҳәан хы́абжы́ыз лы́хәда́ е́хы́йжът – а́с. 37 – «са́хәшы́а» иҳәан ах́таба́а лы́хәда́ ие́аха́ижът.

А́бна́еы ды́латә́е е́ыйры́цхан – а́с.42 – абна́ ды́латә́еит ие́ры́цхә́тәны... уб.и́ц.

¹ Арт а́кацарба́тә форма́кәа а́сауа́ бызшә́ады́рра́кны а́версиа́тә категория́хы́ иа́цана́куеит (а́харгъе́жы́ратә́ форма). (аи́таред.)

Уарла-шөөрла, аихабацәа рцәажәаракны, параллелла аахыцтәи адиалектқәа ирызчыдароу адхаларатә аффиксқәа зцу аформақәагы упылоит.

Афырпштәқәа:

Снашьтї! Сара сныушьтїри, саргыы сөысыртхацьып,¹ уаргыы усырытхацьып – хәыжә. 15 – снашьти! Сара снаушьтыр, саргыы сыесыртхацьып, уаргыы усыртхацьып.

Шьта, ўмаҗәа аасыт, уеыртла – хәыжә. 12 – шьта, умаҗәа сыт, уеирых!.. уб.иц.

Аахыцтәи адиалектқәа рыкны аелемент е иатәу адхаларатә префикс ацны иаҗа ахыпшымыра аанарпшуеит. Иара аҗацарбаґы ахартәаага ароль нанагзоит ишыкоу (сөы[и]сшьўейт). Ашьхарыуатәи адиалект акны акәзар, уа уи иаҗа аҗацарба ашьаҗа иадхәалоуп. Уи ус шакеу убартоуп аҗагылазаашьатәқәа хәа изышьтоу аформақәа ркны;

Аҗагылазаашьатә формақәа иртәу аффиксқәа ([a]ш, ан...) аҗсуа бызшәакны актәи ахаґы ашьтахь игылоит. Уба-сала аахыцтәи адиалектқәа ркны иҗауит: сө-аны-с-шьуа.

Ашьхарыуатәи адиалект акны акәзар, аелемент е аҗагылазаашьатә аффиксқәа рышьаҗахь ауп иахьгыло.

Афырпштәқәа:

Мышкы азы йҗайаз аґы аш-еы-й-зәызәыуз... - аҗс. 43 – мышкы азы хәычы иааиз аґы ие-шизәзәоз...

Саргыы дырра исымоу шы-еы-д-сырдырра! – хәыжә 17 – саргыы адырра шсымоу сөышыдсырдырра!

Абри иеиҗангы инаскъеит арт аҗацарбақәа реыпсахрақәа. Аелемент е ахатә цакы ацхызны ишиашоу аҗацарба ашьаҗа ианадхәалаха, аҗацарбакны аобиект зы-нза иаарпшымкәа инхеит. Иеитатцуа аҗацарба аобиект рба-гада иаарпшхеит (афырпштәы: аш-еы-й-зәызәыуз уб.иц.).

Ари аҗсуа җацарба иазчыдаказшьоу ахаґқәа ра-арпшра асистема иамаабит. Хәзлацәажәо абызшәа, аҗацарбақәа ирызцәырнагеит иҗиоу обиект рбага. Убри ак-нытә хыхь иарбоу аформақәа рывараґы абас еипш икоу аҗаларақәагы цәырцит:

¹ Иґаз аҗәахәаоык абри атәқст ананахцоз амоментазы иҗақәшәаз, ари аформа ириашеит абас: еысырытхацьт.

Хе́йжәтп, ҕыпсахшы́ап!¹ Йашқа – ғы-пса-ҳ-шыуша? – аҗс.36 – хе́йжәтп, хәпсы хшы́ап!... Хәпсы шпәхшы́ои?

И-ан-ғы-псы-р-шыуз... - аҗс.36 – рыпсы аныршы́оз.

Ғазы́икт. И-н-ға-зы-й-к... - аҗс. 37 – Иеазыикит. Иеа-назы́ик...

Ау́уй еҳа́ акгы имхәушы́та й-ен-ғы-кей-та... - аҗс.36 – уи акгы имхәошәа иеаны́капта...

Ара́ка и адхаларатә префиксны иказам. Иара класстә рбагоуп. Абасала обиеқтрабаганы иахдылоит и еипш д-гы:

Ағырпштәқәа:

Акәас`әха и-е-аа-на-р-тит шәны – хәыжә.15 – ашы́ха шәны иаатит (а-еаа-на-р-тит...).

Инызәы́кәа ашәынды́кәара италца́з ды-е-аа-й-р-чийт карун ймазла. Ашәынды́кәара аашы́тыйхын... - хәыжә.23 – Инажәы́кәа ашәанды́кәра италцаз ааирчийт, илшоз ала. Ашәанды́кәра аашы́тихын...

Абасала, иазгәа́тоу аформақәа рышы́ақәгыларағы ашы́харуатәи адиләкәт а́кны иалкаазар ауеит х-шы́ақә:

1.Арефлеқсивтә (ахагы́ежыратә) қа́тарбақәа релемент е иаднакылоит адхаларатә префиксқәа (ағырпштәы: уе́йртла!).

2.Адхаларатә аффиқсқәа ацлазом (еылшы́ыт).

3.Адхаларатә аффиқс аднакылазом, насгы аобиеқтрабага цәыртцеуеит ақа́тарба́кны (й-анеы́псыршы́уз, д-ыеаайр-чийт).

Арефлеқсивтә е аелемент аварағы инхеит ашы́харуатәи ақа́тарба апсшы́ара аелемент пс. Ара́ка пс иаанагозароуп «а́псы». Шы́а ихы́пшым а́цакы амазам. А-пс-шы́а-ра ажәа-ажәала иаанагоит: «а́псы еивгара», «а́псы оужыра»?

Аахы́птәи адиләкәтқәа р́кны пс – адхаларатә аффиқсқәа аднакылоит, ихартоит абас еипш и́коу аформақәа: сы-псы-с-шы́оит; и-псы-й-шы́оит уб.ипц.

Ашы́харуатәи адиләкәт а́кны акәзар, ара́кагы адхаларатә аффиқсқәа ацлазом.

Икоуп:

¹ Параллелла иахдылоит: ғыпсахшы́ап; ғыпсахшы́ап. – аҗс.38. - хәпсы хшы́ап.

Шьта, йабхъэаа рѣы ипхъысгы иегъы иманы дцейт. Данца, дыкан. Псы-й-шьейт. Аңсы-р-шьаныс¹ йаайеаыт – хэыжэ.10 – нас, иабхэараа рѣы ипхъысгы иегъы иманы дцейт. Данца, дыкан (уа). Иңсы ишьейт. Рыңсы ршьаразы иаанѣасит.

Иазгэататэуп иара убас, ашьхарыуатэи адиалект аңынгы зны-зынла абри акацарба арефлективтэ форма-ны е шаднакыло: Иаешэырңшы хыхъ иаагоу: еыңсахъшап, йашпа-еы-ңса-хъшуша... уб. егыртгы.

Аахыцтэи адиалекткэа ркны еиңш акэымкэа, формала тапантатэи адиалект иеиңшны, акаузатив аарңшызар ауейт уи акацарба асубиектрбага аобатэрала;²

Аѣырңштэы:

Ихъ-аңшь йақыко йаассырдырп – аңс. 37 – ихы ахыкоу еилыскаап.

Дақыко аурдырп – хэыжэ. 11 – Дахыкоу ааилукаап.

§39. Ахырхарта азырңшуа аффикскэеи акацарба ашьата шыақэзыргыло атың-хырхартатэ элементкэеи.

Акацарба ашьата злашыақэгыло аэлементкэеи ахыр-хартақэатэ аффикскэеи рганахъ ала, ашьхарыуатэи адиалект аңынгы ихамоу атагылазашъа егырт аңсуа диалекткэа иазларықэымшэо маңуп.³

Арака ҳарзаатгылоит убарт аэлементкэа рхархэашъа иадхэалоу чыдарақэак.

Аахыцтэи аңсуа диалекткэа ирыцэхъацны, аха тапантатэи адиалект иазааигэаны – ашьхарыуатэи адиалект аңны лассы-лассы иуңылоит аңынгыла ra//aa//ā.

Аѣырңштэы:

¹ Ихацэажэоз руазэк ари аѣырңштэаңны аахыцтэи адиалекткэа ркны еиңш, ихэейт: ры-ңсы-ры-шьарныс.

² Убри иазкны шэахэ. Тапан. §44, ад.133.

³ Абри азцаара чыдала ҳазаатгылоит «Иейлоу акацарбақэа рышыақэгылашъа аңсшэаңны» захъзу аусумта аңны. Ибериа-кавказтэи абызшэадырра. Ат.IV, Шэахэ.иара убас Тап. §45.

Ишшэарáцон. Ишшэарáцоз, Саниáт даарóут – хэыжэ. 8
– Ишшэарыцон. Ишшэарыцоз Саниáт дрыниейтэ
Цак дáлáут – хэыжэ. 4 – цак длóут.
Й-аáуоуаш... - хэыжэ.35 – иуоуаш...
Алыгажэ даáкаайт – хэыжэ.9 – алыгажэ дкааит.
Бнацэ жыи бназ`э хши́ такэ аахáт – аҗс. 35 – бнацэ жыи
бнажэ хши пытк хат.
Ацапхақәагы а́лыйтáн... - хэыжэ. 2 – ацапхақәагы
налитáн...
Амца қәчы а́ибейт – хэыжэ. 14 – амца хэчы ибеит
Зыбжақәак а́убон – хэыжэ.5 - зыбжақәак убон.
Дгáлбэ – аҗс. 35 – дылбеит.
Да́айсын инапгы́ йаáцқан а́благәагы ишы́йт –
хэыжэ. 2 - дáсын, инапгы́ иацқан, агәылшьапгы́ ишы́йт.
Уна́дрй́ а́хәá! – хэыжэ. 5 – уани хәá!
Айфанд дынца а́кәын а́цла дыннакы́с, йáкахайт –
хэыжэ. 4 – ефенди данца, а́кәын а́цла даны́ннакы́с ика-
хайт.
Ашъэ аа́хартын а́қәтағы́кәа а́адәылааган... - аҗс. 39 –
ашәа аа́хартын, а́қәтағы́кәа дәылахан...
Цшы́юыхъáцәа а́айшы́й – аҗс. 35 – цшы́юхацәа
ишы́йт¹ уб.егь.

Ашьхарыуатәи адиялект а́кны иахдылоит иара убас
апынгыла ка. Уи егырт а́суа диялекткәа ирейпшы́мкәа
апынгыла кә иацланы ауп ахархәара шамоу.

Афырпштәкәа:

Ах игләымыхәцәа акәаскы́а ика-кә-тан. Аўы́т абаайгáн
дырпшы́н... - аҗс.35 – ах имахәцәа оы́цьа акәаскы́а икәтәан.
Урт лбаайган даары́хәапшит.

Хәа́цьа а́тз-а́кә дыка-кә-тан, - аҗс.32 – ахәа́цьа а́тзы
а́кә дыкәтәан.

Ахәá а́ха́кә ахъы́хы́а и-ка-кә-тет, амшә а́цла и-ка-кә-
тет а́кәы́цьмагы́ йера аўу́й а́цла и-ка-кә-тейт – хэыжэ 7 -

¹ Ара иаагоу афырпштәкәа ркны апынгыла а́а аахы́цтәи адия-
лекткәа ркы́нгы́ ахархәара аиур кáмло ика́зам, аха иа́ха
и́цабаратәуп арт аформа́кәа уи ры́цы́мкәа рхархәара.

ахэ́а аха́хэ икэ́тэеит, амшэ́ атцла́ икэ́тэеит, ақэ́ыцьмагы́ уи атцла́ икэ́тэеит.

Атцла́ и-ка-кэ-цалеит – аҗс.7 – атцла́ икэ́цалеит.

Еггы́рт адиалекткэ́а ркны́ ара́ка кэ ашьа́та ма́цароуп иу́пыло.

Аахы́цтэи аҗсуа́ диалекткэ́а ркны́ аеы иакэ́тэаны́ иаа-уа́ изы́ ахархэ́ара амоуп ашьа́та-пы́нгыла – еыжэ. Ашьа́та-пы́нгыла еыжэ ашьхарыуатэи́ адиалект а́кынгы́ иу́пылоит (а́фырпштэ́и: и-еы́жэла́хын йанцу́з... - аҗс.35 – иеы́жэлан ианцо́з...). Аха́ ара́ка ари́ атца́кы ама́ны иах́дылоит да́еа пы́нгылақэ́акгы́, ганка́хьала, еы-р, да́еа ганка́хьала кэ.¹

А́фырпштэ́кэа:

Даа́йэхсын, а́лып даа́ - еы́р-ыйкы́е – аҗс. 36 – даа́иeix-сын, ара́шь даа́еыжэ́кыеит.

А́цыхъэ́е игы́лаз да́кэы-й-хх² а́лып даа́кэ-ы-й-хын... - аҗс. 36 – а́цыхэ́ан игы́лаз ара́шь да́кэихит.

Ашьа́та-пы́нгыла еыр а́кынгы́ еы «аеы́» аазы́рпшуа́ эле́ментуп. Аэле́мент р де́терминанттэ́ аффи́ксны́ ика́зара ауе́ит.

Ашьхарыуатэи́ адиалект а́кны иах́дылоит иара́ убас ие́илоу а́пынгыла-шьа́та екыры. Хара́ х́фырпштэ́кэа ркны́ иара́ иаана́рпшуеит иала́цэаху, ихэ́ыцатэ́аху, и́тацэаху а́кы ара́хь а́цэыргара́.

А́фырпштэ́кэа:

А́ккэын даа́-екыры-мцыны́ лара́ лан дца́хт - П́схэ́ы 6 – лара́ лан деи́тацеит, а́ккэын дан́цэырымц́ (д́тымц́зеит)

А́қхэысца́ а́ккэын даа́-екы́р-ыл-га́хт – иара́ уа́ – а́қхэысба́ а́ккэын даа́кы́лгеит (д́цэыры́лгеит)

Хшы́юзышьт́ра а́татэуп па́раллелла́ уи ина́варгыла́ны ахархэ́ара змоу ашьа́та цекыры. Уи х́дылоит «амра́гылара́» иадхэ́алоу ахы́ызкэ́а ирзына́рханы.

Ама́ра аа́цэкыры - цы́рта(ла) - П́схэ́ы, 7 – ама́ра аа́цэы́рцы́рта(ла).

¹ Шэ́ахэ. Тап. 45, ад.36.

² Аахы́цтэи́ адиалекткэ́а ркны́ ды́еыжэ́-ыйхт х́эа ика́лоит.

Тапантатәи адиалект аҕны ихамоуп екары – ашьаҕа-цынгыла (екары(?)) (амара г|аекарыҕымта – «амра ацәырцырта»)¹.

Екыры - // цекыры – ашьхарыуатәи адиалект аҕны (нас екара, екары тапантатәи адиалект аҕны) иупыло ашьаҕа аахыҕтәи адиалекткәа рҕны ихамоуп цәыр иадхәалазароуп. Иеиҕхарҕшып: а-цәыр-тра.

Анацәкыыс, анапы ирыдхәаланы иҕиаз аҕаларақәа бзыҕтәи адиалект аҕы аҕынгыла х←хъа хамоуп, тапантатәи адиалект аҕны – хъа,² абжьыуатәи адиалект аҕны мга. Ашьхарыуатәи адиалект аҕны иахдылоит иеилоу ашьаҕа: ма- хъ(а): лхъаҕшы ьал'ын а̄лы-ма̄хъы-лхын лхъаҕа илҕейт – хәыжә. 11 - (амасдар амхъыхра «амгыхра»).

Изаатҕылатәу зцаароуп ашьхарыуатәи махъ(а) ашьаҕәи абжьыуатәи мг(а) ашьаҕәи реизыказаашьа.

Бга – ашьаҕа аҕсшәаҕны «абга» иазынархоу аилкаара иадхәалоуп. Ашьхарыуатәи адиалект аҕынгы иахдылоит бга, аха аҕацарба аонуҕка уи ҕсаххар ауеит ашьаҕа-цынгыла хъа ала:

Аҕырҕштәы:

Аҕабрыхъәа йбга йа-хъа-сцап (// иу-бга-сцап) – хәыжә.10 – аҕапырхәа умҕасцап.

Тапантатәи адиалект аҕны еиҕш, арака иахдылоит ахәда аазырҕшуа аҕынгыла-шьаҕа хъәда,³ уи аҕынгыла кә ацноуп еихарак ишахдыло.

Аҕырҕштәкәа:

Ауи аусла усыцхъраа! – Ауи ауысла сара гысызей-хъә-да-кәы-шьташам, ауи ззәйхъда-кәы-шьташа анахъый умаҳә йакү – аҕс.37 – ари аус кны усыцхраа! Ари аус Сара исызхәдыкәҕцом, уи зыхәдыкәызцо анахътәи умаҳә иоуп.

Иузйа-хъәда-кәыҕазари... - хәыжә. 23 – иузихәдыкәҕцозар (ихәда иузыкәҕазар, инапы иузанцазар) убоит

Аҕсшәаҕны азеиҕшрбага а змоу аҕынгыла-шьаҕақәа (аҕырҕштәы, еа – «аонуҕка», ца «аца», ла – «ааигәа»

¹ Иаҕшә. Тапан. §48, ад.129.

² Шәахә. Тапан. §45, ад.137.

³ Шәахә. Тап. §45, ад.137.

уб.иц.) ари абжыка шрыцу ианхоит урт арантәи уахь ахырхарта анаадырцшуа (ақыртшәакны «ахырхартәтә шытынгылақәа» хәа изышьтоу –ча, -шыи, -көң, -зә уб.иц.) ианрықәшәо (иаххәап, ашкол с-та-лоит).

Абжыка а анрыцыршәо (ма ы ала ианыцсаххо), урт ашьтынгылақәа иаадырцшуеит «иаархәу ацакы», ма арахь-тәи ахырхарта, ақырт.шьтынгыла ган «акнытә» ацакы иеицшны (ағыр., ашкол с-ты-цуеит – «ашкол акынтәи сцоит»).

Ашьхарыуатәи адиалект акынгыи асеицш икоу атагылазаашьа хәмоуп: Ағырцштәи: хык ин-та-с, хышәк т-нацеит – ацс.28 – хык антас («аонуцка»), шәхык тнацеит («аонуцкантәи») уб.иц.

Аха ашьхарыуатәи адиалект акны, рапхьатәи ағырцштәи акынгыи абжыка а змазарц зыхәтаз, апрервртә бжыка а рыцзам. Уи алшәоит (ма абжыка ы ала ицсаххоит). Убри иабзоураны (абжыка амшала) хыхь иарбоу ахырхартақәа реиғагылара ашьхарыуатәи адиалект акны икамшәа унарбоит. Аха уи фонетикатә мзызуп: абжыка а иадхәалоу аеыцсахрақәа рхы аадырцшуеит уи ианашьтанеиуа абжыкақәа и ма у – ахағи аграмматикатә класси рабагақәа.

Ағырцштәқәа:

Аз`әоымса́кья ахъәи и́лыи́цейт – хәыжә.5 – ажәыюшә-а́кья ахәа илеицеит.¹

Еныз`ә дыў ды́ғыи́хәейт – хәыжә. 23 – адауы дфеи́хәейт.²

Уы́т... и́тыйкы́йт – хәыжә. 19 - уыр́т теикит.³

Ихы́лпа ды́тыи́ртан... - хәыжә. 4 – ихылпа ды́тиртәан...

Уара сы́умхәуп. Ихы́умтцозари... - хәыжә. 11 – уара сумахәуп. Ихәумтцозар...

Иегыи ае́тара и́тыи́ргы́лат⁴ – хәыжә. 11 – иегыи ае́тра и́таиргылт.

¹ Шәахә. арака, §20, ад.84-85.

² Шәахә. Тап. §45, ад. 140.

³ Шәахә. арака §13.

⁴ Аха аракагыи даеа ағырцштәқәак ркны абасала иуцылоит: еык та-гылан ибейт – хәыжә. 11 – еык тагыланы ибеит.

Ишьамхъанынза дьцыйцалē – аҗс. 35 – ишьамханынза дьцицалейт.

Ачуангы ихъыйгалан, з’мицк гакыйтэ(а) – аҗс.32 – ачуангы хейгалап, зы мацк кайтэейт.

Ах ахъыза аадылыган йгакыйжь – аҗс. 32 – ах ихыза аадэылиган икаижьт.

Икыумцан! – аҗс.37 – икаумцан!

Аоадыгы итыйжьт¹ – хэыжэ. 10 - атыша итаижьт.

Ари фонетикатэ шыаа амань ишыкоу еилкаахоит абри афакт алагы: иарбоу акацарбақәа ркны ашыаа иатэу абжыка а егырт ағырцштәқәа ркны иаанхоит. Иаххәап, иара абарт акацарбақәа рмасдарқәа абас икоуп: алатцара, аәахәара, атакра, акатцара, атажьра² уб.иц.

Аха иазгәатәуп, иарбоу апроцессқәа иззынархоу акомплексқәа (аи, ау) иахәабалак ас ахархәара рыманы ишумбо (иаәшә. иаххәап, аамтатә суффиксация уб.иц.).

Иашоуп, арака иаагоу аәыңсахрақәа фонетикатэ казшыа рymoуп, аха урт ичыдоу ацакы шытырхуейт абжыка зцуи изцыми аңынгыла-шыаақәа, ртоурых аганахь ала урыхәапшуазар.

Аңсшәакны кацарбақәак, абжыка а шытызхуа, ма урт аңынгыла-шыаақәа ирзааигәоу, абжыка а здызкыло аңынгыла-шыаақәа («нактәи» «аакынтәи» ахырхартақәа аазырцшуа аңынгыла-шыаақәа) анрыцу ирыдыркылоит суффикс хасабла ахырхартаатә элемент ла (ағырцштәы: а-та-га-лара).

Ашьхарыуатәи адиалект акны, тапантатәи акны еицш,³ ари аэлемент ла иаха лассы-лассы ахархәара амоуп, насгы иахдылоит иғыцу акацарбатә шыаақәа ркынгы.

Ари... хәашаңхәаза и-хәа-р-с`әыла-ла! – хэыжэ. 2 - ари... ес-ңшыаша ихаршәылала [амасд. а-хәа-р-с`әы-ла-ра]

¹ Иағырцшы иара уа: йлақәа хьтарыжыыз – дытарыжьт, – «Дара иара дтарыжьт.

² Шәахә.арака лбаа.

³ Ари акацарба егырт акацарбатә шыаақәа анацу ла аднакылазом. Иах. Азы еа-ла-л-ры-шә-т – хэыжэ. 11 – «лара азы лхы алтәит уб.иц.

Иу-хъа-шт-лы-хма?... Иу-хъа-мышт-ла-зар ак'уас-
хәушт... - хәыжә. 9 - иухаштма?... иухамыштүазар, ак
уасхәоит... [амасд. Ахъашт, лара]¹

Сагы-та-ры-жы-ла-м – хәыжә. 6 – сагытарыжлом
[амасд. а-та-жы-лара]² уб иц.

Абасала, тапантатәи адиалект акны еипш, акац.
«атахара» арахь «иаархәу» ахырхарта аарцшразы
инеипынкыланы ахархәара амоуп ахырхартатә суффикс -т.³

Бақыр имлыкә атенгыз тыирыс`ә-т - хәыжә. 26 –
Бақыр имал амшын итыигеит [амасд. атарыс-т-ра]

Акрочок... йаа́мыс`ә-т – хәыжә. 23 – «акрочок» алыкә
аамшәеит [амасд. аамыс`ә-т-ра]

Кьати шьәпак аатыс`ә-т-ашт... акьати аатыс`ә-тыз... -
ацс.35 – акьати шәпа аатшәоит... акьатеи иаатшәаз [амасд.
атыс`ә-т-ра]

Ихәда еаахъаларыс`ә-т-т – ацс. 37 – ихәда леааха-
лыршәт (леаахылшыит) [амасд. ахъарыс`ә-т-ра]

Ацәа хъырхырныс йалаган абжа хъырх. Абжәа на-
хъырх қытлагы гьырзейцамыр-с`ә-ты-х – ацс.41 – ацәа
хыхра иалаган, абжа ахырхт. Абжа нахырх ақыта зегы ир-
заамырхәит [амасд. айцарс`ә-т-ра]

Шьапыла дахәтасын ихылырыс`ә-тын... - ацс. 41 –
шьапыла дасын (дахәтасын) ихлыршәтын... [амасд.
ахъырыс`ә-т-ра]

Афандыра ацәы лыцәамыс`ә-тын, азы шьарда лыцә-
катәә - ацс. 43 – ауалыр ацәы лцәамшәан азы шьарда
(рацәаны) лыцәкатәеит [амасд. амыс`ә-т-ра]

Шьарда умхәу – шьта ухъынхәы – шьта уцах! Ухъата
шыбзаркү. Утахъызари, ўаргыы ўаахъсыры-с`ә-т-п⁴ - ацс. 35

¹ Иазгәатәуп, аахыцтәи адиалекткәа ркны еипш, ахъаштра
«ахаштра». Ағырпш.: иагысхъамышт – ихәеит – хәыжә. 9 –
игысхамштит, - ихәеит.

² Иара уи акацарба ла ацымкәа мацк дәәа цакык шьтнахуеит
ашьхарыуатәи адиалект акны: ў-аа-та-ры-жы-п – хәыжә. 10 –
уаатрыжып.

³ Шәәхә. Тап.ад. § 45, ад. 141-142.

⁴ Арака п аварағы т ииасит т ашқа

– шьарда (амцхэ) мхэакэа ухынхэны уца! Ухаҭа ушеибгоу (ушыбзоу. Уҭахызар уаргыи уаахсыршэҭып [амасд. аахьыр-с`э-ҭ-ра] уб.иц.

Арҭ аҭацарбатэ шыаҭакэа ирҕагыло, иаархэу, ахыр-харҭарбага ҭ шыҭырхзом. Иеиҕшэырҭш иара уа:

Аҭынгыыз йала-ры-с`э! Аҭаҭа ишеибго иҭары-с`э – хэыжэ. 26 – амшын иаларшэ! Уаҭа ишеибгоу иҭаршэ! [амасд. алар-с`э-ра, аҭар-с`э-ра]

Амала даххынарс`э-уш... - аҭс. 36 - [амасд. ахьыр-с`эа-ра]... уб.иц.¹

Аҭацарбатэ шыаҭакэа реилазаашьеи апревеибкэа рҭоурых реилкаареи рзы кы аҭанакуеит абри афаҭ:

Аҭсшэаҕы иҭамоуп аҭацарба аҭаҭара: уи шыаҭагылазароуп ҭ-хэҭакны: аҭа (←аҭа) нас аҭара – аҭа+аҭара → «аҭаҭара». Иҭа-с-ҭойт.

Аахьцҭеи (аҭсуа) адиалекткэа рҭкны арҭ аелементкэа рҭақы уашэшырахахьеит. Ииашоуп, аҭацарба иеилоу ашыаҭагылаша шамоу убарҭоуп, аха уи злашыаҭагылоу аелементкэа рхы иаҭаҭыны иҭазам. –ҭаҭа – иаку иеилоу шыаҭоуп. Аҭагылазаашьатэ аффиксқэа змоу аинфиниттэ формаҭны, иаххэап, аҭагылазаашьатэ аффикс иеизаку ашыаҭа аҭаҭа иуахауеит, иаҭаҭамоуп: й-ан-гэе-й-ҭа (←й-ан-гэе-й-ҭа) уб. иц.

Ашыхарыуатэи адаилект аҭкны аҭэзар, аелемент гэ(а) иахьанза ахаҭаҭыра аҭаҭымзкэа иҭоуп хыхь иаагоу аформа ахаҭыҭан иҭамоуп гэ-ан-ый-ҭа, даеакала иаххэозар, аҭагылазаашьатэ аффикс (ан-) ҭамоуп гэ ашыҭахь.²

Аҕырҭшҭэи:

Аеқэа шыихьчүз ахьаҭара ааилас`эу далагэ. Аҭуи ахьаҭара йааилас`эуз йах гэан-ый-ҭа, иеыхьчацэа дрейха-башьҭа дыҭыйцэ – аҭс. 36 – аеқэа шихьчоз, ахаҭара ааилашэо (дхаҭахо) даагеит. Уи ахаҭара шилашэоз (дыш-хаҭахаз) иах иангэеиҭа, иеыхьчацэа дрейхаҭны дҭаиҭеит.

¹ Абри азҭара иазкны шэахэ Тап. §45, ад. 141-142.

² Иаҕшэырҭшы. Даеа ҭагылазаашьак змоу арефлексивтэ элементкэа ирыдхэаланы шэахэ. Араҭа §38, ад.100).

**§40. Уажәтәи аамта аарпшышыа астатикатә
қацарбақәа ркны.**

Аахыцтәи адиалектқәа ркны астатикатә қацарбақәа уажәтәи аамта аформақны ирымоуп иеилоу асуффикс у-п (сы́ка-уп). Ари асуффикс иеихшоит аелементқәа у-и п-и хәа. Актәи астатикатә қацарбақәа ркны уажәтәи аамта аа-нарпшуеит, п акөзар, афинитра аарпшра иазкуп.

Уажәтәи аамта аинфиниттә формақны иара убас у амацара хамоуп: сахьы́ко-у сахьы́ка-у... уб.итц. Абастцәкыа икоуп тапантатәи адиалект ақынғы,¹ иара убас ашьхарыу-атәи адиалект ақынғы.

Ақырпштәкәа:

Цабыргыла хәицәаз`әара а́тахьуп. У́тахь-у аахәа! – хәыжә. 23 - цабыргыла, иашары́ла хәицәажәароуп. Иу́тах-у хәа!

Хара хшы́коу, уй-оп... - хәыжә. 23 – хара хшы́коу ус ауп...

Сара́ истахь-у, ау́й оуп... - хәыжә. 23 – сара истаху уи ауп...

Заз`әа цабыргы-у... - хәыжә. 19 - за́жәа цабыргу...

Ау́уи а́куп дызыр`хь`хә-у... - ақс.37 – уи ауп дзыргәға-уа.

Йабан, йакта́кы-у – ақс. 35 – абан иахьтаку...

Ашьа́та анцәамтақны иахдыло абжы́ка а аварақны у әеи́такра иабзоураны, аинфиниттә формақны лассы-лассы иахдылоит о//о:

Ари закә́и иу́моо? – хәыжә. 4 – ари закәи иумоу?

Дахьтәо... - хәыжә. 18 – дахьтәоу

Игы́ло... - хәыжә. 17 – игылоу

Са́кықо... - хәыжә. 15 - сахьы́коу

Абне́ ило... - ақс. 35 - а́бна и́лоу

...Уашақәтәо... - ақс. 44 – ушақәтәоу...

¹ Шәахә. §46, ад. 143.

Абна дыу зымпыцо... - ақс. 35 – абна дыу зым-
пыцаку...

ік̄о аҥи а́кәып – ақс. 44 – ікоу уи ауп.

Закәи, ік̄о? – ақс. 37 - закәи ікоу?

Иеы а́хшьапык изц̄о... - ақс. 37 – иеы хшьапык зцоу...

Ақсшәақны ақацарба аинфиниттә формақәа шыатас
ишьтырхуеит азцааратә формақәа рышьақәгылараангы.
Ашьхаруатәи адиалект ақынтәи ағырцштәқәа:

Иаб́ака-ў? – хәыжә. 23 – иаб́акоу?

...ш́ако? – хәыжә. 23 – иш́акоу?

Л'апк̄ б́ымы-у-ма? хәа сеи́хәе – ақс. 35 – ажәла
б́ымоума? – хәа сеи́хәеит.

Ауы́т рецхк̄ ўейц̄әоу-ма? – ақс. 37 - уыр́т рацкыс уе-
иц̄әоума?

Амала ақсуа диалектқәа рыбжьара ахызыцынхәратә-
зцааратә хәа изышьтоу аформақәа рышьақәгылара аганахь
ала акзаара (аи́цшра) ы́каны и́хамбеит.

Аахы́цтәи адиалектқәа р́кны ауао́ытәыюсатә класс¹
акәзар азцаара ззынархоу, хыхь зызбахә хәмаз аинфиниттә
форма рбага асуффикс ы́ х́дылазом: и́ка-да, аха азцаара
ззынархоу ама́тәар класс иа́цанакуазар, усқан ы́ цәы́рцуеит:
икои? (←ика-у-й) // и́кози (←ика-у-зи?).

Даеа тагылазаашьяк хәмоуп тапантәи адиалект ақ-
ны: азцаара ззынархоу ауао́ытәыюсатә класс акәзар, и́ха-
моуп аффикс ы́: (и́ь-у-да (и́ка-у-да), аха ама́тәар класс иа-
назынархоу ы́ х́дылазом: и́ка-йа «икои?»).

Ашьхарыуатәи адиалект ао-цәажәашьяк р́кны асеи́цш
икоу азцааратә формақәа ама́тәар класс а́кынгы,
ауао́ытәыюсатә класс а́кынгы ы́ ада иах́дылоит:

Ағырцштәқәа:

Ўара иу́тахъы-й бзиараны узысхыуша? – хәыжә. 23 –
уара бзиарас иузы́касцар иу́тахи?

Ишә́тахъй? – ақс. 33 – ишә́тахи?

Зеи́цшй? – ақс. 23 – изеи́цшуи?

И́ке-й (←ика-й)? – ақс. 44 – и́кои?

¹ Иззынархо азцааратә формақәа (иах́хәо зызку).

Хабар-чабар йкей? – хэыжә.2 – хабар-чабар икои?
 Ара дзыкәте(й) – хэыжә. 2 – ара дзыкәтәои
 Ари ахэынцэы зыүме (←зыума-й) – хэыжә.4 – ари
 ахэынцэа зумои?
 Ара усны иуме-й? – хэыжә. 9 – ара усс иумои?
 Ари дызыхшыа-да? – хэыжә. 12 – ари дзахәшьада?
 Хэй, үара атарашә афы инадгыла, закә-үаакәа-да? Уыт
 йааиз закә-кәа-да – ихәеит – хэыжә. 9 – хай, уара агәашә
 афы иадгылоу закә уаакәада? Уырт иааиз зусткәада - ихә-
 еит
 Иүтахыу зеипшыда – хэыжә. 23 – иүтахыу дзеипшыда?
 Аг|эыны иг|әна-да? – аҗс. 37 – аоны ионада? уб.итц.

Аха ашьхарыуатәи адиалект хэыжәтәи ацәажәашьяк-
 ны парадигма хасабла параллелла ауааытәыкәсатә класс
 акны иахдылоит аффикс у змоу аформагы.

Афырцштәкәа:

Измада // измодә (←измауда) (//инагзаны: измодзода
 (←измау дзауда) измада? [иаәшә. ииасхьоу инагзам, из-
 мазда].

Аха иаха лассы-лассы иупылоит инейцыху акалара -
измодзода «измаоу дзаауада?»

Аҗсшәакны, диалектк акынгы уажәтәи аамта рбага у
 хдылазом мапкратәи аформакны.

Афырцштәкәа ашьхарыуатәи адиалект акынтәи:

Дагыстахы-м – хэыжә. 2 – дагыстахым

Дыгыка-м – хэыжә. 14 – дыкам.

Икәгылоит азцаара, иарбоу афырцштәкәа ркны афоне-
 тикатә мзыкәа ирыхкяны икаму уажәтәи аамта рбага у,
 ма уи арт аформақәа ркны ихамамзу?

Ашьхарыуатәи адиалект акны астатикатә кацарбақәа
 рфы уажәтәи аамта ашьақәгылара аганахьала чыдала
 хшыюзышьтра рытатәуп афиниттә формақәа.

Хыхь ишазгәахтаз еипш, астатикатә кацарбақәа уажә-
 тәи аамта рфиниттә формақәа аахыцтәи адиалекткәа ркны
 ирызчыдаказшьоуп асуффикс уп. У – уажәтәи аамта аа-
 нарцшуеит, п – афинитра. Иара абри аффикс п икалаша
 аамта афинит рбагасгы иахдылоит (сца-п)... Афинитра
 даеакалагы иарцшхар ауеит аҗсшәакны. Хара ас еипш

и́коу афинитра мацара аазырпшуа суффиксны иаадыруеит –(и)т. Уи еихарак иахьахдыло адинамикатә қацарбақәа ркны ауп. Аиашазы, п-гыы икалалоит адинамикатә қацарбақәа рфиниттә формақәа рығғы ххы ианахархәо (аф. сца-п), т-гыы – астатикатә қацарбақәа ркны (афыр., ии-асхьоу инагзам мапкратәи аформақны: сы́камыз-т, аха аа-хьцтәи адиалектқәа рғы, иара убас тапантатәи адиалект а́кынғы – и(т) иаха адинамикара иадхәалашәа иубоит, п – астатикара.

Иара иахьагыпу ишазгәагоу еицш, тапантатәи адиалект а́кны астатикатә қацарба уажәтәи аамта афиниттә форма шыақәгылоит аффикс п ма б абзоурала, аахьцтәи адиалектқәа ирымоу уп ахатықан. Аахьцтәи адиалектқәа ркны сы́ка-уп хамазар, уа́ка сы́ка-б//сы́га-п хамоуп. Аинфиниттә формақны уажәтәи аамтағы иара уи у еи́ташыақәгылоит тапантатәи адиалект а́кны, егырт а́суа диалектқәа ркны еицш.

Иеилацсоу а́тагылазаашьа хамоуп ашьхарыуатәи адиалект а́кны. Уа́ка, ганкахьала, аахьцтәи а́суа диалектқәа ркны ишаабац еицш асуффикс уп ала ишыақәгылоу астатикатә қацарбақәа уажәтәи аамта афиниттә формақәа удылоит.

Афырпштәкәа:

Ды́рра дыу иры́мо-уп – а́с. 37 – адырра ду рымоуп.

Се и́к(а)ра́р сымо-уп – хәыжә. 15 – сара иажәа сымо-уп.

А́бна ды́ко-уп – а́с. 37 - а́бна ды́коуп.

Анахьы ақыт а́ғы ды́коп¹ ўахшыа – а́с. 37 – анахьхы ақытағы ды́коуп уахәшыа.

Аеан ахь́а аз`әоан йалоп – а́с. 37 – аеан ахы́ ажәоан иалоуп.

Ды́цәоп – а́с. 37 – ды́цәоуп

Аўы́т ра́кәып (←ра́кәўып) – а́с. 38 – ур́т роуп.

Сеанқәа а́рхьа рхьазы икә́ып (←икәўып) – а́с.37 – се-анқәа а́рха хазы икәуп.

Ари́ ақхә́ысца а́х дыйп́роу-уп – а́с. 37 – ари ақхә́ызба а́х дип́хауп.

¹ Аракағы хыхьғы и́коу о у а́кынтәи и́хауит: ды́ка-уп.

Икнаха-уп – хэыжә. 10 – икнахауп.
Дрыцха-уп – аҕс. 37 – дрыцхауп
Дыртә-уп – аҕс. 17 – дыртәуп
Ари са дыстацо-уп – хэыжә. 17 – ари са дыстацоуп уб.
иц.

Аха абарт аформақәа инарываргыланы, ашьхарыу-
атәи адиалект аҕәәжәашьяқәак ркны зны-зынла
иахдылоит астатикатә қацарбақәа уажәтәи аамтакны
ичыдоу ашьақәгылашья; **Хыхь иарбоу аффикс п арака
әецәырнагазом, уи ахатыпан аусффикс ит хдылоит.** Иаххә-
ап: дыкейт – хэыжә. 12. Иаәхарпшып аахыцтәи адиа-
лектқәеи иара ашьхарыуатәи адиалект ақни дыкоуп хәа
ихәмоу аформа тапантатәи адиалект ақны дыъаб (//дыъап)
хәа иахдыло аформа уб.иц.

Ас еипш икоу аформақәа рышьақәгыларафәи
имачымкәа ачыдарақәа ааңшуеит иеиуеипшым астатикатә
қацарбақәа рыонуцқа адаггы, дара аҕәәжәашьяқәа рыбжь-
араггы.

Аҕсуатәи аҕәәжәашьяқны асуффикс -ит инаваргыла-
ны уажәтәи аамта афиниттә формақны иахдылоит иеилоу
асуффикс -ут; уи ашьақәгылашья уп иеипшуп, амала п
ахатыпан ихәмоуп [и]т.

**Аҕсуатәи аҕәәжәашьяқны, ганкахьала, асуффикс -ит
ала ишьақәгыло, даәа ганкахьала, асуффикс -ут ала
ишьақәгыло хәа астатикатә қацарбақәа о-гәыпқны
рееиыршоит.**

Асуффикс -ит→-йт ала ишьақәгыло ақацарбақәа
аҕсуатәи аҕәәжәашьяқны:

Абани атызафәи унашыла! Аўака дыюне-йт Мира
Скәәжә – аҕс. 37 – абни аоны унонашыл! Уа дыюноуп Ми-
ра Скәәжәә.

Сара пқак дысыме-йт – ихәә... - аҕс. 43 – сара пқак
дсымоуп – ихәеит...

Жъәылаггы сьме-й – лхәә, абаггы дысыме-й¹ - аҕс. 38
- ажәлаггы сьмоуп – лхәеит, абггы дсымоуп.

¹ Аракаггы, ас еипш икоу аҕырпштәқәа ркынггы асуффикс -ит
хәмоуп: исыме-ит, дыке-ит, ице-ит уб.иц. Хгәаанагарала, арт
аформақәа афонетикатә шыағала ауп асуффикс ахәта шырцәыз-

Льѣ́а лымѣ-й – аґс. 43 – лѣы лымоуп.

Абагы дысыме-йт,¹ схәѣ – аґс. 38 – абгы дсымоуп, схәеит.

Аўа́ка, аўи́ а́бахъэ дыу аѣы́ ык и́цоп (//ицет). Аўи́ аеы́ йахта ихуш. Аўи́ игаанариа быжъқәы́цмак и́цет-шьта ирфаўейт – аґс. 37 – уа́ка, уи абахә ду аѣы́ ык ы́цоуп. Уи аеы́ иахъа ихьоит. Уи ианаари, быжъқәы́цмак ы́цоуп ирфоит.

Ўахшьа ейцба́ ўа́ка ды́кѣ – аґс.37 – уахәшьа ейцба уа́ка ды́коуп.

Йаба дыкахымзаргы, аґа́ ды́кѣ – аґс. 35 – иаб дыкахымзаргы, аґа́ ды́коуп.

Сыг|эыч|эынцәа йґадықәлан уч|эынцәақәа ирылѣ – аґс.35 – схәыуцәа оы́цъа иодәықәлан ухәыуцәа ирылоуп.

Умпы́ла илѣ́уцалара а́тахъы-й, ўара дыуучалара а́тахъы-й – аґс. 43 – унапала илѣ́ауцалароуп, уара дурчалароуп.

Аўы́т асааухра с́тахый(т) – аґс. 35 – урт аасоур с́тахыуп.

Хара хъарак ҳадәықәлара а́тахъй – аґс. 36 – хара хараны ҳдәықәлароуп.

Шьтәакгы йааныркылан ирзыршь... Аеа шьтәакгы йааныркылан: «Мг|әу ўқәй ўаахъынхәыхнацык, иузхарпшаш – рхәан... йаурышьтйх – аґс. 36 – шьтәакгы ааныркылан ирзыршьт... Аеа шьтәакгы ааныркылан: «Амоа ўқәуп, уаа-хынхәаанза, иузхарпшшап» - рхәан... иаурышьтыхт.

Ара́ка иаагоу а́кацарбақәа ркны уажәтәи аамта афиниттә формақәа иреипшу аформақәа ҳдылоит ашьхарыу-атәи адиалект аобатәи – хәыжәтәи ацәажәашъа́кынгы.

Афырпштәқәа:

Гыч цәқъа ды́кѣ-йт – хәыжә. 12 – гыч цәгъак ды́коуп.

уа. Анцәамтаѣы (ауслаут) иахдыло аффиқс т ацәызра системаны иазчыдароуп аґсуатәи ацәажәашъа. Зны-зынла и-гы ацыршәаны иубоит, аха уи аныррала зышьа́та а ала инцәо абжы́ка е ахь ииасуеит (афырпш., дысымет←дысымайт), лассы-лассы абри иабзоураны уи абжы́ка ироуны ирхәоит.

¹ Хшы́юзышьтра ззутәу тагылазаашъоуп, ажәахәаоцәа рыю-формак рхы иахъеицадырхәо: и́цоп, и́це(й)т.

Тажәк ды́ке-йт – хәыжә. 10 – җакәажәык ды́коуп.

Еык и́кейт – хәыжә. 12 – еык ы́коуп.

Ўацәашьта хьумарра́ дыу кейт. Абраўа а́хәыссыса
йейзыргушт – хәыжә. 12 – уацәашьтахь ахәмарра ду ы́коуп.
Убра аҗхәызбацәа еизыргоит.

Гләыга лымейт - Псхәы, хәыжә. 13 – асаркья лымоуп.

Ачасавойқәа имет йара ефенд – хәыжә. 4 – ахьчаоцәа
имоуп иара ефенди.

Кылцәара ‘хәыцқәакгы йа́ме-йт – хәыжә. 4 –
кылцәара хәыцқәакгы амоуп.

Сара млықәны аҗас гацәык сь́ме-йт – хәыжә. 26 – са-
ра малны абаз зацәык сь́моуп.

Сасцәақәак сь́ме-йт – хәыжә. 9 – сасцәақәак сь́моуп.

Ла цәқьақәа рымет – хәыжә. 6 – ала цәгьақәа рымоуп.

Пхәыс гацәык дь́йме-йт – хәыжә. 20 – пхәыс зацәык
димоуп...

Сара сыцәыуара а́тахьы-йт – хәыжә. 12 – сара
сцәыуар с́тахуп.

Сара се́цкыс е́ха и ‘хьа́ ‘хәо адуней ўаа қә-ит – хәыжә.
40 – сара сацкьыс иа́ха иғәғәоу адуней ауаа ы́қәуп.

*Аха, ишазгәах́тахьоу еипш, аҗсуатәи ацәажәашья́кны
астатикатә ка́царбақәа жәпакы уажәтәи аамта́кны
ишьтырхуеит асуффикс – ут.¹*

Афырпштәқәа:

Исымами́ч-ут аглә́ыпүтк. ўаргы саргы йаага́згы
имі́ч-ут – ихәе – аҗс. 39 – ао пүтк ...исыцәмачуп. Уаргы
саргы иаагазгы исыцәмачуп... ихәеит.

Уаргы сы усы́чкун-ут – аҗс. 43 – уаргы са
усы́чкәынуп.

Ўара дыутә-ўт – аҗс. 43 – уара дутәуп.

Сара ис́тахьу, сара сыўа́та акут - ихәе – аҗс. 33 – сара
ис́таху, сара суа́тәа ауп» - ихәеит.

¹ Егырт афырпштәқәа ркны еипш, аракагы иаабаз, хаззыпшыз
афонетикатә шыа́тала, ауслаут (анцәамта) акны игылоу –т амшә-
оит; ака́царба ашыа́та анцәамта́кны ихәмоу абжы́ка у аеароуе-
ит.

Сара Тахир сакут¹ – аңс. 43 – сара Тахир соуп.
Исмауа ўакөйт ихәә – аңс. 43- исмауа уоуп ихәөит.
Ари лакә² сыңға – аңс. 43 – ари лоуп сыңға.

Абзи́ара уара узы́хәа гысымхә. Изысхаз ақыт сааз-
рыйыз раку – аңс. 35 – абзиара уара узыхәа и́касымцеит.
Изы́касцаз сызлыцыз сқы́та роуп.

Сыхыю́цаце́а рёы хьацара зло йахбе́ агөыбжьаныти
раку́. Рейцба дыхьабжьу́, дрыцхауп... - аңс. 37 – сы-
хыю́цаце́а ркнытә хацара злоу аихаби агөыбжьанытөи роуп.
Рейцбы дхабжьуп, дрыцхауп.

Аўуй имг|ану, аўи́ акү³ - аңс. 37 – уи иаанаго, уи ауп...

Аўи акүу, сара ис`әасхәуша – аңс. 38 – ари ауп сара
ишәасхәө.

Сыңға дызыстуша, уара дыўейпшү - аңс. 48 – сыңға
дызысташа уара дуеипшуп.

Ўара урыцха-ў - аңс. 43 – уара урыцхауп

Сара срыцха-ў – аңс. 42 – сара срыцхауп.

С`әашья рецба, ахьабжьы́ с`әа дыс`әборч-у,
дыз`әбала! – аңс. 37 – шәашья еитцбы ахабжь шәара
дшәыхьымзгуп, дыжәбала!

Ацәгы|әычагы́ ахьчагы́ ўара иут-у – аңс. 33 – ацәы-
чагы́ апарагы́ уара иутәуп.

Сыңға дылас`ә-ут – аңс. 43 – сыңға длашәуп.

Пҗашьярот (←* пҗашьяра-ут) – хаҗала ацәәжө. –
пҗашьяроуп.

усашьот (←*усашья-ут) – аңс. 37 – усашьюуп.

Ари ацәабжа ўару уцәа йаўма? – ихәан дыйцагай
Йаўот (//йаў)⁴ йарацәаҗа. Узлазыбже, йера́ йаўазари? –

¹ [й]акут, сакут, ўакөйт уб.иц. аформақәа ркны ашьаҗа иатәу
ақышәхаргьежьратә цыбжьыка иацпоит аффикс иатәу ўыт//ут.
Иказар акөын сакү-ўыт хәа, ихәуит сакөйт (сакўыт), сакут уб. иц.

² Лакә аформақны зны җ ацыршәөит, нас еитах алабиализация
аварақны иубазом аффиксрбага ў (ўы//у). Иказар акөын лакә-
ўыт→лакөўы→лакөў→лакө.

³ Иазгәәҗоу аформақәа ркны җ фонетикатә шьяҗала иамшәөит, у
әәроуит.

⁴ Ажәа ашьаҗа аўа ауп: йаўот // йаў←*йаўаў.

аҕс. 43- ари аҕэабжа уара уҕэоума? – ихэан дыҕааит. – Аи-ей.Иараҕэҕа оуп. Уара иазыуазеи иара иеиуазар?

Даҕымөейсышаз, ихъарō (//ихъарōт)¹ - аҕс. 38 – дахъымөасшаз, ихароуп.

Ари ахъаҕа дыхъаго (←дыхъагот←дыхъага-ут) – аҕс. 33 – ари ахаҕа дхагоуп.

Аүй эҕҕк хәхшыҕэақәа хәрзыҕшаари, йегьо(*←йегьот *←йегьа-ут) – аҕс. 37 – ари аҕкыс хәхшыҕэа хәҕшаар иейҕуп.

Сыҕха дылас`эүт-ихәе. Дыдагәо (←*дыдагәот ←*дыдагәа-ут), дкачо (←дыкачот←*дыкачаут), дыгьл`ачо (←дыгьл`ачот←*дыгьл`ача-ут) – аҕс. 43 – сыҕха длашәуп ихәеит. Ддагәоуп ... дыцыркьуп.

Аныкәарагы йеҕа имеро (←имерот*←имера-ут) – аҕс. 42 – аныкәарагы иаҕа имариоуп.

Ас еиҕш икоу астатикатә каҕарбақәа уажәтәи аамта афиниттә формақәа хәйжәтәи аҕәажәашьякны иахдымлазеит. Ари аҕсуатәи аҕәажәашья иазчыдаказшьоуп. Хәйжәтәи аҕәажәашьякны ас еиҕш икоу аҕагыалзаашьяқәа реы ихәмоуп иаабаҕ асуффикс -уп.

Ус анакәха, ганкахъала, аҕсуатәи аҕкны еиҕш, хәйжәтәи аҕәажәашьякынгы ихәмоуп: исымейт «исымоуп», сыкеит «сыкоуп», даеа ганкахъала, аҕсуатәи аҕәажәашьякны ихәуеит: дыхъабжьут – «дхабжьуп» сакут «соуп», хәйжәтәи аҕәажәашьякны акәзар: дыхъабжьуп, сакәуп.²

Ашьхарыуатәи адидалект хәйжәтәи аҕәажәашьякны дыхъабжьут, усашьот реиҕш икоу аформақәа шахдымлогы, аракагы астатикатә каҕарбақәа уажәтәи аамта афиниттә форма ашьақәгылараан ѱ-гәыпкны реыршоит.

Ишазгәахтахъоу еиҕш, аҕсуатәи аҕәажәашья аҕкынгы хәйжәтәи аҕәажәашья аҕкынгы иаабаҕ аҕсуа суффикс уп

¹ Ихъарō//ихъарōт ←*ихъара-ут

² Ақыта Абазақт рҕәажәашьякны хәра ианахҕеит аүй акут «уй ауп». Убранза уи аҕсуатәи аҕәажәашья иазааигәазар акәхап. Амала ихәатәуп егырт акаҕарбақәа рзы абазақтаа рҕәажәашьяҕы ишыкоу иазкны адррақәа хәмазам. Икалоит маҕк аивгарақәагы ыказар.

хдылоит астатикатә қацарбақәа зегы ркны. Ари асуффикс ала ишыақәгыло асататикатә қацарбақәа иарбанзаалак гәыпқәаны ишахазом егырт ақсуа диалектқәа рғы ишымшо еипш. Уақагы икоуп «исымоуп», «дыутәуп» аформақәа.

Аха урт инарываргыланы, ақсуатәи акны ихамоуп: исыме-йт, дыутә-ут

хәыжәтәи акны: исыме-йт «исымоуп», дыутә-уп «дыутәуп».

Аишазы, дыутәут аформа ыказам хәыжәтәи ацәажәашыакынгы, аха исымейт иеипшу аформагы анырра азыкамцазеит дыутәуп ақацарбазы. Хәыжәтәи ацәажәашыакны қацарбақәак анцәамта ит шытырхуеит, насгы ақсуатәи ацәажәашыакны еипш, ахархәара рымоуп. Егырт ақацарбақәа зегы ркны ихамоуп уп.

Арт аформақәа инарықәыршәаны астатикатә қацарбақәа ы-гәыпкны рышеиыыршо убартууп ашьхарыуатәи адиалект акны.

Иқәгылоит азцаара: шыақас иамоузеи астатикатә қацарбақәа ы-гәыпкны реихшара?

Хнапағы икоу материал анализ иазаауз шыақас иқацаны, астатикатә қацарбақәа зегы абасала еихақшар аеит:

1. Астатикатә қацарба «ахызтә» хәа изышытоу ацакы амазар, иаххәап, ақыртшәакны иеилоу азхәағы ишхамоу еипш, ускан уажәтәи аамта афиниттә форма хәыжәтәи ацәажәашыакны асуффикс уп шытнахышт, ақсуатәи ацәажәашыакны - асуффикс ут.

Абасала, ақсуатәи ацәажәашыакны ихамоуп аформақәа:

Дыхъацот ←...дыхъа-ца-ут «дхацоуп».

Сазыраз-ут – сазыразуп.

Дрыцха-ут – дрыцхауп.

Ибзи-уот – ибзиа-ут – ибзиоуп.

Дыпрофессор-ут – дыпрофессоруп.

Сычкән-ут – сычкәыноуп.

Дыутә-ут – дутәуп.

Дхъабжь-ут – дхъабжьуп уб.иц.

2. Астатикатә форма хәа изышьтоу ақацарбатә шыаҭа аҕынтәи ишыақәгылазар, урт ақыртшәакны иҕоу «абжыаратә хы» хәа изышьтоу ақацарбақәа ирышьашәалазар, ускан ашыхарыуатәи адиалект әецаажәашыақәа аобагы рҕны уажәтәи аамта афиниттә форма шыақәгылоит асуф-фикс ит абзоурала.

Абасала иҕамоуп:

Исыме-йт – исымоуп.

Сыҕе-йт – сыҕоуп.

Истахы-йт – истахуп.

Иале-йт – иалоуп.

Ице-йт – ицоуп.

Уқә-ит – уқәуп (хыхь уқәуп)

Искн-ит – искнуп (исымоуп)

Сышьте-йт¹ – сышьтоуп уб.итц.

Ас еипш иҕоу аихшара иахагы еилкаахоит ао-цакык змоу ашыаҭақәа рәырцштәқәа рәы:

Аоны//аонына ажәа ао-цакык шытнахуеит:

1. оын-ут//оыно-ут (//оынот) «онуп»

2. дыоңе-йт «дыоңоуп», «дынхоит»

Амала қацарба зацәык урт ирықәшәазом: акә: сакәут «соуп». Аха араҕагы аҕқара алкыра, ақәымшәара ыҕоуп узхәом. Ари иаанагазом «ақазаара», «сыҕоуп».

Ари ақацарбаҕны иазгәаҭоу, иапу аформақ даара хшыюзышьтра азутәуп уи ашыаҭа аҭоурых ашыақәыргыларазы. Ишаабо еипш, иара ахызтәикәа хәа изәу аформақәа ирышьашәалоит.

Арака хшыюзышьтра азутәуп даеа тагылазаашыак. Аҕсшәаҕы астатикатә формақәа шытырхуеит адинамикатә шыаҭа змоу ақацарбақәагы: Аҕырцш.: ақацарбақәа агыла-ра, атәара адинамикатә формақәа реипш, ирымоуп астатикатә формақәагы:

Адинамикатә: дгылойт, дтәойт.

Астатикатә: дгылоуп, дтәоуп.

¹ Хыхь зызбахә хәам, ақацарбақәа атеқстқәа рҕны иахдылазом, урт хара ианахцеит апарадигмақәа рышыақәыргыларан.

Иарбан тагылазаашыоу абри аганахьала ихамоу ашьхарыуатэи адилект ацэажэашьякэа ркны? Хэыжэтэи ацэажэашьякны иазгэатоу атип акацарбакэа ркны иарбанзаалак еивгара ыказам ари асистема аганахьала. Астатикатэ формақэа ркны, актэи агэың иатэу акацарбақэа реипш, иахдыло дгылоуп, дтэоуп аформақэа роуп.

Ақсуатэи ацэажэашьякны, иара убри актэи агэың иатэу акацарбақэа рыкнеипш асуффикс -ут цэырцуеит.

Ағырпштэқэа:

...Сагытум. Сыңхэысгы ангја дгылот (←*дгыла-ут) – ихэе Хэаца – ақс. 33- Стэазом. Сыңхэысгы анака дгылоуп – ихэеит Хэаца.

...Дынашылахын, дгыло (*←дгыла-ут) Дгылоты-шыта, гылылхэум ани дышаакалыжыыз – ақс. 33 – дныоунашылан, дгылоуп. Дгылоуп нас, илызхэазом ани дышкалыжыыз.

Арака иаагоу ашьхарыуатэи адилект аматериал ганрацэала хшыюзышытра азутэуп:

1. Ақсуа диалектқэа рыюнуцка ичыдоу атагылазаашьякэа ааннакылоит ашьхарыуатэи адилект астатикатэ кацарбақэа азцааратэ хызыцынхэрақэа рышыақэгылашыа аганахь ала. Уи адгылоит, уи иазгэатоу аформақэа уажэтэи аамтағы асуффикс -ү ада ишышыақэгыло амағтар классгы ауауытэыюса классгы реы.

2. Асеипш ичыдоу апозиция ааннакылоит ақсуа диалектқэа рыбжара ашьхарыуатэи адилект астатикатэ кацарбақэа ф-гэыңкны рееихшара аганахь алагы: сыкейт нас сакэут – «сыкоуп» нас «соуп». Ас еипш аеихшара рыздырзом егырт ақсуа диалектқэа.

«Адинамикатэра» иазынархазар калап ашьхарыуатэи адилект акны ихамоу аффикс -ит абзоурала ишыақэгыло аформақэа.

3. Астатикатэ кацарбақэа рышыақэгылара аганахь ала ашьхарыуатэи адилект ацэажэашьякэа шеизакыугы, егырт адилектқэа ишрылкыугы, аипшымзаарақэа ҳамоуп дара рыюнуцкагы: асуффикс т ақсуатэи ацэажэашьякны ахархэара амоуп астатикатэ цакы змоу ашытақэа (ағырпш., сычкэын-ут «сычкэыноуп»), хэыжэтэи ацэажэашьякны ихамоуп уп.

4. Егьырт аңсуа диалекткәа зегьы ркны хшыюзышьтра зутәу тагылазаашьоуп афиниттә форма ҳазто аффикс п ашьхарыуатәи адиалект акны, ыдала уи аңсуатәи аңә-жәашьякны иахыпсаххо аобатәи афиниттә рбага (и)т ала.¹

Астатикәтә каңарбақәа уажәтәи аамта иаҳадароу аформақәа ртаблица аңсуа диалекткәа рыла

Аахыцтәи адиалекткәа	Мапкратәи афиниттә ф-ма	Аинф. ф-ма	Ахьызцынхә. зцаар. ф-ма ²	Мапкартәи аф-ма	
	Ико-уп	Ико-у	Ика-да Ико(з)и (←ика-у-й)	Ика-м	
	Ибзио-уп	Ибзио-у	Ибзиа-да Ибзиа(з)-и (←ибзиа-у(з)и)	Ибзиа-м	
Ашьхарыуатәи адиалект	Аңсуатәи аңә.	Ико-уп // ике-йт	Ико-у	Ика-да Ика-й	Игыка-м
		Ибзио-уп // ибзио-ут	Ибзио-у	Ибзиа-да Ибзиа-й	Игыбзиа-м
	Хәыжәтәи аңә.	Ико-уп // ике-йт	Ико-у	Ика-да Ика-й	Игыка-м
		Ибзио-уп	Ибзио-у	Ибзиа-да Ибзиа-й	Игыбзиа-м
Тапаңтәи адиалект	Иъа-б(//п)	Иъ(а)-у	Иъ(а)-у-да Иъа-йа	Игыъа-м	
	Ибзи-б(//п)	Ибзи-у	Ибзи-у-да Ибзи(а)-йа	Игыбзи-м	

Азгәага. Арака иарбазам иаҳадам аформақәеи фонетикала иеиуеипшым аварианткәа.

¹ Убри аганахь ала хшыюзышьтра аңатәуп аахыцтәи адиалекткәа ркны иахдыло ажәеицаaira «уи акуит – хәа, иаанагоит «аха, ус ауп аха», системала иахдылоит «Гшьхык» акны («Четвероглав»).

² Шәахә.иара убас арака, ад...

5. Ииашоуп, тапантатәи ашьхарыуатәи адиалектқәа рыбжьара ихадароу аивгарақәа иреиуоуп астатикатә қатарбақәа рфиниттә формақәа рышьақәгылашыа, аха хаз-хазы зейкәытхара уадаоу о-фактк: ашьхаруатәи адиалект аҕны ақатарба «исымейт» атип ашьақәыргыларан иҳамазам уажәтәи аамтарбага асуффикс у, уи ҳамазам тапантатәи адиалект аҕынғы (иаәшә. исымаб//п). Излеицшым уаҕа: ашьхарыуатәи адиалект аҕны уи ахархәара ахьамоу ичыдоу қатарбатә гәыпк аҕоуп (иара убри аамтазы тапантатәи аҕны б//п ахатықан ит ыкоуп).

§ 41. Адинамикатә қатарбақәа рҕны аамтақәа рышьақәгылара

Уажәтәи аамта. Уажәтәи аамта ашьақәгыларақны афонетикатә қазшыақәа змоу еыпсахрақәак алаҳамтозар, ашьхарыуатәи адиалект аҕны иҳамоу атагылазаашыа, аахыцтәи ақсуа диалектқәа рҕны иҳамоу роуп: уажәтәи аамта шыақас иамоуп аракагы йа, афиниттә формақны уи иацлоит -ит.¹

Афонетикатә қазшыа змоу аеыпсахрақәа хкы рацәала еилацсоуп ашьхарыуатәи ацәажәашыақәа рҕны.

Уажәтәи аамта афиниттә формақны асуффикс йа+ йейт//-йо(й)т қдылар ауеит аахыцтәи адиалектқәа реицш ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашыақәак рҕны.

Ағырцштәкәа:

Уй епшгы кала-йейт – хәыжә.2 – уи еицшгы калауеит.

...ицшаа-йейт – хәыжә. 23- ицшаауеит.

Абжы са-йейт – хәыжә. 4 – абжы саҳауеит.

Азә даай-йейт – ақс. 37 – азә дааиуеит.

Қара ари қалфа-йейт – хәыжә. 23- қара ари қалфауеит.

¹ Шәәхә. «Ихадароу аамтатә каларақәа ақсуа бызшәақны» (қыртшәала, ЕНИМКИС (Известия языка, истории и материальной культуры) моамбе, II ат., 1938, Тап. §46, ад. 144.

Ибараакгы дыйфа-уейт – аңс. 37 - иибалакгы ди-
фауеит.

...Быжькэыцьмак ирфа́-уейт – аңс. 37 - быжькэыцьмак
ирфауеит.

Уара, цыгэы, снау́елаха-уот – уара, аңгэы снауеила-
хауеит.

Сентабр ажэаба рэы сней-уот – хэыжэ. 22 – сентабр
жэаба рзы снейуеит.

Иаазга-уойт – хэыжэ. 23- иаазгауеит.

Азэи ихаба́р га-уот – хэыжэ. 23 – азэы ихабар гауеит
уб. иц.

Абжьыка a ала инцэо ашьа́тақәа¹ фонетикала иеиу-
еицшым аформақәа ҳартоит хэыжэтэи аңсуатэи ацэажэ-
ашьақәа ркны.

Хэыжэтэи ацэажэашьякны, аахьцтэи адилектқәа
реицш, ашьа́та зланцэо a-и аффиксқәеи реибанырра иаб-
зоураны анцэамта́ры ихауеит ойт → от → от.

Ағырпштэқәа:

Сцойт – хэыжэ. 14 – сцоит.

Уыса лхэойт – хэыжэ. 14 – ус лхэоит.

Иныз`эы́кәа мың айгóт – хэыжэ. 23- Иныжэы́кәа амғы
ааигоит.

Агород дыцóт – хэыжэ. 19 – агород ахь дцоит.

Арба йахэóт – хэыжэ. 20 – арбағы иахэоит.

Ағбе итаны ицóт – хэыжэ. 26 – ағба италаны ицоит.

Идэы́қәлóт – хэыжэ. 10 – идэы́қәлоит.

Цсыршьот, аеқәа кырдырфóт – хэыжэ. 8 – рыпсы
ршьоит, аеқәа кырырфарцоит.

Агэчарақәа аблао йафот – хэыжэ. 23 – акэчарақәа
агэылшьап иафоит.

Уа цыгэы, мыцы ухэот уара, «жыы уфóт» - хэа ухэан
имыцхеит – хэыжэ. 16 – уа аңгэы, амц ухэоит уара, «акэац
уфоит» хэа ухэан имцхеит.

Ба ибхэóт – хэыжэ. 9 – ба ибхэоит.

¹ Арахь иацанакзом ra(ā), ҳа рыла инцэо ашьа́тақәа. Урт
реырпштэқәа шэрыхэапш ара́ка, лбаа.

Ани дыцэыўот, ўарá ўарад ухэот – хэыжэ. 23 – ани дцэыуеит, уара ашэа ухэоит.

Зы шыарда ааргоит – хэыжэ. 23 – азы рацэаны иааргоит.

Ўбоа āуртот – хэыжэ. 15 – абоа аауртот

Ўоцэы тызы кацарá салагот – хэыжэ. 9 – уацэы аоны акацара салагоит.

Аеқэа ирыцэағўот – хэыжэ. 4- аеқэа ирцэағэоит уб.иц.

Ари ацэажэашьякны зны-зынла ашьаґа иатэу абжыька а –ўайт аффикс акынтэ ибыжьшэаны ихэуеит оат, ихэоат ўожэá – хэыжэ. 21 – ихэоит уажэы.

Иара убри а ала инцэо акацарбақэа ркны абжыька а-и аффикси реилалареи аредукциеи ирыбзоураны апсуатэи ацэажэашьякны ихэмоуп уйт (ыўыйт ←...а+ўайт).

Ағырпштэқэа:

Уеада ақэыцьмалақэа ирфўйт – ақс. 44 – уеада ақэыцьмақэа ирфоит.

Карá хфуйт – рхэан йаайғасх – ақс. 38- крахфойт – рхэан иаанғаст.

Аўи аеан мыеаша-пхьазá ихьуйт – аґс. 37 – уи аеан мейша цыпхьаза ихьоит.

Аўака дыбзахуй – ақс. 37 – уака дыбзахуоит

Ауй ўасйáтк-шьта устуит – ақс. 35 – уасиатк устуоит.

Сара сцуйт – ақс. 37- сара сцоит.

Быйпызгалуйт ихэан – ақс. 38 – бипызгалоит.

Ўбна сылал-уит – ақс. 37 – абна сылалоит.

Ақсуатэи ацэажэашья иаабац калароуп анцэамтағы игылоу т амшэара, уи иахкьаны иашьашэалоу ағырпштэқэа ркны ихэуеит уй мацара:

Акгы гыстахым. Аўи аеыгацэык йейғасшьуй – ақс. 42 – акгы стахым. Уи аеы зацэык иеиғасшьоит.

Ўыпқашьуй – рхэан йаайғасх – ақс. 38 – ҳақсы хшьоит рхэан иаанғаст.

Ў-и й-и рылеи цыбжьыкалеи инцэо ашьаґақэа ркны ашьхарыуатэи адилект иатэу цэажэашьяк акынгы у(ў) уцылазом уажэтэи аамта афиниттэ форма

ашьақөыргыларакны. Ўейт аффикс ахагыпан ихауейт ейт→ёт→ет.¹

Афырпштөкөа:

Зульейха дапшейт-шьтаны... Иззегы ишеибго ла лтөоп – хөыжө. 22 – Зульейха дыпшуейт нас... зегы шы-нейбакөу ла лтөоуп.

Ўаа қала карцейт. Ишөарацот, ашөарах шьардани иршь-ейт. – хөыжө. 23- уа ақала карцейт. Ишөарацотит, ашөарах рацөаны иршьуейт.

Ибасхөари, йауам. «Басхөари, са сыпс-ейт – хөыжө. 20 – ибасхөар ауам. «Ибасхөар, сыпсуейт».

Деймахк-ейт – хөыжө.- деймахкуейт.

Иргах-ейт – хөыжө. 21 - иргахуейт.

Ислам уаса оыноөжөа айартан дайх-ейт; уаса оыно-өжөи иманы даай-ейт – хөыжө. 15 – Ислам, уаса оыноөжөа аайртан дааихуейт; уаса оыноөжөа иманы дааихуейт

«Пшьыноөйшьцөа акөаре и-ахыс-ейт» - хөыжө. 22 – «Пшьыноөйшьцөа акөара итахысуейт».

Ипа дызаадыкөыйцалаз азыхөа дыршь-ейт, дырк-ейт – хөыжө. 10 – ипа дызаадөыкөыйцалаз азыхөа дыршьуейт, дыркуейт.

Ауыт ирбаакгы иршь-ейт, уаргы уршьып – хөыжө. 10 - урт ирбалакгы ршьуейт, уаргы уршьуейт.

Аууй илаба йанийцейт: «Мышк афы быжьоы-домбыжьхьацөа сшь-ейт – ихөейт – хөыжө. 3 – уи илаба ианицейт: «Мышкала быжьоык адоуцөа сшьуейт» ихөейт.

Ани аблым сшөари, ари аблым схьашт-ейт – хөыжө. 9 – ани атзамц сшөар, ари атзамц схаштуейт.

Сара шыкөса хыноөжөа схьытц-ейт – хөыжө. 11 – сара шыкөса хыноөжөа схьцуейт.

Сентабр ажөаба рөы сней-ейт – хөыжө. 22 – цөыббра жөаба рзы снейуейт.

Асад зту даайейт – хөыжө. 6 – абахча зтөу дааихуейт.

¹ Акы-оба фырпштөкөа упылоит инагзоу аффикс –уйейт, -уйойт зцу акацарбақөагы (афырпш. даай-уйейт, сней-уйот), хыхь иахарбахь-оу.

Лара даннаңшы, дылдырт. «Даай-ейт» -лыхэан агэып дыу дырылыхэе – аңс. 37- лара данынаңшы, дылдырт. «Дааиаит» лхэан агэып дыу дрылахэхеит.

издыр-ейт - аңс. – хатала ацэажэарақынтэи – издыруеит

Санңсашагы иудыр-ейт – аңс. 17 – санңсуагы удыруеит.

«Афандырағы з'аатысх-ет» - лыхэан, данадгыла афандыра ацэы лыцэамыс`этын азы шьарда лыцэкатэе – аңс. 43 – «Ауалыр азы тысхуеит» - лхэан, данадгыла ауалыр ... лыцэхышэтын, азы рацэаны илыцэкатэеит.

Шықэсык данныкэа, «снейх-ет» - лхэан, шьэақа аайшьтый – аңс. 38 – шықэсык данныкэа «снеиуеит» - ихэан ашэкеы аайшьтыйт.

Саай-ет – хэыжэ.14 - - сааиуеит.

Дкаауан: «Сыбхэар-ейт, сыбхэар-е(й)т! хэа – хэыжэ. 4 – дкаауан: «сыбхэаруеит, сыбхэаруеит! хэа.

«Абандақэа қадыйрк-ет!» - рхэан икыдыцыхт – хэыжэ. 4 – «абандақэа қадыйркуеит!» рхэан, икыдцит.

Сан, сыбыпшат-шьтаны, бы'хэычуп, саба сыйпшат-шьтаны, дыдыуп, са схэа саңшы-ет-шьтаны, сдыуп – хэыжэ. 23 – сан, сбыхэапшын, нас, быхэычуп, саб сиңшааит, дыдуп, са схы сахэапшын, сдууп.

Аңсуатэи ацэажэашаыңгы –т зымшэаз асуф-фиксқэа зцу аформақэа қдылоит:

«Ақ иместа ишырх-ей, итаацэа гэыргь-еуи» – аңс. 28 – ақ имест ишырхит, итаацэа гэыргыауеит

Амгэагы сыздырхам, абна сылахай. Ауайа сашь-е» ихэе – аңс. 42 – амгагы сыздыруам, абна сылахеит. Амш бааңс сашьуеит, - ихэеит.

Знык ари –ейт ахатыңан Аңсуа ианаңцеит ей(а) хэа:

Ашьтэа цэа ахырх-ей(а) – аңс. 28 – ашьтэа ацэа ахырхуеит.

Абжыка а ала инцэо ақатарбақэа реиңш, ацыб-жыыкақэа (иара убас й, ў) рыла инцэо ақатарбақэа ркыңгы

иҳамазар акэын аффикс – ўа-йт, уажэтэи аамта афиниттэ форма ашьақэгылараан. Ари аффикс ўа(у) ашьта, а ала зышьаата нцэо ашьақэа рёы адагы иубартоуп асуффикс -ейт иатэу аелемент е (аёырқш., сыпс-ейт «сыпсуеит») аёгы.

Ас икоу ақацарбақэа ркны анцэамтаёы икоу а (→е) иҳамамзар акэын, аха уи абжыка а аффикс ўа иатэу элементуп.

Хшыюзышьтра азутэуп, **абжыка а** ала инцэо **ақацарбақэа ркны у шаанхо** (иаёырқшы: ақсуатэи ацэажэ-ашьякны – сцуйт ← сца-ўа-йт), **а шбыжшьэо.**, **даёа ганкахь-ала ў быжшьэоит, а аанхоит а→е: издыр-е-йт (←издыр-ў-е-йт) «издыруеит».**

Ашьхарыуатэи адиалект акны иазгэаґоу афақт – уажэтэи аамтакны аффикс у афонетикатэ шьаґала азра (издырейт ←издры-ў-ейт) – ичыдоу аґакы шьґнахуеит ади-намикатэ қацарба уажэтэи аамта афиниттэ форма аґоурых азы тапанґатэи адиалект акны.

Тапанґатэи адиалект акны аффикс –ўа уажэтэи аамта афиниттэ формакны қацарба зацэыкгы аюнуґка иахґылазом (ацара: сц-ит «сцоит»; адырра: издыр-ит «издыруеит...»).

Иқэгылоит азцаара: абри аганахьяла тапанґатэи адиалектгы анысма иахья ашьхарыуатэи адиалект, чыдала уи ақсуатэи ацэажэашьякны иҳамоу аґагылазаашья амоа?

Иазхэыцзар ауеит аффикс ўа афонетикатэ шьаґала ў(у) ацэызра атенденция иамоу; уи шьяқэнарғэґоит ашь-харуатэи адиалект аоцэажэашьяк ркны иахґыло хыхь зыз-бахэ хэоу имаҷым аёырқштэқэа тапанґатэи адиалект акны инаґзоуп, уажэтэи аамта ақацарбақэа зеггы ркны. Ус анакэха, ас еипш икоу хазпшызар ауеит уажэтэи аамта ашьақэгылараёы ис-уит (аёырқш. сцуйт) аформа, ақсуатэи ацэажэашьяк иахьянза изцэыхьчоу. Ақсуатэи: сцуйт→сцуйт→ тап.: сцит (?!).¹

¹ Хґтектсқэа ркны абас еипш икоу аёырқшы хґылоит: «ўи акэызари, баб иёы бышьґый» - иҳэё лхьяґа – ақс. 38 – «Бышьґый» аформа аорист иеипшуп (бышьґый ← бышьґый), цақыла уажэтэи аамта аанарқшуашэа икоуп (ус акэзар, баб иёы

Абасала, иеилкаахоит, ашьхаруатәи адиалект абзо-урала, тапантатәи адиалект акны уажәтәи аамта аинфиниттә формаҕы абжыка e (respa-) шыкалаз. Уи аредукция иахкыаны имоаҕысыз аеыҕсахрақәа абжыка y акны инанагеит: (сцуит ← *сцўыйт ← сцаўайт).¹

Хыхь зызбахә ҕамаз, уажәтәи аамта шыақәзыргыло аффикс ǰa иадхәалоу афонетикатә еыҕсахрақәа, ашьхаруатәи адиалект аоҕәажәашыак ркны имоаҕысуеит уажәтәи аамта иеиуеиҕшым формақәа ркынгы (аинфиниттә формақәа, мапкратәи аформақәа...), иара убас уажәтәи аамта агәыҕ иатәу иеиуеиҕшым аамтақәа ркынгы (икалаша еилкаам, ииасхьоу инагзам).²

Абжыка а ала инцәо акацарбақәа ркны уажәтәи аамта аинфиниттә формаҕы иахдыло акаларақәа аахыцтәи адиалектқәа (нас тапантатәи адиалектгы) ирызчыдаказшьоу роуп.

...a+ǰa:

Амара ҕас`әа-ǰa йеналага... - аҕс. 35 – амра ҕашәауа ианалага...

Ах дыгәыз`әкын дыйацәха-ǰa далагат – аҕс. 35 – ах дгәаан диацәхауа далагеит.

Дыймцаа-ǰa-шьта йаба ихачашь дынашылан... - аҕс. 37- дизымцаакәа нас иаб исасааирта дныюнашылан...

Дыкаа-ǰa даналага – хәыжә. 10 – дкаауа даналага

...Дырниет: аҕхәысҕа дытөыўаны, ачкәын ўарад ихәә-ǰa – хәыжә. 23 – дрыниет: аҕхәызба дцәыуа, ачкәын ашәә ихәәуа.

С`өышпабзаха-ǰa? – хәыжә. 23 – шәышпакоу?

Йанха-ǰa... - хәыжә. 20- иаанхауа...

ҕыураx рхәә-ǰa йадыкәырцейт – хәыжә. 11 – аҕоурых ажәабжь рхәә идәыкәырцейт.

бысшьтуеит). Издыруада, арака ихамазар уажәтәи аамтазы тапантатәи адиалект иеиҕшу аҕагылазаашыа, аффикс ǰ(a) зынза иацәызыр аналшо?

¹ Ас еиҕш икоу атенденция аўа→у ашка аиасра ичыдоу аконтөкстқәа рөы азчыдаказшьоуп тапантатәи адиалект. Шәахә. Тап. §46, ад. 148.

² Шәахә.лбаа.

Итаацэақэагы иаргы́ ибзаха-йа... ита́хт – хэыжэ. 1 – итаацэагы иаргы́ инхауа... иалагеит... (итэеит)

Хэыжетэи ацэажэашьякны абжы́ка а ала инцэо ашы́ага уажетэи аамта́кны асуффикс йа анацлалакь, аи́ха-рак иахна́тоит о-йа.

...а+йа→о+йа:

Инхо-йа... ита́хт – хэыжэ. 1 – инхо... иалагеит (итэеит).

Ари апхэ́ыспани из`эбо-йа!.. – хэыжэ. 17 - ари ипхэ́ызбаны ижебо!

Ицо-йа кэас`э́ха ды́ук а́фы инй́т – хэыжэ. 15 – ицо шы́ха дук а́фы инеит.

Иара абарт́ а́фырпштэ́ха ре́ы икалоит... а+йа→...а+йо:

Длы́дтэалеит... бы́мцэ́йуан! – и́хэа-йо – хэыжэ. 23 – длы́дтэалеит... бы́мцэ́уан! – хэо.

Ибзаха-йо иды́кэла́хт – хэыжэ. 2 – ибзахо иалагеит (идэ́ыкэлеит).

Иара уа иахды́лоит ...а→йа→...о+йо:

...Кэыту о́ышэ, у́ыт а́рхъа ика́сцо-йо... ус хъа́цара ды́у сылоуп – хэыжэ. 15 – кэты о́ышэ, ур́т арха ика́сцо (ка́ра) ус аха́цара ду сылоуп.

Ашы́ага иатэу абжы́ка а-и аффикс йа-и реилалара иабзоураны и́хауеит о//о.

...а+йа→[о+йо]→о→//о:

Хашы́бзах́о, уй о́уп – хэыжэ. 23 – хшы́нхо, ус ауп...

Ба́ра баба́цо? – хэыжэ. 10 – бара бабацо?

Иказцо за́кэы́да? – хэыжэ. 14 – иказцо дарбан?

Шы́жымта́ лама́з ика́ло ина́лага... - хэыжэ. 14 – ашы́жымта́н лама́з кало ианалага...

Иаргы́ ды́бзах́о, ды́нх́о далагеит – хэыжэ. 10 – иаргы́ ды́бхазо, ды́нхо далагеит

«Кы́рр» а́хэари, жы́ы чы́тк а́йт́о, зы́кэпи́ айт́о; «кы́рр» а́хэари, жы́ы чы́тк а́йт́о, зы́кэпи́ айт́о – ма́цара даахъана-

гарныс ихъарамкәа, ажьы далгейт – хәыжә. 23 – «Кырр» ахәар, кәац ытк аито, кәапеик азы аито; «кырр» ахәар, кәац ытк аито, кәапеик азы аито мацара, дханагаларазы ихарамкәа, акәац далгейт.

Сара саҕцо...- хәыжә. 11 – сара сахьцо...

Алыгажәгы дыгәырғьо аоны даайхт – хәыжә. 4 – алыгажәгы дгәырғьо аоны дааит... уб. иц.

Хыхь иазгәаҕоу аформақәа, ишаабо еипш, хәыжәтәи ацәажәашьякны рымехак тбаауп.

Хәыжәтәи ацәажәашьяғьы, бзыптәи адаилеқт акны еипш, а ала инцәо аҕацарбақәа аинфиниттә формақәа рәы ацыбжыкақәа рыла инцәо рхаәра аархәоит: а ала ишынцәо убартазам аҕацарбақәа ... я (→ю→о) ауп икоу.

...а+я→ыя→(ы)ю→(ы)о:

Ацлақәа йадыйхәал-я далагат¹ – хәыжә. 3- ацлақәа ирыдихәало далагеит.

Дцы-я² далагет – хәыжә. 15 – дцо далагеит.

Йәсызты-я... - хәыжә. 11 – исызто...

Йаазы-я иналага... - хәыжә. 2 – иаазызо иналага...

Үахьцы-я хнейүашт – хәыжә. 23 – уахьцо хнейуеит.

Ари иубы-ю... - хәыжә. 20 – ари иубауа(о)...

Алашарагы цыо, иаргыы дцы-ю тыз дыук инашылейт – хәыжә. 12 – алашарагы цо, иаргыы дцо ын дук дныюнашылеит.

Үабац(ю)о амшә ду – хәыжә. 6 – уабацо амшә ду?

Камчыла... ипқыо³ мацара йешья дахьыказ дына нагәлейт – хәыжә. 2- камчыла... ипко мацара иашья дахьыказ днанагеит.

Хәыжәтәи ацәажәашьякны афонетика аганахьала кыр хшыюзышьтра ззуша аформақәагы азгәаҕан а ала инцәо ашьаҕақәа рәы. Асуффикс я иатәу аелемент ю-и ашьаҕа

¹ Иағшәырцшы: ас еипш икоу ағырцштәқәа бзыптәи адиалект ағы. Шәахә. «Ихадароу аамтатә каларақәа аҕсшәакны» (кырт.б.).

² Хтыгәлаоык ириашеит – дца-я – хәоуп ишахәҕоу хәа.

³ Амасдар: аҕка-ра

зланцэо а-и еилаланы иҳартоит о; аффикс иатәу абжыка а ассимилиация амыхъзакәа иаанхоит: ...а+ўа→оа:

...Гҗәыс дааймгоа-мацара шықәса оынәожәа жәабей дназәйт – хәыжә. 14 – пҗәыс дааймго (мацара) шықәса оынәожәи жәаба дназеит.

Иныз`әыкәа айфанд иуасақәе ихьчәа айфанд икны дыкан – хәыжә. 23- Иныжәыкәа ефенди иуасақәа хьчо ефенди икны дыкан.

«Атурма дыкаҳцот». – Иўай дызкас`әцәа (// иўай дызкас`әцо`?) – хәыжә. 23 – абахтахь дкаҳаит. Иауеи дызкашәцо.

Арса амәала ушцәа, аразк хазыр ўанйаны, «ўейгәа!», хәари... - хәыжә. 26 – Ари амәала ушцо, афатә мазеины уанианы «уааи!» (уааигәа!), рхәар...

Ицәаа ишшьтәз, ахәа аҗшын, ақәту афан, ишьталахт – хәыжә. 5 – ицәаразы ишышьтәз, ахәа ааҗшын, ақәты афан, ишьталт.

Уҗацәақәа ртыурах ухәаа уналага... - хәыжә. 5 – уҗацәа ртоурых ухәа уналага...

Асықәа з`әны исзаарго исфон – хәыжә. 5 – асықәа жәны исзаарго сфон уб.иц.

Ас еиҗш икоу уажәтәи аамта аинфиниттә форма абжыка а ала инцәо акацарбатә формақәа аҗсуатәи ацәажәашьақны иахдылазом. Уака ма иназоу ассимилиация змыхьыз аформа хамоуп (тас`әа-ўа уб.иц.), хых ишазгәахтахьаз еиҗш, ма ...а ала инцәо ашьтақәа рәы аффикс ўа аҗхьа игылои ашьтахь игылои а қәа рредукциала (ма у аварафәи ибыжьшәаны) иҳуаит – у: ...а+ўа→[→*иўы→]у:

Афырҗштәқәа:

Ўабаныкә-у? – Сара сақныкә-ў... - аҗс. 34 - уабаныкәо? Сара сахьныкәо(ауа) ...

Аҗхьа уназдыгыл-у аоны... - аҗс. 37 – аҗхьа уныздыгыло (ауа) аоны...

Изб-у – аҗс.33 - избо (-ауа).

Аўи шыйхә-ў... - аҗс. 33 – уи ишихәо (ауа)...

Дыц-ў дыц-ў-мацара, тызык ибә(а) – аҗс. 32- дцо дцо мацара, онык ибеит.

С`әақц-ү саргыы снйўаш – ақс. 37 – шәәхьцо саргыы снейуеит.

Уаси́а́т изы́кейц-ү далагē – ақс. 35 – ауасиат изы́кей-
ц-о далагеит.

Изаҳары́ф-ү йеҳа ирызхъап – ақс. 39 – изәәхцдо иаҳа
ирызхап.

Йг|әзацәа идырхә-ү йанáлага... - ақс. 36 – иыызцәа
идырхәо ианалага...

Аўўй е́ха акгыы имхә-ў-шьта йенейкыйца... - ақс. 36 –
уи аиха акгыы имхәо иеныйкайца...

Ақы́хьа игылаз ие́ы дыназ-ў данáлага... - ақс. 36 –
ақы́хьа игылаз ие́ы дназо даналага...

Сыйпк-ү-мацара саатыйцәй ахра́т – ақс. 44 – си́кко-
мацара саатыйцеит цъанат.

Аўи илфәуц-ү-мацара дыурчáлари, ўасхъан сыразхуш
– ақс. 43 – уи илфәуцо мацара дурчалар, усқан сазыразхо-
ит.

Мышкыгы г|ә́ымышкгы дыйрг|ацә-ү¹ дыйман – ақс.
42- мышкгы оымшгы пату иқәцацәаны дрыман.

Ацә аз а́еи енкарцы-ү, хыо́ык а́қәтәа-шьта икарцун –
ақс. 41 – ацә азы ахыы ианкарцо, хыо́ык а́қәтәаны икарцон.

Ихыо́ыхы-ү – ақс. 37 – ахыо́ыктәи.

Ақы́т а́еы ўа́кнырылал-ү – ақс. 37 – ақы́та́еы уахьын-
рылало.

Изцг|а-у² йалагē – ақс. 36 – изцаауа иалагеит

Иҳамоу аматериал излаҳнарбо ала, аўа ү ахь аиасра
иеиуеицшым аформақәа ркны имо́ысуеит системала
ақсуатәи ацәәжәашьа́кны. Тапантатәи адиалект а́кынтәгы
иаадыруеит ас еицш и́коу аеыцсахрақәа, аха уа́ка уи иаарту
ацырақәа ркны иҳамазам.³

¹ Амасдар: арг|ацәа-ра.

² Ари а́еырцштәы иаҳнарбоит, ари аформа́кны ана-ара
анцәамтақәа ре́ы а х́дылар шауа, уи ахьҳамоу а афонетикатә
еыцсахрақәа ахь́кку аконтекст а́еуоп (г|а, х́а...). Шәәхә. «Ихадоду
аамтатә формақәа».

³ Иафшә. «Тап.ад.» § 46, ад. 146.

Ишаабо еипш, й, ў нас цыбжыкала инцэо ашьаҕақеи аракаҕы, егырт адиалектқәа ркны еипш, аинфиниттә форматә каларақәа ирыцлоит аффикс я.

Ағырпштәқәа:

Агәағы иней-я... - хәыжә. 21 - агәағы инеиуа.

Аоытыгык ейбасы-я... - хәажә. 23 - аоытыгык еисуа...

Сымгәа сыхь-я сычмазаоын – хәыжә. 23 – сымгәа сыхьны сычмазаоны сыкан.

Данбацәах-йо? – хәа – хәыжә. 14 – данбацәо? – хәа.

Абна цыйк-я-мацара¹ абыжьюардын рышахъа йакъаз, цыйкыйт – хәыжә. 23 - амәы (абна) цико, (мацара) ицико, абыжьюардынк ршаха иакуаз (зыкәшоз) цикейт.

Лымацәаза... йейхс-я икнахан – аҕс. 33 – лмацәаз... иеихысуа икнахан.

Зцакы жьы рыз`ә-я ибейт – аҕс. 33 – цьюкы акәац ржәуа ибейт уб.иц.

Ишьәазы-я² йалаг(й)е – аҕс. 33 – ацәажәара иалагеит.

Аха арт аформақәа ашьхарыуатәи адиалект азын ицсабаратәзам. Аиҳарак арт афақтқәа ахьахдыло аҕсуатәи ацәажәашьакны ауп. Иазгәаҕоу ағырпштәқәа ркны ў ызуеит фонетикала, иаанхоит а мацара.

Ағырпштәқәа:

Ацабырг здыр-а, аҕхәысца лóуп – хәыжә. 23 – аиаша (ацабырг) здыруа, аҕхәызба лоуп.

Даалыс-а далагап... - хәыжә. 20 – длысуа далаган...

Цаблра́ ибл-а йаайан... - хәыжә. 15 – ицаблуга, иблуга иааиуан...

Аҕхәысца еймарк-а-гы даайган... - хәыжә. 17 – аҕхәызба иеимаркуазгы дааиган...

Алақәа ршь-а Калымхан иғы ицейт – хәыжә. 21 – алақәа шыа Калымхан иғы ицеит (инеит).

¹ Амасдар: аҕк-ра

² Амасдар: ашьәаз-ра.

Ари закәи́ Қырым-қадшақ ұабазанашхиау,
ўабазагъыхъәыц-а? – хәыжә. 21 – ари закәи Қрым-падишах,
узыргәамтцуеи, узырхәыцуеи?

Ауи дыздыршь-а – хәыжә. 8 – уи дыздыршьуа

Сызыршь-а закәи? – хәыжә. 10 – сзыршьуа закәи?

Ихъәмар-а идықәлахыт – хәыжә. 6 – ихәмаруа
идәықәлеит.

Қамчыла дас-а (// ипқы́о) мацара иешья дахьы́каз, ды-
нанагәлеит – хәыжә. 2 – қамчыла дасуа (//ипко) мацара иа-
шья дахьы́каз днанагеит.

Ачкәын дыс`әй-с`әй-а далагеит – хәыжә. 4 – ачкәын
дшәышәуа далагеит.

Дааи-а, даай-а дааны́кәо мацара, даайан – хәыжә. 10
– дааиуа, дааиуа дааны́кәо мацара, дааиуан.

Аеңыс йәнырй-а, аблаоа иумырыфоны, әәан аац! –
хәыжә. 23 – аеңыс анарилакь агәылшьап (аблаоа)
иағамцакәә, әәан аац.

Из`әызари? – лхәан, даңш-а-мацара, илымахъа́фә –
аңс. 40 – ижәызар? – хәә дахәәңшуа мацара, иламхафеит.

Амахъа дықәтәан, иңыйка́ далагә – аңс. 44 – амахә
дықәтәаны, иңико далагеит.

Адгьыл тьыс-а иалагә – аңс. 41 – адгьыл тьысуа иалаге-
ит.

Ақыт рыхәссақәә з`аа́гара екаай-а... - аңс. 36 – ақыта
рыхәсақәә заагара иахьяаиуа.

Ауи изанарй-а быжьқәыцьмак... ирфауеит – аңс. 37 –
уи изарыир, быжьқәыцьмак ирфоит.

Амара аацәыртц-а ена́лагараак... - аңс. 35 – амра
аацәыртцра ианалагалакь... уб.иц.

Уажәтәи аамта арбага аффикс йа афонетикатә
еыпсахрақәә рганахъала иеиңшу аґагылазаашья хәмоуп
амапкратә формақәә ркынгы. Акацарба ашьаґа а ала
инцәозар, мапкратәи аформақны иҳәуеит... а+ўам хәә (ас-
симилиацияла: ...о+ўом→ом), аңсуатәи ацәәжәашьяқны уи
инаваргыланы абжьы́ка абыжьшәарала иҳәмоуп ...ум хәә-
гы, аха акацарба ашьаґа й,ў ма цыбжьы́кала инцәозар,
аффикс й ацәызны иҳәуеит ...а-м мацара.

Афырпштәкәа:

Абжыыка а ала инцәо ашьаҕақәа:

Исызхәа-уа-м – хәыжә. Исызхәом.

Дыцәоп бжъахъа-бжымыша даҕаафыха-уа-м – хәыжә. 37 – дыцәоуп бжъаха-бжымышы дфыхом.

Иўысто-үо-м – хәыжә. 23 – иыстауам.

Иахнаҕом – хәыжә. 23 – иахнаҕом уб.иц.

...а+ўам→...ум:

Сара истәым, гысф-ум – аҕс. 43 – сара истәым сфом.

Йара йақето жакья хыхъыцк раҕа гыназ-ум – аҕс. 37 – иара иақетәоу ижакья хахәыцк аиҕа иагыназом.

ута! – сагыт-ум – аҕс. 33 – утәа! – стәом (сагытәом).

Й, ў нас цыбжыыкала инцәо ашьаҕақәа рфы ўам → ом:

Игысыздыр-ам¹ – хәыжә. 10 – исыздыруам (иагысыздыруам).

Амгәагы сыздырх-ам – хәыжә. 42 – амәагы сыздыруам.

Ецба дыгыхашь-ам, еиҕабá дахшып! – ихәеит – хәыжә 8 – аицбы дхамшып, аиҕабы дахшып! – ихәеит.

Дыгысоух-ам – хәыжә. 17 – дагысауам.

Ақыт рызы бләак иакын гьарнаҕах-ам – хәыжә. 2 – ақыта рзы гәылшьапк иакын ирнаҕом.

Багысышьти-ам – аҕс. 38 – бсышьтуам.

Дыгьасашъәаз-ам – аҕс. 33 – дсацәажәом... уб.иц.²

Хшыюзышьтра аҕатәуп, абжыыка а ала инцәо ашьаҕақәа ркынгы ас еиҕш икоу аформақәа ахьахдылаз хәыжәтәи ацәажәашьякны:³

...а+ўам→...ы-ўам→...ам

¹ Иазгәаҕатәуп, ари акаҕарба асеиҕш аформа аманы егырт аҕсуа диалектқәа рфгы ишахдыло (хықәкыла абжыуатәи афы).

² Ана-ара иуҕылар ауеит ўам аформа; афырпш.сней-ўам – хәыжә. 23 – «снеиуам». Цъара-цъара ари ўа о хәа аеаҕсахуеит хәыжәтәи ацәажәашьякны. Афырпштәы: уишьып! Умцан амцафы! – ихәеит -

Сыгыйшьом – хәыжә. 14 – уишьоит! Амцахь умнеин! Сишьзом

³ Аҕсуатәи ацәажәашьякны ас еиҕш икоу афырпшы хдымлазеит.

Ағырпштөкәә:

Дыгъабам – хәыжә. 23- дабом.

Мыцы гыу́асхәам – хәыжә. 16 – амц уасхәом.

Суыушъазаргы уи еиш ўыс гыикасцам – хәыжә. 8 – суыушъазаргы уи еиш ауыс касцом.

Аблааа азы́ гыихана́там – хәыжә. 10 – агәылшьап (аблааа) азы хана́том.

Аўуй аўа сымфакәа, сагыбзиахам – хәыжә. 9 – убри аиуа сымфакәа, сыбзиахом.

Дыгу́стам – хәыжә. 12 – дустом.

Ашәакагы сагыа́хьам – хәыжә. 9 – ашәкәгы сапхьом (сапхьазом).

Дыгыце́ажәом¹ – хәыжә. 11 – дцеажәом (дцеажәазом).

Атарашәла сыгы́тарыжьылам – хәыжә. 6 – агәашә ала старыжьлом.

Хәыжәтәи ацеажәашьякны абри шыатас иазыкалазар ауеит уа́ка ихамоу атагылазаашья, бзыптәи адиләкт еиш хәыжәтәи ацеажәашьякынгы иазгәа́тоу абжы́ка а ала инцео а́кацарбақәа ркны а азра. Хыызхәала, ас еиш и́коу ағырпштөкәә ма́чымкәа иупылоит уажәтәи аамта аинфиниттә формақәа ркны (шәахә.арака). Абасала, абжы́ка а ала инцео а́кацарбақәа, хгәаанагарала, хәыжәтәи ацеажәашьякны жәпа́цъара цыбжы́кала инцео а́кацарбақәа рыереипшыртәит, нас уи ашы́тахь уи инақәыршәаны реырыпсахит, ус и́коу мапкратәи аформақәа ркны еиш ...ўам→ам.²

Асуффикс ма ала ишыақәгыло азцааратә формақәа ркны уажәтәи аамта асуффикс ўа, а́кацарба ашыа́та зеипшразаалакгы, ашыхаруатәи адиләкт а́кны, тапантәи адиләкт а́кны еиш, ү хәа ихамоуп: ...+ўама→...ўма;...ўама→..ума:

Дыстй-ү-ма? – хәыжә. 4 – дыстиуама?

¹ Амасдар: ацеажәа-ра

² Хшыюзышьтра азутәуп, ас еиш и́коу аеи́такрақәа ахьяхдымло мапкратәи аинфиниттә формақәа ркны. Ағырп.: дц(ы)ўа ихана́тазом *дыц-а.

Аҫахъә дьу исызыуқәхы-у-ма? – хәыжә.2 – ахахә ду сара исызыуқәхуама?

Аз`әани йейбаҳхәаз, гыумдыр-у-ма? – хәыжә. 19 – ажәала иеибаҳхәаз, узымдыруеи?

Дасрыф-у-ма – хәыжә.2 – дағастцома?

«Ухъацара, схъацара» игьрымхә-у-ма? – хәыжә.10 – «ухацара, схацара» рымхәазои (рымхәари)?

Икасц-у-ма? – хәыжә. 10 – икасцома (икасцарыма)?
уб.итц.

Ажәакала, ашьхарсуатәи адиалект аҕны аинфиниттәгы афиниттәгы формақәа рҕны уажәтәи аамта иаффиксны йа хҕылоит адинамикатә кацарбақәа рҕы, аахыцтәи адиалектқәа рҕны еицш. Афонетикатә еыцсахрақәа ирыбзоураны уи зны а алшәоит, зны й. Аха урт реиташьякәыргыларә ауеит. Афонетикатә ееитакрақәа рыхкқәа рацәазоуп. Аиҳарак арт аеыцсахрақәа иеиуеицшыш ахырхартақәа рымоуп иеиуеицшыш ацәажәашьякәа рҕны (хәыжәтәи ацәажәашьякәны имоапысуа аеитакрақәа иаҳа аахыцтәи адиалектқәа рҕны имоапысуа аеитакрақәа ирықәшәоит, аҕсуатәи ацәажәашьякәны имоапысуа аеыцсахрақәа иаҳа тапантатәи адиалект иашьашәалоуп) дара-дара ирзеицшу атенденциәкәа шыкоугы.¹

Ииасхьоу иназам аамта

Уажәтәи аамта ашьаҕаҕынтәи ишьақәгылоит ииасхьоу иназам аамта аҕсуа бызшәаҕны. Ашьхарыуатәи адиалект аҕынгы уи аффиксқәас иҳамоуп асуффикс йа-н афиниттә формаҕны, йа-з аинфиниттә формаҕны. Аффикс йа акацарба ашьаҕәи ирыхтысуа афонетикатә процессқәа хыхь зызбахә хәоу уажәтәи аамта иадхәаланы иаадыруа иреицшуп (шәахә.ыхь).

Икалоит иахҕылар, аҕырт аҕсуа диалектқәа рҕны еицш, ассимилиация зыхтымсыц аформақәа: Аҕырцш.:

Афиниттә формақәа:

¹ Асеицш ххәар калоит асуффикс йа зцыло аамтатә формақәа рзыхәангы.

Сара аз`әа йасхәа-уан – хәыжә. 12 – сара ажәа уасхә-он.

Бара йажәаанзара быгәырҕа-й-ан (//быгәырҕыан) – хәыжә. 12 – бара уажәраанза бгәырҕон.

Апхәыс дызах-йан, дыса-йан – аҕс. 30 – апхәыс дзаху-ан, дсон.

Еуаык дг^ай-йан – аҕс. 37 – еуаык дааиуан

Дк^а-йан – хәыжә. 4 – дкаауан.

Их^ей йар^ей ахшамза ейс-уан – хәыжә. 14 – ихыи иареи шыжынза иеисуан (иеибашуан).

Аинфиниттә формақәа:

Ауыт йзегы йецышьта ешааи-уаз, рыцыхәала еуаык даайашьта дырбейт – аҕс. 37 – урт рызегь еишьталаны ишааиуаз, рышьтахькала еуаык дрышьталаны дшааиуаз рбейт.

Ишиаа-йаз – аҕс. 37 – ишиахауаз...

Инха-йаз... - аҕс. 37 – аус зуаз...

Амоа дышца-йаз... - хәыжә. 15 – амоа даныланы дышцоз...

Уй дыказца-йаз... - хәыжә. 23 – уи дказцоз

Дызлаа-йаз амоа, Иныз`әыкәа дыйпылейт – хәыжә. 23 – амоа даныланы дшааиуаз, Иныжәыкәа дааипылейт...

Зны-зынла й аварафы абжыка а ииасуеит о ахь.

Аматгы иццайон – хәыжә 15 – аматгы иццон.

Дышырба-йоз азы дейтейт – хәыжә. 23 – дшырбоз азы дейтейт.

Ауи анага-йоз... - хәыжә. 21 – уи анагоз...

Арт инарываргыланы хәыжәтәи ацәажәашьякны, аа-хьцтәи адиалектқәа, аихарак абжыуатәи адиалект акны еипш, абжыка а ала инцәо ашьатақәа ркны лассы-лассы атып амоуп ашьата иатәу а-и аффикс йа-и реилалара.

...а+уан (+уаз)→...он (...оз)→он(...оз).

Афырпштәқәа:

Ауаха еан ицапшьон – хәыжә. 14 – ауыха аеан ицапшьон.

Аз`әала уй рхәон – хәыжә. 21 – ажәала ус рхәон.

Ўаса сыхьч^он – хэыжә. 21 – ауаса сыхьчон
 Абнафы ипхь^оны... - хэыжә. 19 – абнафы ишыпхьоз.
 Агород дц^он – хэыжә. 26 – ақалақь ахь дцон.
 Бз^иа ейбаб^он – хэыжә.9 – бзиа иеибабон.
 ...Инырх^әөз – хэыжә. 1 - ... ианырхәоз
 Ишырф^өз... - хэыжә.6 – ишырфоз...
 Иш`әарац^он – хэыжә.8 – ишәарыцон.
 Аж`ә ихьч^он – хэыжә.3 – ажә ихьчон
 Дцәаг^әөн – хэыжә.4 – дцәагәон.
 Ибзах^он – хэыжә. 11 – инхон (и^кан, инхон-инцуан).
 Икарцақәош рых^әөн – хэыжә. 1 – и^карцақәаша рхәон
 (иалацәажәон).
 Иаф^он – хэыжә. 7 – иафон.
 Иг^ыон – псхәы, хэыжә. 14- игон.
 Дышц^оз... - хэыжә.23 – дышцоз...
 Ацәа шхәх^әс`ә^өз... - хэыжә. 7 – ацәа шахәкәшәоз
 Ишшәарац^оз... - хэыжә.8 – ишшәарыцоз
 Дшыш^әөз... - хэыжә.3 – дшышәоз (дшышьталоз)...
 Дахьынзач^оз – хэыжә.4 – акры ахьынзаифоз (дахьы-
 нзачоз)... уб.иц. ирацәаны.¹

Ацсуатәи ацәажәашья акәзар, маархәны, абжы^ка а
 ала инцәо ашьа^тақәа иара урт аффиксқәа -ян, -яз анрыц-
 лалак тапантәи адиалект акны еипш² (нас ацсуатәи ацә-
 ажәашьяакны уажәтәи аамта шышьақәгыло еипш)³
 ...а+ян, ...а+яз ихартәит ...ун, ...уз.⁴

Афырпштәқәа:

Г^ләыц^ьа яса рыхьч^ьн – ацс. 45 – ыц^ьа ауаса рыхь-
 чон.

Азы кыйт^әун – ацс. 43 – азы кеитәон.

¹ Ц^ьара-ц^ьара, бзыптәи адиалект акны еипш, Хэыжәы иупылауеит ашьа^та иатәу а абыжшәара иахкыаны ииасхьоу инагзам абасала ишьақәгыло: йара акгы аамг^ьаны... дааихт – хэыжә. 14 – иара акгы ааимгакәа дааит. Данц(ы)өз – хэыжә.2 – данцауаз.

² Шәахә. Тап. § 46, ад. 148.

³ Шәахә. арака хыхь.

⁴ Зны-зынла ас еипш и^коу аформақәа хэыжәтәи ацәажәашьяакны иах^тылар ауеит (афыр., асабийқәа изаазуз – хэыжә. 1 – «асабицәа заазоз»), аха уа^ка ари азчыдаразам.

Икалцун – аҕс. 36 – икалцон.

Иара́ ас`әа бзі́ ихәун – аҕс. 36 – иара ашәа бзианы ихәон.

Ах ипҕацә́а хъаца ирийтун – аҕс. 35 – ах ипҕацәа хаца ириҕон (ишьтуан).

Икарцун – аҕс. 41 – икарцон.

Дашцун... - аҕс. 41 – дышцоз.

Йешкарцун... - аҕс. 41 – ишкарцоз.

Чара-з`әра ззыкарцун – аҕс. 36 – ачара (чара-жәра) ззыкарцоз.

Дышылбун... - аҕс. 36 – дшылбоз...

Ишыйгун... - аҕс. 32 – дшылбоз...

Апҕәыс иаанхун... - аҕс. 32 – иаанхоз апҕәыс...

Дышцәхун... - аҕс. 35 – дшыцәхауаз...

Ацыхәтәантәи аҕырпштәкәа ркны (ха, г|а (→аа) рыла инцәо аҕацарбақәа) кырцәара ашьаҕа иатәу а бжъаззом, аанхоит аффикс– ун, уз (ўын, ўыз).

Аҕырпштәкәа:

Исиўахъгы ак алзә-ўын – аҕс. 31 – есыуаха ак алзауан (рылзауан).

Иан илаг|аун – аҕс. 31 – иан илахауан.

Аўу' йхабар лаауын, иара дылымбушьта – аҕс. 36 – уи ихабар лахауан, ихаҕа длымбакәа (дылбомызт).

Ари абжыка а зцым ашьаҕақәа ркнгы иналаршә-ааларшәны ишахдыло иеицшуп.

Ашьхарыуатәи адиялектә аоцәажәашьяк рҕы абжыка а зцым ашьаҕақәа ркны ииасхьоу иназам аамта шьякәзыргыло -уан, -ўаз раффикстә элемент у рцәызуеит.¹

Амоа дышцауаз, ацаблра ибла йаай-ан – хәыжә. 15 – амоа даныланы дышцоз, амцабылра шыкыуа иааиуан.

Амаҕ аайн имоа аҕыхь аагылан, дамышьти – аны – хәыжә. 15 – амаҕ аайн имоа аҕхьа иаагылт, дамышьтратәи (дамышьтуаны).

...даай-ан – хәыжә. 10 – ...дааиуан.

¹ Иағшәырпшы арака хыхь.

Хәхъаңыхъала еыюык дг|ай-ан – аңс. 37 – хәпхъака еуаюык дааиуан.

Дыхъэымар-ан-шьта, а́мара аацэырца ена́лагараак, йауишьты́х-ан-шьта, рыюыныжъэ аёы даай-х-ан – аңс. 35 – дыхэмаруан шыта (нас), амра цэырцуа ианалагалакь, иоу-ишьтуан шыта (нас), рыюныжэ ахь дааихуан.

Йзыгы рыбызшэа идыр-ан – хэыжэ. 22 – зегь рыбызшэа идыруан.

Ауарт заны итан иш`эаз-ан – хэыжэ. 1 – урт зны итэаны ицэажэон (иеицэажэон).

Ишааи-аз йахшыа лёы йаа́талан... - аңс. 37 – ишааиуаз иахэшыа лёы иаа́талан (иаакылсын).

Ау́айа дашь-аз-шэа – аңс. 42 – уи дашьюазшэа.

Хъара ица(т), е́крымдыр-аз – аңс. 30 – хара ицеит, иахьырзымдыруаз.

Уаанза иумшь-аз, ехьтэ́а ишп́уушы? – хэыжэ. 23 – уаанза иумшыуаз, иахья ишп́оушы?

Дышнапш-а́пш-аз... – хэыжэ. 17 – дшынапш-аапшуаз...

Зымпы ихъазыргъежь-аз... - хэыжэ. 23 – знапы ихазыргъежьуаз...

Абасоуп ишы́коу мапкратэи (нас егырт аформақэеи) рышыақэгылараангы:

Аёырпштэқэа:

Ант аоы́ца гьырдыр-а-м-ы-з – аңс. 36 – ант аоы́ца рыздыруамызт.

...Гызыхъыс-а-м-з-т – хэыжэ. 4 – изахысуамызт.

Пхэыс дааигу́шан, апхэысца дызышьтаз, даагыцма-ай-азт – хэыжэ. 12 – пхэыс дааигашан, апхэызба дзышьтаз дйыцмааит уб.иц.¹

¹ Хэыжэтэи ацэажэашьякны арт аформақэа зны-зынла абжы́ка а ала инцэо ашы́тақэа ркынгы ихдылар ауеит: (аёырпштэы: йаба ахра бзиа ибон, ица гыйбамызт ахра – хэыжэ. 10 – иаб ахра бзиа ибон, ица бзиа ибомызт ахра. Иаёшэырпшы арака, хыхь.

Икалаша иеилкаам хәа изышьтоу аамта

Аахьцтәи адиләктқәа иреипшымкәа ашьхарыуатәи адиләкт аоцәажәашьякгы ркны, тапантатәи адиләкт еипш, икалаша иеилкаам хәа изышьтоу шыатас уажәтәи аамта амоуп. Ари аформа тапантатәи адиләкт аҕны иа-моу¹ ахархәашья амоуп ашьхарыуатәи адиләкт аҕынгы.

Аахьцтәи адиләктқәа ркны хней-шт хәа иахдыло ахатыпан арака хней-йашт хәа ихамоуп уб.иц.

Аҕырпштәкәа:

Үахьц(ы)ўа, хнейуашт – хәыжә. 23- уахьцо, хцоит (хнейуеит).

Үашь-йашт – аҕс. 44 – уашьуеит.

Уцсык улц(ы)-йашт – аҕс. 44 – уцсы ухьцуеит.

Заны ўас(ы)-йашт – аҕс. 44 – знык уасуеит.

Абаракәа угылашьта унапшыри, иуба-йашт дакыюно атызы – аҕс. 37 – абра угыланы унапшыр, дахьыюноу аоны убоит.

Уажәтәи аамта рбага асуффикс ўа, ишаабо еипш, арака иацлоит аффикс -шт, иара ахатагы иеилоу калароуп. Уака иалкаазар ауеит, ганкахьала аффикс -ша (ари аффикс аҕы абжыка а алкаахоит аахьцтәи адиләктқәа рыкнеипш, цьара-цьара ашьхарыуатәи адиләкт ааҕынгы аинфиниттә формақәа рышьақәыргыларәан – иаххәап, аахьцтәи адиләктқәа ркны сахьца-ша, мапкратәи аформакны сца-шам уб.иц.); даәа ганкахьала, афинитрбага асуффикс (и)-т.

Иазгәатәтәуп, егырт аҕсуа диаләктқәа рылымкаа ашьхарыуатәи адиләкт аоцәажәашьяк ркны, аихарак хәыжәтәи ацәажәашьякны, иахьанза системак аҳасабала еикәыханы икоуп аффиксқәа рыюбагы ибжыкартәау рформақәагы...

*-ша-йт→...ше-йт→...ше-т.

Аҕырпштәкәа:

Брыст-ушейт – аҕс. 37 – брысташт.

Ах иҕы сц-ушейт – хәыжә. 14 – ах иҕы сцашт.

Аблаоа даф-ушейт – хәыжә. 23 – агәылшьап дафашт.

¹ Иаәшә. Тап. § 46, ад. 249.

Аблаа ай-ушейт-шьта, дафушт – хэыжэ. 2 – агэйл-шыап ааиуеит шьта, дафоит.

Ари лўыс с`эасхэ-ушейт – хэыжэ. 17 - ари лус шэасхэоит.

Схьацарала рахэы аасц-ушет – хэыжэ. 14 – схатцарала арахе аасцоит.

Сыйцэаах-ушейт – хэыжэ. 4 – сицэааиуеит (сицэ-неиуеит).

Хаб даагылара, усцэый-шь-уше(й)т – хэыжэ. 14 – хаб дгылар, усцэишьуеит

Сара ыпцэа саушет – хэыжэ. 14 – сара ыцэа ацэа соуеит.

Саанырфых-ушет – хэыжэ. 23 – саанарфыхоит.

Ацсуатэи ацэажэашьякны даара амехак тбаауп ауслаут акны т амшэара. Уи иахкьяны зызбахэ хамоу аформакны иахдылоит (й)аш // уш мацара.

Афырпштэқәа:

Х`ўасақәе йекарах-уш – ақс. 45 – хуасақәа еикарахоит.

Ўасхьяк сыразх-уш – ақс. 43 – ускак сразхоит (сазы-разхоит)

Ўака дыуб-уш – ақс. 37 – уака дубоит.

Сара ақыхья сгыл-уш – ақс. 36 – сара ақхья сгылоит

Даай-ўаш – ақс. 37 – дааиуеит.

Саргы снй-ўаш – ақс. 37 – саргы снейуеит.

Хшыюзышьтра азутэуп афонетикатэ еыцсахрақәа ргнахьяла, абри хазлацэажэо аформакны уажэтэи аамтарбага асуффикс ўа ахккәа ацэажэашьяқәа рыонуцка.

Абжыка а ала инцэо ашьатақәа рфы уажэтэи аамтарбага аффикс ўа иазгэаґоу аформакны иахнаґоит у(←а+ўа) ацсуатэигы хэыжэтэигы ацэажэашьяқәа ркны.

... *а+ўа-ша+йт→...уш(ей)т

Афырпштэқәа:

Сане саби рфы угани, иусырб-ушт – хэыжэ. 15 – сани саби рфы уганы, иусырбоит.

Уоцэы мьф адсырг-ушт – хэыжэ. 23 - уацэы амфы даа-сыргоит.

Аз`ә иxә-ушт – хәыжә. 20 – ажәә иxәоит.
Хц-ушт – хәыжә. 9 - хцоит.
Какак зы цшьырха арнаҗ-ушт – хәыжә. 2 – акака
цшьырха азы рнаҗоит.
Амлыкә абжа үст-ушт – аҗс. 35 – амал абжа устоит.
Иузхь-ушт – аҗс. 35 – иузхоит.
Иахф-ушт – иxәе – аҗс. 40 – иахфоит – иxәеит.
...бжяхъа-бжымыш дыцәаз-ушт? – аҗс. 37 -
...бжяха-бжымыш дыцәазаауеит (дыцәазаауама)?.. уб.иц.

Асеицш икоу аҗагылазаашья шыақхаргылеит аинфиниттәи, мапкратәи егырт иеиуеицшым аформақәеи ркынгы.

Ағырпштәқәә:

Уарá иуҗахí бзиараны узысх-уша? – хәыжә. 23 – уара бзиараны иузыкастцари иуҗахуи?

Иуахҗ-уша, аҗаҗәә! – хәыжә. 15 – иуахҗтара (иуахҗташа) ааҗа хәә!

Сара сызлабырғых-уша – хәыжә. 23 – сара сызлабырғыхо

Бышāз-гуша, абарса акәып – хәыжә. 22 – бшаазгауа абас ауп.

Ибхә-уша, закәи?.. уи ауп исхә-уша... - хәыжә. 9 – ибхәараны икоу, закәи?.. исхәауа уиоуп...

Икыуц-уша абриоуп – хәыжә. 23 – икоуцараны икоу абри оуп.

Бабац-уш? – аҗс. 38 – бабацои?

Сыҗа дызыст-уша – аҗс. 43 – сыҗсха дзысто...

Аўи́ акү́, сарá ис`әасхә-уша – аҗс. 38 – абриоуп сара ишәасхәө.

Сарá акылагы сыҗразх-ушам – аҗс. 43 – сара цъара акала (изакхызаалак) сазыразхом.

Еы гыу́ст-ушам, - иxәе – аҗс. 42 – әеы устом, - иxәеит.

Уари́ сарá хәгыызц-ушам – аҗс. 3 – уареи сареи хәзцом.

Ғыура́х гыс`әасхә-ушам – хәыжә. 11 – ажәабжь (аҗоурых) шәасхәөм.

Сыгыбызырѣих-ушам – хэыжэ. 23 – сыбырѣыхазом.
Исбырхэ-уш-ма? – хэыжэ. 20 – исбырхэома? уб.итц.

Зны-зынла хэыжэтэи ацѣажэашьякны уажэтэи аамтарбага аффикс ѣа, ашьаѣа анцѣамѣаѣи иѣоу а иа-неиѣэшэалак иѣартэит о (аѣыр., сѣот←сѣаѣа(й)т, сѣон←сѣаѣан), аахѣтэи аѣсуа диалектѣа реипш.¹

Даѣа ѣара иара убри аффикс ѣа убри аѣагылазаашьяѣи иаѣнаѣар аѣеит у. Уи аиѣарак изыѣыдароу аѣсуатэи ацѣажэашья ауп. (Аѣырпштэи: сѣуйт←сѣаѣаѣйт, сѣун←сѣаѣан).² Хгэы иаанагар ѣамлозхи, уажэтэи аамѣа ѣаѣѣыс измоу абри аформа ааизакны – сѣауашт хэытэи ацѣажэашьяхѣ ииасит аѣсуатэи ацѣажэашья аѣынтэи хѣа. Хэыжэтэи ацѣажэашьяѣи иѣазар ахѣтак аахѣтэи адиалектѣа рыѣкны иѣоу аѣагылазаашья, уи иаанагоит: иѣалаша аамѣа иазгѣаѣоу аформа аазырпшуа аффикс - шт←шеит (*← ша йт) иара аѣынгы аѣаѣарба ашьаѣа ишиашоу иаѣлар аѣын (* сѣа-ше-йт).

Иаѣагылоу аѣагылазаашья дара урт афонетикатэ процесѣа моѣаѣысыр аѣын хэыжэтэи ацѣажэашья ишазѣыдоу амѣала, иѣаур аѣын сѣошейт.

Иѣалап, уи зыѣамлаз – хэыжэтэи ацѣажэашья аѣсуатэи ацѣажэашья аформа сѣуш(ей)т³ ахѣаднакылаз аѣэзар.

Хшыѣзышьѣтра рыѣатэуп ари аформа рыхѣѣа абжыѣа а ала инымѣэо ашьаѣаѣа рѣы.

Хыхѣ иарбаз аѣырпштѣѣа рѣкны, уажэтэи аамтарбага аффикс ѣа иатэу аелемент ѣ ызуеит ашьхарыуатэи адиалект ацѣажэашьяк рѣкны (аѣыр., издыр-ейт←издыр-ѣ-ейт; издыр-ан←издыр-ѣ-ан уб.итц.)

Аѣсуатэи ацѣажэашьякны асеипш иѣоу аѣыпѣсахраѣа моѣаѣысуеит иѣалаша аамѣа аѣынгы.

¹ Иеиѣшѣырпшы араѣагы, уажэтэи ииасхѣоуи иназами аамѣаѣа рышьаѣѣгылашьа хэыжэтэи ацѣажэашьякны.

² Иеиѣшѣырпшы араѣагы, уажэтэи аамѣеи ииасхѣоу иназам аамѣеи рышьаѣѣгылашьа аѣсуатэи ацѣажэашьякны.

³ Иазгѣаѣатэуп амала, асеипш иѣоу (у) аформаѣа хэыжэтэи ацѣажэашьякны, аиѣарак мапѣратэи аѣалараѣа рѣкны, аѣыжѣара шрымоу. Шѣахѣ.хыхѣ.

...йаш(т)...→...аш(т)...

Афырпштөкәә:

Сцáх-ашт – аҗс.38 - сцоит.

Ларá дг|áй-ам - аҗс33 – лара дааиуеит.

Саргы сней-аш – аҗс. 37 – саргы снейуеит.

Са сыйшь-аш – аҗс. 38 – са сишьуеит (сишьышт).

Из-аш – аҗс. 36 - изып (йкышт).

Ўаахъынхәыхнацк, иузхарпш-аш – аҗс. 36 – ухныхә-аанза, иузхарпшуеит (хаузахылапшуеит).

Санҗс-аша-гы, иудырыйт – аҗс.44 – санҗсыша (санҗсуа), удыруеит.

Исоумхәакәа угъáсышьт-аша-м – аҗс. 44 – исоумхә-акәа, усшьтуам уб.иц.

Хәыжәтәи ацәажәашьякны акәзар, абжыка а ала инцәо ашьаҗәә реипш, абарт атыпкәа ркынгы ихамоуп у (-ушейт, ушт, уша...).

Афырпштөкәә:

Дыз`әдыр-ушт – хәыжә. 2 – дыжәдыруеит.

Дыҗс-ушт – хәыжә. 20 – дыҗсуеит.

Даай-ушт – хәыжә. 23 – дааиуеит.

Сыйцәáйх-ушейт – хәыжә. 4 – сицәаиуеит.

Хабá даагылари, усцәыйшь-ушейт – хәыжә. 14 - хаб даагылар усцәишьуеит.

Санаáйх-уша, гысыздырам – хәыжә. 10 – саныгъежь-уа, сыздыруам.

Афу угъешь-ушам – хәыжә. 25 – афы (амацәыс) уашь-уам уб.иц.

Хәыжәтәи ацәажәашьякны, ишаабаз еипш, формақ ауп иаархәо бжыкала инцәогы, цыбжыкала инцәогы ашьаҗәә.

Аффиқс (й)т җсаххоит аффиқс н ала (иацааиуа аинфиниттә формақны з ала) иарбоу аформа шьяҗас измоу ахыпшратә цакы акаларақәа.

Иуҗахъй иуст-ушан – хәыжә. 19 – иуҗахуи? иусташан.

Áйфанд ихьяцшь ргыч-ушан – хәыжә. 4 – айфанд ихы ргычшан.

Ачкөын иф-ушаз, ирәхазырт – хәыжә. 11- ачкөын ии-
фаша ирхиет (ирхазырит).

Хайаай-ашан – аңс. 37 – хиаишан.

Дызырбзих-ушаз... - аңс. 35 – дзырбзашаз (дыб-
застәышаз)...

Дызладырыз-ашаз – аңс. 26 – дызладырз-шаз уб.иц.

Икалаша еилкаау аамта.

Икалаша еилкаау аамта ашьақәгылараан афиниттә
формақны ахархәара амоуп асуффикс п, аахыцтәи адиа-
лектқәа реипш (тапантатәи адиалект ақны иахдылоит б).

Ағырпштәкәа:

...аауйта-п – хәыжә. 15. - ...иаауйтап.

Ибхардыр-п – аңс. 36 – ибхарцап (ибхардырп).

Ауй йасхәап-шьта, дызжәп – аңс. 37 – ус иасхәап
(шьта), дызжәп.

Уасак уахта-п – аңс. 33 – уасак уахтап.

Хара шәәрах хшып-шьта, игагап – аңс. 37 – хара
ашәарах хшып, иагап.

Хәыжәц-п, еыңсахшы-п – аңс. 36 – хәыжәцып, хәңсы
хшып.

Икалаша аамта аинфиниттә формақәа иаха иеилоу
аилазаашыа рымоуп.

Аахыцтәи аңсуа диалектқәа рқны арт аформақәа ры-
шьақәгылараағы рхархәара тбаауп асуффиксқәа -ра, -
лакь(//лагь).¹

Асуффиксқәа -ра, -лак-гы хамоуп тапантатәи адиа-
лект ақынғы, амала дара-дара рхархәараағы адиалектқәа
рыоуцқа аиңшымзаарақәа рымоуп: -ра иаха ахархәара
тбаауп тапантатәи адиалект ақны; -лак-гы ахархәара
асфера иаха итшәоуп. Аахыцтәи адиалектқәа рқны даа
тагылазаашыақ хамоуп: -лакь (//-лагь) арақа иаха ахархәара
тбаауп.

Аффикс -ра иазгәаҫоу афункциала иахдылоит ашьха-
рыуатәи ацәажәашыақәа рқынғы, аха даара имаңны, уар-
ла-шәарла.

Ағырпштәкәа:

¹ Шәәхә. Тап. §46, ад.161.

Йаҳаитэра, гыйдырам, йамбыстаитэра гыйдырам, илыгитэра, гыйдырам - хәыжә. 21 –иаҳаитэра (дахны иипхъазаша), издырам, иаамыстеитэра издыраум, илыгитэра издыраум.

Ишпакала-ра-хәа... - хәыжә. 19 – ишпакалари хәа...

Иашпау-ра хәацъа, ўасак азыхәа жъәўасá испаустара? – хәа – аҗс. 33 - ишпахаури хәацъа, уасак азыхәан жә-уасак шаустари? – хәа.

Агәәи йақәтэо йахә: ари ацә дашаасла-ра! – аҗс.. :? – агәтаны итэоу иахәа: ари ацә даасларц!

Йанырга-ра, икарцақәуш рыхәон – хәыжә 1 – ианыргауаз, икарцақәаша рхәон (еибырхәон).

Хәуазашьгыы еыирыхазырт, дышейс-ра еипш – хәыжә. 2 – Хәуазашьгыы иеирхиет (иеирхазырит), диеисратэи еипш.

Саргы дырра шысымоу шисырдыр-ра! – хәыжә. 17 – саргы адырра шсымоу, шисырдырра (исырдырп).

Чыда бызызхаз саб, ишйысымырә-ра! – хәыжә. 23 – ацәгъара бзызуз саб, ишианасмыжьра! – уб.иц.

Ақатарба аинфинитэ формақәа ркынтэи ишьақәгыло, мапкратэи азцаратэи аформақәа реы икалаша аамта ашьақәкны ихауеит иара уи асуффикс ра→р(ы) аҗсуа диалектәа зегы ркны. Ус ауп ашьхарыуатэи адиалект акынгы.

Афырпштәқәа:

Се ик(а)рар сымоуп, угьәсышьтй-ры-м – хәыжә. 15 – сара иажәа сымоуп, уоусышьтуам.

Сара сакцо, ўара угьызней-ры-м – хәыжә. 11 – сара сахьцо, уара узцом (узнейуам).

Пқәысны сыгыузыкала-ры-м – хәыжә. 8 – пқәысыс сызыкалом (уара супқәысны сузыкалом).

Алып ахабар са гыс`әасхәа-ры-м – хәыжә. 36 – арашь ахабар шәасхәом.

Ихер гыпқарба-ры-м – хәыжә. 36 – ихаир , инасып бқарбом.

Шьта, икақца-р-и – аҗс.33 – шьта икақцои (икақцари)? уб.иц.

Ари аффикс -ра амасдари ахыпшратә ркынааи ркны ихамоу аелемент -ра→-р иақәшәоит (еиғшәырқшы: аца-ра – сцар...)¹.

Ари ашьаҭа ауп рхы иадырхәо, ацхыраагзатә қацарбақәа зцу, иеиуеиңышым акатегориаҭә цакы шытызхуа аформақәа аҭсуа бызшәаҕы. Аҕыр.: «сцар ауп», ма «сцар акәын» аҭсуа бызшәа аахыцтәи адиалектқәа ркны иаарқшуп ахыпшратә ркынаа (!) формала, плиус ацхыраагзатә қацарба ауп уажәтәи аамтаҕны, ма ииасхәоу инагзам аамтаҕны – акәын» (ма иеилкаам инагзам аффикс н)

Аҕырқштәы:

Сцароуп (сцар ауп←* сцара(а)уп)= сцары-н (←*сцара-н) // сцар акәын ←сцара акәын.

Тапантатәи адиалект акны ари аформа ибжыҕкартәу ахкы ауп ахархәара змоу, (амасдари иҕалаша аинфиниттә формей ирықәшәо), уи иацлоит ацхыраагзатә қацарбаны «аҭахъра»- «аҭахра» уажәтәи аамтәи ииасхәоу инагзами рформақәа.

Аҕырқштәқәа:

Сцара аҭахъуп = сцароуп.

Сцара аҭахъын = сцар акәын.

Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьақәа ркынгы аҕыжәара амоуп ацхыраагзатә қацарба «аҭахъра» абзурала ишьақәгыло ақацарбатә форма, тапантатәи адиалект акны еиңш. Урҭ иззынархоу ақацарбақәа иҕалаша аамта аинфиниттә формақәа ирыцлоит.

Аҕырқштәқәа:

Саргы акы ҕаста-ра (а)ҭахъуп – хәыжә. 17 – саргы (цъара) акы ҕастароуп.

Рыхъақәа хыуцәҕәара-ра аҭахъуп – хәыжә. 2 – рыхқәа хыуцәҕәароуп.

Аҕлааматны иҕоу, (й)аадыр-ра аҭахъуп – хәыжә. 10 – изамананы (ибзиахәны) иҕоу, ддыртәуп.

Сцах-ра аҭахъуп – хәыжә. 23 – сцароуп.

Цабыргыла ҳаицәажәа-ра аҭахъуп – хәыжә. 23 – иахтны (иаша) ҳаицәажәароуп.

Дҳау-ра аҭахъуп – хәыжә. 14 – дҳауроуп (даагароуп).

¹ Шәахә. Тап. §46, ад. 152-153.

Пҫхәйс дыузаага-ра аҫахьуп – хәыжә. 6 – пҫхәйс дузаа-гароуп.

Иуфа-ра аҫахьуп – хәыжә. 6 – иуфароуп.

Ҫақцыу иҫацаага-ра йаҫахьуп – хәыжә 3 – ҫахьцо иаҫ-гароуп (иҫацаагатәуп).

Умпыла илҫыуцала-ра аҫахьы – аҫс. 43 – унапала илҫоуцалароуп.

Шьхъашьта иныкәа-ра аҫахьхан – аҫс. 36 – ашьхака дцар акәын

Уака иаҫдылеит, ҫәарада, амасдар форма шьаҫас измоу иазгәаҫоу акаларақәагы; Аҫырпштәкәа:

Үажәа Зульейха лыўны лцах-ра аҫахьуп – хәыжә. 22 – уажәы Зульейха лыўны дцароуп.¹

Ииашоуп, ашьхарыуатәи адиалект акны арт аформақәа, тапантәи адиалект акны еипш, акаҫарба «аҫахьра» («аҫахра») шьтырхуеит, аха хәыжәтәи ацәажә-ашьакны иҫамоуп иара убас, аахьцтәи адиалектқәа реипш, ацхыраагзатә каҫарба оуп←(ауп), акәып.

Аҫырпштәкәа:

Шьта ари үахшьа даасыута-ри оуп – хәыжә. 12 – шьта ари уаҫәшьа дсуҫар ауп.

Дытыц-ра акәып - Псҫәы, хәыжә. 15 – дытыцроуп.

Абри афақт даеа тагылазаашьак алагы хшыю-зышьтра азутәуп. Хыхь ишахьәаз еипш, арт иазгәаҫоу акаларақәа ахархәара рымоуп ахьыпшратә ркынаа аформа акны еипш, икалаша аамта аинфиниттә форма акынгы, иара убас амасдар формақынгы. Ус еипш иеикәшәо рыкалара урт аформақәа аханатәгы ирымаз аизакра иабзоуроуп.²

Аахьцтәи адиалектқәа ркны иҫамоу р ала ишьақәгыло ахьыпшратә ркынааи аформеи икалаша аинфиниттә формеи (абжьыка а зцәызуа) ак роуп, иеизакуп.

Ари ацыхәтәантәи абжьыка быжьшәарала ишьақәгыло аформа (resp. Ахьыпшратә ркынаа) шьаҫас ирымоуп хыхь

¹ Икалаша аинфиниттә формақны ҫазцшызар ауеит «д-цахра».

² Шәахә. Тап. § 46, ад. 153.

иазгәәхәтәхәу аформақәа аңсуа бызшәа аахыцтәи адиалектқәа ркны.

Ашьхарыуатәи адиалект иқалаша аамта аинфиниттә форми ахыңшратә ркынааи дәәа дыргак алагы дарадара иеикәнагеит. Иқалаша аамта аинфиниттә формақны асуффикс -ра хамазар, ахыңшратә ркынаақны иахдылоит -ри.¹ И ари атагылазаашьақны иеыцу қалараны икоуп.

Ари ахыңшратә ркынаа аформа шытнахит ашьхарыуатәи адиалект, аахыцтәи адиалектқәа реиңш, аңхыраагзатә қаңарба ауп, акөын рыла ианаанарңш акатегориатә цакы змоу ақалара (...даасыутары оуп...).

Арт аматериалқәа излахдырбо ала, иқалаша аамта аинфиниттә формақәак ркны аффикс -ра зацөык ауп иахдыло аңсуа диалектқәа зегы ркны. Аха, ишазгәәхәтәхәу еиңш, аахыцтәи аңсуа дилектқәа ркны еиңш, тапантатәи адиалект ақынғы, иқалаша аинфиниттә формақны иахдылалоит аффикс -лакь, -лагь (аахыцтәи ад.), -лак-гы (тап.).

Ашьхарыуатәи адиалект ацәәжәашьақәа ркны аффикс -лакь шамахамзар иубазом. Ғырңштөык ақноуп уи иахызгәәхәтә хәйжәтәи ацәәжәашьақны (иара уигы параллелла).

Ағырңштәкәа:

Бара сара бысыңхәысыуп. Быстырныс ибасхәалакгы... 'хәытныға сьбтума? – хәйжә. 12 – бара сара бсыңхәысуп. Быстыразы ибасхәалакгы... сақәитума (ақәитра сьбтома)?

¹ Знык ианахцеит уажәтәи аамта аинфиниттә форма абас еиңш икоу факт: уажәы, ари аурәм х-ан-бжьала-ри, арт ақыт лақәа йәс`өышьтало, ис`өшьы! – хәйжә. 21 – уажәы ари амоа ханбжьалар, арт ақыта лақәа иаашөышьтало шөшьы! Арақа ахыңшратә ркынаа акөзар ихамоу, асуффикс -ри уи иарбаганы иқазар, усқан -ан («ианба») уақа иатыңзам (ан дәәа цакык амамзар), аха иаабац -ан акөзар, усқан иқалаша аамта аинфиниттә формақны ихамазар акөын асуффикс -ра.

Аха арақа иаахгаз ағырңштөы игханы иқамзар, иқалап., ахыңшратә ркынаа аффикс -ри хдылозар (? (иқалаша аамта аинфиниттә форма аарңшразгы(?)).

Ацсуатәи ацәажәашьякны арт ирышьашәалоу атыпқәа рәы икоуп асуффикс -раак (раак-гы).

Ағырпштәқәа:

Данреис-раак... - ақс. 36 – данреислакь...

Ауи аean мыеашақьаза ихьуйт. Быжьқәыцьмак йад-талоп. Йанарый-раак-гы, ирфуйт – ақс. 37 – уи аean есы-меыша ихьоит. Быжь-қәыцьмак адтәалоуп. Ианарилакь, ирфоит.

Амара аацәырца еналага-раак... - ақс. 35 – амра цәырцуа (ацәырцра) ианалагалакь...

Амахәә (й)анапыуқы-раак... - ақс. 44 – амахә анаапукалакь...

Са санпсы-раак... - ақс. 37 – са саныпслакь...

Ари абахә дыу ихьала-раак-гы, илшьа-мацара дрылгеит – а)с. 37 – ари абахә ду ихалалакьгы, ишьуа (ма-цара) дрылгеит.

Иба-раак-гы дыйфауейт – ақс. 37 – иибалакьгы дифауейт (дифоит).

Ишкыказа-раак-гы, анышә ақәырқсан, йаайх – ақс. 41 – ишыказаалакьгы, анышә ақәырқсан, иааит.

Дақыказа-раак-гы, дысмоукәа, гьауашам – ақс. 37 – дахыказаалакьгы, дсымпшаар (дысмоур), ауам (қалом)

Ишыкейцаза-раак-гы, гьыймуй – ақс. 42 – ик-аицазаалакьгы (иага қаицаргы), акгы имоуйт.

Узакәыза-раак-гы, уаағас шыта, гәазәак сырқәа! – ихәә – ақс. 42 – изакәызаалакьгы (узустәзаалакьгы), уа-анғас шыта, аажәак сырқәа! – ихәейт.

Сара «гысҗахым» анысқәа-раак, гыс-җахым – ақс. 33 – сара «исҗахым» хәа анысқәалак, исҗахым.

Знызатәык иара ацсуатәи ацәажәашьякны иахдыхьяшәейт иара уи аффикс -к ацымкәа, -раа хәагы:

Йан з'г'агара данца-раа... - ақс. 33 – иан заагара дан-цалакь...

Асуффикс -раак азчыдақазшьоуп ашьхарыуатәи адиа-лект хәыжәтәи ацәажәашьягы.

Ағырпштәқәа:

Сыцкэынцэа анкала-раак, ўыт иртуп – хэыжэ. 14 – сыцкэынцэа аныкалалакь, урт иртэуп.

Ақыт ўанца-раак, ақыт ўаса рахэ! – хэыжэ. 23 – ақытахь уанцалакь (уаннеилакь), ақыта ус рахэ!

Аеан йанхья-раак... - хэыжэ. 23 – аеан анхьялакь...

Сара санҕсы-раак... - хэыжэ. 26 – сара саныҕслакь...
уб.иц.¹

Уи ус шакеугьы, хэыжэтэи ацеажэашьякны лассы-
лассы иуцылоит ари аффикс аелемент р ада: -аак(-гы):

Ўаара цэқара йаныкүц-аак, саргы икасцушт – хэыжэ. 10 – уара цэгыарак аныкауца(лакь), саргы ик-
асцоит.

Дара, нааи-аак, рабцарқэа сцэахып – хэыжэ 10 – да-
ра анааиуа, рабцарқэа сцэахып.

Быстырныс иныс-хэаак-гы... ‘хэытныга сыбтума? – хэыжэ. 12 – быстиуеит хэа басхэар... сақеитума (бақэшахатума)?

Ус йаныказ-аак, ачкэынцэа сызаашьти! – хэыжэ. 8 – ус анакэха, ачкэынцэа сзаашьт!

Схэаца цъара данц-аак, ара баайх! – хэыжэ. 9 – схэаца цъара данцалакь, ара бааи!

Аўат ирба-аак-гы, иршьейт – хэыжэ. 10 – урт ирба-
лакгы ршьуеит.

Данаҕхь-аак, ўат хэацаны анакала-аак... - хэыжэ.9 – данаҕхьялак... урт хацэаны ианыкалалакь...

Хэыжэтэи ацеажэашьякны параллелла ахархэара амоуп асуффикс -рак.

Ағырҕштэқэа:

Аблаоа аайа иналага-рак, бымшэаны саарҕшых! – хэыжэ. 2- агэылшьап ааиуа ианалагалакь, бымшэакэа са-
арҕшы!

Дынафа-рак... - хэыжэ.2 - данафалакь...

¹ Икалоит параллелла иуцылар иара убас – лаакгы:

икаитцаз-лаакгы - Цсхэы, 10 – икаитцазаалакгы

икарцаз-лаакгы - Цсхэы, 10 – икарцозаалакгы

иутахьыз-лаакгы - Цсхэы, 10 – иутахызаалакгы.

«Азы!»), нысхәа-рак, азы аасықәта! – хәыжә. 2 – «азы!» анысхәалакь, азы аасықәтәа!

Ахш (накаҭа-рак) нәтыжжы-рак, унасышьтамлан – хәыжә. 2 – ахш (анкаҭалакь) иантыжжалакь (ианхыжжалакь, усышьтамлан!).

Знык иара хәыжәтәи ацәажәашьякны иахдыхьашәоит асуффикс -рацъы. Ағырцштәы: дахыыказаа-рацъы дхаури аҭахьуп – хәыжә. 14 – «дахыыказаалак дхауроуп». Ари икалаша аамҭакны ихамоу -рагъы аҕынтәи ишьақәгылеит, иара уигъы аахыцтәи адиалектқәа рәы ихамоу асуффикс -лагь иатәышьтроуп (иағшәырцшы: аахыцтәи адиалектқәа рәы ихамоу – дахыыказаа-лагь).

Аахыцтәи адиалектқәеи тапанҭатәи адиалекти рькны ихамоу -ла ахатыңан, арака ихамоуп -ра (асуффикс -цъы акәзар, гь аффрикатизациала ихауит).

Арака иаахгаз аматериал аҕынтәи иубарҭахоит, еилкаау икалаша аамҭа хәа изышьтоу аинфиниттә форма ашьақәгылараан ашьхарыуатәи адиалект аҕны суффиксқәаны ишахдыло: -ра, -рак (//*рагъы) -рацъы, -раа, -раак, -аак (-лаак-гъы).

Урт ркынтәи, -ра хархәарала егырт аҭсуа диалектқәа ркны ихамоу ари асуффикс ахархәашья иақәшәоит.

Егырт иаанхаз ахккәа хдылоит аҭсуа диалектқәа ркын ихамоу асуффикс -лагь (//-лакь) ахатыңан.

Иазгәаҭоу асуффиксқәа рганахьала ашьхарыуатәи адиалект иеиуеицшым апозицияқәа ааннакылоит. Аахыцтәи адиалектқәеи хәҭакала тапанҭатәи адиалекти иреипшымкәа ашьхарыуатәи адиалект иазчыдақазшьаны иубазом асуффикс -лагь (//-лакь).

Уи даара имачны иуцылоит.¹ Арака аҭыжәара амоуп аффикс -ра.

Аффиксқәа -рак (//*рагъ), -раа, -раак егырт аҭсуа диалектқәа ркны иахдылазом. Иазгәаҭатәуп, иара ашьхарыуатәи адиалект ахата аонуцкагъы аицымзаарақәа шыкоу. Иаххәап, аҭсуатәи ацәажәашья иазчыдаразам иазгәаҭоу ағырцштәкәа ркны -аак, -раак рыхкы, хәыжәтәи ацәажәашья акәзар, уи арт аформақәа иаха иазчыдароуп.

¹ Шәахә. арака хыхь.

Икалап аффикс -к аелемент -гь акынтәи ихәуз (к←гь) акәзар, насгы аахыцтәи адиалекткәа ркны иахдыло асуффикс -лагь иахәтакзар; иахынтәиауала, ахәтач -гы («еита») иадхәалазар.

Ари асуффикс аелемент -аа (-раак, -аак, -раа) иадхәа-латәуп акониунктивтә аффикс. Афырпштәи: аахыцтәи адиалекткәа ркны ихәмоуп дц-аа-йт хәа. Иазгәатәтәуп, тапантәтәи адиалект акынгы, ашьхарыуатәи адиалект акынгы уи иацааиуаны ихәмоу -ра ауп: дца-раа-йт←//дца-р|а-йт.¹

Арака хшыюзышьтра азутәуп иара убас, икалаша аамта аинфиниттә форма -р ацымкәа ишахдыло (данца-аак «данцалакь»...), ацсуатәи ааста иаха аахыцтәи адиалекткәа ирзааигәоуп хәа ипхъазоу хәыжәтәи ацәажәашьякны (иеиәшәырпшы: аахыцтәи адиал.: дц-аайт, тапантәтәи дцар-г|айт).

Аорист

Егырт ацсуа диалекткәа ркны еипш, ашьхарыуатәи адиалект акынгы, фонетикатә ыпсахракәа ирыхтысуа аганахала, хыроа рзутәуп аорист афиниттә формақәа.

Аорист афиниттә форма аффиксыс аракагы, аахыцтәи адиалекткәа реипш, ихәмоуп асуффикс -ит. Тапантәтәи адиалект акны т ахатыпан д хәмоуп. Иазгәатәтәуп иара убас, тапантәтәи адиалект ағы абжыка и асуффикс -ит (-ид) акны, шамахамзар, ишахдымло.²

Аорист афиниттә аффикс -ит (-йт) хдылоит аахыцтәи адиалекткәа реипш, ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьяк ркынгы.

Афырпштәкәа:

Хаба дыпс-йт-хәа... - хәыжә. 14 – хаб дыпсит хәа.

Амци иабли-ит – хәыжә. 15 – амца иаблит.

¹ Убри иазкны кырцара хгәаанагара ххәахьейт («Ихәдоу аамтакәеи аркынаакәеи рсистема ацсуа бызшәағы» (ананылауыра). Уи аусумта кыпхьуп 1955 ш. аж. «Ибериа-Кавказтәи абызшәадырра» акны VII ат., қарт. Ацшәахь еиталгеит Л.П. Чкадуа-пха. Шәахә. Қ.В. ломтағизе «Ацсуа бызшәа азцаарақәа» I, Акәа, 1988 ш. ад. 161-189 (аит.аред.).

² Шәахә. «Тап.ад.»§48, ад.153-154.

Исыжә-ит – хәыжә. 8 – исжәит.

йшыы-йт – хәыжә. 2 – ишыыит.

Ичақы-йт – аҗс. 40 – икапанит.

Илзахы-йт – аҗс. 35 – илзахит.

Абжыыка и ала инцәо ашьаҗақәа аффиқс -ит анрыц-
лалак, абжыыка ауны иуахауеит.

Афырпштәқәа:

Кәас`әха дыўк ағы инйт – хәыжә. 15 – шыха дук ағы
инеиит.

Даайт – хәыжә. 23 – дааиит.

Итйт – хәыжә. 16 – итиит.

Лассы-лассы егырт аҗсуа диалектқәа ркнеипш, ашь-
харыуатәи адиалект ағыы абжыыка -и абыжышәара иабзо-
ураны абас еипш икоу аформақәа хдылоит: -ыт//т:

Афырпштәқәа:

Амаҗ ацыхәа... акәас`әха иасы-т – хәыжә. 15 – амаҗ
ацыхәа ашьха иасит.

Ибзахо идыкәлахы-т – хәыжә. 2 – рыбзәара иа-
цырцеит (инхо-инцуа реынархеит).

Дызыпшы-т – аҗс. 35 – дзыпшит.

Ижә-т – хәыжә. 8 – иажәт.

Даамоахыт-т – хәыжә. 4 – дымоахыт.

Исцәыргыч-т – хәыжә. 19 – исцәыргычит.

Ағы даакәыт-т – аҗс. 35 – ағы даакәцит.

Ласышыҗа йгараў-т – аҗс. 35 – лассы ироуит.

Дыбзиахах-т – аҗс. 35 – дыбзиахеит.

Имгәыйс-т – аҗс. 36 - имоасит.

Дыйзааныжы-т – аҗс. 38 – дизаанижыт... уб.иц.

Цыбжыыкала инцәо ашьаҗақәа рыонуҗка ас еипш икоу аформақәа удылоит аҗсуа диалектқәа зегы ркны, амала тапантәи адиалект аҗны ихәмоу аффиқс -ит иатәу абжыыка и абыжышәара рызчыдароуп абжыыка а ала инцәо ашьаҗақәагы, уи ацынхәрас ашьаҗа иатәу абжыыка а аанхоит.

Ас еипш тапантатәи адиалект иазчыдароу акаларақәа хдылоит ашьхарыуатәи адиалект ақынғы.¹

Ағырпштәқәа:

Инабцыгәцәа ааизыза-т – хәыжә. 14 – иыызцәа ааи-
зеит.

Иралхәа-т – хәыжә 19 – иралхәеит.

Ашәака... дагьампхьа-т – хәыжә.9 – ашәкәы да-
мыпхьеит.

Йәйлта-т – хәыжә. 11 – иааилтәеит.

Далага-т – хәыжә. 1 – далагеит.

Ах дыгәыз`әкын, дыйацәхәйа далага-т – ақс. 35 – ах
дгәааны, диацәхәуа далагеит.

Дәрынйа-т – хәыжә 1 – даарыниет.

Дыйга-т пхәысны– хәыжә 1 – пхәысс дыйгеит.

Ирфа-т – хәыжә. 1 – ирфоит.

Дәнха-т – хәыжә. 2 – даанхеит.

Дыйба-т – хәыжә. 2 – дибейт.

Ахәхә йкәылца-т – хәыжә. 1 – ахәхә йкәылцеит.

Ханасып йалыйца-т – ақс. 31 - ханасып иалеитцеит.

Дышьтацәан гыйзымхьча-т – ақс. 31 – дыцәан
изымхьчеит.

Дыца-т – Абазқыт. 27 – дцеит.

Аха иара ашьхарыуатәи адиалект ақны (аихарак хәыжәтәи ацәажәашьақны) иазгәаҭоуп бзыптәи адиалект иазчыдароу аказшьа – иамшәо абжыка а ала инцәо аорист афиниттә форма.

Абжыка а ала инцәо хәа изышьтоу ашьаҭақәа цыб-
жыкала инцәо ашьаҭақәа ирықәшәо иалагоит.

Ағырпштәқәа:

йархә-ит – хәыжә. 3 – иархәеит.

Үеймды-йт – ақс. 36 – уеймдеит.

Йаайпылы-йт – хәыжә. 23 – иааипылеит.

Үаса аайархә-ит – хәыжә. 23- ус ааиархәеит.

Йаф-т – хәыжә. 26 – иафеит... уб.иц.

¹ Асеипш икоу ағырпштәқәа зны-зынла бзыптәи адиалект ақын-
ғы иахдылоит.

Абжыыка а ала инцэо ашыаақаа ркны аахыцтэи адиалектқаа рзы (иаххэап, абжыуатэи адиалект афэ) ичыдаказшыоуп ашыаа иатэу абжыыка а-и афиниттэ аффикс -ит иатэу абжыыка и-и рыбжыара ассимиляция амоапысра, убри иабзоураны ихауеит сцеит иеипшу аформақаа.

Ас еипш икоу аагаылазаашыа рызчыдаказшыаны иаабоит ашыхарыуатэи адиалект аоцэажэашыакгы:

Афырпштэқаа:

Иха хыйцэе-йт – хэыжэ 14 – ихы хицэеит.

Ислам ала дацце-ит – хэыжэ. 15 - Ислам ала дцеит.

Аўуа илаба йаныйце-йт – хэыжэ. 3 – уи илаба ианицеит.

Йахыа пхыз збе-йт – хэыжэ.9 – иаха апхыз збеит.

Дыйбе-йт – ақс. 44 – дибейт

Қытқ даарылале-ит – хэыжэ. 15 – ақыта(к) дрылалеит (далагеит).

Абна илале-йт – ақс. 37 – абна илалеит.

Ихэе-йт – ақс. 39 – ихэеит.

Дайге-йт – хэыжэ. 11 - дааигейт.

Дынашыле-ит – ақс. 37 – дынашылеит (дыналеит).

Икале-йт – ақс. 37 – икалеит.

Фыоыцэқак абхыахе-йт – хэыжэ. 11 – фыоыцэгак бхыцит (бфакнытэ).

Асеипш икоу аформақаа ркны лассы-лассы асуффикс -ит иатэу абжыыка и (й) зынза иубартамкэа икалоит, аха уи ашыаа убартоуп ашыаа иатэу, анцэамтафэи иупыло абжыыка а е ахь аеапсахны иахыахдыло.¹ (Зны-зынла, ассимиляция иабзоураны ихауз абжыыка е инейцыхны ианырхэо ыкоуп ақсуатэи ацэажэашыакны).

Афырпштэқаа:

Акэтагы ацэт – ақс. 39 – акэтагы ацеит

Йейхэет – ақс. 39 – иейхэеит.

Дыйбэт – ақс. 37 – дибейт.

¹ Асеипш икоу аформақаа рыцэтэымзам ақсуа диалектқаагы. Шэахэ. «Ихадароу аамтатэ каларақаа».

Ауыса дашышътаз, аеаныхъча даайхъазгылѐт – аҗс.
44 – ус дшышътаз, аеанхъча дааихагылеит.
Сааҗсет – аҗс. 38 – сааҗсеит.
Йалагет – аҗс. 44 – иалагеит.
Сыдуней сѧлгет – хѧыжѧ. 23 – сыдуней салгеит
(сыҗстара салгеит).
Икьарлет – хѧыжѧ. 7 – икьалеит
Дыйзыргет – хѧыжѧ. 4 – дйзыргеит.
Иаазгет – аҗс. 37 – иаазгеит.
Даахысын, ишьхъѧа йѧқѧирс`ѧет – аҗс. 35 – дхысны,
ишьхъѧа иақѧиршѧеит.
Хѧуазашь ихьырцет – хѧыжѧ. 2 – Хѧуазашь ихь-
зырцеит.
Изыкейтцет – хѧыжѧ. 2 – изыкейтцеит.

Ассимилиация зыхтысыз аформақѧа рыварафьы
имаҗымкѧа иуҗылоит ассимилиация зыхтымсыз, иеибгоу
аформақѧагы.

Афьырҗштѧѧѧ:

Амаҗ аоныѧи́ ионашылайт – хѧыжѧ. 15 – амаҗ аоны
ионалеит.

Ахьыокгы йаоызаха-ит – хѧыжѧ. 15 – ахьыокгы
еиоызцѧахеит.

Ихѧѧ-йт – хѧыжѧ. 19, 23 – ихѧѧеит.

Ишьтарца-йт – аҗс. 37 – ишьтарцеит.

Аҗачанка иҗархѧѧ-йт – аҗс. 37 – аҗачанка иаҗархѧѧеит.

Амала аракагы, асеиҗш икоу ассимилиация
зыхтымсыз аформақѧа иахѧа ирызчыдақазшьоуп -хѧ ма -җ|а
→аа рыла инҗѧѧо акаҗарбатѧ шьѧаҗѧѧ.¹

Афьырҗштѧѧѧ:

Аҗлапчи йаа-йт – хѧыжѧ. 19 – абахъчахъчаѧ иахѧаит.

Ѡые-қѧучок аайхѧѧа-йт – хѧыжѧ. 14 – Ѡ-ѧцыск ааихѧѧ-
ааит.

Исхѧҗ|а-йт – аҗс. 39 – иаасхѧѧеит.

Дыгьызмаа-йт – аҗс. 35 – дзымааит.

Дҗ|а-йт – аҗс. 35 – дааит.

¹ Иафшѧѧ. «Ихад.аамҗ.җал.»

Шьарда ицшгá-йт – ақс. 35 – шьарда (ирацәаны) ицшааит.

Илцаá-йт – ақс. 36 - илызцааит.

Áйшыцәа ихъишы́аа-йт – ақс. 35 – аишыцәа хыишы-ааит (инирцәеит).

И́акаха-йт – хәыжә. 4 – икахаит (урт).

Далеишы́аха-йт – хәыжә. 23 – далеишы́ахаит.

Дл́ейлаха-йт – хәыжә. 11 – длеилахаит.

Уи адагъы, ашьхарыуатәи адиалект а́кны иазгәаҭоуп хъыхцәажәо афиниттә формақәа аффикс –т анырцәызуа-гъы. Абас и́коу акы-оба ҫырҭтәы азгәаҭеит хәыжәтәи ацәажәашьа́кны.

Аҫырҭтәқәа

Дце-й – хәыжә. 14 – дцеит.

«Шьарда мцаны, саашылахып» - лхәе́-й абзыл'уҭ – хәыжә. 10 – «кыр антцлак сааонашылап» - лхәеит аҭыпҭа.

Аҭсуатәи ацәажәашьа́кны ари а́калара асистематә кáзшьа амоуп, насгъы иаха ула ихгыло акакәны и́коуп. Хыхь иаахгаз аформақәа зегъы р́кны аҭыжәара рымоуп аффикс - т зымшәо а́каларақәа.

Аҫырҭтәы:

исы́жә-ит (шәахә.хыхь, ад. ...) атип аформақәа р́кны изуеит -т:

Дѓады́лцй -ақс. 33 – даадәылцит.

Ды́ңсы́й – ақс. 32 – дыңсит.

Ихъны́рхәй - ақс. 35 – ихынирхәит.

Диышьт́а атцлақәа ихъчарныс – ақс. 31 – дишьт́ит атцлақәа ихъчаразы

Мырзабақь гъыйму́й – ақс. 42 – Мырзабақь акгъы иму-ит.

Акәтагъ аа́тыцы́й – ақс. 39 – акәтагъ аа́тыцит.

Илшы́ын, илз`ө́й - ақс. 29 - илшы́ын, илжәит... уб.иц.

Ижә-т (шәахә.ад...) атип аформақәа т анырцәызуа:

Иҫы дыйган, дыйрысас – ақс. 42 – иара иахь диган, дирсасит (пату иқәицеит, сасцас дны́кәигеит).

Иааизҫыр́т – ақс. 36 – изҫыр́тит.

Хыю-таацәа лоу – аҗс. 38 – хык ахшара лоуит.

Иказшыақәа рыла дылдыр аўи шиакәыз – аҗс. 36 – иказшыақәа рыла иара шиакәыз лдырт (дылдыруеит иара шиакәыз).

Даадәылтц – аҗс. 37 – даадәылтцит.

Шьтәакгы иааныркылан, ирзыршь – аҗс. 36 – шьтәакгы аанкылан, ирзыршьит.

Дарá гымз – аҗс. 36 – дара мызит.

Аўи хәацәа идыр – аҗс. 33 – уи (арí) хәацәа идырит.

Ихәа-йт (шәахә.ад....) атип аформақәа т анырцәызуа:

Дг|а|а|хә-й – аҗс. 33 – даакахаит.

Абна сылаха-й – аҗс. 42 – абна сылахеит... уб.иц.

Ихәа-йт (шәахә.ад...) атип аформақәа ркны т анамшәо:

...аазгә-й – аҗс. 39 – аазгеит.

Уā ишьтйце-й – аҗс. 39 – уа ишьтеитцеит.

Саатйце-и – аҗс. 44 – сҗцеит.

Иңеи иҗацей аанхе-й – аҗс. 30- иңеи иҗацеи аанхеит.

Иңа пхәыс дыйзааиге-й – аҗс. 30 – иңа пхәыс дизааигеит.

Дылбәи – аҗс. 36 – дылбеит.

Аўыса ихәә-й – аҗс. 45 – ус ихәеит.

Ихәәт//ихәет (шәахә.ад....) атип аформақәа т анырцәызуа:

Рәи игә – аҗс. 32 – рәы (рахь) игеит.

Дг|аргә – аҗс. 36 – дааргеит.

Сыгыз`әымбә, с`әыгызымбе – аҗс. 36 – шәаргы сшәымбеит, шәаргы шәсымбеит.

Ауаақәа иңьаршьә – аҗс. 36 – ауаа иңьаршьеит.

йергы ифә, антгы идырфә – аҗс. 36 – иаргы ифеит, даргы (антгы) ирәеитцеит.

«Л`апк бымыума»? – хәа сейхәә – аҗс. 36 – «Ажәла бымоума»? – хәа сеихәеит (дсазцааит).

Дыхәыхәә – аҗс. 38 – дыхәхәеит.

Илымахәфә – аҗс. 40 – илымхафеит.

Усхъыччѐ... сыгыухъымыччѐ – аҗс. 43 – усхыччеит...
сыухымыччеит.

Салгѐ – аҗс. 29 – салгеит.

Йаарыйтѐ – аҗс. 35 – ирыитѐит (иаарыйтѐит)

Хадѐыкѐйтѐ – аҗс. 38 - хдѐыкѐйтѐит...¹ уб.итц. ирацѐ-
аны.

Арт аѐырпштѐкѐа ркынтѐи иубартѐоуп, аффикс т азра
аҗсуатѐи ацѐажѐашъакны иаха амѐхак шытбаау, иара уака
атып амоуп анцѐамтѐаѐы иупыло абжыка е аицыхра, ауха-
ра.

*Аҗсуатѐи ацѐажѐашъазы ичыдаказшьѐу аорист афи-
ниттѐ формаҗны аффикс -т азра иалтшѐахеит абжыка а
ала инцѐо ашьатакѐа ркны даара ичыдоу афонетикатѐ про-
цесскѐа.*

*Аффикс -т азра иахъаны абжыка а ала инцѐо
ашьатакѐа ркны ихауеит иеиуеипшым алтшѐақѐа.*

...а+ит→(...е+йт→)→йѐ//...йе

Ицейт аформа атыҗаны ихамоуп «ицйѐ, ицйе:

Зъякы рѐы дыталйѐ... иуасагы ауйт ауасақѐа
ирыларцйе – аҗс. 33 – цюуыкы рѐы днеит (дталейт)... иуаса-
гы урт руасақѐа ирылейтѐит.

Қытк аѐы дыназйе – аҗс. 33 - қытк аѐы днеит (дназе-
ит).

Ирѐйхѐйѐ – аҗс. 33 – иреихѐеит.

Дынашылйѐ – аҗс. 32 – дыюнашылейт (дыюналт).

Йара иуатагы аўака йерылыцйѐ. Йерылытцан, йара
абазар дырылалйѐ – аҗс. 33 – иара иуатагы уа иры-
лейтѐит. Ирылейтцан, абазар далалейт.

Илыс`ѐалтциѐ – аҗс. 38 – илшѐылтѐит.

Ибйѐ – аҗс. 33 – ибеит.

Ишѐазыўа иалагйѐ – аҗс. 33 – ицѐажѐо иалагеит.

Хѐацъаз дыдѐыкѐлйѐ – аҗс. 33 – Хѐацъа ддѐыкѐлеит.

¹ Асеипш икоу аформа иаразнак иашътанеиуазар уи иузақѐымтхо
иадхѐалоу аелемент (икацарбатѐ формазаргы) т акашѐара
иацѐыхъчахоит. Иаххѐап, лассы-лассы ихахауан: ихѐеит – ихѐе
«ихѐеит, ихѐеит» (иаѐшѐ. 39). Хѐарада, аыцъарагы т змам
аформагы ыкоуп.

Дыдылцй̄е – ақс. 33 – ддәылцит.
Иыызаз... йейхәй̄е – ақс. 33 – иыызаз(з)... иеихәеит.
Ауасақәа рғы ицй̄е – ақс. 33 – ауасақәа рғы (рахь)
ицеит.
Йггайт̄(й)е – ақс. 33 - иааиітеит (иітеит).

...а+ит→(...е+йт)→...й̄еа(//...йеа)

Дыйбе-йт («дибеит») аформа ахатықан иҳамоуп дыйбй̄еа.

Дынаадылц дыйбй̄еа – ақс. 33 – данаадәылц, дибеит.
Дааигй̄еа пхәысс-шьта – ақс. 33 – пхәысыс дааигеит.
Ибзахй̄еа – ақс. 33 – инхеит (инхеит-инцит).
Асабий дыдыұхй̄еа – ақс. 33 – асаби ддухеит.
Ауї йейхәй̄еа... - ақс. 33 – ус иеихәеит...
Ауї ихәй̄еа – ақс. 33 – ус ихәеит... уб.иц.

...а+ит→(...е+йт)→...е̄а(//...еа)

Дыцәе-йт аформа ахатықан иҳамоуп дыцәе̄а:

Ашьа аакатәе̄а – ақс. 33 – ашьа катәеит.
Дыйцәцәа – ақс. 31 – дицәцеит.
Дыдықәл̄еа – ақс. 31 – ддәықәлеит.
Дцәа – ақс. 31 - дцеит.
Дыцәе̄а – ақс. 31 – дыцәеит.
Йаф̄еа – ақс. 31 – иафеит.
З' мацк гакыйт̄еа – ақс. 32 – з-мацк (мацк азы) аа-
каитәеит.
Дынашыл̄еа – ақс. 32 – дныюнашылеит... уб.иц.

...а+ит→(...е+йт→)→...ей̄а:

Далге-йт «далгеит» аформа ахатықан иҳамоуп далгей̄а:

Дылгей̄а – ақс. 29 – дылгеит.
Абаоқәагы тызышьта йкарц̄ей̄а – ақс. 29 –
абаоқәагы оынны йкарцеит (аоны алырхит).

Арантәи шыта ихауеит иа(йа) аформақәагы
...а+йт→...е+ит→...ейа→иа(йа).

Ағырпштәкәа:

Шыта, икарцахазы дг|аирт|йа ртыпх́а – аҗс. 33 – ик-
арцахуаз шыта, диртеит рыпх́а.

Иақәырциа – аҗс. 29 – иақәырцеит... уб.итц.

Иазгәатәтәуп, арака иаагоу аформақәа
(ацыхәтәантәикәа) ахызгәах́таз *аицыбцәа рабиҗара*
иацанакуа ажәахәаоцәа ркны мацара шакәу. Зегы рааста
зхыцуаз урт рахытә, збызшәаҕы арт аформақәа упыло, 36
шықәса ихыцуан. Иазгәаҕоу аформақәа иара изыхәангы
мыцхәы иҗсабаратәзам.

Хыхь иаагоу ағырпштәкәа ркны имцхәны иаабойт и(й)-
гы а-гы. И – азы иаххәар ауан уи аффикс иатәуп хәа
(зтып еитагоу?), аха, а азы ахәара цәҕоуп, уи иарбанзаа-
лак цакык амоуп хәа. Ииашаны, иухәаргы ауеит, аффикс т
а-гы ацын хәа, аха уи иҕоу абиҗара рцәажәаракны
ицәырцуеит хәа агәрагара цәҕоуп.

Хҕы иаанагоит, уеизгы арака афонетикатә казшыа
змоу ахтыс хамоуп хәа.

Иазгәатәтәуп, арт аформақәа рҕы абжыка а даара
«иҕахцәаны» ишырхәо (дцея). Абри аганахыала хшыю-
зышытра азутәуп хтыск: абарт аформақәа зхы иазырхәоз
ажәахәаоык знык аформа йалагейт→йалагәа ацынхәрас
анцәамтәҕы икказа ихәеит ашьтыбжъ я: йалагәя:

Ишапшаз, ишапшаз-мацара, иу́а́та йалгәа́ – аҗс.33. –
ишыпшуаз, ишыпшуаз мацара, иуа́тәа иалгейт

Урт рыонудҗа аидхәалара ыказароуп.¹

Ишаабаз еипш, аорист афиниттә форма
ашыақәгылара аганахы ала, *ашьхарыуатәи адиалект акны*
иазгәаҕоуп афонетикатә хкқәа зегы, егырт иаанхаз аҗсуа
диалектқәа рыззегы ааизакны, ирызчыдароу, уи хәцәымо-
ашыо ихәнахәоит урт иеилаҗсоу аҗсабара шрымоу. Ашьа́та
анцәамтәҕы иахдыло абжыка а, аффикс ит авараҕы асси-

¹ Арака хшыюзышытра азутәуп ари иеипшуп ухәартә икоу аурыс
бызшәакны ихәмоу «нет!» - лассы-лассы ицәажәо ражәахәаҕы
иуахар ауеит: «неа́» хәа, иҕәҕәоу җықәсыларала.

милиация шахтысуа ала, ашьхарыуатәи адиалект аюцәажә-ашьякгы аахыцтәи аңсуа диалектқәа ирзааигәоуп, аихарак – абжыуатәи адиалект.

Уи адаггы аңсуатәи адиалект аҥны, даара амехак тбаауп ауслаут аҥны иахдыло асуффикс -т ацәызра апроцесс. Хәыжәтәи ацәажәашьякны уи уарла-шәарла ауп ишупыло. Уи чыдала аңсуатәи калароуп. Аффикс -т азра иҕыцу афонетикатә процессқәа арцысит, дара уртгы аңсуатәи ацәажәашья мацара иачыдаказьяқәоуп. Уигы уажәоуп иҕыцны ашьапы анахаз –аицбыратә абицара мацара рцәажәашьякноуп иахьяхдыло.

Ари аҕагылазаашья иабзоураны аңсуатәи ацәажәашьякны кәцарбак аформа ишьтнахыр ауеит абарт авариантқәа:

<u>Далгайт</u>	далгай	далгйәа
<u>Далгәйт</u>	далгәй	далгйе, далгйе
<u>Далгет, далгет</u>	далгә, далгә	далгәа, далгеа
<u>Далгат</u>	далга(т)	далгәйа
<u>Далгыйт</u>	далгый	далгйа
<u>Далгт</u>	далг	далгә'

(Хшыюзышьтра рзахамур иара убас имач-сачу имоапысуа афонетикатә еыпсахрақәа).

Ииасхьоу крызхьцуа аамта

Крызхьцуа мапкратәи афиниттә формаҥны ашьхарыуатәи адиалект аҕгы ихамоуп асуффикс -хьа, амала уи аффикс -ит, ианақәшәалак, аахыцтәи адиалектқәа рәеипш, аффикс иатәу абжыка а ассимиляция ахьуеит.¹

Аҕырпштәқәа:

Ат абжыюыҕакгы са ишьхьейт – хәыжә. 14 – арт ибжыхык(гы) са ишьхьейт.

Ишьқәаз, изыгы асыргыла-хьейт – хәыжә. 2 - ишьқәаз, рызеггы сыргылахьейт.

¹ Шәәхә. Тап. §46, ад.155.

Апхъала жәыхә дабаас-хъа-н, ацыхъангы «жәыхә дыбаасхт» - хәыжә. 23 – апхъа жәохә талахъан, нас еиҭа жәохә талеит.

Ацлахъча абри епш аз`әа йасхәа-хъейт. Аз`әа иабхәа-хъазари, быцá! – хәыжә. 19 – абахъахъчаю асеипш ажәа иасхәахъейт. Ажәа иабхәахъазар, бца!

Аинфиниттәи амапкратәи формақәа ркны, аахыцтәи адиалектқәа ркнеипш, аффикс -ц хәмоуп (тапантатәи адиалект ағы ирышьашәолоу аформақәа рғы асуффикс -с хдылоит).¹

Ағырпштәқәа:

Абáрт аоыцъа ейбадыран, аўаса егъейбамба-цы-зт – хәыжә. 12 – арт аоыцъа еибадыруан, амала иеибамбацызт.

Лаба дымаай-ц-қәа – аҕс. 38 – лаба даианза (дмаа-ицқәа) уб.иц.

Акәзааратә* ркынаа**

Акәзааратә ркынаа ашьақәгылара аганахъала, ашьхарыуатәи адиалект акны иҳамоуп тапантатәи адиалект акны иҳамоу аҭагылазаашъа.²

Зны-зынла ашьхарыуатәи адиалект акынгы иахдылоит ари аркынаа аарпшразы аффикс -за-п зцыло аформақәагы.

Ағырпштәқәа:

Рыюза дýз-зап, дара гымз – аҕс. 36 – роыза дыззаап, дара мыззеит.

Дышпáкаҳоз? Дыс`әшьы-зап - Псхәы, 17 – дышпáкаҳауаз? Дышәшьызаап?

¹ Шәахә. Тап. §. 46, ад.155.

* «Акәзааратә» атермин иаҳа иеигъуп хәа ипхъазаны иалаағалоит «абламбаратә» ахатыған. Аҕсышәала ари атермин аҭакы маншәалам хәа ипхъазаны. (Кь.Е.) Шәахә. Тап. §36, ад. 155-156.

** Иазгәатәтәуп, иахъатәи аҕсуа бызшәадыррағы акацарбатә формақәа ишырхыпхъазалоу (аит.аред.).

² Шәахә. Тап. §36, ад. 155-156.

Зны-знылаггы ари иашьашәалоу ацакы аарпшхар аует иаабац хцәажәарала, ацхыраагзатә кәцарба акөы («акәзаара»), ма абсолютивтә форма змоу дәәа кәцарбак , насггы акацарбақәа ацыт-ра, атыт-ра рыбзоурала.

Афырпштәқәа:

Ах раба йакөны иаацыт – хәыжә. 1 – ах раб шиакөыз аапшит (аацәырцит).

Дырпшын аўат аг|өыцкәа рәкөы-шьта йаацыт – аңс. 35 - дрыхәапшын, урт аоыцәа шракөыз еилкаахейт.

Дыўооытөысны... дәтыт – хәыжә. 15 – дуаоытөыюсаны... даатыт (дкәлейт).

§42. Акацарба аинфиниттә форма аґагылазаашьатә хәґачкәа

Акацарба аинфиниттә формақәа ркны атыт аазырпшуа хәґачкәаны иахдылоит -ахь, -ак.

-ахь иаха иахдылоит ашьхарыуатәи адиалект хәыжәтәи ацәажәашьакны.

Афырпштәқәа:

Аоадыгь ахьыказ, уа дааит – хәыжә. 23 – атыша ахьыказ, убра дааит

Акәту ахьца, дашьтацан – хәыжә. 15 – акәты ахьцоз, дашьталан...

Уа ицейт. Уа ихьцаз – хәыжә. 14 – уа ицейт. Уа иахьнеиз...

Ехьталаз...¹ - хәыжә. 14 – иахьталаз...

Ақытк афы дахьцаз, набцәагә дыйман – хәыжә. 14 – қытәк афы дахьнеиз, аоыза дийман

Йлақәа ахьтаржыз, йергьы дьтарыжт – хәыжә. 10 – илақәа ахьтаржыз, иаргьы дтаржит

Дахьчырыныз йаайт – хәыжә. 8 – дахьныруаз иааит

Ани ах-танарышәаз, ирбейт² – хәыжә. 10 – ани ахьтаршөыз, обеит

¹ Афонетикатә цсахрақәа ирыхкьаны абжьыка а, аффикс -ахь иа-цу зны-зынла аеацсахуейт е хәа, ма зынза изуейт..

² Бзыцтәи адиалект акны еипш зны-зынла иуахауейт ицшқам х.

Ачкөын дахьааиушыз, амоа... - хөыжө. 2 – ачкөын дахьааиуаз, (дааираны дахьыказ) амоа...

Атзы дахьнашылаз... - хөыжө. 2 - аоны, дахьюнашылаз...

Хахьыныкөо ауй акөын – хөыжө. 14 – хахьныкөоз, ус акөын.

Еа ахьыйзөызөо... - хөыжө. 4 – иеахьыизөзөо... уб.иц.

Ацсуатөи ацөажөашьафкны ахь цьара иахдылозаргы, акы-оба ырцштөи ркны ауп ахархөара ахьамоу. Аө.: д-ахь-цабыргыз – ацс. 43 – «дахьиашаз (дахьцабыргыз).

Хшыюзышьтра азутөуп, тапантатөи адиалект акны ас еипш икоу ахь ахала ахархөара шхамам. Уи афункциа арака инанагзоит ъа (← ка).¹

Ахь уака иахдылоит, ъа иацны, иагьяанарцшуеит ахырхартатө цакы. Ахь хдылоит иара убас ацынгылақөа ркынгы.²

Ацсуатөи адиалект акны ахөтач ақ аихарак атыптө цакы шьтнахуеит.³

Йабан, и-ақ-такыу – ацс. 35 – иахьтакыу абан.

Й-өк-с тахьзогы, г|аз өг! – ацс. 33 – иахьшөтахыу иаажөга!

Дыталеи. Д-ақ-талаз... - ацс. 33 – дталеит. Дахьталаз...

Дыг|өналах. Да-кы-г|өыналахыз... - ацс. 37 – дыюналеит, дахьюналаз...

Исахө ухьацшь йақыко, уахч'кыко-шьта – ацс. 37 – исахө ухьы ахьыкоу, уцара ахьыкоу.

Абазар дырылалйөа, дакырылалаз... - ацс. 33 – абазар(уаа) дрылалеит, дахьрылалаз...

Чара-з`өра дыу ақырзыкарцуаз... - ацс. 36 – ачара-жөра ду ахьырзыкарцоз...

Рыюза дакыкөыз ауака агөартөафы... - ацс. 36 – рөыза дахьыказ агөаратөафы...

¹ Шөахө. Тап. § 48, ад. 161-163.

² Шөахө. Тап. § 54.

³ Афонетикатө өыцсахрақөа ирыбзоураны аракагы а акынтөи ихаур ауеит ө, ма а зынза ибжьазыргы калоит.

Аз' ақайаз ахыла дыдәықәлә – аңс. 43 – азы ахьяа-из аганахьала ддәықәлеит.

Қерим дыгымцә. Дақымцаз... - аңс. 35 - Церим дым-цеит. Дахымцаз... уб.иц.

Иара уи ақ хдылоит хәыжәтәи ацәажәашьякынгы.

Ағырпштәкә:

Сақбишьтиа, исхәуша? – хәыжә.9 – сахьыбышьтуа исхәари?

Ақыт дақарылалаз... - хәыжә. 23 – ақыта дахьрыла-лаз...

Лыхәпагәа дақыко, аурдырп – хәыжә. 11 – Тыхәпагәа дахьыкоу еилукаап.

Игымнйт. Еқымнйз үуй азыхәа исшьейт – хәыжә. 21 – имнеит. Иахьымнеиз азыхәа исшьеит.

Сырба ажьы ақа-атыухыз... - хәыжә. 23 – исырба ажьы ахьтыухыз.

Агород йақцаз – хәыжә. 26 – ақалақь иахьцаз

Аәкәа ақыихьчоз... - хәыжә. 11 – аәкәа ахьыихьчоз...

Дақнашылаз, тәжәк дыкеит – хәыжә. 10 - дахьыюна-лаз, тәкәажәык дыкоуп.

Ауақәа ңсақыршььоз... - хәыжә. 8 – ауаа рыңсы ахьыршььоз...

Абнағы сақцалъз – хәыжә. 9 – абнахь сахьцалоз...

Иара цәажәааоык иғы ахь еиңш ақ-гы хдылоит.

Ағырпштәы:

Ецы з'аагара д-ахь-цаз // д-ақ-цаз, дыгьсоухам – хәыжә. 17 – Иацы заагара дахьцаз, дсоуам (дыкам)... уб.иц.

Ишаабо еиңш, ақ атыптә тагылазаашья аазырпшуа элементны ихамоуп ашьхаруатәи адиалект акны. Аңсуатәи ацәажәашьякны иара ауп ихадароу (аэлемент ахь ара уарла-шәарла ауп ишапхыло). Абри аганахь ала аңсуатәи ацәажәашья иаха тапантәи адиалект иазааигәоуп (арака ихамоуп ъа), амала ахь тапантәи адиалект акны иаха лассы-лассы иуңылоит аңсуатәи ацәажәашьякны ааста,

избанзар аелемент ъа иацланы ахырхартатә цакы аа-нарцшуеит.

Хәыжәтәи ацәажәшьақны ақ инартбаау ахархәара амоуп, аелемент ахь-гы ацәтәымны иказам, ахархәарагы цкзам. Ахәтац ахь ахархәашьяла, хәыжәтәи ацәажәшьа аахьцтәи адиалектқәа иаха ирзааигәаны игылоуп.¹

Арт аффиксқәа, аелемент -нза анрыцлалак, иеилоу аффиксқәахоит:

Афырцштәқәа:

Д-ахьынза-чоз – хәыжә. 4 – дахьынзачоз (акрахьынза-ифоз)

Д-ақынза-чацшьоз... - хәыжә. 17 – дахьанзачацшьоз...

Ў-ақынза-бзаз... - ақс. 36 – уахьынзабзаз...

Иашьяшәалоу азцааратә формақәа рқны ихамоуп а-ба-за.

Афырцштәқәа:

Ари закәи... ў-абазанашхиау, ў-абаза-гьыхъәыца? – хәыжә. 21 – ари закәыи... улахь абанзеиқәу, ариақара узырхәыцуеи?

Ари а-ба-за-бзио?! – хәыжә. 26 – ари иабанзабзиоу?

Ў-аба-за-‘хьа‘хәу? – хәыжә. 23 – уабанзагәгәоу?

Азцааратә цакы (иаба?) уақагы, егырт адиалектқәа рқнеицш, иаарцшуп аелемент а-ба абзоурала.

Аамтатә тагылазаашьятә цакы, егырт ақсуа диалектқәа рқнеицш, иаарцшуп аелемент ан-(→ын→н) абзоурала.

Афырцштәқәа:

Бзиабара анхамаз аан – хәыжә. 9 – абзиабара анхамаз (аан).

И-ан-хъәлә... - ақс. 35 – ианхәла...

Ихьяцшьқәа ан-ыйба... - хәыжә. 4 – ихьы аниба...

Аўыт ен-ыстахъў... - ақс. 35 – урт аныстаху

Сы-н-псыраак... - ақс. 32 – санцслакь...

Д-ык-аай... - хәыжә. 2 – данааи...

«Сызг!г!» - н-ыйхәа... - ақс. 33 – «исзааг!» - анихәа...

Аўи н-ыйдыр... - хәыжә. 4 – уи анидыр...

¹ ақ рыцәтәымзам аахьцтәи цәажәшьақәагы.

Цъара и-н-та... - хэыжә.4 – цъара иантәа...¹

Атагылазаашья аарпшразы хэыжәтәи ацәажәашья-кны, егырт аңсуа диалектқәа зегы ркны еиңш, ахархәара амоуп аелемент -ш.²

Ағырпштәкәа:

Дышыйгоз – хэыжә. 4 – дшигоз.

И-ш-ыйхәаз еиңшны – хэыжә. 10 – ишихәаз еиңш.

Агәара ды-ш-аакыдгылара, иахә! – хэыжә. 9 – агәара дшаадгылаша иахә!

Аңсуатәи ацәажәашья арака егырт аңсуа диалектқәеи ацәажәашьякәеи излареиңшым убри ауп, аелемент ш аңхья игылоуп абжыйка а абасала ара иҳамоуп -аш.³ егырт атыңи аамтәи хзырбо аелементқәа ркны еиңш (иеиғшәырпшы: -ахь; -ақ; -ан).

Ағырпштәкәа:

Ахарбыз с-ашалаңшаз... - аңс. 39 – акырпыжә сшалаңшуаз...

Мышкы, азы чкәын игайаз ағы аш-еыйзәызәоз... - аңс. 43 – мышкы (зны), акәарағы иешыизәызәоз...

Ақыт аш-ықәтәаз – аңс. 41 – ақыта шықәтәаз.

Д-аш-цүз... - аңс. 41 – дышцоз...

Аз' аш-ылз' әўз... - аңс. 43 – азы шылжәуаз...

Аўыса д-ашы-шьтаз... - аңс. 44 - ус дшышьтаз...

Аўандыр й-аш-цахәаз... - аңс. 44 – ауардын ишцахәаз...

Ў-аш-ақәтәо, ўаакаҳу-ша-шьта уашьуашт – аңс. – ушақәтәоу, уақәаны уашьуеит

¹ Псхәйтәи хәжәхәәцәа рузәк иажәхәәғы инеиңынкыланы иҳахауан ақатарба «ацәара» иазынархоу абарт аформақәа: даң-нацәа – 13 – «даныцәа», даннацәараак – 13 – «даныцәалак», дара ннацәа – 16 – «дара ныцәа», йаннацәа – 17 – «ианыцәа». Ари ажәхәәао ибызшәағы иахдылеит иара убас: аз'анңыйз'ә- 13 – азы аныижә...

² Бзыптәи адиалект акны иазгәаҕоуп с`(->з`).

³ Абжыйка а зцу ари аффикс хдылоит аахыцтәи адиалектқәа ркынгы, аихарак бзыптәи адиалект акны.

Г|а|п|ны г|ан й|а|б|е акөтагы аш-аанацаз... - аҗс. 39 – аапынразы иаабейт акөтагы шацаз.

Д-ашы-мцхөаз... - аҗс. 40 - дышмыцхөабыз...

Агәәҗи йақәтәо йахә:¹ ари ацә д-аш-ааслара – аҗс. 41 – агәәҗи иақәтәоу иахә: ари ацә дааслааит.

Азаҗи й-еш-карцыуз... - аҗс. 41 – азахьы ишкарцоз...

Й-ешы-ныкәуз, цьарә иаанәас – аҗс. 38 – ишныкәоз, цьара иаанәаст.

Д-аш-ыймаз... - аҗс. 36 – дышимаз...

Д-аш-ыцәаз... - аҗс. 32 – дшыцәаз...

Д-аш-ызгуз... - аҗс. 37 – дшызгоз.

Аүй аш-ылхөуз... - аҗс. 37 – ус шылхөоз...

Й-еш-цуз... - аҗс. 37 – ишцоз.

Азцааратә формақәа рәгы иара убас икоуп.

Аҗырпштәкәа:

Й-ашпә-ури – аҗс. 33 – ишпәаури?

И-ашпа-ку? – аҗс. 37 – ишпыкәу?

Й-ашпа-еыпсахшьуша? – аҗс. 36 – хәҗсы шпәхшьо?

Аҗсуатәи ацәәжәашьяәгы иалшоит ш амацара хдылар.

Аҗырпштәкәа:

И-ш-цуз мацара – аҗс. 37 – ишцоз мацара.

Аүй акуп аүйс шыко – аҗс. 33 – ус ауп аус шыкоу.

И-ш-ааигаз аүй акәын – аҗс. 37 – ишааиз ус ауп.

И-ш-ыйцырыхьчуз... - аҗс. 38 - ишырыхьчоз... уб.итц.

Аха аракагы аханатә ихамаз аш акәын ухәартә икоуп, нас абжыка ызит фонетика мола, егырт әелементқәа ахь, ак, ан ркны еипш.²

Хәәанагарала, аҗсуатәи ацәәжәашьякны ихамоуп иа-ха ижәйтәтәиу аҗагылазаашья (аффикс -аш акны абжыка а аказаара).

Егырт аҗсуа диалектқәа реипш, ашьхарыуатәи адиалект акынгы, иеиуеипшыматагылазаашьятә аффиксқәа

¹ Асеипш икоу аҗырпштәкәа ркны е хәуит а акынтәи -й авараҗы ассимиляция иабзоураны.

² Иаәшәырпшы аракагы, хыхь иаагоу аҗырпштәкәа.

рцакы ныкөызго ахөтачкөа жөпакы суффикс хасаблагы иахдылоит:

Афырпштөкөа:

шөа(афс.-шьөа):

Аўыт ўаашөыок иўаам-шөа, ибан, «ат с`өоумзари такө дыдыушөа дагыймоуазма?» – хөыжө. 21 – урт уаашө-ык (иказ) иуаамшөа ибан, «арт шөакөымкөа мачк дыдушөа димоуази?»

Аўайа дашьаз-шьөа – афс. 42 – ахьта дашьызшөа...

өпш:

Аўырт ирфо-өпш быжьба сфон – хөыжө. 2 – урт ирфо акара быжьба сфоит.

нчик:

сәайа-нчик... (←сайўа-нчик) – хөыжө. 2 – сааиаанза...

маца(ра):

Аөы-бзиақөа дрықөтөу-мацара ихьацара ицаҳи (и)цаҳө ихьыйцале – афс. 43 – аө бзиақөа дрықөтөө мацара ихацара иаҳа-иаҳа ихөигалеит (ишьтихит).

Дразө-маца дыдыухөит – хөыжө. 2 – дшыраазоз, дду-хөит.

Изышьтара (иаөшө. тап. – ишьтара; аахьцтөи адиалекткөа рөы : ижьтө, ишьтө.)

Ухабәр рхөө-изышьтара карцани исааўан, аўарса сагьызааөмызт – хөыжө. 11 – узбахө рхөө исаҳауөижьтөи краацуөит, аха сзааиуамызт... уб.иц.

§43. Акацарба аркынаақөа

Ахьыпшратө ркынаа. Ашьхарыуатөи адиалект аоцөа-жөашьак ркны ахьырпшратө ркынаа аффикс хасабла ахархөара амоуп аффикс -ри. Астатикатө кацарбақөөи ииасхьоу аамта ашьазақөа ркынтөи ишьақөгыло адинамикатө кацарбақөөи ркны ихөмоуп асуффикс -за-ри. Ари - за-ри зцу акаларақөа өгырт аамтатө формақөа ирзынархоу ахьыпшратө ркынаа аарпшразы рхы иадырхөөит.¹

¹ Аамта асуффиксацияқөа ирыхтысуа афонетикатө өыпсахрақөа арака ҳарзаатгылазом. Шөахө. §41.

Ахьыпшра ацакы аазырпшуа -зари акынгы аелемент -ри ауп.

Ар ацла уакымсын! Уакыс-ри икахаушт – хэыжэ. 4 – ар’ ацла уакымсын! Уакысыр икахауеит.

Аеы аагычны аауга-ри, сыуцны йауейт – лхэеит – хэыжэ. 12 – аеы гычны иааугар, суыццар ауеит –лхэеит.

Даауы-ри уишып – хэыжэ. 15 – даауысыр, уишыуеит.

Бара быцэыя-ри, сара сыхахэаа льялхап – хэыжэ. 23 – бара бцэуалар, сара смахэы татахап.

Ажы рфа-ри, абаа ауртоит – хэыжэ. 15 – ажы рфар (анырфалак), абаа(кэа) уртоит.

Ани аблым сшэа-ри, ари аблым схаштейт.

Дыз`эба-ри, дыз`эдырушт – хэыжэ. 2 – дыжэбар, дыжэдыруеит.

Бзиараны исзыйхаз быдыр-ри... - хэыжэ. 15 – абзиара исзыкаитцоз бдыыр...

Уаз`эы саба иеы хцари, иааймухуша, уи оп... - хэыжэ. 15 – уажэы саб иеы хцар, имыхуша уи ауп...

Уасак аасыута-ри, уари саре хуасакае еикарахушт – ацс. 45 – уасак сыутар, уареи сареи хуасакае еикарахоит.

Унацшы-ри, иубауашт – ацс. 37 – унацшыр, иубоит.

Ауи илэуцу-мацара дыурчала-ри, уысхан сыразхушт ацс. 43 – уи илэуцо (акры) мацара дурчалар, ускан сразхоит (сузыразхоит).

Уара ыызашта ухадэыкэла-ри, йахгэацо – ацс. 36 – уара ыызас ухадныкэар, хгэацхоит.

Уаро ухаца-за-ри, са сыпхэысуп – хэыжэ. 14 – уара ухацазар, са сыпхэысуп.

Аууи акум-за-ри, хайаайшан – ацс. 37 – уи акэымзар, хиааиуан.

Ис`этахы-за-ри... ис`эыстап – ацс. 35 – ишэтахызар, ишэыстап.

Аууи акум-за-ри, азэгы айыса даашта с`эахшыцакэа ирыс`эымтан! - ацс. 37 – уи акэымзар, азэ ус дааит хэа, шэахэшыцае рышэымтан!

Ари аблаа ласи имаауа-за-ри, сыцеасысп – хэыжэ. 23 – ари агэылшыап лассы имаауазар, сацеап (мачк).

Шьта, иусымта-за-ри, унй асавёт – ақс. 33 – шьта, ианусымта, уца асовет (ахь).

«Из`эы-за-ри» - лхэан дацша́-мацара илымахъа́фē – ақс. 40 – «ижэызар» хэа игэалто мацара иламхафеит.

Цабырг иу́асхэа-за-ри, анахьыт ажьы игьыруам – хэыжэ. 23 – аиаша уасхэазар, анахь (ант) акэац роуам.

Уигьы цабыргхо-за-ри, абигьы цабыргхара атахуп – хэыжэ. 21 – уигьы цабыргхозар, аригьы цабыргхароуп.

«Аз`эа йасхэахьейт». «Аз`эа иабхэахьа-за-ри, быца́ – хэыжэ. 19 – ажэа истахьейт. Ажэа ибтахьазар, бца!

Иутахьи шьта, иузысымха гьыкам йаахэа! – исызыухуша-за-ри, с`эыюыцьагьы сымахэқэа ау́й акэуп... - ақс. 37 – иутахуи, иузыкасымцо егыкам, ихэа! – исзыкоуцозар, сымахэгьы шэюыцьагьы уи ауп... уб.иц.

Иара убри ахьыцшратэ ркынаа аформақэа хдылоит ашьхарыуатэи адиялект афы ахэтач -гы(«ц») рыцны, амала иазгэататэуп абри аан ахьыцшрарбага аффикс ашьтыбжь и шацым.

Афырпштэқэа:

Иаба ды́кахым-за-ргьы, ақа́ дыкē – ақс. 35 – иаб дыкамзаргы, ақа дыкоуп.

Аз`эқэа аау́йта-р-гы, имыумхын! – хэыжэ. 15 – ажэқэа (арахэ) уитар, имумхын!

Иныз`э дыцсыза-р-гы, иныз`э дысоухп – хэыжэ. 23 – адауы дыцсызаргы, адауы дсоуп (аэазэы).

Сқа дыушьа́-за-р-гы, пхэысны сыгыузы́каларым – хэыжэ. 23 – сқа душьызар, пхэысыс сузыкалом (супхэысхом).

Сыушьаза-р-гы, уи епш уус гьыкастцам – хэыжэ. 8 – сушьуазаргы, уи еипш (и́коу) аус кастцом.

Бзиа дыббуза-р-гы, ихер гьыбхарбарым – ақс. 36 – бзиа дыббазаргы, ихаир бхарбарым.

Ана-ара Хэыжэы абыргцэа рцэажэашьяафы ахьыцшратэ ркынаа аффикс -р(-за-р) амацара хдылоит, аахытцтэи ақсуа диалектқэа рыкнейцш.

Сарá кьафла сча-р, усхъэарып – хэыжэ. 15 – сара иб-зианы (кьарла) счар, усхэарып.

Хэзакэу́, хантыужьла-р, уурдрып – хэыжэ. 14 - хатужьыр, хэзустоу удырп

«Рахэы» хэа ўаай-за-р... - хэыжэ. 14 – арахэ рзы уаа-изар... уб.иц.

Иахьатыпу цьара иазгэахтахан, абри ахьыпшратэ ркынаа аформеи амасдари икалаша аинфиниттэ формеи еидхэалазароуп хэа.¹ Урт зегы рышьақэгыларакны иры-моуп асуффикс -ра. Абжьыка а аеапсахыр ауеит ы хэа (ры хэуеит).

Тапантатэи адиалект акны ахэтач -гы зцу ахьыпшратэ ркынаа аформакны р ашьтахь икоу абжьыка ы, шамахамзар, инхоит. Ғырпштэыс иаагозар, иухэа-ры-гы «иухэаргы». Зны-зынла тапантатэи адиалект акны ари ы (аихарак ақэыгэғэара змоу абжьыка ы) ахатыпан ихамоуп и, ағырпш. урба-ригы «урбаргы» уб. иц.²

Икэгылоит азцаара, ахьпшратэ ркынаа акалара шыатас иамазар амасдари, икалаша аамта аинфиниттэ формеи, аракагы ихамазар ахэтазтгы асуффикс -ра, изакэызеи, егырт аңсуа диалектқэа иреипшымкэа, ашьхаруатэи адиалект ахьпшратэ формағы иахдыло и?

Иахэтоуп ара иахгэалахаршэар тапантатэи адиалект ағы иахдыло иашьашэалоу афақт (урба-ригы). Уакагы иалкаау атың ағы и хэуит ахьпшратэ ркынааағы. Аха иазгэататэуп, тапантатэи адиалект ахьыпшратэ формағы и анхауа, уи ахэтач -гы анацло шакэу, ашьхарыуатэи адиалект акны акэзар, уи иара убри ахэтач -гы зцу аформақэа рғы иказам.

Тапантатэи адиалект акны ихамоу и афонетикатэ кэзшыа змоу калароуп ухэартэ икоуп. Ашьтыбжь ы ипцқоу ацыбжьыка гь аварағы и ашка ииасуеит.³

Ашьхаруатэи адиалект акынгы, ахьпшратэ ркынаа ашьақэгылараан ахархэара змоу аффикс и ашьтахь икалаз акакэны иахэапштэуп, икалоит аракагы афонетикатэ

¹ Шэахэ. Тап. §46, ад. 151-153; аракагы, §41.

² Шэахэ. Тап. §49, ад. 167-168.

³ Иағшэырпшы арака §14.

еейткрақәа ирыхкааны ахәтач -гы ақынтәи ацыбжыка гь ацәызра иҳанатазар и(←йы).

Тапантәи адиалект аҕны ахыпшратә ркынаа егырт аффиксқәагы (-ры-қәын, ры-қәыны-з, ... за-қәын, ры-кәын...; з-тын, тын...) шьтнахуеит.¹ Урт ашьхаруатәи адиалект аҕны иахпылазом.² Уи аганахьала ашьхаруатәи адиалект ацәажәашьақәа аахыцтәи аҕсуа диалектқәа ирышьашәлоуп.

Азкратә-хьпшратә ркынаа

Азкратә-хьпшратә хәа изышьтоу аркынаа ашьақәгыларә аганахь ала ашьхаруатәи адиалект ацәажәашьақәгы ишьтырхуеит тапантәи адиалект аҕны иҳаму аффиксқәа: -р-ныс, ныс:

Аеырпштәкәа:

Иешьа дыйпыла-р-ныс, дцейт – хәыжә. 8 – иашьа дидыларц дцейт

Ўохжәы сызўызәйз, хьацарани иуло, сыурба-р-ныс, акәып – хәыжә. 11 – уажәы сзузааиз, хацарас иулоу сурбарц азы ауп.

Дафа-р-ныс илзаайан – хәыжә. 2 – дафарц илзааит

Рабцарқәа сцәахып ашьра камза-р-ныс – хәыжә. 11 – рабцарқәа сцәахып ашаошьра камларазы

йейхәа аҕыйхын, дыйшьы-р-ныс дыналага... - хәыжә. 2 – иахәа ааҕыхны дидыырц даналага...

Хоҕьа мышкы абазар дца-р-ныс дыдықәлан... - аҕс. 33 – Хоҕьа мышкы абазар ахь дцарц ддәықәлан...

Сгәй унышьәынтрақә ськәаха-р-ныс – аҕс. 35 – сааит унышьәынтрақә скәахарц

Аҕсыршьа-ныс, йаайәасыт – хәыжә. 10 – рыпсы ршьаразы иаанәасит

¹ Шәахә. Тап. §49.

² Зны ҳаицәажәараан Абзақт ақыта иатәыз ажәақәао ихы иаирхәеит аформа «ибыгәы-за-қәын» - «ибызар...», ари тапантәи адиалект иатәышьтраны ҳахәапшуеит. Убасцәкьа зны Псхәгы иахпылеит: Снеирьқәыр сыпхәыс иласхәози - Псхәы, 1 – «снеир, сыпхәыс иласхәози?».

Бна аарга-ныс, ицат – хэыжэ. 26 – Амёы ааргарц, ице-ит

Көижэ ипа́ курман гайга-нс дыцат – Абазақт 23 – Көижэ ипа акөырбан (азатө) аигарацы дцеит... үб.иц.

Аахыцтөи адиалекткөа ркны ас еипш икоу акаларакөа ркны ихамоуп -р-цы // -ра-цы (бзыц.: -р-ц`ы, -ра-ц`ы).

Иаагоу аформа ахатөы цаки акалашьей рыла ажөйтө-төи ақыртүа бызшөа атагылазаашьатө падеж акны игылоу амасдар аформа иеипшүп: «даждыа церад церили» [ақыртүа нбанкөа ацсуа нбанкөа рыла иаарцшүп. Аиҕагао].

Ацсуа бызшөаөы ахыыпшратө ркынааи амасдари иеипшү аформа шрымаз ханазхөыцпак, хыхь иазгөахҕаз акаларакөа реидхөалара агөра хнаргоит.

Амала, арака иеилкаатөуп, излеизазеи цьарак аф-фикскөа –р, -н, -с.

Ашьхарыуатөи адиалект аөы ари аформа даеакала аарцшышьагы хдылеит. Иара үбри ахыыпшратө форма (ма амасдар) хөыжөтөи ацөажөашьаөы иацлоит атагылазаашьатө аффикс –ны, ацсуатөи ацөажөашьаөы –шьта.

Аөырпшы:

Лара лыпыцкөа лырыца-ра-ны Йенцьыг дцейт – хөыжэ. 23 – Лара лхапыцкөа лырцарырц азы Йенцьыг дцеит.

Ани дцейт иөы игьычы-ра-ны – хөыжэ. 12 – Ани дцеит иөы игьычырц.

Чара-з`өраөы унас`өа аүйөпш карце: «ачараз`ө неилгараак, Башья`хөыжь чара-з`өра ззыкарцуаз, рыуа азөы пхөыс-шьта дыйзааргара-шьта» - ацс. 36 –ачара-жөраөы убыс ирызбеит: «ачара-жөра анеилгалак, ачара-жөра ззыкарцоз Башьяхөыжь пхөыс дизааргарцы.

Иргөыгө дрыцдөыкөла-ра-шьта - ацс. 36 – иргөыгит дрыцдөыкөларц.

Ұысхьан сабый длоў-ра-шьта дыкан – ацс. 43 – ускан асаби длоураны (длоурцы) дыкан.

Иазгөататөуп, үбарт акаларакөа: -ра-и атагылазаашьатө аффикси еиццаны (иалкааны, -ра -ны) аахыцтөи адиалекткөа рыөгы ишахпыло.

Ацсуатәи ацәажәашьяәы иашьашәалоу ацакы зны-
затцәык иаарцшхеит аффикс -ны амацарала.

Аөырпштәкәә:

Ар ааталашьта ақыт рыфаны-хәә йанаарыкәсаз, йа-
ра... хьацара дьү йлашьта ар дырыңагылашьта данреис-
раак ар иргөйгаў рызыкәмцүшьта ихьынхәйхан – ацс. 35 –
ар ааталаны ақыта рфарц ианрыжәлоз, иара... ахацара ду
иланы, дырәагыланы данрабашьялак, ар рыгәтакы рзык-
амцакәан рышьтахька ихынхәуан.

Арака ишаабо еипш, ашьхарыуатәи адиалект ацәажә-
ашьякәә рәы иахдылазом аахьцтәи ацсуа диалекткәә ркны
ихәмоу -цы -(р -цы) асуффикс, тапантатәи асуффикскәә – р
-ныс, -ныс роуп арака иахдыло, аха үрт ирыцәтәымзам аа-
хьцтәи адиалекткәагы арт аформакәә рзы, параллелла
ирымоу акаларакәә.

Ихәатәуп иара убас, ашьтынгыла «-зы» иаа-
нарцшыргы шауа хазлацәажәо аформа ацакы, егырт
ацсуа диалекткәә (чыдала, аахьцтәи адиалекткәә) реипш.

Аөырпштәы:

Иңа дыйшьыхт-хәә аўаакәә ауи ирымхәә-ра-зы, сара
еысшьыхып – хәыжә. 23 – иңа дишьит хәә аўаа үи рымхәә-
разы, сара оеысшьып

Ашьхарыуатәи адиалект акны мыцхәы иеилапсоуп аз-
кратә-хьыпшратә ркынаа аформакәә. Цсхәйтәи ашьха-
рыуаа ражәахәәы иазгәаҗоуп хыхь иаагоу афакткәә зегы
ркны (иара убас үажәтәи аамта аинфиниттә формакны)
асуффикс -с шьтызхуа акаларакәә, үрт акаларакәә ркны -с
иапсахуеит -н.

Аөырпштәкәә:

Ныкәарә ица-рыс рыгә итаркт - Цсхә. 10– ныкәара
ицаразы ргәы итаркит

Дыйшьы-ры-с рцейт - Цсхә. 10 – дишьрацы дцеит.

Дырзаайт илфос - Цсхә. 11 – дырзаайт илфарц.

Сомкапика изыңшаа-үас ицейт - Цсхә. 11 – Сомкапика
дрыпшаарц ицеит.

Дцейт аз`әкәә лырхәас (←лырхәўс) абна – дцеит аб-
нака ажәкәә лырхәырц азы.

Иара уака иахдылоит с ашытынгыла «азы» зцыз ашытаафгы:

Ехья икәцейт ныкәарá ица-ра-зы-с - Цсхә. 15 – иахья икәцүеит ныкәара ицарц азы.

Уса игәытыйкт дыйшь-ра-зы-с - Цсхә. 9 – игәы итеикит дишьырц.

Ашьхарыуатәи адиалект акны иахдыло арт афырпштәкәа шыатас икацаны абас еипш икоу алкаа кацазар аүеит: ашьхаруатәи тапантатәи адиалекткәа ркны ахархәара змоу азкратә-хыпшратә ркынаа аа-зырпшуа иеилоу асуффикс -ныс шыакәгылоуп иеипшу афункциакәа змоу аэлементкәа рыла. Урт аффикскәа н, с иаадырпшуеит атагылазаашья (аеитакра).

Икалоит иара убас аахыцтәи адиалекткәа ркны ихамоу асуффикс -рцы аэлемент ц (бзып. ц) хыхь зызбахә ххәаз асуффикс -с иафонетикатә вариантызаргы.¹

Азоужьратә ркынаа (акониунктив)

Аахыцтәи адиалекткәа ркны азоужьратә ркынаа аф-фиксс иамоуп – аа-йт←*г|а-йт (астатикатә кацарбақәа ркны – заайт), тапантатәи адиалект акны -р-г|а-(й)д//р-г|а-(й)т (астатикатә кацарбақәа ркны -за-р-г|а(й)д). Аахыцтәи адиалекткәа ркны ихамоу -ит, иара убас тапантатәи адиалект акны -(и)д иаадыруа финиттә аффикскәоуп.

Ашьхарыуатәи ацәажәашьякәа ркны ахархәара амоуп, тапантатәи акны еипш, -р-аайт←-р-гайт (астатикатә кацарбақәа ркны -за-раа-йт).

Афырпштәкәа:

Сырфа-р-аайт! – аҗс. 37 – сырфаайт

Ифа́-ра́йт! – хәыжә. 5 – ифааит!

Иаас`әархәа-р-аай² - аҗс. 36 – ишәархәааит!

... Ёыорангы акәза-раайт – хәыжә.14 – еаоралагы акәзааит.

¹ Инартбааны абри азцаара иазкны шәахә. «Азкратә-хыпшратә ркынаа ашыакәгылара аҗсуа диалекткәа ркны». Ибериа-кавказтәи абызшәадырра, II ат., .1948 ш.

² Аҗсуатәи ацәажәашьякны, хыхь ишазгәахтахоу еипш, зны-зынла т зынза иуахазом (шәахә. §44).

Ари иеилоу аффикс -р-аа икалаша аамта (аинфиниттэ форма) иадхэалоуп үхэартэ икоуп. Хшыюзышьтра азутэуп, үи аганахь ала, хьызхэала ашьхарыүатэи адиалект акны, икалаша аинфиниттэ формаакны -ра аварафэи иеилоу -р-аа ахьхамоу.

Хэыжэтэи ацэажэашьякны, аахьцтэи адиалекткэа реипш иазгэатоу аформа лассы-лассы -р адагы иахдылоит.

Аеырпштэкеа:

Абзи́аро убаа́йт – хэыжэ. 8 – абзиара убааит!

Дыцаа́йт-шьаны, ўаа дылатаа́йт! – хэыжэ. 8 – дцаны уа дылатэааит!

Иаашы́ло, даашылаа́йт! – хэыжэ. 8 – ионало, дыона-лааит!

Абзи́ара быма-заа́йт! – хэыжэ. 8 – абзиара бымазааит!

Ўару́ улыгажэу́п, аўас угылазаа́йт – хэыжэ. 11 – уара улыгажэу́п, ус угылаз!

Иазгэатэу́п иара у́бас, хэыжэтэи ацэажэашьякны икалаша аинфиниттэ форма аффикс хасабла ахархэара шаиуа иара у́бри -аа(←*г|а).¹

Астатикатэ ка́царба́кэа азоужьратэ ркынаа ашьақэыргыла-раан ишьтырхуеит аффиксқэа за-раа́йт, -заа́йт рыварафэи иара у́бас -заазт:

Уй ашықэсык а́фэи ақыт́ йаарны́хушазгы́, рахэ́ынгы́ а́кэзаазт, еыюракгы́ а́кэзараа́йт, аўу́и иззегы́ Аслан ақыт́ иры́йтейт – хэыжэ. 14 – үи ашықэс азы ақыта инырхуаз, рахэыла а́кэзааит, еаорала а́кэзааит, (урт) зегы́ Аслан ақыта ири́теит.

Фразак аону́цқа цакык рыманы иуа́хар а́уеит а́кэзаазт,² иара у́бас а́кэзараа́йт.

Адцаратэ ркынаа

Адцаратэ ркынаа мапкратэи аформа шыақэгылоит егырт апсуа диалекткэа ркны еипш.¹

¹ Шөахө. арақа, §41.

² Иафшөырпшы адцаратэ ркынаа арақагы, хыхыгы.

Ағырпштөкәә:

Ажыгы з`эны ига! – аңс. 35 – акәәцгы (ажыгы) жэны,
ига!

Из`эы! – аңс. 40 – ижэы!

Аеныхьча ихәатәа з`эула! – аңс. 44 – аенхьча
иихәо кәшәцала (жәула)!

Шыла напык аасыт! – хәыжә. 1 – напык ашыла сыт!

Даасроу!² – хәыжә. 10 – даасыт дсымаз! үб.иц.

Астатикатә кәцарбақәә адцаратә ркынаакны арака-
гы ашыта аффикс -з азчыдароуп (астатикатә кәцарбақәә
рсуффикс -за акынтәи ихәузар (?).

Ағырпштөкәә:

Арака ўаанха, утәаз, умцысын! – аңс. 36 – ара указ,
утәаз, умцысын!

Утәаз тынчта! – аңс. 36 – тынч утәаз!

Ари алыцгы ўара уақтәаз! – аңс. 36 – ари арашыгы
уара уақәтәаз!

Уцабыргыз! – хәыжә. 18 – уиашаз, уцабыргыз!

Иашьашәалоу аформақәә рәы, тапантәтәи адиалект
акнеицш, т-гы ацны ихцылоит.

Ағырпштөкәә:

Саният дәуришьтит. «Быцсы быбзахә, адуниа бықәыз-
т!» - хәыжә.8 – Саният доурышьтит: «быцсы, быбзахә, аду-
неи бықәыз!»

Амапкратә-адцаратә формақәә рәы, аахьцтәи адиа-
лектқәә иреицшны, ацыхәтәаны еснагь аффикс -н хәхәуан.

Ағырпштөкәә:

Унасишьта-м-ла-н! – хәыжә. 2 – усышьтамлан!

Ашә аб-мырты-н! – хәыжә. 2 – ашә абмыртын!

¹ Шәәхә. «Аицаратә категория аңсуа бызшәакны». Енимкис мо-
амбе, ат. XII, 1942 ш. «Ихадароу аамтәқәә рышьәкәгыларә иазк-
ны», Енимкис моамбе, ат. II, 2, 1938.

² Ари акацарба аркацаратә (акаузатив) формақынгы
ишьтнахуеит адцаратә ркынаа, аха ахағырбагақәә аанхоит иб-
жымшәәкәә. Ағыр.: «махеагы йәўоў, абыгыгы әўоў – хәыжә. 21
– амахеагы умаз, абыгыгы умаз».

Аўасá имыумхың, аз`эқәа аауи́таргыы имыумхы-н! – хәыжә. 15 – ауаса имумхың, ажәқәа уи́таргыы, имумхын!
Аеггы сыумта-н! – аҗс. 42 – аеггы сыумтан! уб.иц.

Агәаҗхаратә ркыынаа.

Агәаҗхаратә ркыынаа аффиқс җасабла, егырт аҗсуа диалектқәа реипш, аракагы ахархәара амоуп -нда.

Ағырпштәқәа:

Ари х`хазен ўожә` аҗхәалагы дыҗсы-нда – хәыжә. 20
– ари хәихабы уажәы аҗхәагы дыҗсында!

Аха уи, тапантатәи адиалект акны еипш, аракагы аффиқс-цыла -ра аҗны иупылоит; нда-ра.¹

Җарá хәумбакәа ўаба дахыыко удыры-нда-ра! – хәыжә.
14 – җара хәумбакәа уаб дахыыкоу удырында!

§44. Аҗаҗарба мапкратәи аформақәа

Аҗаҗарба мапкратәи аформа шыәқезыргыло аффиқс м- ашьхарыуатәи адиалект акынгы зеипшла хархәашьас иамоу, егырт аҗсуа диалектқәа ркны хархәашьас иамоу ауп:² астатикатә җаҗарбақәа афиниттә формаҗны еипш, аинфиниттә формаҗынгы уи суффиқс җасабла иаҗдылоит, уажәтәи аамтаҗны (астатикатә форма) уи анаҗлалакь, аҗаҗарба ашьаҗа аамтарбагатә аффиқс аҗыршәоит.

Ағырпштәқәа:

Уажәтәи аамта

...Анахыт ажәқәа игыреипшы-м – хәыжә. 23 – егырт ажәқәа иагыреипшым.

Сыгыбзахы-м – хәыжә. 2 - сагыбзам (сыҗсы там)

Дыгыка-м – хәыжә. 14 – дагыкам (дыкам)

Бах, акгы гыстахы-м – аҗс. 42 – җах, акгы стахым

Сара истәы-м, гысфу-м – аҗс. 43 – сара истәым, сфом.

¹ Шәәхә. Тап. 39, ад. 174.

² Убри иазкны шәәхә. Тап. §34, ад. 157-161.

Ииасхьюу еилкаам

Аурт таацѳа гырымамм-зт – хѳыжѳ. 4 – урт хшара (таацѳа) рымамызт

Аеныхъча дыгыѳка-мыз¹ - аѳс. 35 – аенхъча дыкамызт

Адинамикатѳ кацарбаѳа ркны егырт аѳсуа диалектѳа ркны икоу аѳагылазашьюуп икоу аракагы, иеиуеиѳшым аамѳатѳ формаѳа ркынгы.²

Аѳырѳштеѳа:

Уажѳтѳи аамта

Сыбзыѳазо-м – хѳыжѳ. 12 – сыбзыѳазом

Иѳысто-ѳо-м – хѳыжѳ. 23 – иустом

Моп, икало-м – хѳыжѳ. 23 – мап, икалом

Иара ѳаѳето жакъа хыхъѳыцк раѳа гыназ-у-м – аѳс. 37
- иара иаѳѳтѳоу жакъа хѳыцк дагыѳиѳам (аиѳа дназом)

Сагыт-у-м – аѳс. 33 – стѳом (сагытѳом)

Икалаша еилкаам*

ѳожѳа егыѳауша-м – хѳыжѳ. 9 – уажѳы егыѳаушам

Дысмоѳукѳа гыѳѳаша-м – аѳс. 37 – дысмоур калом (калашам)

ѳари сарѳ хагыызцуша-*м* – аѳс. 37 – уарѳи сарѳи хазцом

Исѳѳо икасым-цуша, - агыѳкам – ѳсѳѳѳы 20 – исѳѳо (исѳѳоалакгы) исзыѳкамѳо егыѳкам

Икалаша еилкаау*

ѳѳѳѳсны сыгыѳузыѳкала-ры-м – хѳыжѳ. 7 – ѳѳѳѳсыс сыузыѳкаларым

Уѳѳѳа хара игъѳаух-ры-м – аѳс. 33 – ууѳѳѳа хара иѳаурым

¹ Ауслуат акны т амшѳара иазкны шѳахѳ. аракагы ,§41.

² Арѳ аказшьаѳѳа ирызкны шѳахѳ. Тап. §47, ад.57.

* Иахъатѳи аѳсуа бызшѳадырраѳы «Икалаша II» хѳа изышьѳоу (аит.аред.).

³ Иахъатѳи аѳсуа бызшѳадырраѳы «Икалаша I» хѳа изышьѳоу (аит.аред.).

Быгылба-ры-м – җсхәы.6 – былбашам (багылба-рым)¹

Ииасхьюу иназам

Дыцгазт-хәа гылэйхә-у-мы-з – аҗс. 33 – дцааит-хәа егылейхәомызт

Дыгълауа-м-зт – хәыжә.4 – длоуамызт

Рырахәкәа зыҗи икарцазо-мы-з-т – җсхәы. 10 – рырахә азахы икарцомызт

Аорист

Игыл-м-уйт – хәыжә. 12 – илымуит

Сагъакы-м-с-т, азаайгәагы сагы-м-цеит – хәыжә. 4 – сакымысит, ааигәарагы сымнеит

Егый-м-хъәә акгы – аҗс. 35 – акгы имыхәеит

Ауй ахъазла ауыт дагыдысы-мы-рбә, дагыгырысы-м-тә – аҗс. 43 – уи азы (убри азыхәан) урт дагдсмырбеит, дагырысымтеит

Са сылала дагы-зы-м-бейт – Җсхәы 10 - сылала дсымбеит

Данзийцы-мцах... - аҗс. 36 – данзицымцах...²

Ииасхьюу акрызхыцуа

Акәтагы зцо юо дыкамлацагт – Җсхәы 1 – акәтагы зцо (хәа) уао дкамлацт

Ииасхьюу акрызхыцуа иапынгылоу

Абарт аоыца хабарла ейбадыран, ауаса егъейба-м-бацызт – хәыжә. 12 – арт аоыца збахәыла ейбадыруан, егыс иеибамбацызт.³

Арака иазгәатәу афонетикәтә җазшыа змоу чыдарақәак роуп. Аамтақәа рышыақәгыларә анеилхаргоз иазгәахтеит аамтәтә аффиқс -йа уажәтәи аамтақны, ииасхьюу иназам ақны тагылазаашыақәак рәы (и у, нас цыб-

¹ Афонетикәтә процессқәа ирызкны шәахә. арака, хыхь.

² Анцәамтағы т афонетикәтә мзызла иамшәоит.

³ Афонетикәтә процессқәа ирызкны шәахә. арака, §41.

жыыкала инцэо акацарбатэ шыаҕақәа рҕы) аешаҕсахауа:
йа→а.¹ Убри апроцесс амч амоуп мапкра
ашыақәыргыларангы. Убри иабзоурангы, иаххәап, иск-
йа-м реипш икоу ихартоит «искам» уб.иц.

Аҕырпштәқәа:

Аууи итарашәқәа йара йакәымзари, зазәгы
гыизартамызт – хәыжә. 11 – уи игәашәқәа иара иакәымкәа
еазәы изаартуамызт.

Дыгырдыр-а-мызт – хәыжә. 2 – дрыздыруамызт.

Рахәыла дыгысты-а-м – хәыжә. 12 – арахә азы
дыстыуам.

Игы дыгысашәаз-а-м – аҕс. 33 – уи дсацәажәом.

(И)гысты-а-м – аҕс. 35 – истиуам.

Сыгнәй-а-м - Цсхәы. 10 – снейуам.

Ари апроцесс ашьхарыуатәи адиалект
иазчыдаказшьоуп. Егырт адиалектқәа ркны (аахыцтәи
адиалектқәа ракәыз, тапантатәи адиалект акәыз) хара уи
хампыхьамшәеит. Абри аганахь ала, иалкны игылоуп
акацарба адыр-ра, уи ашьхарыуатәи мапкратәи аформа
еипш ишыақәнаргылоит уажәтәи аамтәи ииасхьоу иназам
аамтәи рмапкратә формақәа: исыздыр-а-м←//исыздыр-йа-
м; исыздыр-а-мзт←// исыздыр-йа-мызт.

Абри аганахь ала ашьхарыуатәи адиалект иашьашәа-
лоу апроцесс рныоуеит ухәартә икоуп егырт аҕсуа диа-
лектқәагы (аихарак, абжыуатәи адиалект уи ари аформа
ацәтәымзам).

Аффикс -йа а ақынза амариахара, аамтатә формақәа
рышыақәгыларан иазгәағаз,² ашьхаруатәи адиалект
хәыжәтәи ацәажәашыакны амехак тбаахеит а ала инцэо
ашыаҕақәа ркынгы.

Аҕырпштәқәа:

Аҕхәыс дыгыйба-м – хәыжә. 26 – аҕхәыс деибам.

Ашәакаҕ сагьаҕхьа-м – хәыжә.9 – ашәкәы саҕхьом.

Кубан сагьыйцца-мызт – хәыжә. 12 – Кубан сицимце-
ит.

¹ Шәахә. иара уа.

² Шәахә.арака. §41.

Шәарацара ицон, йара дагыргамызт - Цсхәы. 10 – шәарыцара ицон иара дыргомызт.

Ара уажәтәи аамтарбага аффикс -йа иацәынхаз а ык-амшәа иубоит, иаанхаз а ашьаҭа (абарá) иатәуп хәа ихаҭхьазар (дагыйбам). Егырт иаанхаз аеиҭакрақәа ртәы шәахә. арака, §41.

Тапантәтәи адиалект акны еицш, аамтәтә формақәак рышьақәгыларан (иззаххәо асуффикс н абзоурала ишьақәгыло ииасхьоу аамтәтә формақәа роуп) м асуф-фиксация инаваргыланы иахдылар ауеит м апре-фиксациягы.

Аҕырпштәы:

Цхәыс даайгүшан. Аҭхәысҭа дызышьҭаз дагыйц-м-аайаҭт – хәыжә.1 – цхәыс даагашан. Аҭхәысҭа дзышьҭаз дицымцеит (дицмааит).

Асеицш икоу аформақәа тәымым аахьцтәи адиа-лектәа ркынгы, тапантәтәи адиалект акынгы.¹

Ашьхарыуатәи адиалект акны, уи тапантәтәи адиалект азааигәара аганахь ала, хшыюзышьҭра ззутәу ҭагылазашьоуп мапкра афиниттә формақәа префикс хә-сабла ирыцло гы («ицегь») ашьақәыргәғәаратә хәҭач, хҭәаанагарала, уи афинитра аанарцшуеит.²

Аҕырпштәқәа:

У-гь-асышьҭйрым – хәыжә. 15 – уаасышьҭуам.

Дыгьахҭахым – хәыжә. 23 – дахҭахым.

Мамо, гьиимшьыйт – хәыжә. 23 – мамоу, имшьит.

Сыгыуххымчычә – аҭс. 43 – сыухымччеит.

Цьоҭ егьылымтәит – хәыжә.12 – аҭак лымтәит.

Дыгыймцаайт – хәыжә. 12 – дзыымцааит.

Агәыбжьаныт дыйшьҭйн, аўуыгы гьиизымхьче – аҭс. 31 – агәыбжьанытә дишьҭит, (аха) уигы изымыхьчеит.

Мычыла ейбақыри, дыгьрейаайушамызт - Цсхәы (10) – мычла еибакыр(гы) дзыриааиуамызт.

Сара гьысакәым - Цсхәы 29 – сара сакәым.

Аха иазгәаҭатәуп, параллелла лассы-лассы ишуҭыло акаҭарба мапкратәи аформақәа, аахьцтәи адиалектәа

¹ Иаҕшәырпшы: Тап. §47, ад. 159-160.

² Шәахә. Тап. §47, ад.160-161.

ркны еипш, ахәтач гы- адаггы. Уи аихарак иахьырхәо хәыжәтәи ацәажәашья акны ауп. Жәәжәәык иажәәжәәкны иахдылар аеит иеивагыланы аоформаггы, зны-зынла – фразак аонудкаггы. Аахьцтәи адилекткәа рзы ичыдаказшыоу ари акалара (гы- ада), аихабацәа ражә-ахәәфы иаха итбааушәа убоит. Апрефикс гы- зцу аформақәа инарываргыланы иахдылоит.

Азы сымам – хәыжә.23 – азы сымам.

Икалом – хәыжә. 23 – икалом.

Иан илымуит – хәыжә. 23 – иан илымуит.

Дахтахым – хәыжә. 23 – дахтахым.

Хар асым – хәыжә. 23 – хар амам.

Сара быгәйнах сьдхым – хәыжә. 23 – сара быгәнаха сьқәым (сыдым).

Сара ари абна сылабзахушам – хәыжә. 23 – сара ари абна сзыланхом... уб.иц.¹

Арт аформақәа иаха иудылоит Псхәы инхо Хәыжә-тәикәеи Апсуатәикәеи ашьхарыуаа рцәажәашьяәы.

Афырпштеқәа:

Аеы ймазам - Псхәы. 1 – аеы имам.

Абыгәыныфа сымазам - Псхәы 1 – амоаныфа сымазам.

Изымхәейт - Псхәы 1 – изымхәейт.

Сасрыкәа ишиакәу, издырзом - Псхәы 10 – Сасрыкәа шиакәу, издырзом.

Дыйзымшь(т) - Псхәы 10 – дыйзымшьит.

ныкәара дымцә - Псхәы 34 – ныкәара дымцеит

Амца сымазам - Псхәы 29 – амца сымазам.

Саст аеы, саст, ахъа икыгылаз, ицысыуам - Псхәы 29 – сас(и)т аеы, сас(ит), аха иахьгылаз, имцысит уб.иц.

Арт шыақәгылеит аахьцтәи апсуа диалекткәа рныррала.

Иарбан тыпу иааннакыло ахәтач гы – акатцарбаәы?

¹ Ацәажәара апроцесс аан ианысцаз хажәәжәәоцәа афар идыриашон ахәтач гы аццаныабарт аформақәа ркны: хара егьасым; быгәйнах гыысыдхым, сыгьылабзахушам...

Ахәтач гы (агы) ақатарбағы тыңс иааннакыло атәы абас ихәақәцазар ауеит: уи ыкоуп рақһа игылоу ахағырбага ашьтахь: ды-гы-кам, д-агы-стахьым, д-ыгы-лаўамызт, ба-гы-л-барым уб.иц. Хшыюзышьтра азутәуп уи атың хара хәырқштәкәк ркны. Хыхь иахарбахьейт сара гы-са-кәым - Цсхәы, 29 – сара сакәым. Арака иара хдылоит ахағырбага ақһа. Ари ағарқштәкны еиҫа угәы иаанагар ауеит ақһа игылоу и кашәоит хәа (асеиҫш икоу (егьырҫ ақатарбақәа раналогиала иҫиаз). Иағшә. «ишйакәу»,¹ аха иахдылейт крызцазкуа ағырқштәгы:

Са гы-сыйныз`әтыңхам – хәыжә. 23 – сара сдоутыңхам.

Хазҫшызар акәын: «сагыйныз`әтыңхам».

Икалоит аналогиаала абызшәа аракагы ақһа ахағырбагатә префикс и иазыңшызар (*и-г-сыйныз`әтыңхам).

Мапкра ашьақәгылара аганахь ала хшыюзышьтра азутәуп ақатарба аура. Дыгырмаут - Цсхәы, 10 – «дыр-моуит», йешьцәақәа гыйўам - Цсхәы, 10 – «иашьцәа иауам» ухәа егыртгы инарываргыланы Цсхәы иазгәаҫоуп абарт акаларақәа:

Иҫшаан агы гы-ма-м-уйт - Цсхәы 24 – иҫшаан акгы рмауит.

Цьаргы акгы гый-ма-м-уйт - Цсхәы, 14 – цьаргы_акгы имауит.

Дагый-ма-м-уйт - Цсхәы, 14 – дизымҫшааит (дагы-моуит).

Дәәа формақәк рәы уи хара уаха иахдымлазейт. Инеиҫынкыланы иуахауан ацәажәарақны ас еиҫш икоу аорист афиниттә формақәа. Аффикс «ма» аҫшәақны иамоуп ихәақәцоу афункциагы (иағшә. исы-ма рыцхахеит), аха хгәы иаанагазом арака уи ма ауп ихамоу хәа. Иара мапкратәи аформақны мацароуп иахьазгәахҫазгы. Убри акнытә, хшазхәыцуа ала, ашьхаруатәи адиалект акны (Цсхәаа рцәажәашьяқны мацароу?) абри ақатарба обаны иаанарҫшуеит мапкра, ир-м-ауйт иацлоит иеиҫахәоу мапкра рбага м: ир-м-ам-уйт.

¹ Убри иазкны шәахә. Тап. § 49, ад. 125.

Изызхэыцтэу фактуп, аобатэи мапкра рбага м ашьаатарбага а нас у рыбжьара иахьцэырцыз (иафшэ. ир-ау-йт).

§45. Ақатарба азцааратэ формақәа

Ашьхарыуатэи адилект ақынғы, егырт аңсуа диалектқәа зегы ркны еиңш, мапкратэи азцааратэ форма ашьақэыргыларазы хы иахархэоит асуффикс -ма. Уи рыцлоит иеиуеиңшым аамтақәа ринфиниттэ формақәа.¹

Ағырпштэқәа:

Аўуй йецых хара хейцэаз-ма? – аңс. 36 – уи иацкыс хара хаицэазма?

Ауыт рецхк уейцэоу-ма? – аңс. 37 – урт реиҳа хара хаицэоума?

Аў' еңш ахъаца араһь даайх-ма? – хэыжэ. 23 – усеиңш (икоу) ахаца ара дааима?

Уаахъазгала-ма? – хэыжэ. 23 – ухазгалама?

Ацла ўакысыз-ма? – хэыжэ. 4 – ацла уакысызма? уб.иц.

Аахьцтэи адилектқәа ркны, мапкратэи азцааратэ формақәа ркны аффикс хасабла асуффикс -и хамоуп. Уи ақатарба иаднакылоит мапкратэ-аинфиниттэ аамтатэ формақәа ирыцны.

Ашьхарыуатэи адилект ацэажэашьақәа ркны, тапантатэи адилект еиңш,² -и цсаххоит иара уи азцааратэ хэҗаҗ -ма ала (мапкратэи азцааратэ формақәа иртэу).

Иҳамоуп:

...»Шьта, сара гыстым-ма? – аңс. 33 – нас, сара шьта истэзами?

...рыбжа гыкахы-м-ма? – аңс. 35 - ... рыбжа ыказами?

Агҗыны... сара сагыгҗына-м-ма? – аңс. 37 – аоны сыоназами?

Аз`эани йейбаххэаз гыумдру-ма? – хэыжэ. 19 – ажэала иеибаххэаз узымдыруеи?

¹ Шөахө. «Азцааратэ формақәа аңсшөакны». Қырғ. ССР. Анаук.ракад. ардыррақәа, т. IV. 1942 ш. ад. 973.

² Шөахө. Тап. §50, ад. 177...

Улақәа гыкылысы-м-хыз-ма – Псхәы. 29 – улақәа
тысымхзаци?

Крахау-м-ту-ма? – Псхәы.29 – акрыхуамтазои?...
уб.иц.

-И ала ишьақәгыло мапкратәи аформагы хпылоит.

Сыбфара а́ку-м-и, ибтасб? - хәыжә. 23 – сыбфар ауми
ибта́ху?

Ас еипш и́коу аформақәа Псхәы инхо ашьхарыуаа
ражәахәафы иаха лассы-лассы иахпылоит, и́калап, аа-
хыцтәи адиалектқәа рнырра иабзоураны акәзар.

Афырпштәқәа:

Иихәа, кало-м-з-и - Псхәы. 9 – ихәар камлози?

Нарт Сасрыкәагы уи и́тахыза-м-и? - Псхәы. 9 – Нарт
Сасрыкәагы уи ии́тахымзи?

-Ма ала ишьақәгыло азцааратә формақәа ашьхару-
атәи адиалект а́кны хшыюзышьтра рзутәуп ақәыгәғәара
аганахь ала.

***Иазгәа́тоуп ақәыгәғәара шиасуа анцәамтафы и́коу
ацырахь:***

Афырпштәқәа:

Ах́ахъә д́ыу си исызыуқәхыу-ма́? – хәыжә. 2 – ахахә ду
са исызыуқәхыуама?

Ух́а́цара, сх́а́цара игьрымхәу-ма́? – хәыжә. 10 –
уха́цара, сха́цара рымхәазои?

Убу-ма́, мшәы!? – хәыжә. 6 – иубома, амшә (уара)!?

Уназа-ма́? – хәыжә. 9, 10 – уназама (узыназама)?

С́а дыст́иу-ма́? – хәыжә. 4 – с́а дыст́иуама?

Бара х́азгалабаны бы́кастцу-ма́? – хәыжә. 20 – бара
аханы идыргыло лабаны б́кастцома?

Ари са сзы́хәе из`әз`әы-ма́? – хәыжә.6; 15 – ара сара
сзын ижәжәыма?

И́уаѓа-ма́? – а́с. 33 – иуа́хама?

Дызга-ма́? – а́с. 38 – дызгама?

А́уарбажә уба-ма́? – хәыжә. 23 – ауарбажә убама?

Бзие ихьчу-ма́, имыхьчу-ма́¹? – аҗс. 36 – ибзианы ихь-
чома, имыхьчома?

Иазгәатәтәуп иара убас, ақәыгәгәара атың азцааратә
элемент абжыыка а акны иахдылазом системала
ақатарбақәа ркынғы, ақатарбатә аамтақәа ркынғы,
иаххәап, хажәахәаоцәа руазәк иханирцеит ақатарба
«ақатара» абарт азцааратә формақәа:

уажәтәи: икауцу-ма́ (игыикоумца-ма́?) - икауцома?

иасхьоу иназам икауцозма – икауцозма?

Икалаша иеилкаам икауцүшма – икауцашма?

Икалаша иеилкаау икауцарыма́ – икауцарыма?

Ииасхьоу иеилкаам – икоуцазма – икауцазма?

Аорист: – икауцама́ – икауцама́?

Ииасхьоу крызхьтцау: икауцахьама́? – икауцахьама?

Ииасхьоу крызхьтцау иаңынғылоу: икауцахьазма - ик-
ауцахьазма?

Иага ус акәзарғыы, хшыюзышьтра ззутәу фактуп
фырпштәқәак ркны ақәыгәгәара ацыхәтәнтәи ацыра
(азцааратә аффикс) иахьақәшәо. Ус еиңш икоу
атагылазаашьа хдылоит **абжыуатәи адиалект иатәу
Цыгардаа ражәахәаґы**. Ари ажәахәа ихадоу ачыдарақәа
ируакуп уака ақәыгәгәара ацыхәтәнтәи ацыра иа-
хьақәшәо, азцааратә аффикс –ма́ ала аформақәа ркны.

Иаххәап, ихәмоуп:

сцо́ма - сцо́ма?

икасцо́ма – икасцо́ма?

исфо́зма - исфо́зма?

исфамá – исфамá?

Арака ари атагылазаашьа системак аҳасаб ала ихә-
моуп.

Ақатарба атагылазаашьатә-зцааратә формақәа ркны
азцаара аанарцшуеит аелемент ба→па, уи атагылазаашьа

¹ Ацыхәтәнтәи афырпштәқәа ркны ихәмоу асуффикс -ма́ аа-
хьцтәи адиалектқәа ркынғы иахдылоит.

аффиксқәагы ирыцлоит.¹ Абыжьюатәи адиалект акны иеиҭа азцааратә суффикс -и ацлагы аеит (аҕыр. й-а-ба-цо-й?). Бзыҕтәи адиалект аума, тапантатәи адиалект аума, ашьхарыуатәи адиалект аума ирызчыдаказшьазам ари ао-батәи азцааратә аффикс -и ацлара. Ашьхарыуатәи адиалект акынгы иҕамоуп:

Уҕсы аба-тоуы? – хәыжә. 10 – уҕсы абаҭоу (изыҕроуи?)

Үа-ба-каз? – аҕс. 44 – уабаказ?

Үа-ба-ныкәу? – аҕс. 37 – уабаныкәо?

Арҭ аба-абга? – аҕс. 35 – арҭ абаабгеи?

Бы-шпа-а(а)нага? – хәыжә. 23 – бышпаанагеи?

И-ашпа-ура Хәаҕа, үасак азыҕәа жәәүасá шпа-уҭара? – аҕс. 33 – ишпааури Хәаҕа, уасак азыҕәан жә-уасак шпауҭари?

Уй и-шпа-ка-лара? Мыцуп – хәыжә. 33 – ус ишпакалои? Мцуп.

Үажә аанзара и-шпа-сыбымырдыр? – хәыжә. 23 – уажәраанза ишпасыбырдыри (ишпасабымхәеи)?

И-ашпа-еыҕсахшьуша? – аҕс. 35 – хәҕсы шпахшьои?

Үа-ба-за-нашхиау... үа-ба-загыхъыца? – хәыжә. 21 – улахь абанзеикәу, уабанзахәыцуеи (зака ухәыцуазеи)?

Үа-ба-за‘ха‘хәу? – уабанзаҕәҕәу?

Амала зны-зынла азцааратә аффикс хасабла -и(й) ала ихыркәшахо аформақәагы анахдыло калалоит.

Аҕырҕштәкәа:

Сабацуше-й? – ихәан – аҕс. 37 – сабацари, ихәан

Аоны иҭаз алақәа йабараауаз-и? – хәыжә. 21 – аоны иказ алақәа иабарахауаз (иабардыруаз)?

Цъара-цъара ас еиҕш икоу ацакы змоу аформақәа хдылоит иарбанзаалак зцааратә аффикс рыцзамкәангы.

Аҕырҕштәкәа:

Рацәа – ихәау! – хәыжә. 1 – рацәа ихәау(зеи)!

Закагы – уласыу! – хәыжә. 3 – зака уласу(зеи)!

¹ Абри иазкны шәахәаҕш автор лусумҭа «Азцааратә формақәа рышьақәгылашьа аҕсуа бызшәакны» Қырҭ. ССР Анаук. ракаде-миа ардыррақәа, ат. III, №9, 1942 ш.

Ирғырпш аахыцтәи адиалектқәа рғы икоу: «зака
ихааузи!», «зака уласузи!»

Ахызыцынхәратә-зцааратә формақәа адинамикатә
кацарбақәа ркны, ашьхарыуатәи адиалект аонуцқа
ишьақәгылоит, егырт ақсуа диалектқәа ркынтәи иаадыруа
апринципқәа инарықәыршәаны: азыкашьатә-
хызыцынхәратә инфиниттә форма, аамта инамаданы, иац-
лоит иашьашәалоу азцааратә хәтақәа – ауааытәосатә
класс азцааразы -да, амағар класс азы тапантатәи адиа-
лект ақны -йа, аахыцтәи адиалектқәа ркны -и //зи ←зе-й,
ашьхарыуатәи адиалект ақны җыжәара амоуп -и:

Ағырпштәқәа:

Ауааытәыосатә класс азцааратә форма:

Ари иныкәуго-да? – хәыжә. 9 – иныкәугода (иныкәуго
дарабну?)

Ўәзшьтй-да? – хәыжә. 11 – уаазышьтыда?

Аблаҗәа зшьы-да? – хәыжә. 2 – агәылшьап зшьыда?

Ихәахтыра-да? – хәыжә. 4 – (уи) ихәхь ихәшьтуада?

Амағар класс азцааратә формақәа:

Сыаызацәа йааири, идсырыфо-й? – хәыжә23 –
сәызцәа ааир ирәасцои?

Ўахьча хәутари ўахшьрей йеиғыушьо-й? – хәыжә. 18
– уҗара хәутар еиғыушьоу, уахшьыр еиғыушьоу?

Сара акылагы сыгыразхушам. Ўасхәан икоуцаўей –
ақс. 43 - сара сазыразхом (цәара акала). Икоуцараны ик-
ои?

Ирзааўаше-й – ақс. 37 – ирзааури?

Шьта, икаҳцари? – ақс. 33 – икаҳцаари, шьта?

Шьта, икаҳцахаз-и? Дг|аирт(йә) ртыпхә – ақс. 33 – ик-
аҳцахуаз шьта. Ртыпхә (нак) диртәит.

Иара убасала иаарпшуп азцаарақәа «иззы, избан,
изакәазы»:

Ўара изыуфе-й – хәыжә. 20 – уара изыуфеи (избан уа-
ра изыуфа)?

Узлашәхә-и? – хәыжә. 10 – узлашәхеи (узырлашәи)?

Уожэанзара узадхале-й? – хэыжэ.9 – уажэраанза узадхалазеи?¹ уб.иц.

Асеицш икоу акаларақэа рыдагы, ацсуа диалектқэа зегь ркны рхархэара тбаауп азцааратэ форма ахцэажэарала ианаарцшу: акацарба азыкашьатэ хызыцынхэратэ формақэа ирыцлоит хаз икоу азцааратэ ажэақэа, урт азцааратэ ажэақэа рхатақэагы шыақэгылашьала хыхь зызбахэ хэоу акацарба азцааратэ формақэа ишырықэшэогы.²

Аахыцтэи адиалектқэа ркны ауаоытэыюсатэ класс иазынархоу азцааратэ ажэақэаны иахдылоит: дарбан, дызыусда; тапантатэи адиалект акны – дзатэи³ [затэыда]; ашьхарыуатэи адиалект акны аоцэажэашьяк ирзеицшны – закэыда (дзакэыда). (Икалоит иара убас зейцшыда – хэыжэ. 23 – дызустада уб.иц.).

Амацтар класс иазынархоу зцаарақэас аахыцтэи адиалектқэа ркны ихамоуп закэи // закэыз(е)и (йарбан); тапантатэи адиалект акны затэи, ашьхарыуатэи адиалект акны акэзар, аоцэажэашьяк ирзеицшуп – закэи.⁴

Афырцштэқэа:

Узакэыда йарá – ацс. 42, хэыжэ. 19 – узустада уара?

Йараби, ари закэыдашь? – ацс. 42 – иараби, ари дызустада?

Уаба закэыда, уа узакэыда? – хэыжэ. 26 – уаб дызуыста(да), уара узуыста(да)?

¹ Зны-зынла ас еицш икоу азцааратэ цакы змоу акацарбақэа ахдылар ауеит зцааратэ аффиксда.

Афырцштэқэа:

Сакбишьтиа исхэуша? – хэыжэ.9 – сахыбышьтуа исхэарызеи? (исхэашеи)

Бара ўожэанзара быгэыргэуан, ўожэа бызцэыуо? – ихэеит хэыжэ. 12 – бара уажэраанза бгэыргэон, уажэы бызцэыуазеи?

² Шэахэ. автор лусумта «Акацарба азцааратэ формақэа ацсуа бызшэакны» - Қырттэылатэи ССР Аанукақэа Ракадемиа Ардыррақэа ат. III, №9, 1942.

³ Шэахэ. Тапан. §50, ад. 183.

⁴ Икалоит имацзаны ианахдыло закэызи: закэызи угэытыхьу? – ацс. 37 - изакэызеи угэы итыхо?

С`эызакэыда с`эара – хэыжэ. 21 – шэызустцэада шэара?

Ахахай, закэыда-хэа, даайшьталеит – хэыжэ. 14 – ахахай, дызустада хэа дишьталеит.

Ари закэй? – хэыжэ. 21 – ари закэй (закэызеи)? уб.иц.

Абри иеицшны ишьақэгылоит (икалоит) ахцэажэаратэ казшы зманы икоу азцааратэ формақэагы:

Иказцо закэыда?-хэа – хэыжэ. 14 – иказцо зуствэада? хэа.

Закэ-уаақэа-да уыт йааиз? – хэыжэ. 14 – изакэ уаау-зеи урт йааиз?

Икасцаз закэй? – хэыжэ 10 – изакэызеи икасца(з)?

Ауыт изрықес`эа (sic!) закэй? – ақс. 38 – урт изрықэшэеи?

Ари закэй сан, йкабцуша? – хэыжэ. 23 – ари закэыи сан, йкабцо?

С`эызышьто закэй? – хэыжэ.23 – шэызышьтоу закэй?

Ибхэуш закэй? – хэыжэ. 9 - ибхэо закэыи (закэызеи)?

Узцэу закэй? – Абазақт. 27 – узцэуо закэй (узырцэуои)?

Ари аматериал акынтэй ишаабо еицш, «иарбан» (мамзаргы аматэар) класс иатэу азцааратэ ажэақэа рганахь ала ашьхарыуатэй адиялектэй аахыцтэй ақсуа диалектқэеи иеикэшэоит, иеизакуп. Уақагы икоуп – закэй, аракагы икоуп – закэй (закэызи). Тапантатэй адиялект акны икоуп затэи. Ажэа затэи ашьаґа ақатцарба акэы «акэзаара» иадхэалоуп,¹ хэа икоу хґэаанагара иашазар, усқан икалоит тапантатэй адиялектгы уи аганахь ала мыцхэы иалкыны игылазам ххэар. Ажэакала, «изакэй» азцааратэ ажэа ашьаґа ахасабала икалоит «акэ» «акэзаара» ақатцарба, даеакала иаххэозар, уи азыкашьатэхьызкынхэратэ форма азцааратэ рбага и (тапантатэй адиялект акны: йа) ацны.

Иазгэататэуп, аахыцтэй ақсуа диалектқэа ркны «дарбан» акласс иазынархоу азцааратэ ажэа ари ашьаґа

¹ Шэахэ. Тап. § 50, ад. 180.

аќынтәи ишышыақәымгыло (араќа иҳамоуп «дарбан»;¹ «ды-зусда» ажәа-ажәала иаанагоит «иара дыз-ус-да-да» (Н. Марр), уи ахатыңан ашьхарыуатәи адиләкт аќны, иара убас тапантатәи адиләкт аќны, азцааратә ажәа «дарбан» аарпшхоит аќацарба акәы азцааратә элемент да аццарала: закәыда // дзакәыда (иағшәырпш. тап. дзакәи, зацәыда). Дарбан, йарбан, дызусда ашьхарыуатәи адиләкт ацәажә-ашьақәа рќны, уарла-шәарла иуңылоит.²

Ииашоуп, ашьхарыуатәи адиләкт ацәажәашьак рќны, тапантатәи адиләкт аќны еипш, азцааратә ажәа «дарбан» аќацарба акәзаара ашьаќаќынтәи ишыақәгылоит, аха уи ичыдоу аќазшьа шытызхуа аипшымзаара аныңшуеит.

Аќацарба «акәзаара» ашьаќа акәы ахархәара амоуп аңсуа диаләктқәа зеггы рќны. Ағыр.: сакәуп (аахыцтәи адиләктқәа,³ ашьхарыуатәи адиләкт хәыжәтәи ацәажәашьа) сакәып (тапантатәи адиләкт), сакәут (ашьхарыуатәи адиләкт аңсуатәи ацәажәашьа), аха урт инарываргыланы аахыцтәи адиләктқәа рќны, насгы ашьхаруатәи адиләкт хәыжәтәи ацәажәашьаќны иҳамоуп иара убас сауп аформагы. Ари ашьаќа рыздырзом ашьхаруатәи адиләкт аңсуатәи ацәажәашьаи, тапантатәи адиләкти. Аахыцтәи адиләктқәа рќны уи ахархәара даара итшәоуп, иара ахь-ахдыло уажәтәи аамта мапкрататәи аформа зацәык аќноуп: сауп (→соуп), йәуп (→йоуп)... Аха иҳамоуп: сакәым, сакәымзт, сакәын уб. иц.

¹ Шәәхә. автор лусумта «Аќацарба азцааратә формақәа аңшәәғы», ад 975.

² Урт иақа лассы-лассы уағы иңылоит Цсхәы инхо ашьхарыуаа ражәахәәғы. Цсхәы йарбан аагозар, иахдылеит абри аконтект аќны: опак, башлык хәәни иарбанзаалакгы акгы имазам - Цсхәы, 10 – уапак, хтырқа хәа иарбанзаалак акгы имазам. Дара урт ражәахәәғы зны-зынла иахдылон абарт аформақәа: иарбаз-нылаакгы, иарбанзаакгы, йәрбазаакгы (sic!)

Абри йәәиз дызусда? – ихәейт - Цсхәы, 10 – абри иаиз да-зусдада? – ихәейт.

³ Аахыцтәи адиләктқәа рќны уи иақа иңсабаратәуп ииасхәоу аамтаќны - сакәын.

Ашьхарыуатәи адиалект хәыжәтәи ацәажәашьякны уи ахархәара даара итбаауп. Иара уңылар ауеит аобатәи ашьаҭа а-кәы ахьаҭдыло зехьынцъара.¹

Убри акнытәгы «акәзаара» акацарба шьаҭас измоу хыхь ишарбоу аҭкарала ишьақәгылоу азцааратә хьыз-цынхәрақәа (шәахә. ад. 240) ашьхарыуатәи адиалект хәыжәтәи ацәажәашьякны (параллелла) иахдылоит абарт аформақәа рыманы:

Заўи → зоўи → зой = «иарбан», «изакәи» (иахдылеит «изакәызой»-гы).

Заўыда → зоўда → зода // дзаўыда → // дзоўда → // дзода, - «дарбан», дызуста» уб. иц.

Нас арт акацарба аинфиниттә формақәа ирыцлоит, иаабац, азцааратә ажәа – аффиксқәарахасабала. Ари аҭагылазаашья азцааратә формақәа рышьақәыгларәы кыр аицшым-заарақәа картцит ашьхарыуатәи адиалект хәыжәтәи ацсуатәи ацәажәашьяқәа рыбжьара.

Хәыжәтәи ацәажәашьякны иҭамоуп:

Ўтцәыўо-зәи? – хәыжә. 5 – утцәыўо(зеи) закәызеи?

Бара икабцо-зәи – хәыжә. 9 – бара икабцо(зеи) закәы-зеи?

Ари аҭсы с`әызыйхьагылозәи? - Цсхәы, - хәыжә. 7 – ари аҭсы шәызиагыло(зеи) закәызеи?

Иуқәс`әа-зәи? - Цсхәы – хәыжә. 4 – иуқәшәа(зеи)?

Изаўыда² аўуй изго? – хәыжә. 14 – дарбан (дазустада) уи зго?

¹ Убри аганахьала иаҭа хшыўзышьтра рзутәуп ашьхарыуатәи адиалект хәыжәтәи ацәажәашьякны иахдыло аформақәа: Ад-гыл ижын. Ижыз зеипшраз уи он - Цсхәы. 1 – адгыл ижын. Ижыз зеипшраз уи акәын...

Абни он... изысхәазгы - Цсхәы. 9 – абни акәын изысхәазгы...

Дызаайшьтәиз, иара абни дашьарныс он - Цсхәы. 9 – дыззаайшьтәиз абни дашьразы акәын.

Аўый оумзари сан даайри, улфушт - Цсхәы 6 – уи акәымзар сан дааир улфоит... уб.иц.

² Изаўыда акны и, и-закәызи акны и, дзакәыда акны д калашьяла иеикәшәоит. Уи иазкны шәахә. Тап. ад. 125-126.

Ашьхарыуатәи адиалект аҕны иахдылар ауеит азцааратә ажәақәа: ды-зыўада, у-зыўада. Ағырцштәы: ўара уāзышьтыда, узыўада ушқай? йāсаҳә! – хәыжә 11 – уара уаазышьтыда, уарбан, ушқааи, иаасаҳә!

Уи тапантатәи адиалект аҕынғы иахдылоит. Хҕәы иа-анагоит, уи иадхәалазам хәа хыхь иазгәаҕоу азцааратә хызыцынхәра заўыда. У-заўада-кны ашьаҕа ўа акәзар ауп, изакәызаалак акы ишахәҕоу хзырбо, иаххәап акыҕа (ашьтра, ажәлар) ианрыхәҕаку ирхәоит «саўоуп» (Аҕсуа саўоп- «Аҕсуа сеиуоуп»).

Хыхь хара иазгәахтеит азцааратә формақәа адианмикатә қацарбақәа ркны. Астатикатә қацарбақәа иеицу ажәақәа рыла иаарцшызар, урт рыкны аҕсуа диалектқәа зегы рәы аус ауеит адинамикатә қацарбақәа рәы иазгәахтәз априцип: иашьашәалоу аамтаҕы игыло ақацарба азыкашьатә-хызыцынхәратә форма иацлоит азцааратә формақәа.

Ағырцштәкәа:

Зақәи, йкō – аҕс. 37 – зақәи икоу?

Имҕаны-ў зақәи? – аҕс. 37 - измаану зақәи?

Иуҕахь-о зақәи? – Абзақт – 27 – иуҕаху зақәи?

Иуҕах-у зеицшыда – хәыжә. 23- иуҕаху дарбан? уб.иц.

Аха, ишазгәахтәхыоу еицш (ад. 1166), аҕсуа диалектқәа ркны астатикатә қацарбақәа уажәтәи аамтаформа ашьақәгыларакны еицшзам.

Аахыцтәи адиалектқәа ркны астатикатә қацарбақәа уажәтәи аамта азцааратә формақәа ркын уажәтәи аамтарбага суффикс (уажәтәи аамта аинфиниттә форма аффикс -у) арбахоит, амаҕәар класс ианазынархоу азцаара. Ағырцштәы:

ика-у-зи // ика-у-и – икоузеи?

Иуҕах-узи // иуҕах-у-и – иуҕахузеи?

Ауаоытәыюсатә класс («дарбан?») азцааратә формақәа акәзар, уажәтәи аамта рбага у хамазам. Икоуп:

ика-да?

иуҕахы-да?

Тапантатәи адиалект аҕны аҕагылазаашьа аархәуп:

иҕа-йа – икоузеи?

иуҗахъ-иа – иуҗахузеи?

Аха:

иъ-у-да – икада?

иуҗахъ-у-да – уиҗахыда?

Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьякәа ркны аоыцъарагы иазгәаҗоуп уажәтәи аамтарбага суффикс (у) акамзаара.

Ихамоуп:

Ике-й шыҗа, ахраҗ? – ик̄о, аўй акәып – аҗс. 44 – икеи анс, ахраҗ? – икоу уи ауп.

Иуҗахъ-и – шыҗа? Иузысымхарагы́кам – аҗс. 37, хәыжә. 23 – иуҗахузеи? Иузыкасымцара акгы ыкам.

Ара усны иүме-й – хәыжә.9 – ара усс (усны) иумоузеи?

Йамаанй? – хәыжә.8 – измааноузеи?

Үара ара узшьте (←узшьта-й)? – хәыжә. 2 – уара ара узышьтоузеи?

Аг|әны иг|әна-да? – аҗс. 37 – аоны ионада?

Ари дызых|шьада?¹ – хәыжә. 12 – ари дызахәшьада?

Аахыцтәи адиалекткәа рыкны ихамоу ахәҗаҗ -ба (дце-ит ба), тапантатәи адиалект акны ихамоу ахәҗаҗ -и рхатыпан² ашьхарыуатәи адиалект акны лассы-лассы иуа-хауеит йа(-иа): ехте-йа (←ехта-йа)? – иахья?

Ахшам икалеит йа? - Псхәы – уаххья калеит ба?

С`әабацо йа - Псхәы – шәабацои? (и хдыларгыи ауеит).

Азцааратә хәҗаҗ у³ ашьхарыуатәи адиалект акны, ша-махамзар, иахпылазом.⁴

Аахыцтәи адиалекткәа рыкны ихамоу азцааратә ажәа избан иара убас ашьхаруатәи адиалект акны иупылазом⁵ (уи тапантатәи адиалект акны ишахдымло еипш). Уи атыпан ахархәара амоуп тапантатәи адиалект акны зыме-

¹ Егырт ағырцштәкәа шәрыхә. арака, ад. 156.

² Шәахә. Тап. § 50, ад. 184.

³ Шәахә. «Акацарба азцааратә форма аҗсшәакны».

⁴ Иафшә. убахъаз-у? - Псхәы, хәыжә. 9.

⁵ Псхәы инхо ашьхарыуаа ражәахәаҗы уи хдылоит (ағыр., Псхәы, хәыжә. 10).

хак җбаау йаўа,¹ амала тапантатәи адиалект иачыданы, уи, шамахамзар, азцааратә элементгы ацуп.

Ағырпштәқәа:

Сара дысырыхәә! - йаўей, дызыусырыхәәйе? – хәыжә.4 – сара дсырхәә! – Избан, дызусырхәәуеи?

Йахшыра җахьын, йахшыйт – ихәеит... - хәыжә. 4 – иахшыыр акәын иахшыит, - ихәеит...

Иўўа-й, иушьра заҗахьў алақәа? – Избан, иушьыр за-кәыз алақәа?

Ари аз-дыў ицб йаўе-й?* – хәыжә. 23 – ари аз ду ицо иауеи?*

§ 46 Арлахәыра (абсолютив)

Ашьхарыуатәи адиалект акынгы арлахәыра аҗақы аанарпшыр алшоит ахафьтә префиксқәа зцыло аҗацарба ашьаҗа цқьа (ичыдоу арлахәыратә формақәа змазам.²) Ағырпштәқәа:

...има дашцўз... - аҗс. 33 – има дышцоз...

Аўый алахәычы има, аўасагы има даеа қыҗак афь... итәахт – хәыжә. 15 – уи алахәычы има(ны) ауасагы има(ны) даеа қыҗак афь инеит (итәеит).

Аўаа раҗхьа дгыла йаргы аҗ ифь дәҗәлейт – хәыжә. 2 – ауаа раҗхьа дгыла(ны) иаргы аҗ ифь даәҗәлейт.

Ейцба иеы дақәта дышнейаз - Ғсхәы, 7 – иейцбы иеы дақәтәа(ны) дышнеиуаз...

...Ааба ржы аҗшьцәак ирҗацә... ақыҗ йаайрҗейт – хәыжә. 23 - ... ааба ркәац аҗшьцәак ирҗацә(ны)... ақыҗа иаайрҗейт.

¹ Шәахә. Тап. ад. 178.

* йаўа хәагы иахдылар ауеит (хәыжә. 23).

** Абас еипш икоу ағырпштәы акны иауеи иахьатәи аҗсуа бызшәагы иацәтәымзам. (аред.)

² Арлахәыра ашьақәгылашьазы шәахә. автор лусумҗа «Ейҗацуа аҗацарба субиектдатәи аформақәа аҗсуа бызшәакны». ИБ-кавк. абызшәадырра, II ат. 1948 ш.; «Тап.ад.» § 51.

Арлахэыра ацакы амоуп уажэтэи аамта аинфиниттэ форма.

Ағырпштәкәа:

Амахъэ дықәтәан ицыйка¹ далагә – ақс. 41 – амахә дықәтәан, ицико далагеит.

Адгыл цыса иалагә – ақс. 41 – адгыл цысуа иалагеит.

Ирфү йалаге – ақс. 37 – ирфо иалагеит.

Алыгажәгы дыгәырғо аоны даайхт – хәыжә. 4 – алыгажәгы дгәырғо аоны дааит.

Ирыюа, ирыюа, камчыла даса-мацара, йешья дахьыказ дынанагәлейт – хәыжә. 2 – ирыюа, ирыюа камчыла дасуа мацара иашья дахьыказ днанагеит.

Арлахэыра ашьақәыргыларәфы ашьхарыуатэи адиалект акынгы иахдылоит асуффикс -ны, аахыцтэи адиалектқәа ркны еипш, аха уи ахархәара аганахь ала инеибанеипшны иказам ашьхарыуатэи ацәажәашьяқәа ркны. Уи арлахэыра ихадоу аформақәа ируакуп хәыжәтэи ацәажәашьякны, ақсуатэи ацәажәашьякны уи иаха имацны иуцылоит. Уи ақсахуеит тапантатэи асуффикс шьта, ахызка атагылазаашьатә аиагаратә форма еипш.²

-ны ала ишьақәгыло арлахэыратә формақәа:

Пхызны избаз аүй акәып... ихәейт: скәажәаны акәтүкәа из-ны, асысқәа зә-ны исзааргоа исфон – хәыжә. 5 – пхызны избаз уи ауп... ихәейт: акәтқәа зны, асысқәа жәны исзаарго фон.

Сца-ны өызәзәа-ны саайушт – хәыжә.8 – сцаны сөызәзәаны сааиуеит.

Аблаоа шь-ны, ишьята-ны ибейт – хәыжә. 23 – агәылшьяп шьны, ишьятаны ибеит.

Уца-ны дааг! – хәыжә. 3 – уцаны дааг!

Ицәа-ны цаха пхыз-бзиа збо ифушт – хәыжә 5 – ицәаны иаха пхыз бзиа збо ифоит.

¹ Ицыйка ашьаға аауеит «ицыйк-уа» аформа акынтэи шәахә. арака § 41.

² Шәахә. арака §26.

Унапыла йааумху-ны, агьат апынцала йааштых-ны
ацла йаарха! – аҗс. 35 – унапала иааумхны аҗәа апынцала
иааштыхны, ацла иаарха!

Абанака сыгьата аагых-ны, схьа ўаас-ны
йахьыуцәари, кьатишәпак аагыс`әташт – аҗс. 35 – абнака
саҗәа аагыхны, схьа уаасны иаахуцәар кьатеишәпак аа-
лыҗәәоит... уб. иҗ.¹

Ас еипш иҗоу арлахәырақәа рызчыдаказшьоуп асуф-
фикс -н ала ишьақәгыло аамтатә формақәа. Аҗырҗштәқәа:

Агәарта рҗкыс еҗа бзи́и избо-ны, сымпыла исәзаны
сыск рылан – хәыжә. 21 – агәарта (арахә зегьы) рҗкыс ие-
иҗа бзиа избоз (избоны), снапала исаазаз сыск рылан.

Ўохык иштәз, рытызы а́нарылашаро-ны наурк...
аашылейт – хәыжә. 2 – уахык иштәаз, рыюны о́нарлашо на-
урк... аао́нашылейт.

Ахьарала захьызырхәә-ны а́аигәа ирымбоз – хәыжә.
23 – харантәи зыхьыз рхәә, ааигәа ирымбоз.

Ахьагагы дыйцәцә (а). Дыйцәцән, хымгәак йелыса-
ны² йәзньи - аҗс. 31 – ахагагы дицәцеит. Дицәцән, хымгәак
ахьеихагыло инеит.

Ацх аўаа шьталахьа-ны даайоут – хәыжә. 12 - ацх,
ауаа шьталахьаны дааиуеит.

Лассы-лассы уи хпылоит арлахәыра мапкратәи афор-
мақәа ркны.

Аҗырҗштәы:

Убжы́ы у-мы-рго-ны йаахә! – хәыжә. 4 – убжы́ы умыр-
гәкәа, иаахә!

Аеҗыс... а́блаоа иу-м-рыфо-ны аеан аац! – хәыжә 23 –
аеҗыс агәылшьап иаәоумҗакәа аеан ааца!

Илзы́рхаз акгы́ы ааным-хо-ны, дара́ иралхәейт –
хәыжә. 8 – илзы́руз акгы́ы аанмыжкәа, дара иралхәейт.

¹ Ашьхарыуатәи адиалект аҗны иазгәаҗоуп ари аффикс ааста
ижәйтәтәиу, аханатә иҗаз -на аформагы. Аҗырҗштәы:
ўахьнашыло та́рак дықәна дыцәазушт - Псхәы. 13 – уахьыныо́на-
шыло ацәарта дықәианы дыцәазауеит, уб.иҗ.

² йелы́саны←йелы́суа-ны.

Дизы-м-цаауа-ны кэастхак аайхэеит – хэыжэ 14 – дзымцаакэа кэастгак аашьтихит.

Ачкэын ибжый йайт йарá дый-м-бо-ны – хэыжэ 4 – ачкэын ибжыы аацит, иара дибом (димбакэа).

Алафы инамзо-ны арба йагей афахъэа – хэыжэ 20 – алафы инамзакэа арбагъ иагеит ача.

Азэгы ды-м-цо-ны... йааг [фахъеапха] – хэыжэ. 26 – азэгы дымцакэа, иааг [фахъеапха].

Абри атип еипш икоу арлахэыра рышьякэгылараан хшыюзышьтра азутэуп тагылазаашьяк: хэыжэтэи ажэахэ-аоык (35 ш.) -ны ахатыңан анцэамтафы системала -ни ихэон (егырт ражэахэафы ақ. Хэыжэы инхо роума, ақ. Ақсуа инхо роума, уа аус ахынзаауаз ас еипш икоу аформақэа хдымлазеит).¹

Афырпштэқэа:

Йнибцагэ бзианы дыйц-ни дыдықэлеит – хэыжэ. 11 – иоыза бзиагы дицны ддэықэлеит.

Лыгажэкии тажэкий йкан. Ауарт шықэсы хыноажэа ца-ни цыаргы имцо-ни, еихагэара рыкэырша-ни ибзахон – хэыжэ. 11 – лагажэыки тақэажэыки ыкан. Урт шықэсы хыноажэа цыаргы имцо аихагэара рыкэыршаны инхон.

Алыгажэ дандэылц, ипхэыс дышь-ни дышьта-ни дый-бейт – хэыжэ. 11 – алыгажэ дандэылц ипхэыс дышьны дышьтаны дибейт.

Ипха дыйзымшыа-ни лымаґақэа иззегы алшэйхын, абна дылыгалан дауышьтит – хэыжэ. 11 – ипха дзымшыын лымаґақэа иззегы аалшэыхны абна дылагалан дауышьтит.

Иопа иқэырс`э-ни азэ дыцаа-ни дыйбейт – хэыжэ. 11 – иуапа иқэыршэны азэы дыцааны дибейт.

Ачкэын аегы йма-ни алыгажэ дыйзайт – хэыжэ. 11 – ачкэын аегы иманы алыгажэ дизааит... уб.иц.

¹ Анцэамта ни арлахэырафы ажэахэаоцэа зегы ражэахэафы иупылар ауеит иашьтанеиуа ажэа и... ала иалагозар, аха ари фонетикатэ шытаамоуп: ...ны и...→..ни и... Шэахэ. арака §12. Ас еипш икоу аґагылазаашья акэзам арака ихамоу.

Ари ажәәхәәо ддырцабыргит ақыта Псхәы иатәу оыцьа ажәәхәәоцәа, иазгәәтоу аформақәа рышьақәгылашьазы. Урт ражәәхәәфгы иазгәәхәәтеит система-ла анцәамта ни:

Йаре иәаайхъраха-ни дгылот - Псхәы, 9 – иара иәы раҳаны дгылоит.

Аз аәы йаха ехьдү, ихъа аха маапша-ни, азы дтагылон - Псхәы, 9 – азы аәы, иаха иахьдуу, ихы аха иахьы-маапшуаз, азы дтагылон.

Сыгәта... аага-ни абра йаасыгәыдыуцари, схъа аахь-нацәот - Псхәы, 9 – сахәа... ааганы абра иаасгәыдуцар схы аахнацәоит.

Абжар (sic!) сьма-ни саайри, сыудырп-хәа, сшәеит - Псхәы, 9 – абцар сыманы сааир судырыр хәа сшәеит.

Азәагәни шыларса сзыкалцон - Псхәы, 11 – азы ааганы абыста сзыкалцон.

Абасала иубартоуп ашьхарыуатәи адиалект азын арлахәыра анцәамта ни ишымашәырым. Абри инадхәаланы хшыюзышьтра азутәуп аублаа бызшәакны ацынгыла ахырәиааразы ахархәара змоу асуффикс -ни. Meszāros абри -и (-н -и) хәырбаганы дахәәпшуеит.¹ Атцыхәтәаны, хыхь зызбахә ххәаз афақтқәа ирыдхәалазар әуеит агыршәакны арлахәыра шықәзыргыло асуффикс -ни (мидарту -ни).

Уи адагы, ашьхарыуатәи ацәәжәашьақәа ркны арлахәыра ашьақәгыларазы ахархәара амазар әуеит аелемент -шьта, тапантәи адиалект акны уи ишьақәнаргылоит ахьызка атагылазаашьатә – аиагаратә формақәа, ацынгылақәа, арлахәыра. Аха иазгәәтәтәуп, уи ахархәара иаха ишмачу хәыжәтәи ацәәжәашьақәа Хәыжәтәи ацәәжәашьақәа ахьызка аиагаратә форми ацынгылеи уи рызчыдаразам. Арака урт аформақәа ркны ихәмоуп хыхь иазгәәтоу -ны.²

Ацсуатәи ацәәжәашьақәа акәзар, арт афырпштәкәа ркны шамахамзар, ари -ны ахархәара аиуа иказам, уи цсахуп тапантәи адаилект иазчыдароу -шьта ала. Ар-

¹ Mészáros L. Die Päkhy-Sprache... 1934, ад. 58.

² Шәәхә. Тап. § 51, ад. 185-186.

лахэырафэы ишаабаз еицш, хэыжэтэи ацэажэашьякны иаха апыжэара амоуп -ны, ацсуатэи акны -ны хпылоит аха, иаха лассы-лассы иупыло -шьта (→шья) ауп.

Ацсуатэи ацэажэашьякны -шьта → -шья (тапантатэи адилект еицш) хпылар аует арлахэыра еиуеицшым аформақэа ркны: ашьта цқьякны еицш, акацарба аинфиниттэ шьята иацынгы,¹ иара убас акацарба афиниттэ форма иацынгы.

Афырцштэқэа:

Ари исс`эу сасый сэйқэегы ўара иуты-шьта иухэап – ацс. 33 - ари исшэу са сеиқэагы уара иутэуп ухэап.

Азэгы аўыса даай-шьта, с`эахшыцэақэа ирыс`эымтан! – ацс. 33 - азэгы уыс даины шэахэшьяцэа рышэымтан.

Ар аатала-шьта ақыт рыфаны-хэа йанаарықес`эаз, йара азэгы дйеицшымкэа хэацарадыў йла-шьта ар дырфеагыла-шьта данреисраак, ар иргэыцаў рызыкамцу-шьта ихынхэыхан – ацс. 36 – ар анаатала ақыта крышырфоз ианаарықэшэа, иара азэгы дйеицшымкэа хэацарыла ар дырфеагыланы данрабашь, ар иртахыз рзыкамцакэа ихынхэит.

...Мачк даагылу-шья иралхэе – ацс. 36 – мачк даагыла-ны иралхэеит

Рыцыхэала еыоык даайа-шьта дырбеит – ацс. 37 – рышьтахь ала еыуоык дааиуа дырбеит.

Абрака угыла-шьта унацшыри... - ацс. 37 – абрака угыланы унацшыр...

Аўыт [акуцьмақэа] ирымфу-шьта йаазгейт ари аеы́ – ацс. 37 – урт (ақэыцьмақэа) ирымфакэа иаазгейт ари аеы́

Исахэ, ухьягшь йакыко, ўахч' кыко-шьта – иара уа – исахэа, ухы ахыкоу, уцара ахыкоу

...Апхэыс аоны даанхуны-шьта... - ацс. 30 – апхэыс аоны даанхо...

Аўй акуп-шьта ўужэацэагыа уца абанахь-хья абанй атызафэы – ацс. 37 – уи ауп нас, уажэыцэқэа уца абнахь, абни аонафэы.

¹ Шэахэ. Тап. § 51, ад. 185-186.

Ауи иасхәап-шьта дызъяп – аҗс. 37 – уи иахәаны дызъяп.

Дыйзымшьа-шьта аҗла давагылан дг|анхә – аҗс. 35 – дызымшькәа аҗла давагылан даанхеит.

Сом-шөык аҗы сомк аҗху-шьа аҗ| йкаҳари... - аҗс. 37 – шә-маатк аҗы маат аҗханы иаакашәар...

Ейлаҳцап-шьта, йаалагап ихәә – аҗс. 39 – еилаҳцап – нас, иаалагап ихәеит.

Хәыжәтәи аҗәажәашьякны, ишаҗу еипш, ари (-шьта→ -шьа) хҗылоит аҗаҗарба афиниттә форма иацны мацара (ари аҗалара арлахәыразы зегь рааста иҗыцу каларазароуп тапантәтәи адиалект азыхәангы).

Аҗырпштәкәа:

Алымха дьтәтәоуп-шьта, ирыҗәәгәот – хәыжә. 4 – алымха дтәтәоуп, нас ирҗәәгәоит.

Хәкылсып-шьта йахфап – хәыжә. 6 – хкылсн иахфап.

Хәба, са сҗап-шьта мыца – хәыжә. 14 – хаб, са сҗап нас, амца аазгап... уб.иҗ.

Арҗ аформақәа ирыҗлар аҗеит хыхь зызбахә ххәахьоу арлахәыра рбага -ны (ари тапантәтәи адиалект зынза иазчыдарам).

Аҗырпштәкәа:

Ари аз аҗпны аҗы хәназари, хәиҗасҗәшьта-ни ихәз`әып – хәыжә. 11 – ари азы аҗәараҗы хәназар, хә-аҗасны иахжәып.

Ажья хшьяп-шьта-ны шья сҗақанк алаҳхып – хәыжә. 8 – ажья хшьяп, җәыц-ак ашья алаҳхып.

Ани амазара шьярда ихнәхып-шьта-ны, ўорó угьхәаргаларым – хәыжә 23 – ани амазара даара ихнахны, уара уагьхаргаларым.

Сан, сыбыҗшат-шьта-ны, бы`хәычуп, саба сыйҗшат-шьта-ны, дыдыуп, са схәа саҗшыхет-шьтаны, сдуп, арс изыкәй? – хәыжә. 23 – сан, сбыхәәшүеит нас, быхәчуп, саб сыхәәшүеит, дыдууп, са схы сахәәшүеит сдууп, арс изык-еи?

Дыцааит-шья-ны, уаа дылатаайт! – хэыжә. 9 – дцааит нас, уака дылатәааит!

Сасрыкәа дыцоны-шьта-ни... азы дтагылон - Цсхәы 9 – Сасрыкәа дцаны, азы дтагылон

Иазгәаҭоу афақт хшыюзышьтра аҭахуп зеипшла иеилоу аффиқсқәа рформа аҭоурых аганахьала.

Мапкратәи аформа арлахәыракны иаабац акоупмапкратәи аффиқс –м рыцара хәыжәтәи ацәажәашьякны асуффиқс –о –ны (ўа-ны→... а-ны) зцу арлахәыратә формақәа, аҭсуатәи ацәажәашьякны акәзар, асуффиқс –о-шьта → у-шьта (ўа-шьта → а-шьта) зцу арлахәыратә формақәа (ари атип мапкратәи арлахәыратә формақәа аахыцтәи адиалектқәа рзы ичыдараны ипхьазатәым). Аҕырқштәы:

Шьарда у-м-хә-у-шьта, ухьынхәы-шьта уцах! – аҭс. 35 – рацәак мхәакәа, ухынхәны уца!

Амала уакагы (аоцәажәашьякгы ркны), егырт аҭсуа диалектқәа ркны еипш, рхархәара тбаауп аффиқсқәа –м-кәа (хәыжәтәи ацәажәашьякны –м-кәа-ны -гы), урт акацарба ашьаҭа¹ иацлоит.

Аҕырқштәкәа:

Дысм-оу-кәа гьаўшам – аҭс. 37 – дысмоукәа ауам.

Азәгы дйеҭшы-мкәа... - аҭс. 36 – азәгы ди-еипшымкәа...

Хара хау-м-бакәа ўаба дахьыко удырындара! – хәыжә. 14 - хара хаумбакәа уаб дахьыкоу удырында!

Бара бы-м-цәыўа-кәа беиҕасри, сыгәы баҕахап – хәыжә. 10 – бара бымцәыуакәа баангылар, сгәы гәҕәахап.²

Лара ды-м-аайц-кәа-ны – хәыжә. 9 – лара дымааицкәаны...

Ари лўыс с`әасхәушт мыцра́ злэхы-м-кәа-ны – хәыжә. 17 – ари лус шәасхәоит мыцра аламкәа... уб.иц.

¹ Шәахә. Тап. § 51, ад. 185.

² Знык иахдылеит хзыцшымыз аформа, мапкратәи арлахәыра аҭагылазаашья аффиқс ацны аҭхьа д-ан-лашәы-м-кәа даныказ... - хәыжә. 10 – аҭхьа длашәымкәа даныказ...

Иазгәәтәтәуп, мапкратәи арлахәырақәа абас еипш ик-
оу аформақәа рынцәамтәәы асуффикс к (м-кәа-к) шрыцло
ашьхарыуатәи адиалект аҕны.

Ағырпштәқәа:

Ауу́й ачкәын дашьтәлеит «исы-м-шьы-кәа-к!» иҳәан... -
хәыжә. 2 – уи ачкәын дашьтәлеит, «исымшьыкәа!» иҳәан...

Дынашыла, өый-м-дыр-кәа-к аисра йалагейт– хәыжә.
2 – данааюнашыла, рхы рзымдыруа аибашьра иалагейт
уб.иц.

Ас еипш икоу аформақәа ҳара тапантаа рцәажәараҕ-
ныгы иазгәәхтәхьан.

Арлахәырақәа (абсолютив) рышьақәгылараан ашьха-
рыуатәи адиолект аҕны инартбааны ахархәара амоуп, та-
пантатәи адиалект аҕны еипш, ажәа-хәтәч - мацара.¹

Дашылаазуз-мацара ауу́йгы... дыңсых – аҕс. 36 –
дшылаазоз мацара, уигы дыңсыхт.

Уаҕа ишчыныраз-мацара, аҕхәыс дызахыуан,
дысауан, ахәтагы арахә ихьчун – аҕс. 30 - уаҕа иш-
чыныруз мацара, аҕхәыс дзахуан, дысуан, ахәтагы
арахә ихьчон... уб.иц.

Дыцу́-дыцу́-мацара, тызык ибә(а) – аҕс. 32 – дцо, дцо
мацара онык ибеит.

Даайа, даайа, дааныкәо-мацара даайан – хәыжә. 10 –
дааиуа, дааиуа дныкәо-мцара дааин... уб.иц.

§47. Асуффикс х аҕацарбаҕны

«Еиҕа» аҕақы аарпшразы ашьхарыуатәи адиалект аҕ-
ны иҳамоуп² асуффикс х, егырт аҕсуа диалектқәа реипш.

Ағырпштәқәа:

¹ Шәәхә. Тап. § 51, ад. 186-187.

² Ари аҕақы аманы аракагы иахпылоит аҕацарбаҕны айта→ейта:
д-ейта-ца-х-т – хәыжә. 14 - «деиҕацеит»; алашара еиҕа-ашыла-х-
т – хәыжә. 2 – «алашара еиҕаҕалеит», д-ейта́-агылахын... - аҕс.
33 – «деиҕагылан...», иҕа-дөықәлах – аҕс. 38 – еиҕадөықәлеит.

Бақыр ипхәйс ләы дааин дыхъычча-х-т – хәыжә. 20 – Бақәыр ипхәйс ләы дааин деитаччахт.

Үоцыхъәан, кәомк нцы-х, амала йага-х-т. Ақыт ицән, кәтүк йәрғьычы-х-т – хәыжә. 5 – ацыхәтәаны, пытк нцых, амла иакыхт. Ақытахь ицан, кәтык рғьычхт.

Иеыжәла-х-ын, ианцуз... - ақс. 36 – иеыжәлан ианцахуаз...

Аха иара уа тапантәтәи адиалект акны еипш, «-еҫа», уашьтахьтәи ацакы амангы иахпылоит уи.¹

Ағырпштәкәа:

С`әай-х! - анылхәә, ачхақәа ай-хы-н, алаби итала-х-т – хәыжә. 18 - шәааи еита анылхәа, ашьхақәа иеитааин, алаба еитаталейт.

Хара ари халфауейт. Дыйрга-х! икаайт аўаакәа – хәыжә. 23 – хара ари халфоит. Деитаирга икааит ауаа.

Сыйцәай-х-ушейт – хәыжә. 4 – сеитеицәааиуейт.

Ацла итаҳаз нырдыр, йәйн, ицадырс-х-т – хәыжә. 4 – ацла шкәҳаз нырдыр, иааин еитацадырсит.

Дынашыле(а) гядылцы-хы-н – ақс. 32 дныюнашылейт. Деитаадәылцын... уб.иц.

§48. Иеиуеипшым ахәтаққәа акацарбағы

Акацарба ашьаҫа шыақәзыргыло иеиуеипшым ахәтаққәа хпылоит ашьхарыуатәи адиалект акынгы, егырт ақсуа диалектқәа ркны иахпыло иреипшны. Арака иалҳаауа, насгы хаззаатгыло урт рыхәҫак роуп, ма еила-зашьала, ма цакыла ақсуа диалектқәа дара-дара реизыка-зашьа аилкаара аганахьала хшыюзышьтра ззутәу роуп.

«аанза» ацакы рыманы акацарбағы иахпылоит: - нацык, -(аа)нцык, (р)-ныцык, - нцик, нцикыра, -нзакыра, - (аа)нзка, -нзйкыа...²

Са саахынхә-нацык умцысын! – ақс. 36 – са саа-хынхәаанза умцысын!

¹ Шәахә. Тап. § 52, ад. 187-189.

² Шәахә. Тап. §38, ад. 118-119; →48, ад. 166.

Ақубан даай-нацык дылырысаст – хәыжә. 12 - Ақубан дааиаанза длырсасит.

Ипсныцкык ейгәацәаны иаанхыйт – хәыжә. 12 – ипсаанза иеиуақәаны иаанхеит.

Сара йаайзәысты-ры-ныцкык ўаа дýлатаз! – хәыжә. 9 – сара иааизәыстаанза уа дылатәаз!

Упýнцала йаакýлс-аа-нцкык иуфарá атахъуп – хәыжә. 6 – упýнцала иаакýлсаанза иуфароуп.

Г|әыхъәлаа-нцкык амаша ржын... - ақс. 41 – аахәлаа-нза ажра ржын...

Ант йаай-нцкык... ираҳазырт – ақс. 95 – ант иааиаанза идырмазеит.

Сг|ай-нцкык дýумаз! – ақс. 38 – сааиаанза думаз!

Алыгажә даайхынациккыра... – ақс. 29 – алыгажә дааиаанза...

Шыкәса әежәйхәба ихъыты-нзакыра ашьхъа дāкәымтцани әәқәа ихъчон – хәыжә. 11 - әажәйжәба шықәса ихъцаанза ашьха дақәымтцакәә әәқәә ихъчон.

Икақшых-аа-нзка - Псхәы, 9 – икақшыхаанза.

Ихъәланзыкә (//ихъәланзикә // ихъәланзикы) - Псхәы, 7 – ихәлаанза... уб.иц.

«Цыпхъаза» - аахъцтәи ақсуа диалектқәә ркны зхархәара тбаау әжәә ахатыпан ахархәара амоуп арака, тапантәтәи адиалект ақны еипш-пхъаза:

Апхәыс акыка дāхъа-пхъаза-гы дқаауан – хәыжә. 4 – апхәыс акыка дааха-цыпхъаза дқаауан.¹

«макъаназы, ус» ақатарбақны ахәтач -ркәә ала иа-арпшхоит.

Афырпштәқәә:

Сеибгá-ркәәп – хәыжә. 2 - сеибгоуп мақаназы.

Ақыт тыхъәад аазán ипхәыс дагыыйбам. Агәашәтафы даазán, дагыыйбам. Игәы ўыс аанáгейт: «дагыикахым». Ао-нафы дынашылан, - дытәарркәәп – хәыжә. 26 - Ақыта атыхәан днеит, ипхәыс дибом. Агәашәәфы даазан (дааин),

¹ Иафшәырпшы ахыызқәә рқынгы: хәаша-пхъаза – хәыжә. 2 – «хәаша-цыпхъаза» уб.иц. Иафшә. Тап. § 48, ад. 166.

дибом, игәы ус аанагәит: «дыказам» хәә. Аоны днюнашылан, дйтәазаап.

Изтыцыз рықыт йацәыхъара-рыкәә-шьта, аўыса рәйхәә – аҗс. 36 – изтыцыз рқыта иацәыхаран шыта... ус реиҳәеит

Уыжәыгы... хлышьта-р-кәә – аҗс. 37 – уажәыгы хишьтоуп.

Ари – ркәә абри ацакы аманы иахдылоит тапантатәи адиалект аҗынгы.¹

Тапантатәи адиалект еипш, ашьхарыуатәи адиалект аҗынгы иҳамоуп ахәтач – оаца (-гәаца) абри ацакала: «акара, мацара, зацәык, амала».

Ағырпштәкәә:

Тенгыз-оаца-н адгыл – хәыжә. 5 – адгыл (адунеи) мшын мацаран.

Ишькәаз йззегы асыргылахейт, сымшьы-оаца-н – хәыжә. 2 – ишькәаз зегы сыргылахейт, сумшьын амала.

Ах ихъамы цакъаоацо – аҗс. 20 – ах ихамы царкәәкәо мацара...²

Аахыцтәи адиалекткәә ркны акацарба иеиуеипшым аформақәә ирыцло ахәтач ей (ағыр. дыкоупей уб.иц.) ахатыпан ашьхарыуатәи адиалект аҗны иҳамоуп ахәтач -ти: дыкоуп-ти (Псхәы) – дыкоупеи, игьсаўам-ти «Игьсауамеи»! уб.иц.

¹ Шәәхә. «Тап.ад.» §52, ад. 189.

² Еиешәырпшы иара убас: ачкәын дақылшьтыз акгы гыймхәеит аўыса-оаца дааихт – хәыжә. 9 – ачкәын дахылышьтыз акгы имхәеит, ус – амала дааит.

АХЫ VII. АЦЫНГЫЛА

§49. Ацынгылақәа.

Ашьхарыуатәи адиалект акны ацынгылақәа рыкала-
раан ирацәаны иахпылоиттапантәи адиалект акны икоу
аформақәагы, аахыцтәи адиалектқәа рәы икоу афор-
мақәагы.

Атыпрбагатә цынгылақәа рышьаҕақәа ркны лассы-
лассы иупылоит ахырхартарбага -(а)хь:

Абарахь аеа қытқ ағы дцейт – хәыжә. 14 – абрахь
даеа (аеа) қытқ ахь дцеит.

...даакыдгылан. Арахьгы дынкыдгылейт лара –
хәыжә. 9 - ...даакыдгылан. Арахьгы дкыдгылеит лара.

Ауытгы абрахь икоуп – хәыжә. 8 – уртгы абра икоуп.¹

Арт аформақәа ирыцлар калоит еитах -хьа⁴

Ужъацәаҕа уца абанахь -хьа абани атыз ағы – аҕс.

37 – уажыцәкьа уца абнахь абни аоны ағы.

-хьа хпылоит иара убас егырт ацынгылатә формақәа
ркынгы:

Апы-хьа иакәтәаз аеыю – аҕс. 41 – аҕхьа иакәтәаз
аеыю.

Ацыхъе игылаз, апы-хье игылаз – аҕс. 36 – ацыхәан
игылаз, аҕхьа игылаз.

Ауаа рап-хьа дыгыла, йергы ах иғы даҕалейт –
хәыжә. 2 – ауаа рапхьа дгыланы, йаргы ах иғы дааталейт.

Абаххъ ахы-хьа икәгылашьта – аҕс. 37 – абахә аха-
хы икәгыланы ибеит.

Атыпрбагатә цынгылақәа ркны лассы-лассы ахарха-
ра амоуп ашьтынгыла -қа:

Абара-қа угылашьта... - аҕс. 37 – абрака угылази...

Бана-қа дыгәноп абани атыз ағы – аҕс. 35 – абнака
дыюноп, абни аоны ағы.

Ауа-қа – хәыжә. 22 – уака.

Қырым ауа-қа дытан – аҕс. 35 - Қырым уака дтәан.

¹ Шәахә. иара убас § 33.

Ўа-қа ыара чынырра бейак иёы йадыгылѐ(й) – аҗс. 30
- ўақа ыара чнырра бейак иёы иангылт.

Арт ацыхѐтѐантѐи аформақѐа зны-зынла ацыбжык-
атѐ элемент рымазамкѐангы ишыақѐгылалоит.

Араа бықѐтазт! - Ғсхѐы, к.6 – арақа бықѐтѐаз!

Ақыхъ ехъийжыз абраа далаган ажра ижыйт - Ғсхѐы,
к. 3 – Аақыхъа иахъжыз абрақа даалаган ажра ижыйт.

Абнаа ўаро ўѐы сызнейзгы ўй оп - Ғсхѐы, к. 10 – аб-
нақа уара уѐы сызнейзгы ўый аўп.

Аўаа сцоѐт – хѐыжѐ. 10 – уахъ сцоит.

Йергы аўаа дтахт – хѐыжѐ. 2 – иаргы ўақа дтѐеит.

Ўаа ишьтыѐей – аҗс. 39 – уақа ишьтѐеит.

Уи атыѐаѐы Ға анахдылогы ыкоуп:

Сыпхѐысгы анҒа дгылот – аҗс. 33 – сыпхѐысгы
анақа дгылоит.

Аахыѐтѐи адиалектқѐа ркны иахдыло, ганкахъала хъа,
даѐа ганкахъала қа рхатыѐан, арақагы тапанѐатѐи адиа-
лект акны еипш, иахдылоит хъа.

Аѐырпштѐкѐа:

Йаба аҗ-хъа дыпсийи – аҗс. 36 – иаб аҗхъа дыпсийт.

Ўы-ѐа-хъа¹ дышьта-шьта дыѐѐан – аҗс. 37 – ѐақа²
дышьталаны дыѐѐан.

Лассы-лассы тапанѐатѐи адиалект акны еипш, арақа-
гы ацынгылақѐа рышыақѐгыларѐа ахархѐара амоуп аин-
струменталтѐ суффикс –ла.

Зынтада – аҗс. 35 – иаразнак, зныкала.³

Рыхъыхъа-ла ѐыгѐык дҒайашъта дырбѐит – аҗс. 37 –
хыхъла ѐыуѐык дааиуан дырбѐит.

Аз ақаайаз ахыла дыдѐықѐлѐ – аҗс. 43 – азы ахъааиз
ала ддѐықѐлѐит.

¹ Амала арақагы ихамоуп: ўыѐақа – Хѐыжѐ. 10 – «аонуѐқа».

² Ас еипш иеиѐааиуа ацынгылақѐа ўыс-хъан – аҗс. 43 – ладатѐи
адиал. ўыс-қан. Ўасқан хпылоит ашьхарыуатѐи адиалект акын-
гы (хѐыжѐ.5)

³ Аҗсуатѐи аѐѐажѐашъаѐы абри аѐырпштѐаѐы ирхѐар ауѐит: йа-
разынта (аҗс. 35), ладатѐи ад. «йаразнак».

Ҳашцуз ҳаҳъақъыҳъала ёыюык дггайўан – ақс. 37 – ҳаш-
цоз ҳақъақа ёыуаюык дааиуан.

Дытатан ёыйкёабе-йт. Ўацыхъёан йаур-пагы
дхъақъшеит – хёыжё. 4 – дылқатёан иёыйкёабеит. Нас иа-
уразоуроу¹ дыхъеит.

Атагылазаашъатё цынгылақёа с рыцлоит (ма –са, та-
панқатёи адиалект ақны еипш):

Даагылан ус ихёеё – ақс. 39 – даагылан ус ихёеит.

Ус хъақара дыу сылуп – хёыжё. 15 – ус ахақара (ду)
сылууп.

Аригы уы-с даблущан – хёыжё. 15 – аригы ус даб-
лыщан.

Аўы-с енықазараак... - ақс. 39 – ус ианықазалак...

Ўа-с ихёеит – хёыжё. 15 – ус ихёеит.

Ар-с шқако...? – хёыжё. 23 – ас шқакоу?

Ар-с ихёеит – хёыжё. 11- ас ихёеит.

Ақёыцьма аўа-с ахёеит – хёыжё. 15 – ақёыцьма ас
ахёеит.

Ран аагылан, ўа-са йахёеит – хёыжё. 15 – ран (рин) аа-
гылан ўыс ахёеит.

Амақ ўа-са ахёеит – хёыжё. 15 – амақ уыс ахёеит.

Аз`эомсақъа аўа-са йанын – хёыжё. 15 - ... ус анын.

Ақхёысқа ўа-са ралхёеит – хёыжъ. 19 – ақхёысба ус
ралхёеит.

Быслаазгуша абар-са акёып – хёыжё. 22 – бшаазго
абас ауп

Абан-са ақытк ааубоны иқан – хёыжё. 10 – абанс қытқ
убо иқан.

Аўы-са икейцее – ақс. 39 – ус икайцеит.

Ацынгылақёа рқны лассы-лассы иуқыхъашёоит асуф-
фикс –н:

Адырса-н аёынгы айфанд амажыгыт дыцушан –
хёыжё. 4 – адырсаены (иаёшёырқшы, «аобатёи амш») ефенди ацьаамахы дцон.

¹ Ладатёи адиалектқёа рқны «аурозоро» рхёоит. Йаурла ажёа
«аура» ақынтёи ишьақёгылазар қалоит.

Шыжымта-н намаз анкалараак... - хэыжэ. 15 – шыжымтан, намаз аныкалалак...

Ўаахъазгалама дара тынч-ны? – хэыжэ. 23 – ухазгалама даара тынч?

Ицэйт шхъара-ны бнадьу афы – хэыжэ. 23 – ицеит шхараны абнадьу афы.

Сабынла бзиа-н umpы зезэаны – хэыжэ. 21 – сапынла бзиа унапы зезэаны.

Ислам цахыбжъа-н даагылан... - хэыжэ. 15 – Ислам цахыбжъон доагылан...

Хъаз-ны дылырчон – хэыжэ. 2 – хазы крыйфалцон (длырчон).

Ушьта-н – хэыжэ. 12 – ушьтан.

Ацыхъэа-н даахъаргалеит алашэ – хэыжэ. 13 – ацыхэтэан даахаргалеит алашэ.

Ўацыхъэа-н – хэыжэ. 8 – ашьтахь ацыхэтэан.

За-ны ўасыўашт – аҗс. 44 – зны уасуеит.

Амг|эа-н¹ сыцэе – аҗс. 39 – амоан сыцэеит.

Адэ-ны – аҗс. 38 – адэахы, адэны.

Ўадырг|эа-н-гы – аҗс. 44 – уадырғангы.

Ўейдырг|эа-н – аҗс. 37 – уадырған.

Ўоцыхъэа-н-гы – аҗс. 36 – ацыхэтэантэи... уб.иц.

Икалалоит ианахдыло –шьта → шья абри атыпан (аҗсуатэи ацэажэашьяфы). Афырцштэқәа:

С`а быжь-шьта рыгэы йас – аҗс. 36 – даара ргэы иалсит.

Ўацыхъэан йеҳагы ‘хэабыжь-шьта дыгэыз`экын...- аҗс. 35 – ацыхэан иаҳа игэғананы дгэаан...

Аецэақәа хъара-шья идырчеё – аҗс. 38 – аецэа хара (иганы) крыйрарцеит).

¹ амоан аформа ауп аахыцтэи адиялектқәа ркны ихамоу. Тапантатэи адиялект уи ацэтэымуп. Иара ацакы аманы иахдылоит арака «амоа»-гы: амоа бандиқәа ўаа оынөжэа аайпылейт – хэыжэ. 18 - амоан уаа оынөажэаык абрагыцэа аайпылейт.

Аинтенсивтө элемент –за-ггы рыцлалоит ацынгылақәа: аүй ўожъәацәығъа-за-о даайўаш – ақс. 37 – уи уажәыцәкьа дааиуеит.

Цынгылақәак ркны адхаларатә аффиқс адкылашьала ашьхарыуатәи адиалект зны-зынла аахыцтәи адиалектқәа иреипшуп, зны-зынла тапантатәи.

Аахыцтәи адиалектқәа ркны – «иашаны», тапантатәи адиалект аҕны – «рейша». Ари ацыхәтәнтәи хдылоит ашьхарыуатәи адиалект аҕынгы: Амг|әа арса рейша акуп – ақс. 37 – амоа ас иашоуп.

Хәхәк шытан... аблаоа йазре(й)шаны – хәыжә. 10 - хахәык шытан... агәылшьап иамариашаны.

Ладатәи (ақсуа) адиалектқәа ркны еипш арака иахдылоит: йаха→йеҕа→еҕа.

Ағырпштәкәа:

Йахаггы ибзиоуп – ақс. 37 – иахаггы ибзиоуп.

Даақсан аүй еҕа дыггызыйцымцах – ақс. 36 – даақсан, уаха дызицымцеит.

Йеҕаггы ‘хәабыжъ шыта дыггыз`әкын... - ақс. 35 – иахаггы ирыгәгәаны дгәаар...

Йеҕа ибайаз... - ақс. 35 – иаха ибеиаз...

Аүйи еҕа аҕгы имхәушта йенейкыйца... - ақс. 36 – уаха аҕгы имхәо ианейкайца...

Аныкәараггы йеҕа имеро – ақс. 42 – аныкәараггы иаха имариоуп.

Аўат аоыцъа еҕа¹ акылла еҕахаз... - хәыжә. 21 – урт аоыцъаггы хшыола иеиҕахаз...

Убри ацакы аманы иахдылоит иара убас: рыцаха, йцаха, цаха (иәшә. тап.ад. аҕны иахдыло рыца аахыцтәи адиалектқәа ркны иахдыло йцаггы).

Ағырпштәкәа:

¹ Иқалалоит раха, тапантатәи адиалект аҕны еипш, ианахдыло: алыг-хәа иургылазггы (аеы) раха ицыхъәо азәы иуркып – хәыжә. 21 – атәы изы хәа иургылазггы иаха ацыхәахь игылоу азәы иуркып. Зны-зынла иупылалоит адхаларатә аффиқс (арацәа хыпхъазара ахқатәи ахағырбага) азеипшра атенденция аманы: с`әашья рецба ахъабжы – ақс. 37 – шәашья еитба ахабжъ.

Аеыбзиа Мырзабақь гыйқәнадыргумз, Тахир рыцха иқәнадыргун – аҗс. 42 - аеы бзиа Мырзабақь иқәнадыргомызт, Тахир иаха иқәнадыргон.

Аха-хәа иургылаз аеы, рыцха дахбаны азәи иуркып – хәыжә. 21 – ах изы иургылаз аеы еиха еихабу азәи иуркып.

Оыцья ицха хьацара злақәан аашылан... - аҗс. 36 – оыцья иаха ахацара злақәаз ааонашылан...

Ихьацара ицхи –(и)цахе ахьыйцалә – аҗс. 36 – ихацара иахагы иаццеит.

Аҗсуа ажәақәа «ацкыс», «ацкысгы», «аиха», «ааста» ашьхарыуатәи адиалект аҗны абас ала иаарпшуп: ацкыс (аҗс.ад.ирешәыргш), ацкых(гы), ацхгы (тап.ад. иаешә.)

Аҗырпштәқәа:

Акәту ацкыс акәтагы еха игәыбзыгоу – хәа – хәыжә. 21 – акәты ааста акәтагы кәышуп – хәа.

Аууи ацкыхгы усақәомкгы аазышыны уохык йахрысасып – рхәейт ахцагы – хәыжә. 7 – уи ацкыс ауаса рацәаны ишыны уахык ихарсысып – рхәейт ахыкгы.

Аууе ацхгы сасны даагап – хәыжә. 3 – уи ацкыс сасы даагап.

Аахьцтәи аҗсуа диалектқәа рҗны ихамоу «мацара» ахатыпан, тапантәи адиалект аҗны еипш, арака иахдылоит – хьазы:

йабагы дыцсын ихъазы даакәхан – аҗс. 35 – иабгы дыцсын имацара даакәхан.

Сеанқәа архъа рхъазы иқәуп – аҗс. 35 – сеанқәа арха... рхала иқәуп.

«Мацара» ахархәара амоуп «ицәены, амацара» ацакы амангы:

Адыгъа гәнык хаман, имацара -шьти игылан. Қәтыучкәынк хаман, агәназна акәтагы ацееет – аҗс. 39 –

Адыгъа онык хаман, итацэны игылан. Кэтаршыцк хаман, аоназна акэтагъ ацеит.¹

Ацынгыла иахъа арака абасала иахдылар алшоит ехъа – (йахъа) аформа амангы (хэыжэ. 23). Ицсабаратэуп ехъта, йахта ← // йахтэа (ацс. 37; хэыжэ. 20), йахъа (Псхэы 10); йохъта (→йахътэа) (Псхэы, 16)².

Ас еипш ирзаатгылазар ауан егырт ацынгылақэагы, аха зегы арака хазрыхцэажэом.

¹ Иафшэ. арака абсолютивқэа рышыақэгыларакны иара абри ае-лемент шыкоу.

² Иафшэ. Тап. ад. § 54, ад. 194.

АХЫ VIII. АСИНҒАҚСИС

§50. Аидхәалагақәа.

Арака урт рахьтә шьоукы хрыхцәажәоит адиалектқәа реизыказаашья аҳасабала.¹

Аахьцтәи адиалектқәа рәы икоу аидхәалага аха (бзыц. аха) ашьхарыуатә цәажәашьяқәа рәы иахцылазом.² Тапантатәи иеипшны, уаҕа ахархәара амоуп аўаса, уи знызынла арака иаиуеит аўарса, ўарса авариантгы.

Иахцәап:

абарт аоыцья хабарла ейбадыран, аўаса егьейбамбацыт – хәыжә. 12 – абарт аоыцья хабарла (збахәыла) ейбадыруан, аха иеибамбацыт

сара тоураx гыс`әасхәушам, сара сылала избаз с`әасхәуш, аўаса идьылца дыдәылс`әмшьтин – аҕс. 11 – сара атоурых (ажәабжь) шәасхәазом, сара сылала избаз шәасхәоит, аха (амала) идәылцуа ддәылшәмышьтын

ухабар рхәб изышьтара карцани исәўан, аўарса сагызаайамыт – хәыжә. 11 – ухабар рхәоижьтәи кыр цуан исахауеижьтәи, аха сзымааит

аўи иухәо аз`әа бзиоуп, ўаса... - хәыжә. 23 – уара иухәо ажәа бзиоуп, аха...

Егьырт адиалектқәа рыкны еипш, иара убри ацакала ахархәара дуны иамоуп ипиам ажәахәа ахәтач хәа зцу акацарба ииасхьоу иеилкаам ичыдоу аформа.³

Иахцәап:

Даанарцшит. Даанарцшыт – хәа аблаоа аайгәахейт – хәыжә. 2 – Даанарцшит. Даанарцшит, аха агәылшьап аайгәахейт.

¹ Иафшә. Тап. § 55.

² Убри ана-ара ахья авариант аманы иахцылоит цсхәытәи ашьхарыуаа рцәажәарае мацара.

³ Шәахә. Тап. § 55, ад. 95-116.

Дыйрэйгэарныс далагазт – хэа аеныхьча дагызмаайт – аҗс. 35 - ... Дааипхарц далагеит, аха аенхьча дзымааит.

...Длейлахан. Длейлахазт – хэа ла пхэысца гылмуй – аҗс. 38 – Длеилахан. Длеилахазт, аха лара аҗхэызба илымуит.

Аўуй иҗи ирымаз дара рыцхазт-хэа садака аакылырхамачара дыраазун – аҗс. 36 – Уи аҗа ирымаз, дара рыцхэқан (иҗарын), аха хэара мацарала драазон

Аўи акэызт-хэа хэаҗа игьымуй – аҗс. 33 - ... Уи акэын, аха ахэаҗа имуит.

Зны-зынла хэахэагэыгуа атыҗ аҗы зынзаск иахдылазом иарбанзаалак айдхэалага.

Иаххэап:

Пхэыс даайгушан, аҗхэысца дызышьтаз дагыйцмаайазт – хэыжэ. 12 - Пхэыс дааигашан, аха дзышьтаз аҗхэызба дицмааит.

Бандақэак аайан, айфанд ихьаҗшь ргычушан, агэара дыун, гызыхьысамызт – хэыжэ.4 – Абандақэа ааиуан, ефенди ихьы ргычшан, аха агэара дуун, изахысуамызт.

Аахьцтэи адиялектқэа рҗы иҗоу «мамзар», «моумзар» ахатыҗан, ашьхарыуатэ диалект аҗы иҗоуп «моумзари»:

ўара аҗхэа ухэала, сара ацыхэан сыхэжэҗалап, ауўо моумзараи асас ўеиҗыршьап-шьта ўаатарыжып – хэыжэ. 10 – уара аҗхэа ухэала, сараацыхэан схэжэҗалап, мамзар амаҗэа уеиҗаршьар, аонуҗка утарыжыуеит.

Иара убри аҗакы аманы ихэахит «Макэымзар», «момкэа» (аҗс. 38). «Ма» аарҗшуп аракаҗы йа ала:¹

Иуҗахьызари, еыгэарҗак ўсҗуш, йа з`эгэарҗак ўсҗуш, йа аўасагэарҗак ўсҗуш – аҗс. 42 – Иуҗахызар, егэарҗак усҗашт, ма жэгэарҗак усҗашт, ма уасагэарҗак усҗашт... уб.иҗ.

Аахьцтэи адиялектқэа рҗы иахдыло ма хдылеит җсхэытэи ашьхарыуаа рҗэажэашьаҗы (йа инаваргыланы).

¹ Шэахэ. Тап. §55, ад. 197.

Иаххәап:

«Ма лара дытыцри акәып лхәейт, ма сара стыцри акәып – лхәейт – Цсхәы 15 – Ма лара дтыцыр ауп, ма сара стыцыр ауп – лхәейт.

Егырт адиалекткәа рыкны еипш, аидхәалага аарцшуп и(//й) ала:

Цөый з`әы-й – ақс. 35 – цәи жәи

Ларе-й йаре-й – ақс.37 – лареи уареи

Зны-зынла а ала инцәо ашьаҕақәа рәы ари и→й ыказам, аха уи ашьаҕа аапшуеит ашьаҕатәи и е ахь иахьиасыз авариант ағы. Иаххәап:

Арбе арцне (арбаи арцнаи) – ақс. 39 – арбағы арцынеи

Тапантәи ахьызкақәа рәы еидхәалагас ахархәара змоу ишты арака иахдылазом.¹

Ақатцарбақәа рәы ақатцарба абсолютивтә форма ахархәара амоуп иаагоу афункциа ала.

§ 51. Ициам ажәәхәа.

Ициам ажәәхәа аарцшразы, егырт адиалекткәа рыкны еипш, ихамоуп –хәа:

Уара упхәыс йаугаз аласца лаут - хәа – хәыжә. 1 – Уара упхәыс иааугаз аласба лоуит – хәа.

Тапантәи адиалект ағы абри ацакала ахархәара змоу йа ашьхарыуатә ағы иахдымлозар калап.²

§ 52. Ашьақәыргәгәареи амапкреи аазыршүа жәәқәа.

Ашьақәыргәгәареи ақәшахатреи раарцшразы, тапантәи адиалект акны еипш, аракагы иахдылар калоит:

¹ Шәәхә. Тап. § 55, ад. 196-197.

² Шәәхә. Тап. § 56, ад. 198.

шьта (→шьа), йаўашт, йаўып.¹ Иаххэап:

Аминат бакэума? – шьта Амина́т сакэып-шьта – хэыжэ. 19 – Аминат боума? – Ааи, Аминат соуп, ааи.

йаўашт - рхэан, енаалан – аҕс. 38, 43, 37 – ибзиоуп – рхэан, иеинаалан.

Йаўып, ласхэан – аҕс. 37 – ибзиоуп, ласхэан.

Ацыхэтэантэи аформа аҕсуатэи ацэажэашья иаха иаказшьоуп. Йаўашт аформаҕы й м ала иҕсахынҕы иахдылоит. Уи иахкьаны ихауеит: йамашт:

Йамашт – ихэе – аҕс. 38 – ибзиоуп – ихэеит.

Йамаш – ихэан, йахаҕы ибзиоуп, хайццап – аҕс. 37 – Ибзиоуп, ихэан, иахаҕы ибзиоуп, хайццап.

Зны-зынла, аахыцтэи адиалекткэа рыкны еипш, иахдылоит «ибзиоуп»:

Ибзиоуп ихэан, дадгылеит - Псхэы. 6 – Ибзиоуп, ихэан, дақшахатхеит.

Хара итааоыз атекткэа рҕы, аиашазы, иахдылазом, аха аҕсуатэи ацэажэашьяҕы ашьақэырғэҕэара аарҕшразы лассы-лассы иахдылон қа.

Уанза ишазгэахтахоу еипш, знык уи хахаит Гэым-лоқт (Красный восток) инхо тапантэи ажеахеао икныте.²

Амапкра аарҕшразы ахархэара амоуп моп:

Моп, икалом – хэыжэ. 23 – мап, икалом.

§ 53. Абыжткьақэа.

Ахазырхараан, аракаҕ ихамоуп абыжткьа йо (ўа):

йо, Ислам! – хэыжэ. 15 - Уо, Ислам!

йо, ўара! – хэыжэ. 15 – Уо, уара

Ақэытразы икоуп: ахахай:

Ахахай, иказцо закэыда – хэа? – хэыжэ. 14 – Ахахай, иказцо дызустада? – хэа.

¹ Шэахэ. Тап. §57, ад. 122.

² Шэахэ. Тап. § 57, ад. 199.

Хаҳей зны-зынла ақәшақатрагь аанарпшыр алшоит:

Издыра ак акәызари, хаҳай иўасқәап – қсқә. 9 – Изды-
руа ак акәзар, хаҳаи иуасқәап (ишқауасымқәо).

Аапхьара азықәан аракагь иқоуп ма:

Ма, сахьчи! – иқәан... - хәыжә. – Аҳы, сара сқара! –
иқәан... уб. иқ.

Арака иазгәаттәуп йа абыжытқьа, аа абжытқьа ацакы
аманы ишақдыло:

Амоа дышқоз, қәыцьма алыниейт. Йа, қәыцьма, сы-
умфан! – хәыжә. 19 – Амоан дышқоз, ақәыцьма аалыниейт.
Аа, ақәыцьма, сумфан!

Дагейт йани йабе рәы. йа, сан, ари Ислам бзиараны
исзыйхаз... - ақс. 15 – Дагейт иани иаби рәы. Аа, сан, ари
ислам бзиараны исзиуз.

§54. Аиқәшәара.

Егьырт адиалектқәа рыкны еиқш, ирацәаны
иақдылоит цакылатәи аиқәшәара. Иаққәап:

Қытак даарылалейт – хәыжә. 15 - Қытак даарылалейт.

Ақыта рәы – хәыжә. 5 – Ақытағы

Ауаса рыфьыы анаҳа, лақск ақацәагы аманы, ўыт
аўаса рәи йаайт – хәыжә. 15 – Ауаса рыфьыы анаҳа, лақск
ақацәагы аманы, урт ауасақәа рәы йаайт.

Аеан ираайт – хәыжә. 21 – Аеан (уахьад) ираҳаит.

Зхьатә кахым, иеадә али ирфуйт – ақс. 44 – Зхатә ка-
хым иеада ала ирфоит.

АХЫ IX. АЛЕҚСИКА

§ 55. Ашьхарыуатә диалект алексикатә еилазаашья.

Ашьхарыуатә диалект афонетикеи аграмматикатә шыақәгылашыеи рганахьала еиңш, алексикатә ганахьалагыи иамазароуп егырт аңсуа диалектқәа изларылкаахо ачыдарақәа.

Зеиңшла ашьхарыуатә диалект алексикатә фонд, хәарада, егырт аңсуа диалектқәа рлексикатә фонд иақәшәоит, аха убри аамтазы атың рымоуп зформа (зцәаңшыра) ма зцакы псаху ажәақәа рхархәара, ичыдоу ажәахырәиара.

Иаххәап:

ачха (иағшә. аахьц. адиял., тап. адиял. а-шьха)

аңсыз (иағшә. аахьц. адиял. аңсыз, тап. адиял. а-ңслацәа)

ашейцәа (иағшә. ашарпиетцәа)

ацәынцәаа (иағшә. ацәынцәлағь)

адацьмакә (иағшә. адағачиа) акәыуа

чкыламс (иағшә. ашышкамс (абжь.), ас`ыс`кам (бзың.))

хахан (иағшә. ахәархь, ахьархь; тап. хан)

азыңба (иағшә. аңба)

кьяуа (иағшә. аңарпалыкь)

урыста (иағшә. нырцә; тап. – азы ўахьыста)

ўаарыста (иағшә. аарцә; тап. Азы гҭахьыста)

акьампыл (иағшә. ампыл; тап. топ)

атәара – ацәарта, атәара

амцака – ашта, амзырха

акәкәага – ажьахәа

цәарна – амака (ипоу)

ахәрацәа – аиатцәа (ахаскьынпшшәыла)... уб.иц.

Тапантатәи еиңш, ашьхаруыатә диалектгыи ианыпшуеит имачымкәа адыгьа, аурыс, егырт абызшәақәа рнырра.¹

¹ Шәахә. арака §8; § 10; Тап. § 59 (адыгьатә бызшәақәа рыбзурала ашьхарыуатәи адиялект иалалеит, тапантатәи адиялект иалалаз ажәақәа зегьы, убри акынтә урт арака хазы иазгәахтазом.

Абри анырра иахкыаны ашьхарыуатэ диалект ақтивтэ лексикатэ фонд ағы иказам азеипш аңсуа хылтцшьтра змоу акыр ажэақға.

Зны-зынла абыргцға иргэаладыршэон абасеипш иказ ажэақға (иаххэап, иргэалашэеит аеҕэара, аца уб.иц.), аха хыхь иазгэаҕоу ажэақға урт реиҕарак рхы иадырхэазом, ағарацға ракэзар, урт зынзаск ирыздырзом. Убас рхы иадырхэом ажэақға: атэыла, амагана, арацға уб.иц.

Ашьхарыуатэ диалект алексикаҕы аахыцтэи адиалектқға иреипшым ахэҕаҕны ирацэаны икоуп тапантатэи адиалект алексика.

Иаххэап:

азын(ра) – (иағшэ. аахыц. адиалектқға – азын) – тагалан

ағны(ра) – (иағшэ аахыц. адиал. өаюраҕагалан) – азын аҕхыара – (иағшэ.аахыц.адиал.ацара) уб.иц.

Аха усғы иазгэаҕатэуп, абри аганахыалагы уи аахыцтэи адиалектқға рлексикатэ фонд ишақэшэо.

Иаххэап:

адэны – тап.аҕэаны (иағшэ. аахыц.адиал.рыҕны адэы, адэны)

аҕрыра(абрыра), тап. аҕсҕара (иағшэ. аахыц. адиал. аҕыра)

ашэтра – тап. аҕаҕара (иағшэ.аахыц.адиал.ашэтра)

амат – тап. ашьтанцэы (иағшэ.аахыц.адиал.амат)

алыхэҕа – тап. (а)рыҕшага (иағшэ. аахыц. адиал. алыхэҕа) уб.иц.

Абасеипш аипшымра алексикаҕы иахпылоит дара ашьхарыуатэ цэажэашыақға рыбжьарағғы.

Иаххэап:

Хэыжэ.

акыауа

арахышына

аҕрыра

ацкы

рейць)

аҕыркаба

Апс.

ҕаз – аҕарҕалыкы

арахычына

абрыра – аҕыра

рейць – ацкы (иағшэ. тап.

каркич – арыҕа

ақыз - азыхь – ацеиць... уб.иц.

Алеқсикағғы апсуатәи аёцәажәашья тапантәтәи иаҳа
иазааигәоуп, хәыжәтәи аёцәажәашья ааста.

Ашьхарыуатә леқсика аиллиуэтрациязы арақа иаагоит
ихадоу алеқсикатә фонд аёырқштәқәа хаз-хаз гәыпла (аё-
еижь ахәтақәа, аидара, ақстәқәа, ақштәқәа уқәа егырт аа-
зырқшуа алеқсика).

Ацәеижь ахәтақәа рыхьзқәа

ахъá - ахы¹

áхъәда – ахәда

ахъáхъәда – ахахәда

ахъақыхья – алахь (даәа ажәақәаоык ихәеит:
«аргәцыста» ауп қәа)

ахъахъәы - ахахәы

хъахъәыц (гацәык) – хахәыцк

ацъымсы – ацъымшь

ла – ала

лацәа – алацәа

аға – ағы

апынца – апынца

абыз – абыз, абз

ақыц – ахақыц

ахъақыц – аахақыц

алахъәы – алақыць, алахәыц

азámг|әа – азамға

цыламқәа - ацламқәы

хъáцламқәа – ахацламқәа

ақарқы – ақырқы

ахъәлымс`әы – ахәлымшәы

амахәа – амахәар

ашъахәа – ашъахәар

ашъахәалыбыз= //ашъахәа татара – ашъахәар татара

анапы - анапы

амáцәа - амацәá

ашъáцәа - ашъацәá

¹ Азеицш префикс а ажәақәао ихәарғы илшоит, имқәарғы ил-
шоит.

ашьамхъ́а - ашьамхы́
 анапхы́са – анапхыц
 ашьапхы́са – ашьапхыц
 мацэхъы́б, шьацэхъы́б – анацэхы́б, ашьацэхы́б
 агэ́тамацэ́, агэ́ташьацэ́ – агэ́тамацэ́а, агэ́ташьацэ́а
 амацэ́кы́с, ашьацэ́кы́с – анацэ́кы́с, ашьацэ́кы́с
 ахъазы́ мацэ́а – амацэ́аз нацэ́а
 амаехъы́нцэ́а - амышъхэ́йлцэ́
 з`э́г|э́ахъ́а – ажэ́оахыр
 аз`э́г|э́ымса́кы́а – ажэ́ымшэ́а́кы́а
 айхъаркэ́ара – а́кэ́артэ́ра
 аг|э́ы́цэ́ара – ао́ыцэ́ара
 а́вара - а́вара
 аварцы́ц (//аварцы́с) – аватцкы́ара, ава́кы́ыц
 амгэ́а – амгэ́а
 ақишэ́, ақишэ́ – ақы́шэ́
 агэ́ыю́гы – агэ́ышп́ы
 акы́ка
 азы́з – акы́ка ахы
 акъати – акъатеи
 ача́ча – ача́ча
 агэ́атцэ́а – агэ́атцэ́а
 ара́мх́а – ары́пх́а
 (аг|э́ыты́с) иқ́амса́ – ауа́оы иқ́амса
 аваны́за – аваны́за
 ауа́та – ауа́та
 аб́га – аб́га
 ашьх́э́а – ашьх́э́а
 ашьа́псыргэ́ы́цэ́а – ашьа́пыргэ́ы́цэ́а; ана́псыргэ́ы́цэ́а –
 ана́пыргэ́ы́цэ́а
 а́кэ́а́кэ́а – а́кэ́а́кэ́а
 аз`э́тхъ́а – агэ́чама
 абынц́ы́а – ача́пан
 ада – ада
 ацэ́а́ – ацэ́а
 алымх́а́ – алымх́а («а́лымх́а́ры́уғэ́» //лымх́а́ры́г|э́ –
 алымх́а́рыю́)

Аиуара аазыргшуа ажөөкөө

áба – аб (ахзырхараан: раба! да́да, а́та!)
ан – ан (ахзырхараан: сан! мыма//мама! быба!)
аба дыу – абду (ахазырхараан: сабадыу, ата! Хаба-
дыу! дада!)
ан дыу – анду (ахазырхараан: быба! мыма // мама!)
ánхъэа – анхэа
ábхъэа – абхэа
абйешья – абиашья
аншья – аншья
анхшья – ан лахэшья
абахшья – аб иахэшья
ахшьяа́ – ахэшьяа́
аоахшы́цэа р́таацэа – аоаи́хэшы́цэа р́таацэа
а́таца – а́таца
а́йца́ла –аи́цала, а́цала
ама́хэ – ама́хэ
а́ймы́хэы́ла - а́ма́хэы́ла
а́бхэ́ында – а́бхэ́ында
а́нхэ́ып́ха – а́нхэ́ып́ха
а́браа - а́браа
а́йгэа (//а́йгэа́цэа) - аз а́аи́гэа, а́ха́ца и́таа́цэа и́п́хэ́ыс лзы
а́нпса – а́нпса
а́бапса – а́бпса
а́папса́ – а́папса́ (а́пха́пса́)
а́пита́ацэа – а́ма́та́цэа (а́па и́кы́нтэ)
а́пи́па, а́пи́пха́ – а́ма́та (а́па и́кы́нтэ)
а́пха́лпа, а́пха́лпха – а́ма́та (а́пха л́кы́нтэ)
а́таа́цэа – а́таа́цэа
а́йшья́ра – а́иашья́ра (жэ́лак зху)...

Апстөкөө рыхьзкөө

Аз`ө – ажө
ахэ́ыс – ахэ́ыс
аз`эоа́п – о́ышы́кэса зхы́цуа а́цья́кьял
хэ́ыс-хы́жэ – шы́кэсык зхы́цуа ахэ́ыс
а́цэ́ыгъ – а́цэа́гъ
з`эа́пхья – а́фы́цхья

аз`эба – ажэба, ажэцэры
 аз`эбахьа – ажэбахьа
 аз`эхьа – ажэхьа
 азэчкэаха – ажэчкэаха, ажэеимгэа
 ацэ – ацэ
 ацэ-млыкь – ацэагы
 аҗа́ча – ацэымш
 ада́ха – ацыхэан игылоу ацэ
 ака́мбышь // хара - ака́мбашь
 ака́мбашь-цэыгы // хара цэыгы – ацэка́мбашь
 ака́мбышьаз`э // хараз`э – ажэка́мбашь
 хара́хьыс (хара бат) – абат
 аеы – аеы
 аецыс – аецыс
 а`хьакэа – аҗақэа
 аеан – аеан
 ае-амлыкь- аеура
 аеанчкэаха – аеанчкэаха, аеан макья
 ала́ша – алаша
 аекэар – аекэар
 аеаныкэа – ашьшьыхэа иныкэо аеы
 ал`ахэ – иццакны иныкэо аеы, аекэар
 аеыю – аеыю
 а́кэнан – оы-шықэса зхьцуа аеы
 а́кэнаньжэ – аеыжэ
 на́бҗас`э – оы-шықэса зхьцуа аецыс
 ауаса – ауаса
 ақэашт – ақэашт
 асыс – асыс
 ағын сыс - азынсыс
 атыгы – атыгы
 атыгы-сыс – атыгысыс
 атыгы-зныз`э – абзныжэ
 ацаша́ – аеша
 аты – ауаса
 агда́жь (аўаса гдажь)- ауаса гды
 чу́хаўаса – ауасашкэакэа

адыгъа ўаса́ – ауасеикѣатѣа(адыгъа уаса)
а́зыс – азыс
а́цьмаѣа – а́цьмаѣа, а́цьмаѣѣры
а́цьмаѣа – а́цьмаѣа
а́гынзыс - а́зынзыс
аб – аб (а́цьмаб)
абы́гъ – абагъ
аеада́ – аеада
агѣыжъ – агѣыжъ
абна́цьма – абна́цьма
аѣа – аѣа; аѣа кучѣа – ашьараѣа; аѣа чыс –
ашыышь
абнаѣа - абынѣа́
ала – ала
ала-маѣуар – ала маѣуар
ла́ба – алаба
лаѣс – алаѣс
аласѣа - аласѣа́
аѣгѣы – аѣгѣы
аѣгѣы аѣа – аѣгѣы аѣа...

Аѣсаатѣа аазырпшуа аѣѣаѣа

Аз`ѣѣыс – аѣѣыс
аѣѣыс – абагѣыр
аѣѣу – аѣѣы
аѣѣыс – аѣѣышь
арѣна - арѣына
аѣѣарт – аѣѣарт
арба – арбагъ
аѣѣаз – аѣѣыз
бабышь – аѣѣата
бабышь-ѣѣыѣыра – аѣѣата аѣѣѣараѣа
ѣ`хѣагѣад – агѣагѣышь, ашѣишѣи...

Ашѣаѣыѣѣаѣ рыхъзѣа

алтѣа – ал
аѣѣтѣа – аѣѣ, аѣѣѣла
а́мыг – амыг
аѣѣа́тѣа – аѣѣа́ѣла

ажатәә – ажа, ажацла
ашыстәә – ашыц
хьацтәә – ахьаца
ас`әтәә – ашә, ашәцла
әәамҳа – ачамҳа...

Ашықәс аамтақәә, амзақәә... рыхьзқәә¹

ааңынра – ааңынра, ааңын
аңынра – аңынра, аңын
азынра – тагалан, әафратагалан
аңынра – азынра, азын

чыла – ианвар, ажьырныхәә
амзағыю – февраль, жәабран
бжаҳәы-бжача – март, хәажәкыра
назача – апрель, мшәңы
арахъә ахъынҳәрамыз – май, лацара
шора-хәычы амз – ииун, рашәара
шора-дыу амз – ииуль, ҳынгәы
бжәхьшәәшәара – август, нанҳәә

Аңшшәқәә рыхьзқәә

қаңшыы – ақаңш
шкәәкәә - ашкәәкәә
әажь – аәажь, аәәжь
ейцәә – аиатцәә, жәәәңгәыңшшәыла, аҳас-
кыңңшшәыла
қәейцәә – аиқәәцәә
әабцья – аәабжь
әәейцәә – аәыиатцәә²
әкара – аәейқәә
әәытхәә – әәыз

Агьама аазырңшуа ажәәқәә

агьама // ахьяар – агьама, ахаара
ахьяа – ахаа, азла
«йаблыит» - иабылуеит, ицоуп, аца

¹ Зеиңшла амзақәә рыхьзқәә цәгьала иеилаңсоуп, ииашан ирыз-
дырзом иарбан хьзу иарбан мзоу изыхьзу.

² Өы-ларць-гыы ыңоуп рхәеит, аха ирыздырзом уи зеиңшроу.

ешá – аңыка аҕама, ацаа
цаá – ацаа
аймшыы – аңыкада, ицаам, амшыа (иаешә. айшыара)
ацәыцәы – ацәыцәы... уб.иц.

Ашьхарыуаа рыжәлақәа (ақ. Хәжәы ағы)

Ахаа¹ (Ахба) – Ахааа
Зуаа – Зуаа
Шәынхәәа – Шәынхәәа
Ас`әаа (Асәба) – Ашәаа
Зыбаа (Зыба)² – Зыбаа
Лабгәәа – Лабгәәа
Лапуғә – Лапуғә
Йашаа – Иашаа, Ешаа
Баҕырби́аа – Баҕырбиаа
Ас`әхәацаа – Ашәхәацаа
Хәаа́а (урыс. Кагов) – Хаааа
Азына́а (Азынба) – Азынаа
Псхә́аа (Псхәы) - Псхәаа
Ницаа – Ницаа
Мы́цаа (Мыцба) – Мыцаа
Кәы́жзаа (Кәыжза) – Кәыжзаа
Жи́раа (Жирба) – Жираа
Екзә́аа (Екза) (урыс. Екба) – Екзаа (Екза)
Л`ы́саа (Ал`ыс) – Л`ысаа
Дә́рымваа (урыс. Дармилов) – Дарымваа
Жьа́а (урыс. Аджиев) – Жьа́а
Кылзә́аа (Кыылза) – Кылзаа (Кыылза)
Кәа́заа (Кәазба) – Кәазаа (Кәазба)
Агә́хәаа (урыс. Кава) – Агәхаа
А́наа (урыс. Аганов) – Анаа
Ао́зәа (Аозә) (урыс. Агба) – Аозәа
Пә́аа - Пәаа
Лау́ырса́наа (Лауырсанба) – Лауырсанаа (Лауырсанба)

¹ Ажәлақәа аагоуп арацәа хыҕхызара аформала. Ахыцқәа ирҕакуп азацә хыҕхызара аформа.

² Ажәытәан урт Мардаа ракәын рхәеит.

Л'абы́чаа – Л'абычаа
Хэати́шьаа – Хэатышьаа
Қапаа (Қапба) - Қапаа
Хэ́таа – Хэатаа
Да́гәаа – Дагәаа
Там́биа – Тамбиа
Хра́чаа – Храчаа
Кья́цәаа – Кьяцәаа

Иара абарт жәләқәа хдылоит ақ. Ақсуағғы. Урт ры-
дагы ара иахдылоит ажеләқәа:

Махәаа – Махәаа
Гәа́цаа (урыс. Гожов) – Гәа́цаа
Алиев – Алиев
Чы́маа – Чымаа
Лар́саа – Ларсаа
Хәра́наа – Хәранаа
Ламшәы́кәаа – Ламшәы́кәаа
Гәымбаа – Гәымбаа
Ама́йаа (Имаев) – Амаиаа.

Азәлымхара рзутәуп ара иаагоу жәләқәак рформа.
Ашьхарыуаа рыжәләқәа рынцәамтәы ицәырцуеит аеле-
мент за. Урт иреиуоуп: Екза, Кәыжза, Кыылза, Аоза. Хәара-
да, ари аелемент ажелә аарқшыгоуп. Ақсуа бызшәа афо-
нема е амам азыхәан, атәым бызшәақәа рахьтә иаагоу
ажәақәа рәы е а-хыы ишиасуа аҕагылазаашья аназгә-
ахталак, иеилкаахоит хыхь иаагоу ажеләқәа рәы иаанханы
ишы́коу ақыртүа жәла анцәамтә–зе. Иказар акәын *Екзе,
*Кәыжьзе, *Ао́зе, *Кыылзе (иағшә.ақыртүа жәла Килазе).

Абри аганахьяла хра зцоу ак акәны икоуп арт ажелә-
қәа –ба асуффикс ала иаарқшу авариантқәагы ахьры-
моу. Арт авариантқәа иазгәаҕоу ажеләқәа урысшәала иа-
нырхәо мацароуп ианрымоу. Иағшә. Екба, Килба, Агба.

Иаагоу ажеләқәа рынцәамтәы аелемент зе аказаара
аинтерес зцоу фақтуп аҕоурых аганахьяла.*

* Ари азцаара иазкны шәахә. Бганба В.М. Ақсуа антропонимика
азцаарақәак. Алашара № 1, 1990 ш. (аиҕаг. разгәата).

АХЫ Х. АШЪХАРЫУАТӨ ДИАЛЕКТИ УИ АЦӨАЖӨАШЪАҚӨЕИ РҒЫП ЕГЪЫРТ АҒСУА-АБАЗА ДИАЛЕКТҚӨА РЫБЖЪАРА

§ 56. Хыхь иаагоу абызшөатө цөырцрақөа еидахқылар, икалоит икаҳцар абасеипш икоу алкаа:

Ашьхарыуатө диалект зеилазаашья уадаоу диалекттө акуп. Уи шоит ихадоу ө-өцөажөашьякны: хөыжөтөи, ацсуатөи; урт аипшымрақөа рацөаны ирымоуп.

ИазгөаҒоу ацөажөашьяқөа злеипшым ихадоу аказшьяқөа абарт роуп:

Ацсуатөи ацөажөашья

Хөыжөтөи ацөажөашья

1. Ацсуатөи ацөажөашьяөы абызпхьатөи ишышуа алабиалтө спирантқөа игөҒөоу рвариантқөа шьө, жъө (§2) рыказаара

Иара убырт ртыпқөа рөы егырт ацсуа диалектқөа (хьызхөала аахьпцтөи, иаҳа хықөкыла – бзыптөи) рөы иабац абызпхьатөи ишышуа алабиалтө спирантқөа – шө, жө рыказаара (§2)

2. Ахьызка аҒагылазаашьятө-аиаҒаратө форма аарпшразы асуффикс – шьҒа ахархөара (§ 2)

Ахьызка иара убри аформа аарпшразы асуффикс = ны ахархөара.

3. Статикатө кацарбақөак рөы уажөтөи аамҒа аформаөы асуффикс –уп ацөырцра (§40)

Иара убырт атыпқөа рөы асуффикс –уп аиқөхара (§40).

4. Абжыка а ала инцөо акацарбақөа аамҒатө суффикс –уа анрыцлалак, у акалара (...а+уа=у) (§ 41).

Иара убри атыпөөы ө акалара (...а+уа=ө), афонетикатө вариантқөа рацөаны иаманы (§ 41).

5. АамҒақөа рынцөамҒақөа

Иеипшу атыпқөа рөы иаҳа

рѣы фонетикатѣ вари-
антқәа рацәаны рыказаара,
иаххә.: ииасхьоу икалахьоу
аарцшраѣы цыбжьыкалеи
абжьыкабжақәа –й, –ў рыла
инцәо акацарбақәа рѣы
асуффикс –ашт аказаара;
афиниттѣ суффикс –т азра
– фонетикатѣ цацгәы
иахъаны, насгьы уи
иадхәалоу ацсахрақәа
асуффиксацияѣы уб. иц.
(§41).

6. Акацарбатѣ инфиниттѣ
форма акалашьатѣ тагы-
лазаашьа аарцшразы –аш
элемент аказаара (§42).

7. Акацарба ацхыраагзатѣ
форма акәуп // акәут-и, уи
акынтѣ ишыақәгылоу
азцааратѣ ажәақәа закәы-
да, закәи рыказаара (§ 45).

8. Абсолютив (арлахәыра)
аарцшразы асуффикс –
шьта инартбааны ахархәа-

иаку, итышәынтәалахьоу,
иажәу аформақәа реикә-
хара (§41).

Иара убри атыц аѣы аеле-
мент –ш аказаара (§42).

Абри инаваргыланы ацхы-
раагзатѣ кацарба –ауп-гьы
аказаара. Абри ацыхә-
тәантәи ашьаҭа ахархәара
атбаахара, уажәтәи
аамтаѣы адагьы, егырт
аамтақәа ркынгьы (иаххә.:
он →), насгьы уи акынтәи
азцааратѣ ажәақәа – за-
уда, зауи... рыкалара. Аб-
ри цацгәыс иаҭаны,
хәыжәтәи ацәажәашьа
мацара иазчыдоу
акацарба иеилоу
азцааратѣ формақәа рык-
алара: икауцозой... уб. иц.
(§ 45).

–шьта асуффикс ахархәа-
ра абсолютив иеилкаау
аформақәа рѣы мацара

ра (§ 46).

(афиниттө шытаағы).
Егьырт аформақәа рәы
абсолютив аарқшразы
асуффикс –ны айқәырха-
ра. Абсолютив аарқшразы
иеилоу асуффикс –шыта =
ны аказаара (§ 46).

Аиқшымрақәа ыкоуп иара убас иеиңшу апроцессқәеи,
аграмматикатә цәырцрақәеи рылацәара амасштаби амеха-
ки рганахьалагы, иахқәап: г|а → аа; г|ә → ә; дә тә тө → д т
т; атықтә тагылазаашья аелементқәа –ақ, –ахь рхархәара
амехак; –өы ашьтынгыла ахархәара амехак убас ицагыгы.

Хәталатәи аиқшымрақәа ыкоуп алексикатә еилазаа-
шья аганахьалагы.

Хыхь иаагоу аиқшымрақәа шыкоугы (иазгәаҭоу
ақытақәа – Аңсуеи Хәжәи рцәәжәашьяағы), урт диалектк ақ-
ны иеидкылахоит.

Арт ацәәжәашьяқәа егьырт аңсуа диалектқәа изла-
реиңшуи изларәагылои ирзеиңшу бызшәатә цәырцрақәаны
ыкоуп:

1. Абыз-хапыцтә аимкьаратә хқара дә тә тө адела-
биализация атенденциеи д т т рахь аиасреи (§3).

2. Абжыкақтәара айқәырхара, хьызхәала – иобоу
ашьятақәа рәы (уҳәыхәа, узәазәа уб.иц.) (§9).

3. Абжыкақәа рытшәахара, ма иназоу рредукция
адифтонгқәа рәы (§ 13...).

4. Ахьызка иеилкаау аформа ашьақәгылара асуффикс
–з ала (§23).

5. Арбагатә хьызцынхәрақәеи атықтәи акалашьятә
цынгылақәеи иеилоу рформақәа рыказаара: аҧарт, аҧарса,
абраҧат... уб. иц. (§27).

6. Ахықхьазаратәи айкәшаратәи ақхьазара хьызқәа
ичыдоу рформақәа (§28, §32).

7. Ашьтынгыла –өы ахархәара амехак атбаахара (§33).

8. Асуффикс ү амамзаара астатикатә кацарба
ауабытәыюса икласс ағы еиңш, амаҭәар класс азцааратә
форма уажәтәи аамтақәа (и-ка-да, и-ке-й) (§40) рәгы.

9. Астатикатә катцарбақәа ǫ-гәыпкны ршара (1. сыкоуп, 2 истәуп), нас актәи агәып уажәтәи аамта астатикатә формағы асуффикс –ит ахархәара: сы-ке-йт (§40).

10. Аамтатә суффикс йа ағы аелемент й ацәызра цыбжыкала, ма й ала инцәо акатцарбақәа рғы (даай-ейт ← даай-йейт) (§41).

11. Ииасхәоу аамта аинфиниттә формақәа рғы асуф-
фиксқәа –раак, аак [-лаак] рхархәара – егырт адиалектқәа
ртәы –лак асуффикс ацынхәрас (§41).

12. Ахыпшратә ркынаа аарпшразы асуффикс –ри
ахархәара (егырт адиалектқәа ртәы –р, ра рцынхәрас
(§43) уб.иц. Убри анаосаны алексикатә еилазаашыағы хатә
чыдарақәак рыказаара.

Абри аан иазгәатәтәуп: абарт ацәыртцрақәа рахтә
ирацәаны, иаххәап: дә тә тә аделабиализация, абжыкақәа
рредукция адифтонгқәа рғы, з асуффикс ала иаарпшу ие-
илкаау аформа, ашытынгыла –ғы инартбааны ахархәара,
астатикатә катцарбақәа ǫ-гәыпкны ршара, –йа асуффикс ағы
й аелемент азра иеилкаау апозицияқәа рғы убас иц.,
аҫоурыхтә-ғырпшратә тцаара ишеилнакаауа еипш,
(еиғырпшрала), иғыцу цәыртцрақәаны ишыкоу; икалеит
ашьхарыуатә диалект (иара ацәажәашыақәа аобагы) ао-
нуцкатәи ағиара ацацгәала. Иара абри адиалект ағы па-
раллелла иеикәханы икоуп урт ахынтәиааз авариантқәа.
Абасала, иғыцу абызшәатә цәыртцрақәа рышыақәгылара
апроцесс макъанагы инамзац.

Ашьхарыуатә диалект иаказшыоуп аформақәа рыхы-
рацәара. Ари ашыатала иалыршахоит иазгәаҫоу
ацәыртцрақәа зегы рҫоурых азгәатара. Урт рахтә иахгәа-
лахаршәап абартқәак: гә - // аа; дә тә тә → д т т; сыкоуп //
сыкейт; аамтақәа рынцәамтақәа уб.иц.

Ашьхарыуатә диалект иахнаҫоу рацәоуп аҫсуа бызшәа
ҫоурыхла ацаарей уи адиалектқәа реизыказаашыа
ашыақәыргыларей рганахьалагы.

Уи арбагақәа кыр рыцаркуеит зейпшла абызшәа
ағиара азцаарақәа ирыдхәалангы.

Хых иазгәахтаз иеиуеипшым аформақәа ранализ
агәра шахнаргаз ала, еиғырпшрала иаха иажәу абызшәатә
цәыртцрақәеи еиғырпшрала иаха иғыцуи, нас урт иейтацуа
рвариантқәеи ахархәара рымоуп параллелла, иеицны ие-

иццэырцуеит, зеипшла урт зегы еилкаауп. Ишнеи-шнеиуа, аамта кырза анбжьыслакь, урт зхы иазырхэо абызшэатэ коллектив аориентация аангылоит иалкаау вариантк афы, нас уи калоит изеипшны иалкаау атоурыхтэ эпоказы, игэғахоит афыц цэырцра апозицияқәа, иацкоу иеиуеипшым авариантқәа – ижэйтөу ахыцхырғатэ вариантқәа – архаизмны икалоит.

Абри аганахьала ашьхарыуатэ диалект афы иазгэататөуп: зызбахэ хамоу абызшэатэ коллектив ахатарнакцәа рықәра иахьыпшны шакөу абарт абызшэатэ цэырцрақәа ишырзыкоу, рхы ишадырхэо. Иаххәап:

1. Аимкьаратәқәа дә тә тә еикәханы икоуп, хыхь иазгэатоу аматериал ишышьақәнарғәғәо ала (§3), ашьхарыуатэ диалект ацәажәашьақәа аобагы рөы иеихәбу абицара рхатарнакәца рбызшәәфы, иеицбу абицара ракәзар, иаха рхы иадырхэоит урт алабиализация зцөызхьоу рвариантқәа – д, т, т.

2. Иеихәбу абицара рыңцәажәараөы ашьтынгыла -өы инаваргыланы иахдылоит -кны, -ка, -ахь ашьтынгылақәагы, иеицбу абицара ракәзар, рөы азцоит -өы ашьтынгыла зацөык ашьақәгылара (§ 33).

3. Иеихәбу абицара рбызшәәфы иахьагы иеикәханы икоуп ақатарба ахагьежьратэ формақәа рыкны адхаларатэ аффикс (сеыскәабоит), иеицбу абицара ракәзар, уи аффикс змам аформақәа рхы иадырхэоит (өыскәабоит) (§38).

4. Ақатарба амапкратэ-финиттэ формақәа ахәтач –агь рыцымкәа (дцом) ана-ара иахдылоит иеихәбу абицара рыңцәажәараөы мацара (§44) уб.иц.

Арака иазгэататөуп, иеихәбу абицара рыңцәажәараөы иеикәханы икоу авариантқәа аахыцтәи адиалектқәа ирык-азшьоу аформақәа ишырқәшөо; уи, иара аганахьала, аба-сеипш алкаа хнарқатоит: фыц икалаз ацэырцрақәа рығгы ашьхарыуатэ диалект тоурыхла аахыцтәи адиалектқәа ирыдгылоит хәа.

Ашьхарыуатэ диалект афы ихамоу авариантқәа ирацәаны реилацсара иеихыләиаз авариантқәа рыдагы, иара ашьхарыуатэ диалект афы икалаз афыцкаларақәа инарываргыланы иеиуеипшым адиалекттэ формақәагы рыказаара ирыхьоит.

Иаххәап:

1. Иеиуеипшым адиалекттә формақәа адхаларатә хызынхәрақәеи ирышьашәлоу ацынғылақәеи рәы (§27).

2. Иеиуеипшым адиалекттә формақәа ақацарба ахагъежъратә формақәа рәы (§ 38).

3. Иеиуеипшым адиалекттә формақәа аамтақәа рынцәамтақәа рәы (§ 41).

4. Иеиуеипшым адиалекттә формақәа абламбаратә формафәы (§ 41).

5. Иеиуеипшым адиалекттә формақәа ииасхьоу иназоу аформақәа рәы (§ 41).

6. Иеиуеипшым адиалекттә формақәа атыптә тагылазаашья ахәтач ахархәарафәы (§ 42).

7. Иеиуеипшым адиалекттә формақәа абсолютив (арлахәыра) афәы (§ 46) уб.итц.

Ашьхарыуатә диалект тапантатәи адиалект анырра гәгәа амоуп. Ашьхарыуааи тапантааи иеизааигәазоу аконтатқт рымоуп. Абри аганахьала ацак ду амоуп алитературатә бызшәа анырра (уи шытас иамоуп тапантатәи адиалект).

Иазгәаґоу ацацгәы иахьаны, ашьхарыуатә диалект тапантатәи акынтә иаднакылеит имацымкәа абызшәатә цәырцрақәа.

Абас еипш икоу ракәны ихапхьазоит:

1. Аишьтагылатә пхьазара хызыкәа рлахәыратә формақәаны рышьақәгылара (§29).

2. Ақацарба афиниттә-мапкратә формақәа рыкны ахәтач агь алахәра (§44).

3. Асуффикс – шьта ахархәара арлахәырақәа рәы (§ 46).

4. Имацымкәа азеипш хәтачқәа, ашьтынгылақәа, ажәақәа рыказаара убас.итц.

Иазгәаґатәуп ашьхарыуатәи адиалект тапантатәи ишақәшәо амапкратә-зцааратә формафәы (асуффикс ма ала); атыптә тагылазаашьятә хәтач ак ахархәарафәы, аха дара убырт аффиксқәа хпылоит аахыцтәи адиалектқәа рығгы азыхәан, икалоит ашьхарыуатә диалект афәы урт рыказаара тапантатәи адиалект анырра иахымкьозар.

Иара убри аамтазы, аґсуатәи ацәажәашья абызшәатә цәырцрақәак рәы иааґшуеит урт тапантатәи адиалект абызшәатә фактқәа рахь иаха рхы шхоу (хәыжәтәи ацә-

ажәашья абызшәатә фактқәеи аахыцтәи адиалектқәа рфактқәеи шеизакхо еицш).

Ацсуатәи ацәажәашья афактқәеи тапантатәи адиалект афактқәеи реизакра аҳасабала иазгәатәтәуп абарт:

2. Тапантатәи адиалект иеицшны ахыызка атагылазаашьатә-аиагаратә форма асуффикс -шьта ала ашьақәгыларә (§26).

2. Иара убри асуффикс -шьта, тапантатәи иеицшны, абсолютив (арлахәыра) аформақәа зегы рәы ахархәара (§46).

3. Абжыыка а ала инцәо акацарбақәа ринфиниттә каларақәа рәы асуффикс я ацынхәрас у аказаара (...а+я→у), абжыыка а аредукция, тапантатәи адиалект акны еицш (§ 41).

4. Акониунктив ағы (азоужьратә ркынаа) – ргайт асуффикс аказаара (§ 43).

5. Ацхыраагзатә катцарба ауп амамзаара (§45).

6. Алеқикатә еилазаара аганахьалагы хәталатәи аикәшәарақәа уб.иц.

Абри ахырхартала иазгәатәтәуп ацсуатәи ацәажәашьяағы абызпхьатәи алабиалтә спирантқәа игәгәоу рвариантқәа (шьә, жьә) рыказаара, насгы тапантатәи адиалект ағы, хыызхәала уи гәым-лоукттәи (псыж-Красновостоктәи) ацәажәашьяағы, иашьашәалоу атыпқәа рәы аделабиализация иахкьаны аспирантқәа щ, ж игәгәоу рвариантқәа рыкалара.

Хыхь иаагоу афактқәа абасеицш алкаа хдыркатоит: ашьхарыуатә диалект ацсуатәи ацәажәашья иалкаау азааигәара аанарпшуеит тапантатәи адиалект ахь, хыызхәала уи псыж-красновостоктәи (псыж-гәымлоукыттәи) ацәажәашья ахь.

Хәыжәтәи ацәажәашья акәзар, уи иааигәазаны ирыдхәалоуп аахыцтәи адиалектқәа; ари аапшуеит абарт афактқәа рәы:

1. Астатикатә катцарбақәа ргәыпк ағы иеиқәханы икоуп аахыцтәи адиалектқәа рәы икоу аформа: дыцкәын-уп (иаәшә. ацс. дыцкәын-ут, тап. дыцкәынап // б) (§40).

2. Абжыуатәи (хәтакахьала бзыптәигы) адиалект иеицшны уажәтәи аамта асуффикс -я аҗхьа иааиуа а ианәкәшәо, иҳанатәит ә ← а (§41).

3. Бзыптәи адиалект ағы еипш, аамтақәа иалкаау асуффиксқәа анрыцло атып амоуп ашьаҭа анцәамтатәи абжьыка а аредуқиа (§41).

4. Акатегориалтә ииасхьоу иназоу акалараан, параллелла ацхыраагзатә катцарба (ауп, акәуп) ахархәара (§41).

5. Атыптә тагылазаашья ахәҭачс –ахь ахархәара (§42)

6. Акониунқтив (азоужьратә ркынаа) асуффиксыс – аайт ахархәара (§ 41).

7. Ацхыраагзатә катцарба ауп ахархәара (§ 45).

8. Ахызыка аҭагылазаашьатә-аиагаратә формақеи абсолютивқеи асуффикс –ны ала раарпшра (§26, §45).

9. Хәҭачқәак рғы, алексикағы, егырт цәыртцрақәак рғы аикәшәара.

Ииашоуп, хыхь иазгәахтеит ашьхарыуатә диалект ишамоу тапантатәи адиалект иеипшу имаҷым ацәыртцрақәа, иазгәахтеит ацсуатәи ацәажәашья иаҭа ишазааигәоу тапантатәи адиалект уб.ип., аха ус шакәугьы, *ҭоурыхла мацара акәымкәа, астатикатә анализ аҭасабалагы, ашьхарыуатә диалект ааизакны (хәыжәтәи еипш, ацсуатәи ацәажәашьягы) усгы иаҭа ирзааигәоуп аахыцтәи ацсуа диалектқәа).*

Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьяқәа рыобагы аахыцтәи адиалектқәа иаҭа рзааигәара цатгәыс иамоуп абарт абызшәатә фактқәа:

2. Ашьхарыуатәи адиалект (уи ацсуатәи ацәажәашья) иахьанза иахзеикәнархеит, аахыцтәи адиалектқәа реипш, алабиалтә хҭара дә тә тә (нас урт уинахыстәи рыпсахра иахнаҭоит тапантатәи иеипшым алтцшәа) (§3).

2. Аахыцтәи адиалектқәа реипш, ашьхарыуатәи адиалект иадыруеит алабиалтә аффрикатақәа ишәышәуа рвариантқәа мацара (зә цә цә), тапантатәи ағы, ишдыру еипш, иеипшу атыпқәа рғы иҭамоуп ишәышәуа зә цә цә реипш, ишышуа цә, чә, чә аффрикатақәагы.

3. Ақышәтә-хапыцтә спирантқәа рыхҭара – в, ф, ф – иҭадоу алексикатә фонд ажәақәа рғы аҭазаара аахыцтәи адиалектқәа рыкны еипш, ашьхарыуатә диалектгы иаказшьоуп, тапантатәи адиалект аҭны акәзар, урт ирышьашәалоу атыпқәа рғы иҭамоуп – з ц ц.

4. Аҭацарабақәа рфиниттә формақәа рғы аахыцтәи адиалектқәа реипш, ашьхарыуатә диалектгы ахы ианархә-

оит афиниттә суффиксқәа иҕыцу рвариантқәа мацара -п, -ит (иағшә. -б, -(и) д тапантатәи адиалект ағы!).¹

5.г(а), г(ә) ашьтыбжьқәа аа, оы – ашьтыбжьқәа рахь риасра ашьхарыуатә диалект аҕны аахыцтәи адиалектқәа рыкны еицш икоуп, тапантатәи аҕны иара урт ашьтыбжьқәа рыпсахраан даеа рефлекск –г, г(ә) хартоит.

6.Азырхаратә пхызара хыызқәа рыкалараан, ашьхарыуатә диалект ағыы ицәырцуеит –нтәа → нта асуффикс (иағшә. н-тәы аахыцтәи адиалектқәа рғы).

7.Ашьхарыуатә диалект ағыы икоуп ашьтынгыла -ғы, аахыцтәи адиалектқәа рыкны еицш (тапантатәи уи аздырзом).

8.Астатикатә кацарба афиниттә форма уажәтәи аамтағы иахдылоит дыко-уп вариантгы.

9.Адинамикатә кацарбақәа уажәтәи аамта афиниттә форма калоит, аахыцтәи адиалектқәа рыкны еицш, ҕа→ҕ асуффикс ала (тапантатәи ағы ирышьашәалоу атыцқәа рғы ҕа – ҕ иахыа иказам).

10.Ииасхыоу иапынгылоу аинфиниттә формағы асуффикс ц аказаара (тапантатәи аҕны икоуп –с).

11.Ахыпшратә ркынаа акалара аганахыала аахыцтәи адиалектқәа рықәшәара (§43).

12. Азцааратә формақәа рыкны ақәыгәгәара атыц ага-нахыала абжыуатәи адиалект цыгардатәи ацәажәашыа ақәшәара (§ 45).

13.Иеиуеицшым ахәтацқәеи алексикеи рғы аиқәшәарақәа уб.иц.

Абасала, ашьхарыуатә диалект зхатә казшыақәа змоу диалекттә акуп. Арт аказшыақәа рахьтә цыоуки жәйтәтәиуп, урт иеиқәдырхеит ацсуа бызшәа ижәйтәу азеицш цәырцрақәа (иаххәап: шә жә инарываргыланы ишәышәуа ашьтыбжьқәа с`ә з`ә реиқәырхара, г, г(ә), хь, хьә, к ашьтыбжьқәа реиқәырхара, абжыкацтәара аиқәхара, кацарбақәак рғы акаузатив аарцшраан ижәйтәу атагылазаашыа аиқәырхара (иаххә.: ака-р-ца-ра); аамтақәа рыкалараан иаха ижәйтәтәиу, бжыкаала ихартәау вариантқәа рыказаара; акалашыатә тагылазаашыа иаха ижәйтә-

¹ Иазгәахтароуп, -п, -и(т) шацәтәымым тапантатәи адиалектгы.

тәиу авариант аш ала аарпшра, асуффикс -ны (-на) ахархәара ахызкеи кацарбақәак рформақәеи рғы уб.иц.).

Иазгәаҕоу ацәыртцрақәа рғы аитакрақәа рыхтысит егырт адиалектқәа.

Ашьхарыуатә диалект егырт аказшьақәа иара ао-нуцкатәи ағиара иахылғаааз ғыц цәыртцрақәоуп.

Зеипшла уи аахыцтәи адиалектқәа иаҕа ирзааигәоуп, тапантатәи адиалект игәғәаны ишанырызгы.

Ашьхарыуатәи адиалект ацәажәашьақәа (ацсуатәи, хәыжәтәи) дара-дара злеипшымгы мацзам.¹ Иара убри аамтазы дара абарт ацәажәашьақәа рғы иазгәаҕоуп иеиу-еипшым адиалекттә ғыстақәа, уи иарғиоит аформақәа ичыдоу рыхкырацәара. Хыызхәала, ацсуатәи ацәажәашьағы иазгәаҕоуп тапантатәи адиалект иеипшу ағыста.

Ашьхарыуатәи адиалект иамоу, абас хәтарацәала иеилоу ацсабара, уи ала ицәажәо ажелар знысыз рҕоурыхтә моа абзоурала иеилкаахоит.

Ашьхарыуаа уажә иахынхо – Инцыгыг ацшахәахы илбааит 19 ашәышықәсазы Кавказ ахәи акалтқәа рыкнытә. Уаанза арт аимышьтрақәа нхон Ахчыпсы, Цсхәы ухәа егырт араионқәа рғы. Хәарада, арт ахцәацәа ирылан иеипшымыз ацсуа желар реимышьтрақәа рхатарнакцәа.

Абри аганахәала иазгәатәтәуп абыргцәа рхәамтақәа. Ашьхарыуа быргцәа излахархәоз ала, хәжәаа ааит Ахчыпсоунтәи, Цсхәынтәи, ацсуаа – Нахә (Нахә)ынтәи.

Абарт ахәамтақәа ишхархәо ала, ацсуааи хәыжәааи арахь иааит иеиуеипшым араионқәа ркынтәи. Убри адагы, абыргцәа инацшыны иазгәартон, хәжәаа рызхәтак ацсуаа (чагәреиаа) рылацсоуп хәа. Абри аганахәала аинтерес рыцоуп абызшәатә рбагақәа: азеипш ашьхарыуатә казшьақәа инарываргыланы, ацсуатәи ацәажәашьағы тыц рымоуп тапантатәи иеипшу ацәыртцрақәагы.

Ицхәазатәуп, ацсуатәи ацәажәашьағы икан хәа тапантатәи адиалект цсыж-красновостоктәи (цсыж-гәым-лоқыттәи) ацәажәашьа иазааигәаз ичыдаз аимышьтратә цәажәашьа (асазаа рцәажәашьа?). Ус шакеугы, ацсуатәи

¹ Ари аипшымра ыиаргоит Цсхәыка уа инхо ашьхарыуаагы. Ақыта Ацсуа акынтәи иааз ирымоуп ацсуатәи ацәажәашьа аказшьақәа, ақыта Хәжәынтәи иааз – хәыжәтәи ацәажәашьа аказшьақәа.

ацәажәашьяәы иеиҳауп азеиңш ашьхарыуатә бызшәатә
цәырцрақәа, уигы, хәыжәтәи ацәажәашьяггы иеицны иаҳ-
дырбоит аҕиара ичыдоу атенденциақәа.

**АШЪХАРЫУАТӨИ АДИАЛЕҚТ АТЕҚСТҚӨА
(62 текст)**

**I. ХӨЫЖӨТӨИ АЦӨАЖӨАШЪА АТЕҚСТҚӨА
(1-27)**

Атеқст № 1	276
Атеқст № 2	277-281
Атеқст № 3	281-282
Атеқст № 4	282-284
Атеқст № 5	284-285
Атеқст № 6	285-286
Атеқст № 7	286-287
Атеқст № 8	287-290
Атеқст № 9	290-293
Атеқст № 10	293-399
Атеқст № 11	299-304
Атеқст № 12	304-307
Атеқст № 13	308
Атеқст № 14	308-313
Атеқст № 15	313-317
Атеқст № 16	317-318
Атеқст № 17	318-320
Атеқст № 18	320-321
Атеқст № 19	321-323
Атеқст № 20	323-325
Атеқст № 21	325-328
Атеқст № 22	328-330
Атеқст № 23	330-341
Атеқст № 24	341-342
Атеқст № 25	342
Атеқст № 26	342-345
Атеқст № 27	345-346

II АПСУАТӨИ АЦӨАЖӨАШЬА АТЕҚСТҚӨА
(28-45)

Атеқст № 28	347
Атеқст № 29	347-348
Атеқст № 30	348
Атеқст № 31	348-349
Атеқст № 32	349
Атеқст №33	349-352
Атеқст № 34	353
Атеқст № 35	353-357
Атеқст № 36	358-361
Атеқст № 37	361-372
Атеқст № 38	373-376
Атеқст № 39	376-378
Атеқст № 40	378
Атеқст № 41	378-380
Атеқст № 42	380-381
Атеқст № 43	381-384
Атеқст № 44	384-385
Атеқст № 45	385

III. ҚСХӨЫ ИНХО АШЬХАРУАА РАЖӨАХӨА
АТЕҚСТҚӨА

Атеқст № 46	386-388
Атеқст № 47	388-389
Атеқст № 48	389-390
Атеқст № 49	390
Атеқст № 50	390-391
Атеқст № 51	391-393
Атеқст № 52	393-397
Атеқст № 53	397-400
Атеқст № 54	400-404
Атеқст № 55	405-420
Атеқст № 56	420-423
Атеқст № 57	423-425

Атеқст № 58	425-429
Атеқст № 59	429-432
Атеқст № 60	432-437
Атеқст № 61	437-438
Атеқст № 62	438-440

АШЪХАРЫУАТӘИ АТЕҚСТҚӘА

ХӘЫЖӘТӘИ АЦӘАЖӘАШЪА

Атеқст № 1

1. Хыџахшыџәә а́кан. 2. Ау́арт заны́ ита́н ишә́зан.
3. Йаныргара́, икарцақәуш р(ы)хәон. 4. Йахба́: «Сызго хьяпшыла дыхъсырысушт» - лыхәат; агәыбжьаныт: «Икәадыр хьяпшыны йкасцүшт» - лыхәат; ейцба: «Сызго иџы оыџыа саушт рылъаныкәақәа хьяпшыны, рылъаныкәакгы разнаны» - лыхәат.

5. Ау́ат инырхәбз а́ақ дырыззыроан. 6. Ах ецба́ дыйгәт пхәысны.

7. Ах ныкәара́ дыдықәлан, дышдықәыз ипхәыс ахъара далагат. 8. Ау́и аан лахшыџәақәа лзааит. 9. Асабийкәа наа-при, азы итарқсан, аласқақәа лыцарцат. 10. Ахггы шәака́ изыроыт: «У́ара упхәыс йаугаз ласца лаут» - хәа. 11. Ах йайоыхт шәака́: «Сыпхәыс абжымоак дытцас'әца, с'әаргы сара с'әысыпхәысуп».

12. Заны́ йандырк шыла ақәны азәы́ игон. 13. Ипхәыс абжымоа́ ицаз илбан, дыйхәат: «Шыла-напык аасыт!» - хәа. 14. Йааймылхын, а́аххә йкәылцат. 15. Ау́и заны́ лысабийкәа азы инәтыц ирбан, ирфәт, «рацәа ихъаау! – рхәат. 16. Ау́и асабийкәа изаазу́з инлархәах, «с'әара́ с'әдыухат» - лыхәан, абна илалцат.

17. Ау́арт идыухан, ишынхә́оз заны́к а́ақ дәрниат. 18. Ах ра́ба йакәыны йа́цыцт. 19. Йабадырхын, ипхәыс и́цазггы дә́цыйххт. 20. Лахшыџәақәаггы ишьы́йт, и́таацәақәаггы йарггы́ ибзаха́йо (// ибзахә́), инхо́а (//инхә́) ита́хт.

Ц.З. (17 ш.).

Ақ. Хәыжәы 28.VII.40 аш.

Атекст №2

1. Қытқ ыкан. 2. Ақыт йказ аўахъ ар итырцейт. 3. Аўырт рѣы амхыхьча дәнхат. 4. Зазә пқәыспакгы дәнхат. 5. Амхыхьча апқәысқа дыйбат. 6. Дыныйба ахшыаны дәихәейт. 7. Ачкәын шәақкгы аайхәын, ихшыагы, дыйцны абна дышылаз дыланы, дышшәарацоз тыз дыу ибет. 8. Аўй аты дынашылет. 9. Атзы дахнашылаз быжы дөмбыжхәаца өа йцааны дынарыкәс'өейт. 10. Аўырт драосын, даөа пешк әы дөмбыжхәа дыук ахәхә өгәы йәкәны дыштан, зазыкгы ихәәы икнахан.

11. Ачкәын адөмбыжхәа дыйзцаайт: «Ұара ара узшты?» 12. Адөмбыжхәа ихәейт: «Аўырт абжыю-дөмбыжхәаца өа йцаө сарә испацаөп. 13. Аўырт сыштарцет, ахәхә сыгәй әкәырцан. 14. Аўырт ирфө-өпш быжыба фон, аўй әкәып сыштарцаз ара».

15. Ачкәын адөмбыжхәа дыйзцаайт: «Шыта, аўырт ишпәсшыра?» - ихәан. 16. Адөмбыжхәа, аўй әйөхәейт (sic!): «Дасы йөйхәа йдхәаланы дыцаөуп. 17. Аўырт рөйхәкәа йәтыхны, рыхәкәа хыцаөцәарә атахып».

18. Ачкәын дәайын, рыхәкәа хыйцаөцәейт 19. Йахшыагы дәайган ибзахауө идыкәлахт.

20. Мышкы әкәын абна шәарацара дцейт. 21. Данцыуоз йахшыа аўй лөйхәейт: «Сәайанцик, ицыхәөахо ашө абмыртын, анахыт ибтахыу, рзы!» - ихәан, ацапхәкәагы әлытан, дцат.

22. Аўй әкәын аўй адөмбыжхәа аўаа дшыюназ, дыгылырдырамзт, шыта аўй әкәып изыйхәаз.

23. Ачкәын дынца апқәысқа дыюнапшра лтахыейт. 24. Инәлырты адөмбыжхәа лбейт (!). 25. Адөмбыжхәа аўй ихәейт: «Снаубшытыхри, ибтахызи, айшыаны сыбзы-калап». 26. Апқәысқа аўй лхәейт: «Ушпааусыштыа, ахәхә дыу си исызыуқәхыума?» - «Азәз йкнахау-ла бахәтәсри, исыкәыбхушт» - ихәейт.

27. Азәз әлхәан, ахәхә аайкәылхт. 28. Ацыхәөан хәцаны дәалхәейт. 29. Аўй кәомрак әкәын дыгылыр-бамзт, хәазны дылырчөн.

30. Ǻцыхъэан ачкэын йахшьá цак длаун. 31. Ачкэын дахьаайушыз áмѳа дықэылырыс'ѳт. 32. Лейшьá дшáайхаз áсабй дāшьтйхын, рѳы дáайгейт, «дхазáп» - ихэан. 33. Да- айган, дыраазó-маца дыдыухейт. 34. Жѳаф шықэсақэá дназѳт.

35. Ǻцыхъэан адóмбыжьхъа ачкэын (ипқэыс лашьá) дыйшьрá итахъхейт. 36. Ипқэыс аўй лейхэейт адóмбыжьхъа: «Дахшьып, – ихэейт – хнейсá, азы нсхэарак, азы аасықэта!» - ихэейт.

37. Адóмбыжьхъа ашѳцамхыра дáацагылейт. 38. Дáаацагылан, ашькэын, (sic!) дынāшьыла еыймырдýркэан айсра йáлагеит. 39. Адóмбыжьхъа ашóра дынакы: «3-такѳ!» - ихэан, дkáайт. 40. Дыныкаа, ипқэыс аз áлрýѳт. 41. Ишáлгоз ачкэын `хэчы длымтцасын, лейшьá йқэыйтейт. 42. Йқэыйтан, адóмбыжьхъагы дыршьыйт. 43. Йахшьагы алақэá дыдыйрыжьэжэан дыйрқсыйт. 44. Ǻцыхъван ачкэын `хэычый йарé аанхейт. 45. Ачкэын дыу Хáуазашь ихьырцет, ачкэын `хэычыгы Банахъáс-хэа ихьырцейт.

46. Ачкэын дыу пқэыс áгарá ддэықэле(й)т, ацапхақэагы ачкэын йаайтан, патрóнгы еыкгы изáныйжьыйт.

47. Пқэыс áгара ицóз аўй ихэейт: «Ари апатрон хэáша пхъаза ихъáрс'эылала, ахш нáтыжжырак (нáкатáрак) унасишьтамлан, сейбгаркоуп; ихъáрс'эыланы, ашьá наѳжжырак, унасишьтал, сеггыбзáхым» - ихэейт Хáуазáшь. 48. Йергы иеы ныйхэан ддэықэлейт. 49. Дахьнйз хэахъáк аѳы пқэысцак дыцэбыўа дықэтоуп, аўй чкэынкгы длыдталоп. 50. Ашькэын Хáуазáшь дыйзцайт: «Ари пқэысца ара дзықэте(й)?» - ихэан. 51. Ачкэын аўй ихэейт: «Ақыт рызы блаѳак йакын, гьарнáтахам: 52. Ари апқэысца ах дыйпқоуп, áблаѳа айушейт шыта, дафушт. 53. Дынаѳарак, ақыт какак зы цшьырха áрнáтушт» - ихэейт ачкэын илыдталаз.

54. Хáуазáшь: «Аўй баргýма, сарá дасрыфума?» - ихэейт. 55. Апқэысца лѳы дааин, Хáуазашь аўй лейхэейт:

«Сарá такө сы́цәушт. 56. А́блаоа анáйрак басáхәтасны, сáрҗшы!» 57. Аўи ихә́ан, дышътáлан, ды́цәейт.

58. Такө на́цы а́блаоа азы́ йáтыцын, да́фарныс илзáайан. 59. А́қхә́йсқа инылба, а́чкә́ын да́лырҗшы́йт. 60. Хә́уазашы́гы е́йиры́хазырт, дышейсра йе́пш. 61. А́блаоа анáзá де́самаца́ра ишы́йт. 62. А́чкә́ын илы́цыз аўу́й йеи́хәейт: «А́ри сарá ишсшы́з ро́умхә́ан, у́ра́ иушы́ны ихә́а!» - ихә́ан, йергы́ аўа́а дтахт.

63. Ао́ни й́каз Бана`хьáс апатрон нхъ́ыйрс'әла ахш а́еыжжа́ иба́н, дыггы́мгә́ыроа́хт.

64. А́чкә́ын илы́цыз а́х инйе́йхә́а, хъу́марра ды́у изы́кейцет. 65. Йаргы́ а́х дыйв́атан. 66. Йа́ра Хә́уазашы́ ши́акуз изшы́ыз, дыггы́рдырамы́зт.

67. У́ацы́ххә́ангы ио́ыбахы́уо́з а́блаоа азы́ акы́хт. 68. А́х ип́ха гә́ыбжьаны́т да́ртара и́таххейт. 69. Аўу́йгы дна́рган, йа́ра а́хәах́а ды́қәдырта́хт. 70. Аўа́агы Хә́уазашы́ дны́йн, йа́хба́ ле́пш да́аимры́фоны, да́амыйхт. 71. Аўу́йгы а́чкә́ын илы́цыз: «Си́ ишшы́йт» - хә́а, ирейхә́ейт. 72. Аўу́й азы́хә́агы а́х хъу́марра изы́кейце(й)т.

73. Их́ахы́о́з а́блаоа а́айн, азы́ акы́хт. 74. У́ацы́ххә́ан а́х ип́ха́ да́дрыфарны́с даарга́хт. 75. У́ацы́ххә́ан Хә́уазашы́ дылзтáайт: «Сарá а́блаоа а́айри, ишшы́ушт», - ихә́ет. 76. Йаргы́ дышътáлан, ды́цәейт. 77. А́қхә́йсқа иле́йхә́ейт: «А́блаоа а́айа ина́лагарак, бы́мшә́аны, саарҗшы́х!» - хә́а. 77. Ды́цәан, кә́омк ан́цы а́блаоа а́айа йáлагейт. 79. А́қхә́йсқа инылба́ дыма́`хын, дыггы́лзáаамырҗшт. 80. Йа́аз-аз`у́о йана́лага, ие́ы йа́хәтáса-ма́цара да́анарҗшы́т. 81. Да́анарҗшы́зтхә́а, а́блаоа а́айгә́ахейт. 82. Да́аисын, ина́пгы́ йа́цқан. 83. А́блаоагы́ ишы́йт. 84. А́қхә́йсқа лы́кас а́апылжә́ан, ина́пгы́ фалхә́ейт. 85. Ла́ргы́ а́чкә́ын да́айтан, да́ауишы́тыхт. 86. Йаргы́ а́қы́тахы́ла ды́дықә́лейт.

87. А́қхә́йсқа да́наайга́х хъу́марра изы́карца́хт а́чкә́ын.

88. У́ацы́ххә́ан йе́цба́ йа́лызтáайт: «А́блаоа зшы́ыда?» - хә́а. 89. А́қхә́йсқа да́гы́лан: «А́блаоа зшы́ыз, исы́цу гя́акум – лхә́ейт - а́блаоа зшы́ыз а́қы́т дт́оуп, ина́пгы́ йә́ахә́оуп

сыкасла. 90. Дыз'эбáри, дыз'эдýрушт» лхэейт. 91. Хáуазашь ишьталан, дáраут. 92. Йахбагы (sic!) пхэысны дáайхэейт. 93. Уохык иштáз, рытызы áнарылашароны наурк (лашáрак) аашылейт. 94. Аууй áчкэын дашьтáлейт, «исымшьыкэак!» - ихэан, иегы дáқетан.

95. Алашáрагы цýо, йаргы дцыу, тыз дýук инашылейт алашáра. 96. Дыннашыла дхáхэсйнхейт.

97. Кэомк ынцы аони йказ Бана'хýас апатрон анхыйрс'эла, ашьá афýжжыйт. 98. Бана'хýас иныйба: «Сейшьа дагы́икахым» - ихэан, даайшьтáлейт. 99. Дахы́иказ ақыт афы дына́ай, дрызцайт: «Хабáр-чабáр йкей?» - ихэан. 100. Аууй айáрхэйт даргы: «Чкэынак шьарда мцаны пхэыс дáайган, анаур дáнарызыт» - айáрхэейт. 101. Ах ифы дáайт Бана'хýас. 102. Дáайн ауахь дыштаз алашáра ейтáашылахт. 103. Иныйба, дашьтáлейт Бана'хýас. 104. Ирыоа, ирыоа, камчыла дáса (//ипкó) – мацара йешья дахы́иказ дынанагáлейт. 105. Дахьнашылаз анаур дыпхэысáхейт. 106. Áхэшэ айкэылтан, дыгымпсыйт. 107. Йейхэа а́тыйхын, дыйшьырныс дына́лага, ашитан аууй лхэейт: «Ишькэаз иззыгы асыргылахет (áсырбзахахейт) сýумшьы-оацан!»

108. Уоцыхэан иззыгы алырбзахат йаешьягы дызлаз. 109. Уацыхэан Бана'хýас длýсын, дыйшьыйт. 110. Ауаá рапхья дыгыла йергы ах ифы дáтáлейт. 111. Дахьатáлаз ипхá гэыбжъанытгы пхэысны дáйтáн, ашейшьцеагы рыони йайхын, ибзахó идыкэлахыт.

П.3. (15 ш.).

ақ. Хэыжэы 28.VII. 40 ш.

Атебст № 3

1. Лыгажэк ды́кан. 2. Ау́й алыгажэ аз'э ихьчон. 3. Ау́уй илабá йаныйцейт: «Мышк афы абжыоы дóмбыжьхьяцеа сшьет» - ихэейт.

4. Алыгажә дышыцәаз дѳмбыжхъак дааин, илаба дапхъейт. 5. Ауи ацыхъеан дѳмбыжхъак дааин, «Харгы быжъейшыцәа ханазѳт – хәа, хайшыып» - ихъейт - ауи ацхгы сасны даагап» - ихъейт. 6. Дцахын, иѳзацәа икаихъейт¹ (sic!), азә даайштыт, «уцаны дааг!» - хәа, йейхәан. 7. Дцан, дааигѳ далаган,² ихъәда, дықәыйртан³ дайгон.

8. «Закагы уласыу!» - ихъейт адѳмбыжхъа, даагылан. 9. Ауи ацыхъеан алыгажә даагылан, ихәат: «Аз'ѳанла акы сакуп» - ихъейт. 10. Адѳмбыжхъа даагылахын, ауи ихъейт: «Мацзак йааушты!» - ихәан. 11. Алыгажә зазык икын, адѳмбыжхъа ихъәда йалыйцалан, адѳмбыжхъа «Икых!» - ихъейт. 12. Ауацыхъеан дайган, адѳмбыжхъацәа рѳы дыкан.

13. Адѳмбыжхъацәа мышкы бна аарганыс ицат. 14. Ауи ацыхъеан адѳмбыжхъацәа алыгажә йархәит: «Уаргы уцаны, бна ааг!» 15. Ауи ацыхъеан алыгажә абна дцат. 16. Ацлақәа йадыхәалъа далагат. 17. Алыгажә лассы дыгымаайхт. 18. Дѳмбыжхъак алыгажә иѳы дцат. 19. Адѳмбыжхъа даагылан, ауи ихәат: «Хәба йайтынхаз ацла газык ныумган, унейх!» - ихәат. 20. Алыгажәгы адѳмбыжхъагы йайцылан йайхт.

П.3. (15 ш.)

ақ. Хәыжәы 19.03.40 ш.

Атеқст № 4

1. Тажәкый лыгажәкый йкан. 2. Аурт таацәа гырымамзт. 3. Мышкы алыгажә абна дышылаз, тажә

¹ Уи инаваргыланы ихъейт: ираихъейт.

² Зны ихәда ихъейт.

³ Параллелла асгы ихъейт ажәақәа: «ихъәда дықәыйкцәан, дааигахъан».

шитанк дāйнийан, дылцаайт: «Ҥаацəа зыхмаўе? – ихəан. 4. Аҫажə шитан ауи лхəейт: «Умгəырəоны уцах, ҫаацəагыи с'əауп» - лхəейт.

5. Алыгажəгы дыгəырҫо аоны дāайхт. 6. Дахьайхыз мацəак дейкараны ҫак дāлаут. 7. Алыгажəгы архьа дхьа-лахт. 8. Чыбжьан нназа аҫажə алыгажə ихьəи калцан, излыргара дыгьлаўамзт архьа. 9. Ашькəын 'хəычы мацəак йекараз ардмакқəа айқəыйцан, алыгажə ихьəи игейт.

10. Алыгажə дахьынзачоз ицəағəушыз адгьыл, ае' алымҫа дытатан, «нўо!» - хəа дрыцакаўа дыцəағəон ачкəын хəычы.

11. Мышкыи ҫоҫк (ифандык) дышаайшысаз ачкəын ибжьи йайт, йара дыймбоны. 12. Айфанд иҫыйшьан, дāмоахьыцт. 13. Дāмоахьыцын, алыгажə дыйзцаайт: «Ари закəи иумо, абжьыи сāуейт, аекəа арыцəағəот?» - дыйзцаайт айфанд алыгажə.

14. Алыгажə дāгылан: «Аўуи са дысҫоп – ихəейт - алымҫа дытатоп – шыта ирыцəағəот».

15. Айфанд – «Сара дысырыхəа!» - ихəейт. 16. Алыгажə – «Йаўей дызыусырыхəаўе, сҫа дсҫйума?» - ихəейт.

17. Уоҫыхьəан ашькəын 'хəычы ае алымҫа дāтыцын, алыгажə аўуи йейхəейт: «Сыйрыхəа, сыйрыхəа, сыйцəахушет, умгəырəан!» - ихəейт.

18. Уоҫыхьəан алыгажə ачкəын хəыдыула дыйрыхəайт айфанд. 19. Айфанд ачкəын 'хəычы ахьылҫа дыйцəаҫтыцын, ахəынаҫтара дҫалейт. 20. Дыйзыҫшаан, даныймаух, айфандгыи дҫахт.

21. А`хəчы дāтыцын, ҫак дыцалейт, ахьта дагəн. 22. З`əык аайн, аҫа шафоз ачкəын 'хəычыгыи дāфе(й)т.

23. Ашьыжьымҫа аз`ə зтыз илхьарныс данаай, акыка днаахьа ачкəын 'хəычы акыкағыи дāҫас`əейт. 24. Апхəыс акыка даахьаҫхьазагыи дкāуан: «Сыбхьəарет, сыбхьəарет(й)т!» - хəа.

25. Уаҫыхьəан лхьаца дāайн йалхəейт; «хаз`ə кəый-нарұхейт, ис`əшьы!» - лхəан.

26. Аз`ә ршыын, икарыжът архаағы. 27. Аўахъ қәыцьмак аайн ачкәын дызтаз аз`ә қсакьатыйқәа афон. 28. Ачкәынғы дафейт ақәыцьма.

29. Дахьтаз ирыкәыр-кәырра дыналага, бқәыцьмагы йоа йалагет. 30. Аўи ныйдыр ачкәын дыс`әйс`әйа далагет. 31. Ақәыцьмагы цахагы йоа йалагет. 32. Йаңсан, цьара инта, дәтыцыхт ачкәын. 33. Дахьәтыцыз рыоны амоагы идырхам.

34. Аўаа дыштаз ақәыцьмалагы анцах, бандақәак аайан, айфанд ихьампшь рыгычушан. 335. Агәара дыун, гызыхыьсамызт. 36. «Йараби, ихьахшьтыирада? Кылцәара`хәыцқәакгы йамейт. 37. Аўуй шырхәоз, ачкәын `хәчы йаайт. 38. «Са скылсып акылцәара!» - ихәейт ачкәын.

39. Ашькәын `хәычы даараўын, укылахшьтип¹ – рхәейт - аўаса ачасавойқәа имет ара ефенд, убжыы умыргоны йаахә!» - рхәан, даурышьтыит.

40. Дацкылсын, ахьапшьқәа аныйба, дыкааўа далагет: «Рачәак² идыу, рачәак ицырцыра!» - ихәан. 41. Аўуй нраа, абандақәа «хәдыркет» - рхәан, икыдыцыхт.

42. Ачасавойқәа ашькәын `хәычы ибжыы нраа, дыркын, айфанд дыйзыргет. 43. Айфанд ачкәын `хәычы аўуй йейхәйт: «Сару успоп, умцахын!» - ихәейт.

44. Мышкы айфанд хәць-чаңара дцүшын. 45. Ачкәын аўуй ейхәейт: «Ар` ацла ўакыымсын! Ыакыьсри, икахаушт» - ихәейт.

46. Айфанд дынца, ачкәын ацла дыннакыьс йакахайт. 47. Аўи ацла ахьапшьқәа аәғалаз акәын. 48. Йар` ачкәын ачасавойқәа бзиа дырбон; ацла шкахаз нырдыр, йаин йцадырсхт. 49. Кәомк нцы айфанд даайхт. 50. Дынаай ашькәын дыйзцаайт: «Ацла ўакыьсызма?» - ихәан. 51. Ачкәын – «Сагьякыьмст, азаайгәагы сагыьмцейт» - ихәейт. 52. «Ибзиоп» - ихәейт айфанд.

¹ Исахайт: «укылахчип».

² Ашьтыбжъ чә ари ажәакны Тапантәтәи адиалект аныррала икалеит ухәартә икоуп.

53. Адыроан аеынгы айфанд амажгыт дыцушан, ачкэын ууй йейхэйт: «Амбар¹ унамшылан! 54. Сарá уужэацагага саайхушт» - ихэет. 55. Ачкэын – «Йауе сыз-нашыло?» - ихэейт.

56. Айфанд дынтыц амбар дынашылейт. 57. Дихнашылаз лаганк гылан, хьацшь зы тань. 58. Имаца нзаайшыын имаца хьацшьхейт. 59. Уацыхъэан дытатан еыйкэабейт. 60. Йаурлагы дхьацшьхейт.

61. Дадылцын, айфанд даайха дыныйба ахэынцэы еылырблыгет. 62. Айфанд даа айх. 63. Дыйзцаайт: «Ари ахэынцэы зыуме? – ихэан, - еызэызэа!» - ихэан. 64. Ир' игыймуйт.

65. Уацыхъэан еытарак диннашыла, еы дьук тагылан. 66. Аеы ауи ахэейт: «Ара узаай? Айфанд уибари, уаргы саргы хейшыып, хцахуш цыйшыап-шьта». 67. Аеы бнаеын, айфанд йаныйкылан, аетара итагыллан.

68. Ачкэын ауи ихэейт: «Ари аетара (а)цагха абáу?» - ихэан, аеы дазцаайт. 69. Аеы ауи ахэейт: «Айфанд еа-ахыйзэызэо икэып» - ахэейт. 70. Шьта, ишпаасхэыш?» - ихэейт ачкэын. 71. «Еызэызэушт» - хэа уцари, йаухэап - ахэейт аеы.

72. Ачкэын дцейт. 73. Дцан, ацагха айхэейт. 74. Аетарашэагы айртын, ачасавойкэагы дырымбонь, архьа дырцаайт. 75. Аегы абнафы йауишьтыйхын, йаба дый-зайхт.

П.З. (15 ш.).

ақ. Хэыжэы, 10.VII.40 аш.

Атекст № 5

1. Хэакый багакий йенабцагэхейт. 2. Ауырт амала йанага, акыта рфы гычра идькэлейт. 3. Кэтутарак афы инин

¹Агсуа ажэа аца еилыркаауеит, ирдыруеит, аха ирхэазом.

қәықырак аарғычт. 4.Аўуи аобá (аоыцьа) (sic!) изфарá ыгьрейбаршамзт. 5.Áбага ағылан аўи ахәейт: «Цахә ейхабó ифарáйт!» - ахәейт áбага. 6. Ахәагы́ ағылан: «Áбага уна́дрй, а́хәа!» - ахәейт. 7. «Сарá- ахәейт áбага - сынáдрй тенгыз - оацáн áдгыл, аўáса зыобжякәáк аубóн. 8. Сыцацәагы́ ахәәет. 9.Сарá сáртынхейт». 10. Аўи ахәоá инáлга, ахәá цәыўо йáлагейт. 11. Áбаг' азцаáйт: «Узцәыўозой?» - ахәан. 12. Ахәá аўуи ахәейт: «Упацәақәá ртыурах ухәоá уна́лага, сыцацәақәá áдгыл антынгызыз азобжякәá йáлцкәазгы́ йанымца́з, сцацәақәá áлабылт» - ахәейт ахәá. 13. Уоцыхәан áбага – «Уáра үейхабóп» - ахәан, ақәы́царагы́ ахәá йафейт.

14. Уоцыхәан кәомк нцы́х, áмала йагáхт. 15. Ақы́т ицáн қәтук йáргычыхт. 16. Уожәá, ари́, ицәаны цахá пхыз-бзиа збó, ифушт» - рхәейт.

17. Ицәоá ишшьта́з, ахәá а́пшы́н, ақәту́ а́фан, ишьта́лахт. 18. Áбага йáпшы́н, аўуи ахәейт: «Пхызны́ избáз аўи áкәып (// аўи оп) – ахәейт - скәажәаны́ ақәту́қәа изны́, асы́скәа з`әны, исзаáргоа исфóн».

19.Ахәагы́ аўи ахәейт: «Сары́ уáскан с`әтарáшә ағы́ стан, асы́скәа узаáрго инызба́, исаáйхын, «ақәту́-цсгы́ ифары́м» - схәан, ақәту́гы се исфәйт» - ахәейт.

20.Уацыхәан, áбага агәы́ цнакан, игьáцымжәахт. 21. Даргы́ аўыса ейцәызт.

П.3. (15ш.)

ақ.Хәыжәы, 31.VIII.40 ш.

Атеқст № 6

1.Багáк ы́кан. 2. Аўуи мышкы́ áмала йанагá, шәара́цара идыкәлейт. 3.Азә' ифы́ (sic!) инй́н, винагáрд шьарда́ йман. 4. Хәхә-гәáра дьуггы́ áкәыршан. 5. Áбага йáфара а́таххейт. 6.Агәáра изы́хымса-мацара ишы́гылаз мышәы́к айниейт. 7. Áбага аўуи ахәейт: «Уáбацо амшә

дыу?» - «Исфарá гысаўам» - ахэйт амышэ. 8. – Шьта, аўуй баргума? Арá винаградны Ыйко а́кауп. 9. Даргы́ се исхэа́йт, аўаса лацэ́фақэа рымет-шьта, а́тарашэла сагты́рыжылам. 10. Арá а́хахъэ-гэ́ара а́кылыуцэ́ари, х́кылсып - шьта, йаа́хфа́п» - ахэйт абага.

11. Амшэ йа́кылнацэ́ан, ао́багы́ икы́лсыт. 12.Ишырфо́з амшэ а́мгэ(а)а́зна и́канаце́йт. 13. «Бага́, хшы́тих!» - ахэйт амшэ. 14. А́бага винаградқэа а́нахэ́ан, апы́нца и́танарте́йт. 15. «Убу́ма мшэ́ы, упы́нцала йа́кылсаанцы́к иуфа́ра а́таху́п» - ахэйт абага.

16. Амшэ, «сыпы́нца йа́кылсаанцы́к исфу́шт» шахэ́о́з, авиногра́д зыты́з даа́ян. 17. Амшэ дабе́йт.

18.»Уна́йх бага́, аса́д зту даа́йейт» - ахэйт амшэ. 19. А́бага а́гылан, аўу́й ахэйт: «Заке́йда изту́? Ари́ аса́д се исхэа́йт» - ахэйт.

20.Да́азо́ дына́лага, а́бага акы́лцэ́ара иа́кылсын, йа́йхт. 21.Амшэ шы́рдаце́а (а)фа́н иза́акылымсха ишы́каз да́айхсын, ишы́йт. 22. А́багагы́ ихъэ́мара иды́қэлахы́т.

П.3. (15 ш.)

ақ. Хэ́йжэ́ы, 2.VIII.40 ш.

Ате́қст № 7

1.Кэ́ырк а́фы́ камбышь-цсы́к шьтан. 2.Аўу́й цыгэ́ык йа-наба́, йафон. 3.Ахэ́ахъа́фы́ хэ́ак қэ́ыцьма́к, мшэ́ык и́қэтан. 4.Йана́пшы́, ацгэ́ы а́камбашь-цсы́ ша́фоз ыйрбе́т.

5.»Аўу́й заке́-‘хьа́‘хъэ́, а́камбышь-дыу́ шьтаге́аны́ изфо́? Аўу́й х́аргы́ х́афа́п. 6.Аўу́й а́цкыхгы́ ўаса́ ке́омкгы́ а́зышы́ны ўахъы́к йах́ры́сасны» - рхэ́йт а́хца́гы.

7.Ахэ́а́ цан, а́цыге́-а́тарá кана́цейт; а́қэы́цьмагы́ цан, оы́ўаса́к а́нагейт; а́мшэ́гы́ цан, абы́лта́ а́наган, ирзэ́ыйт аўаса́қэа́. 8. У́ожэ́а, ица́ны а́цгэ́ы а́згара и́гьры́лейбаршам. 9.А́қэы́цьма́ цсиэ́сца́ ица́н, а́цгэ́ы а́нагейт. 10. Ахэ́йе, а́мшэ́е (sic!) а́цгэ́ы а́нырба́, ишэ́ан, и́кья́рлет. 11.Ахэ́а́ а́ха́қэ

ахъы́хьа ика́қәтет, амшә́ а́цла ика́қәтет, ақә́ы́цьмагы́ йера аўу́й а́цла ика́қәтейт.

12. Ацгә́ы нй́-а́йа,, ажы́ йа́кәшо «хә́ыр, хә́ыр» – ахә́о а́цыхъа́агы́ арс`ә́ыс`ә́он. 13. Амшә́е ақә́ы́цьме инырба́, «у́быума́? – ахә́ейт амшә́ – «у́аса-шьа́рда аа́г!» нысхә́өз, гы́уа́мызт, у́ожәа́ игә́ыз`ә́кт, ха́фап» - ахә́ейт.

14.А́цыхә́ан ахә́а шә́ан, а́цыхә́а арс`ә́ыс`ә́он. 15. Ацгә́ы инаба́, хә́ына́ңы цы́ашьа́н, а́ңышьа́қә ахә́а ахы́қәта́з й́пале(й)т. 16. Ахә́агы́ шә́ан, йа́а́ңейт. 17. Ацы́гә́гы́ шә́ан, а́цла ика́қә́палейт. 18. Ау́аа́гы́ ақә́ы́цьме амшә́и ишә́ан еа́-ака́рыжы́н, йашы́йт. 19. Ацы́гә́гы́ шә́ан, а́оны́ йа́айхт.

П.3. (15 ш.)

ақ. Хә́ыжә́ы, 2.VIII.40 ш.

Ате́қст № 8

1. Ѓриша́ нха́ра́ дцейт. 2. Ѓриша́ иѓха́ Саниа́т Ѓриша́ йейшьа́ да́аихә́ан, да́қәйтцейт «а́ри ды́хьча!» - ихә́ейт.

3.Ю́ба-х́га́ шы́қәса́нза да́гыма́айт Ѓриша́ дахы́цаз. 4. «Саниа́т п́хә́ысны ба́асымхә́акәа!» - ихә́ан, Саниа́т ды́кы́дыйца́лейт йейшьа́. 5. Гы́лму́й уй. 6. Сыушьа́заргы́ уй е́ңш у́ус гы́ика́сца́м».

7. Шы́қәсы́к а́кара́ цыйт. 8.Ѓриша́ у́оцә́-е́ңш да́айхейт. 9. Йешы́а ды́йпы́ларныс дцейт.10.Ѓриша́ ие́ы днейт йешы́а. 11. Ды́цә́ыу́ейт. 12. «Узцә́ыу́а за́кәй?» - ихә́ейт Ѓриша. 13. – «Сызцә́ыу́а уй оп – ихә́ейт - Саниа́т, уѓха́, п́хә́ысны сыны́умхә́акәа!» Дысшьа́хан, аўу́й азы́хәа са́айт» - ихә́ейт.

14. Ѓриша́ у́аса ихә́ейт: «Сы́чкә́ынцә́акәа аба́у?» - ихә́ейт.

15. – «Аўу́ытгы́ абрахы́ анха́рта́к ае́ы й́коуп».

16.»Саниа́т (п́хә́ысны сны́умхә́акәа гы́ау́ам) аны́лхә́оз, а́чкә́ынцә́акәа й́казма? - да́айзца́ау́ейт.

17.-»Гы́ы́камы́зт – ихә́ейт - ла́ре́й са́рей йа́ххы́а́зын».

18. «Ус аны́каза́ак, а́чкә́ынцә́а сы́заашы́тй!» - ихә́ейт Ѓриша.

19. Дцейт йешья. 20. Ацкэынцэақэа ааишьтит Грiшье ие́ы
21. Грiша иоцаце́а драце́ажэот: «Шэцаны Саниа́т да-
ажэга́!» 22. Дааргейт. 23. Грiша иоцаце́а Саниа́т дри́тейт:
«Дыжэґаны, а́камышрае́ы дышэшьы́!» - ихэ́ейт. 24. Дыґаны,
дыргейт а́камышрае́ы. 25. Лейшьце́ақэа ецба́ – «дыґь-
хашья́м», ейхаба – «даҳшьып» - ихэ́ейт. 26. Ейтце́бе
игыйму́йт. 27. Ау́ый дыздыршьа, лшье йа́уаны шья
стақанк Грiша и́жөрныс.

28. Ейтце́ба ус ихэ́ейт ейхаби́ изы́хеа: «Саниа́т дахам-
шьыр – азы́хеа ўаро́ усшьып, иумхе́ахын, ихэ́ейт дыш-
хамшьы́з! 29. А́жья хшьып – шы́таны, шья стақанк а́лаҳхып»
- ихэ́ейт. 30. Саниа́т даурышьтит, «бы́цсы, быбзаха́, адуниа́
бықэызт!» - рхэ́ейт.

31. А́жья, шьи йа́уаны, Грiша ие́ы йааргейт. 32. Ашья
стақан и́жэушт. 33. Йаараган, ижэ́т. 34. Шьта Грiша ўас
ихэ́ейт: «Саниа́т лшьи иша́ўаз исы́жэит» - ихэ́ейт.

35. Саниа́т а́камышра ды́лан. 36. Дышы́лаз а́хце́а
дыры́уаны ўаа́ шэ́ыбжаоык и́цны, алақэаґы и́рцны ишэ́а-
ра́цон. 37. Ишшэ́ара́цоз Саниа́т дааро́ут. 38. Июны даа́йгейт
аҳ. 39. Саниа́т лейха́ пшза даґы́икамызт. 40. Аҳ ипа́
пхэысны́ даа́йгейт. 41. Шыкэ́сык а́кара цыйт. 42. Ца длоут.

43. А́тааце́а ре́ы а́нхьупхей́ Саниа́ти бзи́а ґейбаба́хам.
44. Лхья́ца йалхэ́ейт: «Санхэ́ыпхэ́а ишақе́қэам (sic!)
дыса́це́ажэот» - лхэ́ейт. 45. «Иабалхэ́а закэ́и?» - ихэ́ейт.
46. – «Иса́лхэ́о уй оп – лхэ́ейт. – «хы́ыз змам, жэ́ыла змам
бара́ ҳа бґьяқена́гамзт (!)». 47. Саба ие́ы сцушт, сы́жэлей
сы́хызы аазгү́шт» - лхэ́ейт.

48. Ла́бхэ́а, лхья́ца, еце́аны шэ́ыоык е́ыжэырцейт.
49. Иды́қэлан, амю́а иқэын, ицо́н. 50. Ла́бхэ́а ды́коп, еце́а
шэоык и́коуп. 51. Аз' ае́и инйт. 52. Псы́ршьо́т, ае́қэа кыр
дырфо́т. 53. Абахсы́ма, арк, ачағы́р¹ иры́жэ́т, аўаақэа
псақы́ршьо́з. 54. Иошьы́йт аўаақэа. 55. Лабхэ́а игый́мжэ́т.
56. И́таца «Саниа́т дыны́кэызымга́кэа ґьяўа́м» - ихэ́ейт. 57.

¹ Иара уа аиқе́пхязарае́ы и́кан иара убас ачаше́.

Илейхәейт. 58. Саниа́т гы́лму́йт. 59. Хә́интагы, жәантагы (илейхәейт), гы́лму́йт. 60. Дагьа́дыймырхалейт. 61. Дана́дыймырхала, «сҗа дыушьа́заргы, пҗәысны сыгьузы́каларым». 62. Лабхъ́әа лы́чкәын дыйшьы́йт. 63. Лы́па даныйшьы́, «сыузы́калап». 64. Ара́ аз' а́ғы сҗаны, ы́ызәәаны, са́йуеит» - лхә́ан. 65. Дыгьма́айт. 66. А́быхъә е́та́лыжът, ы́лырызт. 67. Ант а́гәы́п ла́бхъәа дызла́з е́цәа шәы́юбый азә́ый ихынхә́ын, ры́ей и́ца́хт.

68. Хә́ышықәса т́ыйт. 69. Саниа́т а́бна дýлан. 70. У́асахъчак дылб́ейт. 71. «Абз́иаро уба́айт!» - лхә́ан, салам и́лте́йт, а́уасахъчагы салам а́алыйте́йт. 72. Сала́м ейбы́рте́йт.

73. А́уасахъча: «Ибхә́уше(й)?» - ихә́ейт. 74. Саниа́т: «Ха́маҗақәа ха́пса́хушт» - лхә́ейт. 75. Ирпса́хт. 76. «А́уый ус йама́ани?» - ихә́ейт а́хъча. 77. – «Чыры́нра сц́ушт, бызл'у́җа цәы́юб́ча гы́а́м». 78. Ирпса́хын, Саниа́т а́уасахъча дыйзца́айт: «О́ытәыс-бз́иа даба́ко, сыйычы́рынхушт» - лхә́ейт. 79. – «Мызы́к а́кара быны́кәари» - ихә́ан, а́дрес лы́йте́йт.

80. Даало́ун дыйа́цәажәан а́хазен йейды́гылейт дычыры́нырныс. 81. Хә́ышықәсала дыйды́гылейт. 82. А́уый оп дышы́йдыгылаз: аху́шыкәса да́лзгари, Саниа́т у́аса́к илҗахъу́ а́кара а́алыйто́н.

83. Аху́шықәса да́лгейт. 84. Гри́ша идырхт ла́ра дышры́мшьыз, пша́арә иаады́кәлейт. 85. Гри́ша (лаба), лейшьа́, ла́бхъәа ейбейо́ут ишы́пшаау́аз. 86. Дахъчыры́ныз йа́айт (Саниа́т да́кынхо). 87. А́уый дычкә́ынымзар, дыпҗә́ыспаны игьырды́рам. 88. Ант а́айт а́сасцәа. 89. Саниа́т да́кадгы́лаз, пша́ара́ иа́еи(й)а́айт.

90. А́уахъ а́еын тыура́х рыхә́он. 91. А́тыура́х йана́алга, акы лхә́ейт Саниа́т, дызчыры́ныз дыйхә́ейт. 92. «Тыура́х схәушт - лхә́ейт – тыура́хны исхә́уш сылақәа рыла изба́з, сызы́ниаз оуп» - лхә́ейт.

93. Гы́бзани иу́хә́аргы йаушт» - рхә́ейт. 94. «А́сасцәагы дызчыры́ныгы дыры́хәейт: «Сы́уасагы

шөшыны, шөфа! – лхәейт - сарá тыура́х салагот, аўу́й иша́цаайа аонí ионóу дыды́лтцны игьаўам. 95. Ашәаққәа рыкны́, аўаақәа ашә ахы́шә әе́й игы́ланы, иды́лца дыды́лшөмышы́тын, йаашы́ло даашы́лаайт!»

96. Илзы́рхаз акгы́ аанымхоны́ дарá ира́лхәейт. 97. Йанра́лхәа, ашәаққәа зкни́ йказ «ешөы́рғәгәа!» - лхәейт Саниа́т. 98. Иды́лцра а́тахыны́ йана́лага лаб йейшы́а, дыршы́йт, лабхы́аагы́ дыршы́йт. 99. Ўо́цыхы́аан лыхы́лпа аахы́лхын лыхы́аы ирхәны́ иргәажы́ны лыхы́й йқәын. 100. Дызчы́рныз алама́тны ибейт. 101. «Ўожә́а ибта́хы́у а́кара бысты́ушт» - ихәейт. 102. «Сызы́нта цөы́оыча, саб изы́нта цөы́оыча, ўаро́ узы́нта цөы́оыча, «ахы́чаны́ сарá ари а́кара уста́п» зыухәо, а́кароп, йаасы́утуш» - лхәейт.

103. Ла́багы́ дызчы́рнызгы́ аады́кәлейт. 104. Йаа́йхт лаб ие́ы. 105. Ўожә́а, лабхы́аа ды́канди (// ды́канти), ланхәа лөы́ дцушт, «са́бхы́аа и́цсхы́аы́ кастцушт» - лхәейт. 106. Дца́хт. 107. Дца́хын, и́цсхы́аы́гы́ калце́йт. 108. Ақы́тгы́, дака́уаз, ейуза́рагы́ карце́йт. 109. Лы́у́сқәа шы́калазгы́ лхәейт Саниа́т. 110. «Абзи́ара бы́мазаайт, бы́бзаха́! Бы́бзиоп!» - рхәейт.

М.Х. (36 ш.).
ақ. Хәыжәы 7.VIII.40.

Атеқст № 9

1. Пхәы́сцаки чкәы́наки бзи́а ейбабо́н. 2. Жәы́о-шықәса рөи́ йәәра́шыны́ шықәса өөжә́анза бзи́ шөйбабо́з, апхәы́сца лта́аце́а бөйак (лы́гажөк) ды́йрте́йт. 3. Шы́қәсыки бжакинза өы́лырчмаза́от. 4. Лы́гөы́ дагы́абам. 5. А́гөылаце́а апхәы́сқәа ира́лхәейт. 6. Лхы́аца даны́камыз, анихы́ лыбзи́абара чкәын ие́ы а́гөыла-пхәы́с дылышы́тйт.

7. «Са́кабишы́тиа, исхәу́ша?» - лхәейт. 8. – «Ўара́ узы́хәа шы́қәсыкый бжакы́й дычмаза́оыуп, ўара́ узы́хәа сыце́а шсс`әу».

9. А́цкэын, дакылшьтыз, акгы гыимхэейт. 10. Аўыс аоаца даайхт.

11. «Икабцей?» - лхэейт. 12. Ақхэыс – «акгы игька-сымцейт, акгы гьалсымыршейт» - лхэейт.

13.»Ибзиоуп, быоны бцах! – лхэейт - ожэа егьаушам, бышьтыхушан, схьаца даайхушт – лхэейт. 14.Схьаца цьара данцаак, ара баайх!».

15.Лхьаца цьара дцейт. 16. Данца агыла-пхэыс даайхт. 17. Шэака лыфыйт. 18. Илоын, агыла-пхэыс илган, ацкэын ифы дцейт.

19.Ўоцыхэан «ашэакагы сагьақхам» - ихэейт. 20. Даайхт агыла – пхэыс.

21.»Ибхэуш закэй?» - лхэейт.

22.– «Ашэака йанийхэа дагьампхьат. 23. Уй оп исхэуша» - лхэейт.

24. – «Бцаны ўожэыгы хэгэлацэа рефы агэара дышаа-кыдыгылара, йахэ!» - лхэейт.

25. Даайт, даакыдыгылан. 26. Арахыгы дынкыдыгылейт лара.

27.– «Иухьашьтылма аа-шықэса ихазэйбжьаз абзиабара?»

28.– «Игсхьамшьтт» - ихэейт.

29. «Иухьамышьтлазар, ак' ўасхэушт – лхэейт - ўахьа сылыгажэ дымаайзари, ишыутахьзб, икаца! 30. Хабзиабара харцабыргра атахьуп» - лхэейт.

31. Аўахь аетрае' дааит, шыхэгы шьтыцейт. 32.Ишьтыцан, ўаа дыонан. 33. Цьасы калейт. 34. Цьасы нкала, аетраефы лара дымаайцкэаны, алыгажэ даайхт. 35. Данаай, аетраефы дынашылейт, «ара усны иумей?» - ихэан. 36. – «Усны исымоу уй оуп: сасцэақэак сымейт, рыеқэа тасыргылушт, умаайхра цысшьан ўохьа».

37.Дцахьт. 38. Аўи аўахь аўыс агьамуйт.

39.Адырсан аены ақхэыс – «азоа сарпсэйт хьэшэа аа-гаре уца!» - лхэейт. 40. Хьэшэ' аагара дцейт. 41. Данца, агыла-пхэыс ацкэын ифы длышьтыйт. 42. Ашэакагы

лылтейт. 43. Иубахаз аўахь «ўарэ иуборчуп» - лхэан, даайт ачкэын. 44. Адейшь аёы ашэ аман, ападвал (аёуна) дталеит.

45.– «Цьас' аныкалаак са сынталушт» - лхэейт.

46. Ах'азен хьэшэаагаре ицаз даайхт. 47. Аеқэа ир-чара атахьын, Цьасы калан, илашьцарахан, афинар итахьын афинар ападвал итан, ах'азенгы уаа дталеит. 48. Асарныкь йейркийт, уаа дтоуп ачкэын.

49.– «Ара аўысны йумей? – ихэейт.

50.– «Ўсни исымоу уй оуп: «аршын ймоуп ачкэын атз аблымқэа ишэот.

51.– «Изыушэо закэи?» - ихэейт.

52.– «Ўоцэы тызы – кацара салагот» - ихэейт.

53. – «Ўожэаанзара узадхалей?» - ихэейт.

54. – «Ани аблым сшэари, ари аблым схэашьтейт (исхэашьтлот)».

55. Ах'зен ишэейт. 56. Шэаки икейтцан йтейт, «ус гыумахым, уца! – ихэейт.

57. «Ахэашэгы йааугаз игьсымыхэейт – лхэейт - ари шықасыки бжаки уара узыхэа цыбаа збейт. 58. Йахэа цхыз збейт» - лхэейт. 59. Йара алыгажэ «ихейрхейт» - ихэейт.

60.»Цхызны избаз уй оуп – лхэейт - хээшэааумгакэа гыуам!». 61. Дыдықэылтейт. 62. Агэылапхэыс шэака лылтан, ачкэын иёы длышьтейт. 63. Агэла-пхэыс уыс лалхэейт: «Данапхэаак, бзибара анхамаз аан абнаёы сак-албз ацла аха-дыу аўуй аёы уацэы дыцаайт – шыаны, уаа дылатаайт, сара йаайзёыстыры-ныцык уаа дылатаз!».

64.Алыгажэ даайхт. 65. «Йахэа цхыз збейт» - йалхэейт.

66.– «Изакэи? – ихэейт.

67.– «Абна ўаргы саргы аха-дыу аёы хцушт. 68. Аўуй аўа сымфакэа сагыбзиахам» - лхэейт.

69.Ахаёы инйт. 70. Алыгажэ иалхэот: «Ухэала, аха йааршэашэани (sic!) йаакапса!» - лхэейт.

71.Иршэышэейт, иршэышэейт, абзиакэа гыакампейт.

72.– «Убаасх!» - лхэан, даабáасхт алыгажэ. 73. «Сарá сxъаланы йаасыршэышэушт, ўара ихъэшэа!» - лхэейт.

74.Ацла шаалыршэышэо́з аларкэ́ы дааипшыйт. 75. Алыгажэ азэ́ы дыныкэ́ыйгоны́ ўуй лхэейт апхэ́ыс: «Уарá сышыныу́пшызла, ушызбáзла шьарды -уза́усышьтын. 76. Ўожэа азэ́ы дыныкэ́угоны́ избокт – лхэект – ари иныкэ́уго- да закэ́ыда? Уцэ́кэ́оп» - лхэейт.

77.– «Сагыцэ́кэ́ам, азэ́гы дыныкэ́ызгам – ихэейт – ба ибхэ́от моумзари» - ихэейт.

78.– «Азэ́’ дыныкэ́умгоны́ изымбозари, ўарá ўаахъáланы, ҳа ааршэышэаны!» 79. Даабáаст апхэ́ыс. 80. Даабáасын, дааталейт ахá ’цака́фы. 81. Ани́ лыбзи́абара ўаá дтан. 82. Ани алыгажэ ларá дышыйбоз – е́пш ани́ даáлыцын, дыйбóт.

83.Алыгажэ даакáйт: «Барá йкабцэ́озай?» - ихэейт.

84.– «Ўарá йанаўáсхэ́оз е́гы́амзт, ўарá цэ́кэ́ара йа- ныкúцаак, саргы́ы икастцушт» - лхэейт. 85. Ларá дынхадáн.

М.Х. (36 ш.)

ақ.Хэыжэы, 7.VIII.40 ш.

Атекст №10

1. Йадамыр (и)кан(?). 2. Аўўй ипéй йарéй еймакыра рыман. 3.Йеймакы́ран иры́маз аўўй áкэ́ын: йáба ахра бзи́а ибóн, ипá гыйбамзт áхра. 4. Йейзы́цэ́гяхейт. 5.Йейзы́цэ́гяхан йейбашыйт. 6. Аўўй Йадамыр и́каз ипá ақыт дыты́цын ц́а чынýрра дáдгылейт. 7.Аўа́а пшьба-хэ́ба шыкэ́са дынхóн.

8.Дышынхóз ипх́а далхыййрта́хт. 9. Аўы́т ран тэ́жэ́к дыкан. 10. А́тáжэ й́каз аўўй ры́мышэ́ аўаси́ат изы́калцейт: «Ўахы́ла аоны́ ўаадýлцыри, абра́хь, а́каблáхь аўáхьла угыланы, у́фыумýрхан!»

11. Ани аўуй игьыймуйт. 12. Данаадылц, иёыйрхейт. 13. Мцак ибейт. 14. Амце ибаз «ейхцō сымцáкәә!» - ихәән, дашьталейт. 15. Дышцōз, ишьардō, имáчō игьсыздырам, бнарáк дылан, дышцōз пхәысца пшзак аўуй ицōз да-аицыйлейт. 16. Данаайцыйла ейзцаайт аоыцьа «бара» бабацō?» , «сара сабацо?»

17.»Аўáхь уй áбнаёы ейханьы тызы, аўаá сцōт» - ихәейт йарá.

18.Дцейт. 19. Ейха-тызы аёы дынашылейт. 20. Дынашылан, дышыонáз, аўуй йарá изцаáз, дахьынхәын, ларгыы йара иёы даашыйлейт.

21. «Абзахáра бзиара! - йáлхәйт - сарá сыдылцып, шьардамцаны саашылахып» - лхәей (sic!) áбзылгьуг. 22. Йара иёы сахáтк – бжак анцы, блáоа аашыйлейт. 23. Ёожәá ани апхәысца блáоан дкáлейт – шьта, ейбашыйт, «уахьáцара - схьáцара», игьрымхәума?

24. Ейбашыйн йарá ейцкыс игьымйаайт аблаоа. 25. Аўуй áшьтахьы сахáтк-бжак анцы ларá, пхәысца, дааихт. 26. Ейцәажәот.

27. «Сáшьцәақәа шәарацара йкоуп. 28. Йаáйри, уршьып» - лхәейт.

29. Йара – «сызыршьá закәй» - ихәейт.

30. - «Узыршьá уй: аўыгьт ирбáакгы иршьейт. 31. Ёаргыы уршьып – лхәейт – апыхьала сахáткла сашьцәақәа аайхри, уршьып – лхәейт. 32. Дарá наáйак рáбцьарқәа стәахып, ашьрá камзарныс – лхәейт ларá - азагабаа итасыпсап».

33. Ёацыхьәан лыбжью ейшыцәа аайн, ейсыйт. 34. Йанейсы абжьюык рецкыс йарá дыйаайт. 35. Даниаáй, дыйртейт пхәысны.

36. Оымызк анцы Йадемырикан ип'ыйаахейт (!), «ипá дызаáдыкәыйцалаз азыхәа дыршьейт, дыркәйт».

37.Аўуй азыхәа сцáхра атахуп (//атахьуп)» - ихәейт.

38.- «Узцō закәй?» - рхәейт йейгәацәа.

39.- «Саб иус цәгьахейт, аўуй азыхәа сцōт» - ихәейт.

40. Йейгәәцәә йаайртейт алинейка өы «ўалацахп – рхәейт – ўаба иөы упхәысгыы ўаргы. 41. «Йейцархәейт, атарашә аөы йдыргылейт. 42. «Убзиара, абзиара» - рхәейт. 43. Идықәлөт ўожөы.

44. Ирхәаз йанаалга, дарә йейгәәцәә абжыюашцәә – «Уцахейт – рхәейт - ўахьцө ала (цартан) оымоак калот. 45. Арма йко-ла амоа умцән, ағьма уцә!» - рхәейт.

46. Даадықәлейт. 47. Амоа дықәуп, дыцөт. 48. Аоымоак акейлъцаз дыназәйт. 49. Дызқәлыушаз амоа дықәлара атахъын, йарә армала дцейт. 50. Ейгәәцәә «армала умцән!» - ззырхәаз, аблаоа ацлаөы иөахәән, аўуй азыхәоуп.

51. Йарә аблаоа даннавала, хәхъөык шьтан аўыт (!) аблаоа йазрә(й)шаны. 52. Ахәхъә ааштьйхт, йарә дәст. 53. Данас, аблаоа излаөахәаз ацшәәхәкәә (ацөцкәә) пыйцөьцөейт. 54. Ацшәәхә анпыйцөьцөә, аблаоа и'хәйтхейт. 55. Йан'хәйтха, йааймцасын, йара дыгъазымкт. 56. Иөый ипхәыси аўуцака итанагәлейт. 57. Акгыимбәхт. 58. Йкамзшәә йаныймбәх, йарә дыдықәлейт. 59. «Ари сызыкәшәаз аўыс» ихәән, дыдықәлейт.

60. Дыщ(ы)өз оыцьа дрыниөйт ўандырла ацөкәә цахәаны. 61. Абәанса ақытк ааубоны йкан. 62. Аўуй азыхәә аоыцьа дрызцаайт, азарбынла йаайдырбөйт.

63. Йара азарбынла издырбаз ацөи аўандыри ишейцахәәз ишьтьйхын, «ани оума изышөхөо ақыт?» - ихәән, дрызцаайт.

64. Дыцөй (sic!) ақыт йаайдырбаз аөы. 65. Тызык дынашылейт. 66. (Ипхәыс дызга(з) аблаоа дәшьтоуп). 67. Дакнашылаз тажөк дыкөйт. 68. Атажө лыөы «з'аасыржө!» - ихәейт. 69. Хш' аайлтейт аз'азыхәә.

70. – «Хан, сарә зуп исхәаз, игьыхшым» - ихәейт.

71. - «(Азы) шьарда цөйт аблаоа азы гьыхәнатам» - лхәйт. 72. Аўуй анылхәә, йарә – «абцьар жөыта ишөымей?» - ихәән, длазцаайт. 73. Айхәә аайлтейт. 74. «Ацшьархәкәәгы аасыт!» - ихәән, аайлтейт. 75. Дцейт аз'

ағы. 76. Ақшырхақаа ыбе-кан. 77. Акла з'аатыйт, ио-бахаз аатыйхырныс дышағыз, аблаоа ўа аз' иаалцын, йаайшьталейт. 78. Йаайшьталан, дасын ахья хыйцөейт. 79. Амцыста аз' ағы йаагыейт, ахья цейт. 80. Азы атажө лөй йаагыат. 81. Атажө ўыса лейхөейт: «Ақытағы ираҳө!» 82. Азы шөа'хөйтхөйт. 83. Шышөа'хөйтхаз епш ақыт ираҳө!» 84. Сара ауўй ахья сашьталот. 85. Ахья хысцөейт – ихөейт - санааихуша гысыздырам. 86. Саайхушт» - ихөейт.

87. Ахья дашьталейт. 88. Йаайоут ахья. 89. Анахь өйгөацөа реы икан ахья. 90. Ахья аспирт афартан, ахья дырцөаөейт. 91. Йандырцөаөөа, «сыпхөыс дакыугаз, даасроу!» - йаихөейт йара.

92. – «Падвалк (өүна) сымцыста тоуп. 93. Ауаа сыўыцакаө итоуп упхөыс, уөы» - ахөейт. 94. («Сыўыцака итө апшқа ауўцака итөп упхөыси уөыи).

95. Уоцыхөан, «упсы абадоу?» - ихөейт йара.

96. - «Сыпсы ашөындыкөара ацыра итөп – ахөейт – ўат ацыра өйпшны итөп».

97. - Уоцыхөан ахья хөхөык дасын, икалейт. 98. Дцан, амцыста өейөыйхт. 99. Ауўцака итаз өөы-пшқа йаагыыхын, ауўгы өейөыйхт. 100. Йөйөыхын, өөй ипхөысы аагыит. 101. Шьта, ашөындыкөарагы аагыит. 102. Ашөындыкөара ихыйтыйт. 103. Апсы аагыыхын, ишьыйт.

104. Шьта йабхөөа реы ипхөысгы өөгы иманы дцейт. 105. Данца, дыкан, цсийшьейт. 106. Йакөнагаз акара бжыст. 107. «Саб өөы сцаөейт» - ихөейт, рыбзиара, раөак өйцөаөөейт. 108. Дыдықөлейт.

109. Дыдықөлан, даайа, даайа дааныкөо-мацара даайан. 110. Атажө азы ззаайгаз реы даайт. 111. Данаай атажө ўыса лхөейт: «Акаралкөа быжьба өйззөйт ўарө узыхөа».

112. - «Сара икастаз закөй?»

113. - «Бзиара коуцөйт – лхөейт – шыкөса өөжөйхөбе з'агыха'хөитымзт – лхөейт – ўөжөа хөа'хөитхөйт. 114. Ауў

азықәа быжь-каралк узейззейт. 115. Бзиарани иутахъу, уртұшт»,

116. - «Сыгъақәшөам, сцáхушт – ихәет – саб иёы!»

117. Аууй аныйқәа атажө дцейт апашьта иёы. 118. «Шықәса өежөйжөабей аз агьхá`хөитымзт. 119. Зыбзиарала хá`хөитрахаз дагъаайам».

120. Йарá даайн, өйззаран дыйгөйт. 121. Дыйган, апашьта ўаса йөйхөейт: «Иутахъй (// иутахъй) бзиараны?» 122. Ыса ихөейт: «Хьацшь ўстап, адгьыл устап». 123. Гьыймуйт йара. 124. «Гцхөйсцáк даасыт!» - ихөейт.

125. Абыжь каралк рөы дрылыпшын, итахъыз азө дыйтөйт. 126. Ыгьы дыйман иөыпцхөйсцөгьы йман, ацхьаза ипцхөйсхөз лөы (иөыпцхөйсцөагьы) аайгáхт.

127. Дакаайз ауыс унашөа кайцейт: «Саб иёы хьөпцхөйсцөа шысзáазгáз, ўаá шөышьтй ахабар ргарныс». 128. Аөцөақәа иөыжөырцан йаб иёы ирышьтййт. 129. Йаб иёы итáлейт. 130. Итáлан, өйцáжөөйт. 131. «Уцá хьөпцхөйсцөа аайгөйт» - рхөан, йаб йархөейт.

132. Аууй илымхáқәа áцөа кыдырхт. 133. «Ибзиоуп» - хөа, ирөйхөейт. 134. Ацөа сарá цөқьакызбөз са стыйцейт. 135. Йарá бзи ибөн ўуй азықәа илымхáқәа кыдырхт. 136. Ибзиоуп – ихөейт ицá. 137. «Сарá азө` лáшьа гьаазымгейт, йара хьөык аайгөйт».

138. «Иугөтыхъа?» - ихөейт.

139. «Сыгөтыхъо уй оп – ихөейт – илақәа тысхушт» - ихөейт. 140. Ачкөын (ицá) дазыразхөйт «сылақәа тыйсырхушт – ихөейт.

141. Даайн йлақәа тыирыхт. 142. Иаатыйхаз жөыцырак йабөйт. 143. Иц`йлақәа аөадыгь итыижът. 144. Ла `хөычыкгы абөйт. 145. Аөадыгь аөы ицáн, ўаá икөтөйт ала `хөычы.

146. Ыөцыхъөан шьарда мцаны аууйгьы йлақәа ахьтаржьыз йергьы дытарыжът. 147. Ала `хөчы дыштаржьыз абөйт. 148. Дытáзжьыз алá гьырымбөйт.

150. Аўыс ашьтахь кóмрак цыйт. 151. Асасы ргон хью хъа́ца. 152. Ала́ 'хэчы а́оадыгь ишыкэ́таз (и)рымбóны, ўыт а́хыюык ишымюейсаз а́псыршьаны́с йаайф́асыт, кырырфóн. 153. Кыршырфóз, ала́ 'хэчы ирза́айт. 154. Азэ́ы ф́ахъэа йа́йтейт. 155. Йаашьт́нахын, а́оадыгь а́фы и́танары́шэт. 156. Ани́ зла́қаа т́ыхыз а́айхэан, ифейт а́фахъэа. 158. Ант́ а́хыюык а́фахъэа ал' иазт́о́з, ани́ ахъ́танарышэ́аз, ирб́ейт. 159. Аўа́а ицейт. 160. А́оадыгь а́фы ица́н, «алама́т йкоуп – рхэ́ан, - алама́тны и́коу (й)аады́рра а́тахъуп - рхэ́ан, а́сас зтыз, ита́лаз ара́а ута́лари, а́сас у́стот» - ихэ́ейт. 161. Арка́нла (а́фабрыхъэ́ала) дыта́рцейт. 162. Иды́қөырцаз хъара́ данба́ас, дыхэ́хэо́, дыка́аўа дана́лага, да-ахъа́рргылахт. 163. Иизца́айт: «Уназама́, узка́аўази?» - рхэ́ейт. 164. – «Сшэ́ан саахъынхэ́быхт» - ихэ́ейт. 165. «Аўу́й усны ѓаму́йт» - рхэ́ейт.

166. Асас зтыз «уаро ута́л!» - ихэ́ейт, хъабжы́к ды́кан, йара йейхэ́ейт. 167. Дыта́рыжылейт. 168. Дыназе́йт алашэ́ ифы. 169. Алашэ́ дааны́йкылейт. 170. «Узакэ́ыда ўара́? – ихэ́ейт - узлашэ́хэй?».

171. Изкэ́ыз, ишыка́лаз йейхэ́ейт.

172. «Ухъа́агалахушт» - ихэ́ейт. 173. «А́ркан (а́фабрыхъэ́а) убга́ йахъасца́п (и)убгасца́п» - ихэ́ейт. 174. Ы́гыйму́йт.

175.- «Ўара́ а́пхъа ухъа́ла, сара́ а́цыхъэ́ан сыхъажэ́глап. 176. Аўу́й мо́умзари, а́сас (й)ўейѓыршьа́п-шьта, ўаата́рыжыыр» - ихэ́ейт.

177. Ишы́йхэ́аз ейп́шны а́цыхъэ́ан даахъа́ргылт (sic!) а́лашэа. 178. Даанахъа́ргала ма́тык шы́тан (дахъаахъа́ргалаз). 179. Ма́ты псы́н ўу́й. 180. Аўа́ақэа (й)а́пша́н. 181. Уй иша́пша́з, да́еа ма́тык а́айн, аўу́й йа́айз, иша́пша́з хэ́рақэ́аны шы́ба а́факны́, ахэ́рақэ́а а́ма́т а́пхъе и́псны ишы́таз йехънашы́йт. 182. А́ца́а ахъале́йт а́ма́т. 183. Уо́цыхъэ́ан а́обаѓы анахънашы́ы а́псы ахъалахт.

184. А́ма́тқэа ркны́ ахэ́рақэ́а (и)ры́мырхт. 185. Иры́мырхын, ани́ а́лашэ́ йла́қэа йехъы́ршьт. 186. Йехъы́ршьын,

апхъа данлашэ́ймкэа (sic!) даны́каз и́лашэа ейқэацэан,
ўожэа иґраһейт (инашхэыһейт). 187. Данбзи́ацэаґаз
ейпшны дыбзи́аһейт и́лақэаґы йерґы́.

188. Дáлаган а́хцэа бейацэа йабаґы дры́ланы ишы́йт.
189. Ишы́ын, йерґы́ дыбзахō, дынхō дáлагейт.

М.Х. (36 ш.)

Ақ.Хэыжэы. 7.VIII.1940 ш.

Атеқст № 11

1. Лы́гажэ́кый та́жэ́кый и́кан. 2. Ау́арт шыкэ́са хыно-
ажэ́а цани́¹ цыарґы имцони́ ейхаґэ́ара рыкэ́ыршани
ибза́хон.

3. Ау́й алы́гажэ́ дыґыч-цэ́қан.

4. Алы́гажэ́и ата́жэ́и ўохы́к йаншьта́лах, алы́гажэ́
ихэ́ейт: Фыо́ы-цэ́қак а́бхъа́һейт».

5. Ау́й ани́хэ́а, ата́жэ́ – «Ўужэ́анза́ра фыо́ы-цэ́қа
ґасхъа́мхацт. Ўожэ́а фыо́ы анґасхъа́ха, а́дуне
сыґы́қэхахрым» - лхэ́ан, дыды́лцын, е́ылшы́т.

6. Алы́гажэ́ данды́лц, ипхэ́ыс дышы́ни, дышы́тани́, дый-
бейт. 7. Ау́уй даны́йба, «са́ра спы́нца ари́ афо́ыцэ́қа
казта́хаз фы́схып» - ихэ́ан, ипы́нца фы́йт.

8. Ау́уй ацы́хъэ́ан да́шыла́хын, ны́ха ихэ́ейт: «Ари
спы́нца е́пны́хэ́аи йа́сызты́а, дышсшы́ра!» - хэ́а.

9. Ау́уй ацы́хъэ́ан мы́ч-кэ́омк аны́бжы́с, ипха́ ‘хэ́ычы
дани́пқа, е́пны́хэ́ани йа́йлтат: «Са́ба, пы́нца кэ́а́геа!» - лхэ́ан.

10. Ау́уй аны́лхэ́а ипха́ дыйзы́мшы́ани, лы́ма́тақэ́а иззе́ґы
а́лшэ́йхын, а́бна дылы́йгалан, да́уйшы́тит.

11. Ау́уй апхэ́ысқа́ ‘хэ́ычы́ а́бна дышы́лаз нао́ей а́х
ба́йак дышшэ́ара́цоз дыйб́ейт. 12. Ау́уй дани́ба́, «ари́

¹ Абри ажэахэао изчыдароуп асеиґш икоу аформақэа.

апхысца-пшза сца дыйзызгап» - ихэан, дāныйкылан, рѣы дāйгейт.

13. Аўуй ипá быжь-шыкэса дышыртáз еыхьчара дишьтйн, шыкэсá ѳежэихэаба ихъыцынзакыра ашьхъа дāкэымтцани, аекэá ихьчон.

14. Аўуй йáба «Пхэыс дыузáзгейт, ўáйх!» - ихэан, хью лыгажэцэа ишьтйн, йáрхэат. 15. «Ўáба пхэыс дыузáйгейт, унейх!» - рхэан.

16.- «Пхэыс илзызгэалей, дагыстахъым», - ихэан, дыгырызымáйт.

17. Аўуй ацыхэан йарá аўуй áчкэын дыйцрāзани йнабъаон дыкан. 18. Дыйзырышьтит. 19. Аўи йнабъао-бзиа дыйдталан, йáйхэейт: «Умнихкэа гъаўам. 20. Ўáба пхэыс дыузáйгейт» - ихэан. 21. Áчкэын ишимуаз, рыфы дāйгейт.

22. Áўахъ инафáх рыобын, ипхэыс лѣы днашылейт. 23. Áўахъ ацэартá татара данылала, арс ихэейт: «Ари закэ-цэартá ѳаре? 24. Сарá себпа сыцани сыкэадыр сыхъени, соўпа сыкэзари, йахá стынчушан» - ихэейт.

25. Аўуй аныихэа, «ўарá аўуй áкара хъацара дыу ўлазари, Л`ыхэпагэа дакыко áуурдырп» - лхэейт. 26. Аўуй анылхэа áчкэын дāгылан, еиѳычан, дыдылца данáлага, ипхэыс лхъапшь-ъамын áлымахъылхын (//áлымахылхын) лхъáца йлтейт. 27. Аўуй аныйлта, дыдылцын, аекэá дрýлапшын, еыбзиак áрылыхын, дакэтан, «Л`ыхэпагэа дакыко áссырдырушт» - ихэан, дыдыкэлейт.

28. Быжьы-мзыла Л`ыхэпагэа дакыказ днейт. 29. Л`ыхэпагэа итызы йакэшони, ейхагэара йкэыршан. 30. Аўуй итарáшэкэа йарá йакэмзари зазэгы гъазартамызт. 31. Аўуй áчкэын атарáшэ ихъазы йáйртын, áкфадыгэ дтáлан, иегы иетара итýйргылат. 32. Йаргы ахачашь днашылан, дышьталан, дыцэейт.

33. Áшьыжьымта Л`ыхэпагэа данāгыла, иетарá еык тагылан ибейт. 34. «Ари зэыу йарá дабако?» - ихэан, ахачашь даннашыла, иопа йкэырс`эыни азэ дыцэани, дый-

бейт. 35. Аўаҗ аныйба, ионы дынашылахын, ицьейшьейт.
36. «Ари ашыкес хынөөжәа азәгы дыгызымбацызт. 37. Ари сҗарашәгы азәгы игызартамызт, сара сакумзари. 38. Сара сҗың йаҗагылаз, ари акара хәацара зло, хәацарани илб ссырдырп» - ихәан, ачкәын ифушаз ираҳазырт. 39. Ачкәын данадылц, «арахь уашыл, сара сҗың йаҗагылаз ачкәын!» - ихәан, аоны инашылт.

40. Мызкынза акгы йеймхәони, дыйрчó – мацара дыйман. 41. Уоцыхәан Л'ыхәагәа ачкәын дыйзцайт: «Уабанага, уазшьйда?» - ихәан.

42. Ачкәын ихәейт: «Ухабар рхәб – изышьтара карцани исәун, ауарса сагызаайамызт. 43. Уажәы сызуйаз, хәацараны иуло сыурбарныс, акәып» - ихәейт ачкәын.

44. Л'ыхәагәа – «Сара шыкеса хынөөжәа схьыцейт, сәгы аууй акара ахьыцейт. 45. Уара уегы чкунуп, уаргы уцкунуп, ауса сакцо уара угызнейрым» - ихәат.

46. Ачкәын – «Сызыниуст, ауса уара усыцниазари» - ихәат.

47. Л'ыхәагәа мчыбжык ирфушыз афатакәагы айрыхазырын, абыцагы иецдыкәлейт. 48. Хымш енникәа, ипшымышхоз аухә адомбыжхәкәа рыкәа рәи иназейт.

49. Адомбыжхәкәа рыкәа йыззегы атырцан а'хәкәагы Л'ыхәагәа инапыла икны ишайаз, адомбыжхәкәа дырыуани азәы деыюени дарыхьизейт. 50. Данарыхьыза Л'ыхәагәа ачкәын иейхәейт: «Ари а'хәкәа анкыл, сара адомбыжхәа сиесушт» - ихәан, ауи ачкәын имони (//имыуни, «уару улыгажәуп, аус угылазайт!» - ихәан, адомбыжхәей ачкәыни айсыйт.

51. Ачкәын икама аҗыйхын, адомбыжхәа дыйшьын, иеы дызыкәтазгы аныйкылейт. 52. Ачкәын аегы имани алыгажә дыйзайт. 53. Л'ыхәагәа дыгәырған «Сара сацыхәала сара сҗың уаҗагылушт» - ихәан, йадыкәлейт. 54. Ибжымшхоз Л'ыхәагәа икьадыгә йаҗалейт абыцагы. 55. Жәамыш еыцсыршан, аууй ацыхәан ачкәын «сцах-

ра аҭахъуп» - иҳәан, Л'ыхәҭагәә йейхәейт. 56. Л'ыхәҭагәә «уцахазаргы, аеқәа иоықшьап – шыта, уцахп», - иҳәейт.

57. Л'ыхәҭагәә аеқәа дрылапшын, ахьакәә арылыиын, анахьыт аеқәа а́нхаз а́чкәын йтан, «уцах!» - иҳәан, дауишьтыхт.

58. Атарашә даннтыц, «ўағас, а́чкәын!» - иҳәан, дайфыйрысхт.

59.- «Ұара ўазышьтыда, ўзыўада, ушпай, йа́саҳә!» - иҳәан, Л'ыхәҭагәә а́чкәын дыйцайт.

60.- «Сара сшаайз ари а́кәып: ўара сыумхәуп, ихъ-умцозари, ари а́ал'ын ўапшыри, иудырхып» - иҳәан, а́ал'ын йтт.

61. Л'ыхәҭагәә а́ал'ын данапшы, ипҳа ишылтал'ыныз идырхт. 62. «Ұара мцр'алаламкәани усымхәуп. 63. Ұара хьацарани иуло инаугзара утахьызари, сыпҳа даугашьтани, дсыурбап» - иҳәан, Л'ыхәҭагәә иҳьакәәгәы а́чкәын йтан, «уцах!» - иҳәан, дыдықөыйцахт.

64. А́чкәын мыз-комк дамоёйсын, йаба иеқәа реы дазахт. 65. Аууй иеыхьча дыйзцайт: «Арт зеыу ипа дабако? – иҳәан.

66.- «Аууй ипа шыкәсыкый бжакый цани дыгыикахым.

67. Дақцагы гырдырам. 68. Пҳәыск дайган, ўохьык аха дынамшылуани йаргы дызт. 69. Ипҳәысгы дыгыцеажәам. 70. Ларгы пакгы дәрин длымоуп» - иҳәат аеыхьча.

71.»Аууй ах «уца дайхт» -хәә, йбухәари, гурғазхәашьани йауитари? - иҳәат а́чкәын.

72.- «Аууй ипа дайхри, гәырғазхәашьани абарт ени икә[у] иззегы итйрын» - иҳәат аеыхьча.

73.»Аууй ипа дыубари, дыудырхырма? - иҳәат а́чкәын.

74.- «Дыгысыздырўашым» - иҳәат аеыхьча.

75.- «Дыумдыразари, сара аууй ипа сакәып. 76. Ари сеы ўақәтани, ах иеы уца «уца дайхт» - хәә, йахә! - иҳәат а́чкәын.

77. Аеы́хьча а́чкэын ие́ы да́қәтан, а́ха ие́ы дцан, «у́па да́йхын, уе́қәа ре́ы ды́коуп» - и́хәа́т (ае́ыхьча).

78. А́х ақы́т лы́гажәцәаны и́таз йезы́йган и́па да́дыйры́гахт. 79. А́чкэын да́ка́йз па дыи́аун да́қәс`әейт.

80. А́уу́й мызк аны́хьы́ц, йабей йани ире́йхәейт: «Сы́пхәы́с лаб ие́ы дызгара и́тахьы́п» - и́хәа́н, йани йа́бей ае́цәагы́ а́тача́нкақәагы́ ейдырға́лан, а́чкэын и́набца́гағә-бзи́агы́ ды́йцырца́н, иды́қәлейт.

81. Мыш-кәомк йанымәе́йс а́чкэын и́набца́гағә бзи́а а́та-ца дле́йлаха́йт. 82. А́уу́й данле́йлаха́, «ари́ аз` ае́пы ае́ы ха-назари хайфе́асп – шы́тани, и́хәз`әып (sic!)» - и́хәа́т и́набца́гағә бзи́а.

83. А́уаақә́а иззегы́ иды́рыз`әын қә́ахә́ а́дыйры́хэын, а́чкэын и́набца́гағә бзи́а а́таца пхә́ысни да́йга́хырныс, дла́цәаз`әарныс да́лагейт. 84. Да́налага а́таца лы́сабигы́ да́нылы́жыын, азы́ е́алалры́с`әт.

85. А́уу́й а́цыхьә́ан а́чкэын и́оызцә́а айргы́лан, «х́та́ца ды́гы́йка́хым. 86. Дыши́танын, ды́ды́қәлахт.

87. С`әнейх, хара́ ха́цыс`әшьт́их!» - и́хәейт и́набца́гағә бзи́а. 88. Иу́а́т а́хьәынхә́ын а́х ие́и йа́йхын, «х́та́ца-ши́тан да́хцә́ызы́т» - рхә́ан.

89. А́уу́й а́цыхьә́ан а́таца да́нны́рс, з`әыхьча́к ды́йқәс`әан, ры́матақә́а ры́пса́ахт. 90. А́уу́й а́цыхьә́ан а́таца ауры́с а́х ба́йак ие́и з`әыхьча́ни да́дгы́лайт. 91. Ауры́с а́хгы́ ау́ей (sic!) а́таца ды́бзыльхә́ығани ды́гы́ймды́рт.

92. А́уу́й а́цыхьә́ан а́таца ла́хьа́ца «ари́ сы́пхә́ыс лха́бар а́ссырды́рп!» - и́хәа́н, и́набца́гағә бзи́агы́ ды́йци, ды́ды́қәлейт. 93. Мыш-кәо́мк айми́дан, ауры́с а́х ие́и дцейт.

94. А́уахъ а́сасцә́а а́кайла́таз тыу́рах рхә́ау́а йа́ды́қәырце́йт. 95. А́сасцә́а изза́гы́ (sic!) ка́как тыу́рах анырхә́а, а́цыхьә́ан ауры́с а́х «сы́з`әыхьча́ цә́тка да́аз`әг!» - и́хәа́н, да́дыйры́гейт.

96. «Са́ра гы́с`әа́схәу́шам, са́ра сы́лала изба́з с`әа́с-хәу́шт. 97. Ау́аса иды́лца ды́ды́лс`әымшь́тин, йа́шыло да́з`ә-жы́ыл!» - хә́ан, ба́ғара́ калца́н, илба́з а́лхәейт. 98. А́уу́й

исхәаз мцызари, абәр сышбзыльхәыҫо! – лхәан, лыхъылпа
ахъылхт, - исзызхазгы уынабцағә бзиа иуцу йакөп» -
лхәан. 99. Аууй ацыхәан ачкөын ипхәыс дайхәахын,
аоыца ирхәазни лаб ифы ицәйт.

Х.Ц.¹ (37 ш.)

ақ Хәыжәйтәын

(ианцоуп 1939 ш. 12.II. ақалақ Черкесск).

Атеқст №12

1. «Жәйтәала оынабцағәқәа бзиа Ыкан» - рхәейт.

2. «Акубан азәы дауан. 3. Гыч – цәқак дыкейт» -
рхәейт. 4. «Абри ачачанлагы гыч-цәқак дыкейт» -
рхәейт.

5. Абарт аоыца хабарла ейбадыран, ауаса
егейбамбацыт. 6. Нас абрыуат дара (рзаман) рыхәсаага
аназейт. 7. Ачачан рыльаныкәала иказ пхәыс дааигет. 8.
Абрий акубан иказ пхәысца (пхәыс) дааигушан, апхәысца
дызышьтаз дагыцмаайазт.

9. Нас абри апхәысца даагылан: «Абри ачачан рыльа-
ныкәала ык икейт. 10. Уара ухәацара бзиазари, уца, аеы
аагычны ааугари, сыуцны йауейт» - лхәейт.

11. Анас, абриуей апхәысца дызыцмаайуз, дцейт ае'
аеы. 12. Ае' аеы дцан, аууй инабцахә бзиа даайоут. 13.
Нас абри пхәыс дааиганы дақәс`өейт. 14. Ацах ауаа
шьталаханы даайоут. 15. Нас ихышә даст. 16. Харә

¹ Ажәәхәәо редакция усзуоын, тапантәәи адиалект ала дыоуеит. Тапантәәи адиалект анырра иажәәхәәеы ишыкалоз иеилкаауп. Иаххәап, уи иалцшәоуп ухәартә икоуп ажәа а-рал'ын аеы ашьтыбжь ь ахыхәо. Иажәәхәәа ачыдара иаказшьарбагоуп иара убас, атагылазаашьатә-аиагаратә-абсолютивтә (арлахәыратә) суффикс –ни; егырт ажәәхәәоцәа рбызшәәеы –ны аххәмоу (акы-оба ыырпштәы рыда) ахатыпын, ари ажәәхәәо иажәәхәәеы ессымша (афонетикатә тагылазаашьа ыка-икам) ихәмоуп –ни.

хабышәала, хара хадыгала асалам йтейт. 17. «Сара сейгәейт, сыурейгәозари?» - ихәейт.

18. Абри аўы ихамы аайшәыйцан, еймаа (й)ышәыйцан, даадәылцыйт. 19. Аўы даадәылцыйт. 19. Аўы дааеыжәыйхт. Дыйрейгәейт.

20. «Сара сейгәап. 21. Абриацш усла саайт».

22. Нас, «иутахъизи?» - ихәан, даайзцаайт.

23. - «Истахъу, абрецш ае-каран стахъуп» - ихәейт.

24. «Шьта, уматаа аасыт. 25. Уеыртла! – ихәейт. 26. Имаәа йтейт.

27. «Уоро унашыланы, сара саазтыцыз сыцәартафы уцаны, уштал!» - хәа, йейхәейт. 28. Ани д(ы)цейт аеы игычыраны.

29. Акубан йаатыцыз дцан, ионыка дышталейт. 30. Аўой дакышталаз ачеченпхәыс дыштан. 31. Апхәыс иштаз, «удәылызгада уара?» - хәа, дизцаайт. 32. Дагь-еймәшәазт, цоо егылы(й)мтейт.

33. Анахь агычра ицаз ае' аайган даайт. 34. «Ей!» - хәа, ихәан, ахышә даасыт. 35. Нас акубан даацкәа дыдәылцт.

36. «Ае' ааугама?» - ихәан.

37. - «Аазгейт» - ихәейт.

38. Анас ймаәа аайшәыйцан, ие' аайахәын, имоа далаайхейт. 39. Ани амхара данашылейт ачечен. 40. Ипхәыс дыгәимшәазыцт. 41. Илейхәаз игылымуйт.

42. Ашьжымта енааша ачачан ипхәыс ус (й)алхәот: «Уара ехәа уандәылырга, уанаашылах сара азәа уасхәауан, уара ацьуоц гысыумтахт». 43. Аускәа шцаз закгы еглеймхәейт аўуй. 44. Ацыхәан ачачан ипхәыс дыпсыйт. 45. Ачачан ипхәыс даныпсы, ачачан (йаре ихәхе дакауаз-ла пхәыс бзиа дагыймам) «абри аекара зыстаз ифы сцап, абри пхәыс даасыйргап» - ихәейт. 46. Акубан (sic!) дызцаз даайоут. 47. Данаайоу, акубан дыкамкәа днейт. 48. Акубан ипхәыс даадәылцын, «уейгәа!» - лхәейт ачачан изы. 49. Ахачашь дылырейгәейт. 50. Акубан даайнцык ды-

лыры́саст. 51. Акуба́н даа́йт ио́ны. 52. Уоо (sic!) дыйпы́лейт – «сас ды́умоуп» - ихэан. 53. Акуба́н а́хачашь днашы́лан, исас дыйо́ут. 54. Напиекэ́дырше́йт, салъя́м йейбырхэ́йт (sic!). 55. Нас йара́ ғыц-ғыц а́чара изы́кейца́хт. 56. Жэы́ы мышы́ ачара изы́кейце́йт. 57. Аўаанза́ дыгы́ймцаа́йт. 58. Ушьта́н: «Усны́ иузышьтэ́й, йыу́мей?» - хэа, дыйца́аит.

59. - «Са́ра бзиа́ скэ́ейт» -

60. - «Ау́й гыу́сым, уу́ыс зыккэ́у, сахэ́!» - ихэ́ейт.

61. - «Са́ра ўара́ чечен ўанне́й, апхэ́ысны а́уахэ́ ўақышьта́з, сыпхэ́ыс дыпсы́йт (абри́), ўожэ́ы пхэ́ыс дысы́ргá!»

62. «Шьта́, ау́й а́кэызари́, абри́ ўоце́ашьта́ хэ́умарра́ дыу́ кейт, абра́ ўа́ а́хэссы́са йейзы́ргушт, а́мхэ́арра (sic!) карцу́шт».

63. Кубан́ ипхэ́ыс ўы́са лейхэ́ейт: «Бара́ са́ра бысы́пхэысы́уп, бысты́рны́с иба́схэаакгы́ (//иба́схэалакгы́) хэ́ыты́нґа сы́бтума?»

64.- «Иу́ыстойт».

65.- «Бари́, ўоце́а́ жэы́тэла́ банаа́хэыло́з бые́уы́ча, а́мхэ́арра́ бца! 66. Сара́ ачечен́ сысас́ дына́згушт, ибза́манны́ банаа́хэыло́з – е́пш бы́йцаа́хэы! 67. Ау́й даа́бейпсалы́хушт, сыу́цни́ейт – хэа, йа́хэ!»

68. А́хэ́умарра́ ейлы́цхт, акуба́нгы́ ачечэ́нгы́ ыза́цеа́ рыман, акуба́н ие́й а́айхт. 69. А́шьжы́мґа́ акуба́н ипхэ́ыс а́пахэ́ (а́мца́ка) дны́кэон, дыйбе́йт. 70. «Са́ра ари́ а́кара́ аамта́ ара́ сы́кан, ари́ дыза́хшьа́да? – ихэ́ейт акуба́н, дыйзца́ау́ейт (дыйа́хшьо́у цы́ыйшьот, дыйпхэ́ысу́ гыйды́рам).

71. Акуба́н ус ихэ́ойт «са́ дыса́хшьоуп» - ихэан. 72. «Шьта́, ари́ ўа́хшьа́ даасы́утариоуп!»

73.- «Ибзи́оп, дыу́стап».

74.- «Ачма́ (й)аа́хэа́!»

75.- «Сара́ чмала́ дыгы́у́стам – ихэ́ейт – рахэ́ыла́ дыгы́сты́ам, ўаре́й са́рей хайге́аце́оуп».

76.Акубан ипхэыс ачачан (sic!) дыйтэйт. 77. Акубан дыеыюызаны, икэычрагы дақэтэаны, ачечен иеи ицейт. 78. Ачечен йаре иқыт дыгытамлейт, даеа қытқ ағы дтáлейт. 79. Ақыт ахабар цейт, йани йáбей рёы «ачечен пхэыс да-айгéйт» - рхэан. 80. Аўаа еыжэлейт, атацаагацаа (sic!) ачачан ионы дыргéй итаца.

81. Амхэарра ((sic!) карцейт, ачара дыу рыман. 82. Кубангы (дызыпхэысыз) дыкан. 83. Амыхэарра анейлга, Кубан даайхт.

84. Аўахь ачечен ионы даашылейт. 85. Аамта нейт иштáлараныс, нас апхэыс дыцэыуейт. 86. Чечен ус ихэейт: – «Барá ўожэаанзара быгэыргэаўан, ўожэа бызцэыўо? – ихэейт.

87.- «Сара сыцэыўара атахыйт» - лхэейт.

88. «Ибыгэкео аасахэ!» - ихэейт.

89.- «Сара сагымыжык-áлашам» - лхэейт. 90.Ачечен дыштáн, даагылахт «Исабымхэакэа, гыаўам» - ихэейт.

91.»Сарá Кубан сыйпхэысуп. 92. Кубан сагыийццамэт аекара аайганцык. 93. Йанаайга, сыйццейт».

94.Ачечен йани йáбе иралхэейт ачечен йахшьá: «Сейшьá йаайгáз, Кубан дыйпхэысуп». 95. Йаний йáбей илзэыртт аоныла Кубан ипхэыс: «Хапхацаа брейпшуп, багыхтацаам». 96. Пханы дыкарцейт лара. 97.Дыроычейт, áфатэа анырцейт, ачачанка ейцáрхэейт. 98. Ачечен йахшь-агы дақэыйртэейт, «сахшьцэá брейпшуп» - ихэан, Кубан иеы дыйгáхейт. 99. Дыйзыйгахт. 100. Кубан даеыжэцын, ачечен дтáлахт. 101.Данапшы: «Ей. ўара, сызыужэей?» - ихэейт. 102.Нас днейгалан, ачáре изыкейцейт Кубан. 103. Ачеченгы Кубангы ахшье-йашье рейпшны ипсныцык ей-гэацэаны йаанхейт.

Х.Шэ.(65ш.).

ақ Хэыжэы,

Атект №13

1. Хоџа йахшья џакы дрыйтейт тацаны. 2. Атаџагаџа анааиа, аўандыр ныкџаџы (авџа, акучара) дыдагџаны, аџаце илыдтџалуша (џаџаџыза) дыбзагџаны, - аџаџагаџа аайт. 3. Йахшья лымаџала йара џыйџычейт Хоџья. 4. Аўандыр даџедыртџан, Хоџья дыргџот. 6. Хоџья уса ирейџет...¹

Х.Шџ. (65 ш.)
ақ.Хџыжџы

Атект №14

1. Аслан-џџа хьяџак дыкан. 2. Пџџыс дааймџоа-маџара шыџџа џынџџџа жџабей дыназейт. 3. (Аўыт) йнаџьягџџа аайззейт: «Аслан пџџыс дызааўмџой, ўара?» - «Дызааўсымџо, аўыт оп: сара џьара мурадк сымџоп, - ус ихџейт - мурадны исымџо аўыт оп: са схьяџарала рахџы аасџушейт». 4. Дасын рахџа-ааџара дцейт қытк аџы. 5. Ақыт аџы дџан, ақыт рыз`џ абжа аайгьычийт. 6. Аўыт ара дыдықџелейт, бжьяха-бжьымшы дныкџейт. 7. Арахџ быжьяха-быжьымшла аайцейт. 8. Дахьяаыиз йнаџьягџџа аайзызат, «Аслан даайт» - џџа. 9. Аўат анаайзыза, аўаса рейџейт: «Арахџ йаасџаз ирыўан акы, сейбга сахьяаиз, с`џшы!» - џџа. (рейџейт). 10. «Ўжџа арахџгы ааўцейт, пџџыс дызаагара аџахџуп. 11. Абри-џџш апџџыс Пџџимат дызааганыс даџаркаан дыџоуп` – (рџейт).

12. Йасын, ицейт аўака йнаџьягџџы йергьы. 13. Дааргейт. 14. Даарган, пшымышгьы-хџымышгьы џыйт. 15. Ифбахаз амш дыдықџлахт Аслан. 16. Абарахь аџа қытк аџы дцейт. 17. Ақытк аџы дахьџаз набџьягџџа дыйман. 18. Анаџьягџџа дызџаз арахџ ишьардан. 19. «Сыныџьягџџа, сара

¹ Инагџазам!

пхэыс даазган, саайт ўаро уёы. 20. Ўарí иумшахаша ўарé иудырп, сара сызаайз, рахэуп» - «рахэы» - хэа ўаайзар», - цэығык рылан - жэабá аайтейт. 21. Йаайтан, дáсын йа- айцэйт. 22. Иныцэагэ ўыс йейхэейт: «Ўожэы ныкэарá сцдт сарá, сыпхэыс па длóури, ўарá сынабцэагэ, атаацэá ўархь ипшы!» 23. Йарá дыдыкэлахт. 24. Дыдыкэлан ўас дахыцбз, быжымышкыла дцейт. 25. Даайхт ўуй быжымышкыла.

26. (Ўас ишыказ, ипхэыс дымгэадыухейт). 27. Акгы ааймыгўаны (ааймгоны) даайхт йарá дахыцаз. 28. Даайхын, дышыказ ипхэыс ауáса лхэейт: «Сара оыпацэá соушет». 29. – «Оыпацэá боузари», оые-кучык аайхэаайт; ўат рыкэ- адыркэаггы ихэаайт, рóупкэакгы, рыбашликкэаггы ихэа- айт, зак-зак камчгы ирзыйхэаайт, «сычкэынцэа анык- алараак ўыт иртуп»- хэа, иргылейт аўáт. 30. Ўарá сынабцэагэ, нама́тны иустойт, а́т аоычкэынцэа рыкэá, рыкэадыркэа, ўат хэацэаны анакалаак, ишыру́тахара!» 31. Йарá дáсын, дыдыкэлахт гычра азэ бейак иёы дцарныс.

32. Ўуй дышцбз ўасáхышьа лыгажэк дыйниейт.

33. Салáм ихэейт алыгажэ. 34. «Убза хэыйт!» - йейхэейт. 35. «Алаҳ бзиу уибáайт, ўейгэá!» - ихэейт. 36. Ихэан, агэартаҳы дыйгейт. 37. Дыйган, «ўабáцо?» - ихэейт алыгажэ.

38.- «Аҳ иёы сцушейт рахэ аасцарныс».

39.»Ўарá дáд-ичкэын, аўуй иёы ицани́ йаайхэо дыгыкам» - ихэейт.

40. Йарá дáсын, аҳ иёы дцейт. 41. Дахыцаз, «ўабаныкэо?» - хэа, аҳ йейхэейт. 42. – «Саайет, рахэыла сычырынушет» - хэа, ўыс ихэейт. 43. «Сеан хышьа!» - хэа, йейхэейт аҳ. 44. Ўоҳыла еан ичапшьоны йейнаáлейт. 45. Иеггы икэадырггы (й)аайтейт. 46. Аўаҳ еаныхышьара дыйшьтыйт. 47. Аҳ ипагэалгы дыйман, шымта ламаз апшны Аслан ехыйхышьоз дыйзцейт. 48. Аеан енапыйцэа, аадыкэыйцалейт. 49. «Аҳаҳай, иказцо закэыда?» - хэа, Аслан даайшьтáлейт. 50. Даайхызáн, аҳ ипагэал дйсын, дыйшьыйт, ихá хыйцэейт, икеймырцейт.

51. Аңағәыл (sic!) ихá иман аҳ иғы дцахт. 52. Дахьней ацәған ихыйргылейт. 53. Ўаса быжыоы-пагәал ишыйт. 54. Абжыыоыкгы рыҳа ацәған¹ ихыйргылейт. 55. Ўй ўа ўса анатан иман. 56. Ўа дыкан.

57. Ўуй ўаса «шықәса өежәа ракара дагыкахым» - рыхәо, итаәәарағы дыгмаайт. 58. Ипхәыс оыпацә (sic!) лрут. 59. Аоыпацәа илауз ҳацәа-дыухейт (sic!). 60. Ачкәынцәа мышкы ацҳас`өығы ишхәмараз, дара оычкәынцәа ўа ицәйт. 61. Ўа ихьцаз ачкәынцәәәа дырцәыуейт ўыт. 62. Чкәынк даагылан, ўаса ихәейт: «Харá ҳаумбáкәа ўаба дахьыко удырындара!» 63. Ран лғи йаайт, «хан, ҳаба дыпсит-ҳәа оуп ихáбхәбз. 64. Хáба дыпсыра дыбзарá... 65. Дыхаура атахъуп, адуней дықәзари». 66.- «Ей, сычкәынцәа, с`өызыб. 67. С`өымцáн!». 68. Ўаса аарáлхәейт. 69. «Хáдықәлушейт» - ралхәейт. 70. «С`өымцáн!» - ҳәа, даарейнакәыкәт. 71. «Хазымцой, áчкәын даагылан, өпыныхәаны хайтәйт. 72. Дахьыказаарацы (sic!), дҳаура атахъуп». 73. Йáсын, идыкәлейт áчкәынцәәәа. 74. Аал`и ихьзын ейҳабá, ейцбагы Мусá ихьзын. 75. Ўат бынак йақәацысан ишцоз, аўуй раба дыз-ниаз алыгажә, иниáхт. 76. «Дада сал`амун аал`әкум!» рхәейт. 77. «С`әабáцо, дáд-ипсы?» - ихәейт ани. 78. «Хáаныкәойт ҳаргы дада» - ҳәа. 79. «С`әааныкәозаргы, ўоҳа сасөы с`әыказ!» - ихәейт. 80. Аўаҳ ўаá йкан. 81. Алыгажә ўаса реихәейт: «С`өызышьтó закәи, дáд – ипсы?» - реихәейт. 82. «Хáра ан лымгәатá хаштáз, ҳáба дызт. 83. Хáба хайшьтoуп. 84. Инейá-аайа азөы иубазáда?» - рхәейт.

85.- «Избо аўуй áкәуп, абри-өпш г|өытыг|өыск (sic!) даакәлейт. 86. Ўобáцо-ҳәа саниизцаá, «абр-өпш ҳак иғы сцойт» - ҳәа ихәейт-ихәейт. 87. «Ўй áузари, аўуй оуп. Дҳауп» - ҳәа, йархәейт. 88. Áшьыжымтан енаашá аеқәагы акәадыр рықәырцәйт. 89. Кәышлыкә ацшыны, иеáн ишырыло ахшáмынза аканóма инáдыгылейт.

¹ Ацәған ҳәа иуаҳауейт.

90.»Хей ўара, атарашә ағы инәдыгыла, закәўаакәада (закәкәада) ўо йааиз?» - ихәейт.

91.- «Хазакәў, хантыужьлар, урдрьп(!)».

92.- «Уй ецш ўаагы гьаатәзжылам» - ихәейт.

93.- «Хантоумыжылозари», йасын, акала ипъены итәлейт. 94. Ўа ехьталаз, раба йакәын. 95. Рабагы йере ичкәынцәа гыйдырам. 96. Ўожәы йейниейт. 97. Йейниан, «ачкәынцәа, с`әаай!» - ихәан, дахьыказ атызахьы игейт раба. 98. Инашылан, ўа ааиртәалейт (sic!), такәгы дыйрыфейт аат. 99. Такә андыйрыфа, аўаса рейхәейт: «С`әабаныкәо, ачкәынцәақәа?» - ихәейт.

100.- «Хахьыныкәо аўуй акәуп: хәба ан лымгәатә хашьтаз дызт. 101. Дыңсыра, дызыра ихаздырам. 102. Дыб-зарә адуней дықәзаргы, дыңсны дыкахымзаргы, аўуй аадырра атахуп» - хәа, рейхәейт. 103. Аўуй анырхәа, аўат ишыичкхынқәазгы идырт.

104.- «А, са сычкәынцәа, с`әабанага-гушьа» - хәа. ихәан, раба дыцәыўейт, напарыкәыршейт ўака ичкәынцәа.

105.»Шьта, сычкәынцәа, ўоха еанчапшьарә сцарә атахыуп».

106.- «Хаб, ўорә ушталан уцә, са сцушейт» - ихәейт ейхаба. 107. Еанчапшьарә дцейт. 108. Аўаха еан ичапшьон, шыжымта ламаз икало иналага, еакәыйрс`әан ах ипагәалгы йергы ицахт. 109. Йахней әәан аәыйцәейт (sic!). 110. Ах «ахахай закәыда» - хәа, дааышьталейт. 111. Дырыхзан ипагәал дыйшьыйт. 112. Йаншах, йаб ифәы дцәй ихагы иманы. 113. Йаб йейхәейт: «Ай, дад-ипсы, ат аб-жыкәықәакгы са исшьхейт».

114.Анахь аўахаағы ейцба дцәй еыхшьра (sic!). 115. Дахьцаз, аўаха еан ихьчон (sic!) шыжымта ламаз ах ипагәалк даайхәан дейтацахт. 116. «Хаай!» - хәа, әәан аағыцәаны йаадыкәырцейт. 117. «Ахахай» - хәа да-арытақьан, даарышьталан ахгы дыйшьыйт, ипагәалгы дыйшьыйт. 118. Қықак иман, ах ифәй даайт, «хай дад-ипсы, адуней аазабны исызырбаз ахгы дыушьыйт. 119.

Ишқабзио, дад-ипсы, иньулас`әейт - игәәңхейт – дад – ипсы, сыйрейхс!» - хәа, дахшьтәз ихәейт. 120. «Дад, йарá дышьхьóуп. 121. Изаáушма ауй акәп, амығымца иқәцаны, алагьан дацаны, амца ицыцаны (!), ишьа ааыйлцәаны ұыса даазып-хәа, ұара дуней рыцханы узыргаз».

122. Амца ицарцаз йамка йалагейт. 123. данңшы, амца қәчы аабейт. 123. Данңшы, амца қүчы аабейт. 124. «Хәба, са сцап – шьта, мыца аазгап» - ихәейт. 125. Йаба даағылан, «умцан! – ихәейт -уй дыг|өы-цәгьазóуп, уишьып, умцан амцағы!» - ихәейт.

126.- «Сыгыйшьом, сарá ўожәтцәығьа амца аазгап, ихәан, дцейт. 127. Дасын, дахнейз амца йейцхьаны днақәс`әейт. 128. Амцагы блаоа даван. 129. Аууй дыйзымцаауаны, кәастхак аайхәейт. 130. Ани ишьтәз даагылейт, «изауыда, аууй изгó?» - лхәейт.

131.- «Са соуп изгó» - ихәан, еаайрхәтцейт (sic!). 132. Йаайкәпейт абыцьа, йаайбакыйт. 133. Даакыйжын лагәа-хьхьа даакәтәейт, «ахә, сара аастйәкөышаз (sic!) адунейа дагықәымзт - дықәызаргы атахымзт. 134. Уорó ухәцазари, са сыпхәйсуп» - лхәейт. 135. Уәка дыбзылтыған, ўа даанахәахейт. 136. «Уней, са сахьыко ағы!» 137. – «Ари амца сырға, сышаайхра икрар бызыкастцойт». 138. «Амци иган, дцейт. 139. Ехьыйгәз, ақ дызтаз алагьан амығ йацарцейт, амца адыркыйт уәка. 140. Ақ уәа ишышә дырблыйт.

141. Дасын ўожәа, ақ имлықәқәагы, харзынангы, иналкәыт-налмаз ймазгы аайцаркын арахь аайхьушейт. 142. Пқак дыйман ақ. 143. Ақхәысцагы йейшьә-ейхаба дыйтейт пқәысны. 145. Йаадыкәлейт ұыт. 146. Ақкөын даагылан ұыс ихәейт – «С`әарá ари амқала с`әцала, сара икрар ехьсхәаз, сцойт» - ихәейт. 147. Йара дцейт ўуй икрар ехьыйхәаз ағы. 148. Данын аууй ақхәысца даайоун, ўахь лыфатар (лыпешь) дылгейт. 149. Дахьылгәз ўожәы ұыса лхәбйт: «Ишқәкасто? Уожә ари хәба даағылари, усцәыйшьуше(й)т». 150. Хәытнұға (sic!) аасыбтозари, са десшьып» - хәа, ұыса лейхәейт. 151. «Аууй ўарá уейхәала

дагыузышыушам, йерé ёйхэа ихәғи икнахауп – йалхәейт – йаре ёйхэала дымшьазари, дыгыузышыушам».

152.»Данбацәахҫо?» - хәа, длытцаайт.

153.Көышьлыкәаан дыцәари хшамза дыгәагылашам» - лхәейт.

154.Дынашылан, йейхәа аайхәан, лаб иха хыйцәейт.

155. Ихей йарей ахшамза ейсыуан. 156. Ашькөын (sic!) «ик-ару ҫожәа салгойт» - ихәаны, аха уаа ицсыйт. 157. Дасын, ууй даныршыи иртахыз акара мылықәгы аархәейт. 158. Йаатыцын рюны ицахт. 159. Йабей йешьей ирыхьзахт. 160. Уыс йанцөз алыгажә аусәхьча игәарти иеи аайхт. 161. Ауу уаа икан. 162. Алыгажәгы кары иртакәейт. 163. Дыдыргәырғейт уйгы. 164. Даргы аадықәлейт рюнағи йаайхейт. 165. Ишаайаз рықыт адгыл аакәлахт. 166. Дцәағәоны азәык йаайниейт. 167. Уй ацәағәафы ачкәынцәагы идырт (Аслан ицацәа). 168. Ацәағәафы дасын еык аайртан, дакәтәейт. 169. «Ахабар ақыт ига, Аслан ицацәа раба даароухын, ишаайха!» 170. Ақыт аатыцын йаайкәлейт. 171. Аслан ицхәысгы даайоухт, «Аслан даайхт» - рхәан хәымарра карцо шыкәсыкынза... 172. Уй ашыкәсык ағы ақыт йаарныхушазгы акәзаазт, еыюрангы акәзараайт, аууй иззегы Аслан ақыт ирийтейт. 173. Йаргы уа итыц дааҫахейт.

М.Л. (64 ш.)

ақ. Хәыжөы

Атекст № 15

1. Жәйтәала Ислам-хәа азәы дыкан. 2. Ислам дыеыз`элан городка¹ дцарныс амгәа дышцауаз ацаблыра ибла йаайан. 3. Аблыра йаалнацан маҫкы, Ислам иеацыиххәа еаакәнарысәаны ибейт. 4. «Йараби, ари

¹ Азәы ашьтангыла ка аҫахзам ихәейт.

пс`ахъауп. 5. Ари́ а́мца гьаласырзырым» - ихэан, икамчы аайра́уын, а́маҗ е́аакэынаршейт ўа́ка. 6. Йаашы́тйхын, акэады́рта йа́пҗхьае́ы йа́тйкы́йт. 7. А́мца йа́लयгейт йа-мырбланы. 8. Ўахь йа́уыйшы́тыхт а́маҗ. 9. Йара дахьцоз а́маҗгы и́ццаўон. 10. Ўаса-мацара а́мжа ыюбаны еилыцаны да́йт. 11. Ислам а́мжа а́гьмала дцыўа́ далагейт, а́маҗ аайн, имжа а́пыхь аагылан дамышьтианым «ари́ йа́катахы́у сагарны́с йатахсоуп». 12. А́маҗ а́пҗхьали идықлейт. 13. Йергы́ дахэ́тагылейт. 14. Ицоуа́ кэас`э́ха дыук а́еы инй́т. 15. А́маҗ а́цыхь́еа аашы́тнахын, а́кэас`э́ха йа́сыт. 16. А́кэас`э́ха ый-еаанарти́т (sic!) шэны. 17. «Исла́м ара́хь ўа́й!» - ахэ́ейт а́маҗ. 18. Исла́мгы даццейт. 19. А́маҗ дунйаны́ и́кэлейт. 20. Аўу́й а́маҗ ао́ны дагейт Исла́м. 21. А́маҗ ао́ныҗи (sic!) июнашы́лайт. 22. А́маҗ а́маҗце́а аахы́йхын дыўоотэ́ысны (sic!) дычкэ́ын-бзианы да́ты́цт. 23. Ўа́т ўа́ка далаган Исла́м дыйрчэ́йт. 24. А́маҗ ўаса йахэ́ейт Исла́м: «Сани́ сабе́ рэ́ы угани́, иусырбу́шт. 25. Саба ие́ы х́цари́, йаа́ймухуша уй о́п: аўа́са ыймыўмхын, аз`э́кэа ааўы́йтаргы́ ыймыўмхын, ае́ан ааўы́йтаргы́, ыймыўмхын, а́хшы́а (а́хча) шэынды́кэарала ааўы́йтап, ыймыўмхын. 26. Ы́ймыўхуша ды́рра оўп!» - ахэ́ейт.

27. Дагейт йаны́й йа́бе рэ́ы. 28. «Йа́, сан, ари́ Исла́м би́араны исзы́йхаз быды́рум, бы́җси́ ибры́фарын» - ахэ́ейт. 29. «Са́ба, ари́ Исла́м бзи́ара-ды́у исзы́йхейт са́ра».

30. «Иузы́йхаз заке́й?» ихэ́ейт йа́ба. 31. «Абри́ епш а́цаблы́ра сеймы́рыбланы са́लयгейт». 32. Ўа́ка йангы́ йа́бгы йаае́йгэ́ырҗейт. 33. «Са́ра сыо́ыцаце́а ны́кэари́ ица́н, аўи́ – ейпш амци́ йаблы́йт. 34. Ари́гы ўыс да́блушан. 35. Уара́ да́ныурхейт. 36. Ду́ниены́ бзи́араны иў́тахы́ иўызы́схуша?» - аны́йхэ́а йа́ба, «се ис́тахы́у ды́рроуп» - ихэ́ейт Исла́м. 37. Ды́рра аа́йҗейт, адунéй и́кэыу

рыбызшәа идыраны. 38. Дырра злыйтәз: стақан¹ азна хшы аайрыз`эын адуней икәыз иззегы рыбызшәа идырт Ислам.

39. Ислам дәйн дыдәыкәлахт. 40. Дышайуаз, гәартакы дәакәлейт аухәа. 41. «Ислам агәартә дысасуп» - рхәан, уасак изырьшыйт. 42. Ахәс`әа тацани ирз`әо иадтәалан, ақәыцьма йәйн (sic?) йәәнатыйт. 43. Афынла (агәарт ала) йәцәаз`әейт (sic?): «Ей, уарә, агәарт ала, снашьтй сара! 44. Снашьтйри, саргы сөысрытхацьып (sic!)² уаргы усырытхацьып!» 45. Арахь аон-ла уас ахәейт: «Се ик(а)рар сымәуп угәасышьтйрым!» - ауй ахәат агәарт-ала. 46. Ақәыцьма аүас ахәейт: «Уо уарә разкыда, сынашьт— сара! Уарә ажы рфари абәа әуртот. 47. Са снйри кәафла усырчәп!» 48. Агәартала йахәахт уожәы: «Сарә кәафла счар, усхәарын». 49. Ақәыцьма: «Сарә сагыныушьт— рым, уаса уарә, шыжымтан намаз анкаларәк, ар әкәлушет-шьтын, аүасә икарцүшт». 50. Аүәт (аөылак) ирхәаз, ар ишкарцүшазгы, Ислам йаайт, идырт. 51. Ислам «арй ажыхәс`әа икнахау (арй) са сзыхәе из`әз`әыма?», ихәейт. 52. «Уару узыхәа йәз`әыйт» - рхәейт. 53. Ислам ажыхәс`әа ала йейтәйт. 54. Ирытхацьыйт. 55. Алагы ик-анацәйт: ақәцьма йахәарын, йарқсыйт.

56. Ислам цахы-бжан дәгылан, ақәыцьма шыны ишьтаз аныйба, агаартә аүасахьчацәа әиргылейт: «с`әней – ихәан, агәартә йахьыцт. 57. Ислам из`әымсәкыа ахәәи илытцәйт, быжзыцшырхәк әкәыйтәейт. 58. Абыхә йанәпшы, шыжымта намаз ар әакәлейт, аүасақәегы гырмаухт. 59. Ар ани ахәәа аз`әымсәкыа әалырхын, йацшыйт, аз`әымсәкыа аүаса йанын - быжзык ирысхьейт. 60. «Хагырыхәартам» - рхәан, әхьынхәын рыюни ицәхт.

61. Агәыц ихәейт (sic!): «Уо Ислам, арй ақәыцьма аүасә афушан, уарй йәныурхейт. 62. Арт әргы харфушан, уарә

¹ Ажәәхәәо идыруеит ақсышәала уи иахьзу, аха ацәца хәа ауп ишихәо (иәф. ацәца).

² Цюукуы «өысрытхацьып» хәа идыриашон.

ҳаныурҳейт. 63. Ҷара бзианы иузаҳхуша, иўаҳтуша аҳаҳә!» - рхәейт. 64. Сара абни асыс хәычы аасыс`әт!» - ихәейт. 65. Дара ынәежә ацырцахын йайртейт.

66. Аўаса абахәә йанхәалоз, «сычкәын, такә ўайла, аўасахча даагәгәаны дааўсыри, ўийшьып!» - йахәейт аўаса. 67. «Ей сан! Сара хейрны с`исыло (sic!) быдырри, сара смнейны, бара бәйны, сақыко кыка сбырцәарын!» 68. Ислам йайт ари. 69. Ислам асейр злаз асыс-хәычы икалт иғрартәаны айнафы игейт кыка ирцәейт.

70. Ислам (ўаса ынәежә айртан, дәйхейт). 71. Ҷаса ынәежә иманы даайейт. 72. Дышааўаз қытк дарылалейт. 73. Агәара ажбура (аҗахра)-фы аўаса итәейт. 74. Аўаса рыфыўы анаха лак (лақск) аҗацәағы аманы ўыт аўаса рәй йайт. 75. Ала ўака ишьталан аҗацәа-хәычкәа кыка дынарцәон. 76. Аўат ала-хәычкәа ирыўаны закы йарцәыўейт. 77. Рин ўас ахәейт: «Сычкәын, ўртгы ўар` иўашьцәоуп, умырцәыўан!» 78. Аласба хәычы аағылан ўас ахәейт: «Сан, сара ўоғәырлығыны исылоў, бдырра, сара насыпы-дыун исылоў, са хацарадыу... 79. Ибдырри, арт иззегы икақсаны, са сыбаазарын» - ахәейт. 80. Аўый Ислам, адырра змаз, йайт.

81. Алақс (й)аағылахын, аҗацәақәа аман ала зтәыз ией ицахт. 82. Ислам ала даццәйт, ала`кцәз, ала зтәыз иқәейтәйт. 83. Ахәаца дәдәылыцт: «Иўтахъый?» - «Истахъу ўй оп, арт алахәычкәа лақы стахъуп». 84. – «Нас, урылақшны, иутахъу нахә! – ихәейт. 85. Дрылақшны, ўй ўоғәырлығы злаз ала хәычы аалыйхт. 86. Аўый алахәычы има, аўасагы има, даәа қытк афы ажбурафы итәахт. 87. Ажбура ехтәаз афы аўатра афы кәытук, акәарт агәчарақәа аман, ўа итан. 88. Ҷат агәчарақәа ируаны гәычыс-ғрак йара фызацәа арцәыўейт. 89. Рин аағылан, ўаса йахәейт: «Сычкәын, иумырцәыўан, ўытгы ўар`-иўашьцәоуп!» 90. «Сан, ўат сагрәйцшым. 91. Сара ўоғәырлығын исылоў: сара кәытыу ышә (ўыт) архәа икасцоўо, крыдысырыфо, азафы икасцаўа, зы дысырыз`әа, ахшь йасымыргоны,

акәараа йасмыргоны, ус хъацара-дыў сылоуп» - ахәейт 92. Аўуй Ислам йайт. 93. Акәтыу ахьца дашьтацан, агәашәта дыгылан, ифыйтйит. 94. Аўый акәарт зтәыз апхәйс да-адәылцт, «иўтахъый?» - лхәан, дәизцәйт. 95. – «Истахъу арыбоуп». 96. «Утахъу (sic!) кы!» - лхәейт. 97. Дырылацшын, ўоғәырлығы злаз арыба-гра икыйт.

98. Ислам июны дәйт. 99. Аўаса ўоғәырлығы злаз йагәйт (sic!), ала ўоғәырылығы злаз агәйт, арыба ўоғәырлығы алан агәйт. 100. Адыррала иззегъы йаут.

А.Шә. (75 ш).

ақ. Хәыжәы (29.VII.40 ш.)

Атеқст № 16

1. Ала аонашә ифй (sic!) итәан. 2. Ацыгәгы инйн уй йадтәалейт. 3. Ала ўас ахәейт, йагылан: «ўара цыгәы, снаўейлахаўот, снаўеҳақсот. 4. Ари (ҳақшәма) хазмо (ари) итуша-маша агәы ўалатәоп, ўаагыларгы, ичәт уфот, ихъа-рамара ажыпсыла уфот, снаўеҳақсот, утәарта тынчуп. 5. Сара стәартагы баазоп, амалагы сагот, срыцхауп».

6. Ацгәы аагылан ўас ахәахт: «ўара ўоцәы шыбжәан аан ари ххазен июыцәк псыушейт. 7. Уат псыри, (ўара) жыла утхацъып».

8. (Аўи) ахазән йаайт ацыгәи алей ишеибырхәоз. 9. Ахазен сыцәқәа псәйт, ихәан, сом-зыкыы иыхәыз сомхәышәла итйт.

10. Иубахаз аеыны алей ацыгәи ейтаайниахт. 11. «Ўа, цыгәы! Мыцы ухәот. 12. Ўара «жы уфот» - хәа, соухәан, имыцхейт». 13. Уожә ицгәи йахәот: «Мыцы гыўасхәам. 14. Уоцәы шыбжәан иеы псушт, ўаай, уфап жы!» Уи Қалабақ йаайт. 15. «Сеы зарархот» - ихәан, дасын, итйт пудны.

16. Ихәхаз амш ацыгәи алей ейтәйниахт. 17. Ала ўас ахәейт: «Ўа цыгәы, мыц ухәот!» - «Сара мыцы гысхәам. 18. Уоцәы шыбжәан-аан Қалабақ дыпсуше(й)т. 19. Аўи

шыбыжъан-аан дыңсыри, агәлацәа акәтү шњи ааргушт, аўасá шњи ааргәушт, ўа узхъара уфáп, утхацъып» - ахәейт.

20. Калабақъ балаҳны изаабáасушаз йацшын, йерé ихъыргán абалаҳ иоыцөк ирықәырцет. 21. Ацәқәа анитй, аеи йақәырцет áбалаҳ. 22. Аегъы «исрáф иксцумá?» - ихәán, итйт. 23. Йарé ихъи йақәс`әейт ўожәы áбалаҳ. 24. Абахылре (аңсыцәқъара)¹ йáлцын йарá дагәйт.

А.Шә. (75ш.)

ақ. Хәыжәы (29.VII.40 ш.)

Атеқст № 17

1. Мыфýкацаоык, захыоык, разнáкацаоык, иңшыыоык-хаз ацәағá² имамкәа - уыт аңшыыоык чырынра ицәйт гóродк афý. 2. Аўи агóрод инамзоны ирықәхъәлейт áбна. 3. Аўахъ дарá унáс`әа кáрцәйт: оысаҳатк азәы дычапшьоны. 4. Амфýкацаоы дáсын дакынзачапшьоз оытәыс сураґны пхәысґаны дкәйцәйт, ларá дымфýны. 5. Аўи оытәыс сураґны амфý кәйцáн, иргýлейт. 6. Иаргýы дышьтáлан дыцәоахт. 7. Ақазу́ азахыоы айқәс`әоахт. 8. Даагýлейт. 9. Даагýлан, дышнапшáпшаз аоытәыс-сураґны ибәйт. 10. «Ўáлей, ари амфýкацао ишыкәйца! Саргýы дырра шыйсыр-дырра!» - ихәán, дысәйт, дызахýйт, дыйоычәйт.

11. Ўожәы аўий дышьтáлан аразнáкацао дáгылейт. 12. Дáгыланы дышнáс-áсаз, ани́ ибәйт. 13. «Ўáлей, ари амфýкацаоы ишыкәйца, ар`илс`әугýы áзахыоы ишылс`әыйца, саргýы дырра шысымоу шеыдсырдырра!» - ихәán, дáлаган разнá маká, хәынцәрá лызыкәйцәйт.

14. Иңшыыоухáз дáгылейт. 15. Днас-áсамацарá ани́ дыйбәйт, ари́ илс`әугýы áзахыо илс`әыйцәйт, ари́ аразнагýы аразнáкацаоы илкәныйцәйт. 17. Йараби, саргýы акы

¹ Аңсыцәқъара – нас игәалашәейт.

² «ацәағá» - хәагýы рхәоит, «кáцәағá» - хәагýы.

касцара (а)тахъуп». 18. Анцэа дыйхэан, цсалхъалейт, дыпхэысцахейт.

19. Уаҗ ўожэы аҗшыюык «ани сара дыстэуп», «ани сара дыстэуп», деймаркыйт. 20. («Шьта ўожэ аууй ауыс хара хайзбейзхейт, деймаҳкыйт»). 21. Апхэысца дырганы идэыкөлейт. 22. Хъацак даароут. 23. Уи ахъаца да-аиҗадырсын, рыуысқәа изкэыз йархэейт. 23. Амфыкацао даагылан: «Апхъа ари дыказцаз са соуп, са дыстэуп» - ихэейт. 24. Азахыюгы: «са маҗеа лыс`өысцейт, са дыстэуп», аразнакацаогы: «са рэзна-маҗеала дызоычейт, са дыстэуп», ипшыюыкхаз: «са сәхэан, цсы лхъалейт, са дыстэуп» - ихэейт. 25. Уи ахъаца: апхэысца ари са дспхэысуп. 26. Ацеа шхәхәс`эоз, дысцөызын. 27. Са дыстэуп» - ихэейт. 28. Уи дыхөыкны (испөрхейт, избө йзхейт) деймарк(й)т.

29. Уожэы,¹ «арт хәхөыкгы деймаҳкейт. 30. Ейхаб дхаури моа (и)хархап» - рхэан, идөыкөлан, ейхабы дәроун, рыуысқәа йархэейт. 31. «Ари са дсахшьоуп».² 32. Уйгы уака даарылалейт.

33. Уожэы ирахабазахыз падышах иеи ицейт. 34. Аууйгы рыуысқәа зкэыз йанийархәа «с`өы с`әхәо акум, ари са дыстацоуп. 35. Ецы заагара дахъцаз (//дакцаз) дыгьсоухам» - ихэейт. 36. Уйгы еймакцеа дырылалейт.

37. Уожэа аууй адырра змаккөаны (аҗсы лхъазцаз) уас ихэейт ууй: «с`өайзза с`өара, унас`өа хәмоуп!» 38. Йайззыйган, геаран дыун йаайдгылан, аууй апхэысца еймаркагы дааиган, ацла дадыргылейт. 39. Ууй дааган уас ихэейт ўожэы: «С`өара ари цымаатны ара игыло шөазыроы! 40. Ари луыс с`өасхәушейт мыцра злахымкөаны. 41. Ари апхэысцани из`өбауа, абри амфыкацао дыуытөыс-суратн икейцейт...» 42. Ицабыргыз иззеггы ихэейт. 43. Артгы «аҗсы-хъацаоы дыйкөнагоп»- хәа, дыгыыйрымтет.

¹ Лассы-лассы иуахауейт ўоз`өы хәа.

² «Дсахшьоуп» хәагы рхөейт.

44. Ўзгача ёан йара алах дыйхан, амёи ёайонахын, агёи даатанакын, амёи аймалахт.

А.Шё. (75 ш.)
ақ. Хёжжё (29.VI.40 ш.)

Атёкт № 18

1.Ажёитёала Абубақыр-хёа чкёынк дыкан. 2. Йан апсра даналага хаз`ёак айлтёт: «Уари (и)ўёйпш чкёын аз`ёа-цёқи йоумхан, мыцы умхёан, уцабыргыз!» - хёа, йалхёт. 3. Ихчазгы – «анаматни йаурто уцабыргыз!» 4. Йангы дыпсыт ўожёа. 5. Хы-оыноежёа айлтёт. 6. Анахыи анхазгы млыкё ла лыцсхёе йақёйрцханы ауй аз`ё`айлтёт.

7.Ўожёа арт иртамат. 8. Ахы-оыноежёа йайлтаз, илаба агёи иргёоан ахёа брун¹ ихыйрычхёт. 9. Ишё-акақёагы айхёйт, агород апхарá дцарныс ддёыкёлейт. 10. Амёа бандитакёа ўаоыноежёа айпылейт.

11. «Уахча хаутари, ўахшьрей (sic!) йейгышьой?» - рхёйт. 12. «Ма, сахчи!» - ихёан, алаба рыйтёт. 13. «Абандитакёа рейхаба алаба айрчхёыхын, ача атырппланыс, чха (sic!) оыноежёа атыцт. 14. Уа оыноежёа бандитакёа йказ ирыкётёан... 15. Ирфоуа йаналага, абандитакёа аргёакт. 16. Рейхаба йайхёйт Абубақыр: «Марца, арт хадыумырфан!»

17. Абубықыр дахтёо дыштёаз: «С`ёайх!» - аныйхёа, ачхакёа айыхын, алаби италахт. 18. Абубақыр алаба ахёа авинт ахыйцахын, ирбагыахт. 19. Алаба айрхан ачханы абжыи гейт «ахарч-хёа», Абубақыр алаба хё`айрычхёыхн, ачха хы-оыноежёа атыихыт.

20. «Ма, инас`эхё!» - ихёйт. 21. «Уара ари акара ицабыргу (иуоо цабыргу), ўахчагы инаххёарым. 22. Уара

¹ Азгёата: зны-зынла «винтла» рхёит.

дын узланхō, харá хталушет (/хталушт). 23. Йехътэе йафарыс`эны бандитра гыныкәагахам»- рхәейт.

24. Абубақыр йан длызырқын, бзиара айхәы – Мейт (йәйдәхәылейт).

А.Шә. (75 ш.).

ақ. Хәыжәы (29.VII40 ш.).

Атекст № 19

1. Умар дышцәағәбз акәатан иәцнахын, налькәыт-нальмас айоут. 2. «Ари Ақадшьях изызгап!» - ихәан, йиманы агород дцот. 3. Аўахь агород дынамзыдны бнак ағы дыпхьейт. 4. Абнағы хыюыхъацәак ызаны айоут, ўа абнағы ипхьоны.

5. Аўыт ахыюхъацәак иналькәыт-нальмас итырхт, ицәырғычт. 6. Йаргы, даргы ахыюгы ишыйцыз, агород ицейт Ақадшьях иғы, Умар Ақадшьях йейхәейт: «Ар' епш налькәыт-нальмас узәзгон. 7. Абр'епш ахъацәақәа исцәырғычт». 8. Ақадшьях ўыт ахъацәақәа айоун итыйкыйт.

9. Ақадшьях аўыс ихәейт ўожәы: «Ўожә ар' ахъацәа ихәәзла арт ахыюхъацәа таскыйт. 10. Арт ((игьакум)) (sic!) рхәари, ишпәкалара?» - хәа, қангәаш айгәйт. 11. Ақадшьях ипхә: «Саба, уот ахыюхъацәа мыш-оынәожәа палъаны сарә йәсыт! Ирғычыз, ирымғычыз сарә ейл-сыргәп» - лхәейт. 12. Мышы оынәожәа палъаны ипхә йәлытейт ахъацәа. 13. Ипхә аўыт ахъацәақәа мышы оынәожәа кыр длырыфо, йейшыцә(й)т. 14. Уацыхъәаны аўи ақхәысқа ўаса ралхәейт ўыт ахыю-хъацәа: «абр'епш агород ағы байак дыкоуп. 15. Абәйа дыйпхәуп Аминат пхәысқа. 16. Аўуй оынәожәа пхәыспаны илыцны ажбәра, ацлақәа рғы йацан.¹ 17. Цлак ағы какачк¹ аманы илбейт.

¹ Рақхәа уажәтәи аамтағы ихәан: йацоуп.

18. Ант аҗхәысҗақәа ирәлхәат: «акакаҗ әмс`әхри, ис`әтаҗыу, с`әыстап». 19. Аҗхәысҗақәа игьырзәмымхт. 20. Ларә шылхәаз аҗлахьчи йаайт. 21. Акакаҗ йәмыйхт. 22. Илзәйгейт: «Мә? – «Иуҗахьй? Иуҗушан» - лхәейт. 23. «Истахьу сыбтозари, барә быстахьуп» - ихәейт. 24. «Сар`ы исхәахьейт, устарныс сҗазыруп», - лхәейт. 25. Йарә ихәайт: «Үожәә гьакум быҗаҗаца инамзәц. 26. Быдыуханы җаҗа банҗарак аҗахь быхьәц' иҗы баннашыларак быхьәца йаҗә: «Сара санҗхәысҗаз аҗалахьча абриеҗш аз`әа йәсхәахьейт, җохьа уй иҗ аҗхәа сышҗара» - хәа. 27. Са сҗы аҗхәа баай! – ихәейт. 28. «Ибзиоп» - лхәан, дадгылт ларә.

29. Абәйә иҗхәысҗа Аминәт лхәаца даныйцца аҗыс йәлхәейт: «Үохьа аҗхәа аҗлахьча иҗы сҗарә иҗахьуп – хәа – аз`әа йәсхәахьейт». 30. «Аз`әа йәбхәахьазари, быҗа!» - даҗыйшьтыйт. 31. Амоа дышҗоз қәыҗьма әлнийт. 32. «Йә, қәыҗьма, сьумфан! Сарә иҗара сьман аҗлахьч' иҗы сҗот сәхьынхәыри, уҗахьызари, сҗа, уҗахьызаргы, сьгә!» - лхәейт. 33. Ақәыҗьма җас ахәейт: «Барә заз`әаҗабыргу багысфарым, быҗа!» - хәа, җаса иләбахәейт.

34. Дышҗоз оыбандиҗақәа ас`әақь рыманы дәрыҗас`әейт аҗахь. 35. «Алаҗ бәхьийтейт!» «Сарә ар`еҗш давер сьманы, сәхьынхәыри, с`әарә сьс`әтәуп» - лхәейт. 36. Үәтқьы җүй еҗшн дәуршьтт.

37. Асадофник иҗы дьнит җожәы - йәабгәынәымә, дад – иҗсы² - асадофник дьцәан, даалыреҗихейт. 38. «Аминәт бәкәыма?» - «Шьта, Аминәт сәкәуп, шьта». 39. «Бабәказ?» - ихәейт ани. 40. – «Анахь, санҗхәысҗаз аз`әани йейбахьәаз гьумдрүма? Са хьаца сҗейт. 41. Аҗхәа җарә уҗы сәайт» - лхәейт. 42. «Барә җи аҗара заз`әа-җабыргны йәйз, бы-сахшьоуп». 43. җшза аалейхәейт, лхәаца иҗы дәигәхт.

¹ Ажәа «акакаҗ» изеилымкааит, сара саниазцаа ашьҗахь «җаргы иаххәоит» ихәейт.

² «Ибыхьша сьхьааит» аанагоит.

44. Аңадшыах ипх́а ауыт абандитақәа ўыса иралх́әейт:
«Ишқаз`әбо?»

45.- «Ўалей, ари ахарзына асадофник иғы «быца» - х́әа, даузышьтызгы дышцапо, ақәыцмагы дызымфазгы ишцапо, абандитақәагы ари ахарзына дызымгаз, ўытгы шцапо, ани асадофникгы ани ахарзна «бсахшьоп лазх́әаз уйгы цапа дышыко» - рх́әейт.

46. Ўожәы лара дақшит. 47. «Саба, арт гыичуп, игыцқам. 48. Уара йәуршәоны суд рықәха, йарлғачушт». 49. Арт ахью-х́әацәа Аңадшыах́ суд рықәыйхан, ишәрғычыз йадыгылейт. 50. Налх́кәыт-налх́мас Аңадшыах́ йоухт. 51. Умар йәйтәйт оыцәк-оыз`әк, ах́ча сом-хышә йәйтән, даўыйшьтит.

А.Шә. (75 ш.)
ақ Хәыжәы (2.VIII.40ш.).

Атеқст № 20

1.Бақыр х́әацәк дыкан. 2. Әадакый цәкый иман.3. Ахшам тәа рыйтан, ашә әғы дышгылаз, әеадә йәх́әейт:
«Уар` ацә, уаро ух́әгы мацуп, сара сх́әгы мацуп. 4. Уаро ух́әыгы, сра сх́әыгы ўох́а (йәсыта) сарә исфари ўоцәы шыжымта сара мәғарә скийцап, уара, «сыце чмазаоуп» - их́әап, мығаагара угыкыйцарым – ах́әейт. 5. – Уоцәых́ә (sic!) сара сх́әыгы, уаро ух́әгы уари иўстахып» - ах́әейт. 6. Йара ах́ыгы, ацә ах́әгы аобагы әеадә йәфейт.

7.Бақыр йаайт, йәыйгәынөйт. 8. Бақыр дых́ыччәйт.

9. «Узх́ыччаз сах́ә!» - х́әа, Бақыр ипх́әыс ўаса лх́әейт. 10. - Ибасх́әари йаўам. 11. Ибасх́әари, са сыпсейт» - их́әейт. 12. Аууй ақх́а аўах́ ауп.

13.Иобах́аз аўах́ ацә йәх́әей: «Уох́а ўоро ух́әыгы сх́әыгы с`истах́уп, си йәсыт!» - х́әа. 14. Әеадә ўаса ах́әейт ўожәы: «Йах́тәа мығагарә х́анца, ўа цәх́әоык дайоут. 15. «Цәы-цсылак сымоуп усрых́әап, уней!» - их́әән,

аҳазейн ўас ихәейт. 16. Ўахъа схъыгы, ўоро ухъэгы ўаро усрыфари, умгәагы дыухап, ўаргы уцсылахап. 17. Ацә-хәәы даайр,¹ ўыхәаап. 18. Ўыхәаари, уршып. 19. Ўохъагы уаро ухъыгы, са схъыгы се исфахып. 20. Шьтаны мығәғара скийцап сара. 21. Ўара ацә-хәәы дйри, «ичмазаоуп» - ихәан (sic!), угыйхәарым – шьтаны, ўаанхап урымышьаны». 22. Аўи Бақыр йаайт. 23. Бақыр ипхәис лғы дааин дыхыччахт. 24. Лара – «узхыччаз сахә!» - йалхәейт. 25.- «Ибасхәари, сыпсейт сара». 26. «Сықмоуп, уцсыри, исәхә!» - лхәейт. 27. Бақыр (далаган) ипхәис илйхәари, дыпсушт. 28. Дытәан, йсабицәа йәнхаўа дафтәр рызыйөейт. 29. Уй дйгари, аз`ә` ихәушт. 30. Ихәари, дыпсушт. 31. Бақыр ипхәис: «Бақыр дыпсыри, сыоны ишфййу ирбари, аўаа схыччот» - лхәан, аоны лрыцкфот. 32. Фәхәа-чытк алоун: «Ма!» - лхәан ала – хызла, ала йалтейт. 33. Алағы инамзоны арба йагйит, ағәхәа. 34. Арба йафйит. 35. Арба аайн ала хьтәаз ашәиғы (sic!) аайхт. 36. Уат ала йахәейт ўожы: «Ўара, ари ағәхәа сара сыхъзала сарә аасылтейт, ўарә изыуфйй?» 37. Ўожы арба йахәйт: «Ари ххәзән дафтәр иөейт. 38. Уй даалгари, аз`ә` ихәушт. 39. Ихәари, дыпсушт. 40. Уй даныпсаак (sic!), сара сыкәтууп (sic!), акәтутара сахьтаркыз, саатахушт, сырхәашь-ны. 41. Ари ағәхәа сымфари сыпсушт – ахәейт арба - ўара ари аҳәзән дыпсыри, агәлацәа афатәа шьарданы йааргари (ўара) утхәцьюшт. 42. Сара уй ағәхәа-чыт сымфари, сыпсейт. 43. Ари ххәзән ўожә ағхәалагы дыпсында, ари ахәцара злам. 44. Ари пхәыс-гацәык (sic!) дыймейт дыгыйзыршәам, сара ари иубыўо закахә сагы-назәм, жәаза кәтук сара пхәыссцәаны исымейт. 45. Уыт ажәаза-кәту ирыўаны се ишыстахыым акы ныкәари, акәту ахәа итасцәлөт. 46. Ари Бақыр пхәыс-зацәык (sic!) дыймейт дыгыйзыршәам». 47. Арба ўас анахәа, Бақыр игы чаайтанакыйт. 48. Иөазгы ишьтыцйит, даагылейт:

¹ Егырт даайари хәа идыриашейт.

«исбырхәушма?» - иусырхәушт». 49. Исхәари, сыңсәйт» - «уңсаайт», - лхәейт – ихәа!» 50. «Са саныңсаак барá хъаз-галабаны быкастцума?» - ихәейт. 51. Бақыр чаирхәақан, лабáк ааихәан, иңхәысгы лыбра ааикылан даалыса далаган, «гыстахъым, гыстахъым! иумхәахын!» - лхәейт.

52. Уас арба Бақыр даанырхәақан, ақыл йанатейт.

А.Шә. (75 ш.).

ақ. Хәыжәы (2.VIII. 40 ш.)

Атеқст №21

1. Қадшьақ дықан Қалмхán. 2. Қадшьақ дықан Қырымхан. 3. Аўыт аоыңа ешá ақылла ехәхаз, қадшьахра йерé иманы, қалитқла ицахазгы қадшьахра имахымкәа, ўый ала аз`әа бағыара (даговор) қарцәйт.

4. Ари ақалмых (sic!) хоык аишьтыйт Ақырым иеы. 5. Ахоык рқарашьягы ейңшуп, рыңсылашьягы ейңшуп, дыуралагы ейңшуп. 6. «арт ахоык ахы иеы, аамбыст иеы, алыг иеы арт ахқа ўйáла ейлцани исзәдырыг!» - хәа. 7. Уожәы ари акрым хәыцра дыу иқәс`әейт (ўуй). 8. Йа-хайытәра, гыйдырам, йәмбыститәра, гыйдырам, илыгы тәра, гыйдырам. 9. Уат ўуй (и)хъыйтәлейт. 10. Йарá ахаалъа¹ азот 11. Акрам аўуй ихъыйталан, ыза дыймамкәа икәадыгә дәтыцт. 12. Икәадыгә дәтыцын, дышныкәоз хәабжы-чкәын дыйбейт. 13. «Ари закәи Қырым қадшьақ, ўабазанашьяу, ўабазагыхәыца?» 14. Қырым қадшьақ хәабжы дыймачкәынха, цоң гыймтейт. 15. Акрым даайн, итәарта дтәахт, дыхәыцт. 16. «Йараби, акәту атқыс акәтағ ехә игәыбзыгоуп» - хәа, аз`әала уй рхәон, - ари

¹ Ажәа «апалъа» ада уаха ажәа жәдыруама хәа санцаа, иара ажәахәао игәалашәейт «әхәара». Ағар санразцаа, ианыстаз атеқст ансыриашоз, ажәа «әхәара» рыздырзомызт.

дычкэыноп-хэа, сзыейцакыакье?» - ихэан, ачкэын дэдыйргахт.

17.Кырым ўожэы ўас ихэейт: «Хъабжыы узэдысырго, усни ихэмо, абары оуп: акалмыш хеык адыйргейт ах, амбыста, алыг, арт ахпа ейлцаны исзэдырыг!» - ихэан. 18. Сара игьсызэйлхам, ейцшуп». 19. «Аўуй игьбаргум – ихэейт кэи-чкэын - аўуй цыоц хэуп – (кэи-чкэын ихэот ўожэы) – ах Кыргызхан, шыжыымта (дара) сабынла бзиан умпызэызэаны аекэа урыкэырцкэа, ах-хэа иргылаз, унапы анымырффейаны иубап, амбыста – хэа иргылаз, мацны йанарффейт, лыг-хэа иргылаз, унапы арфейт ўуй. 20. Ыыс оп аекэа ишейлуцуша. 21. Аха-хэа иургылаз аеы, рыцаха дахбаны азэй иуркып, амбеста – хэа иургылаз аегыы, агэаей инейуа азэй иуркып, алыг-хэа иургылазгыы, раха ицыхэо азэй иуркып. 22. Шьта, ўыс хцаны ейлыххны иды-ургахп». 23. Ыуй чкэын ўыс ейхэейт.

24.Ыыс акырм ейлыцейт. 25. Акалмхан иеы идыйргахт аекэа.

26.Акалмхан идыйргейт, «ары ейха-ўандыр хэамны ирцэы, изахы (хэамны) исзэдырг!» - ихэан, ейха-ўандырк акрым ие' адыйргейт.

27.Акрым кэи-чкэын дэдыйргахт: «Кэый-чкэын, ары акэып ўожэы акалымхан «ейха-ўандыр хэамны ирцэы, изахы!» - ихэан, йадыйргейт. 28. Иацэоўци ўуй? – дыйзцэйтэ 29. – Игьбаргум. 30. Аўуй ацэоцгы ихэуп». 31. Кэый-чкэын (ихэоат жэожэа) Акрым ейхэот: «Ыыхэамы исырцэейт. 32. Арцэыре утэуп. 33. Излаззахуша рахэа!» - хэа, акалмыш иеы ишьтй!».

34.Акрым «рахэа» - хэа, ишьтит Акалмыш иеы.

35.Акалмыш дейтахэыцын, хайла аарыйтейт: «ўара акрым, ухэакэа еыбл'анакэа итаз йахэыхэейт, йакыкыйт. 36. Йакыкыын, елбыздукэа итаз аеан ирайт. 37. Аеан «ўожэыгы хэакэа хэзэйўшт» - рхэан, сеанчкэаха цэцэа змаз аны хэакэа абжь'анраа, рыцацэа икарыцэ(й)йт,

с`эхьакәа аүй зарарны исзыканацейт» - ихәан, ацьоң ак-
рымхан ие' аадыргейт.

38. Акрымхан кәый-чкәын дәдыйргахт: «Уо, кәый-
чкәын, акалмыш уожәыгы ари-еңш ахайхәахт. 39. Аүй
йацьоңпушей?» - дыйзцахт. 40. Кәыйчкәынгы: «Умшәан,
аүй ацьоң хауп. 41. Саре исықелацәаны уаа шәыоык рыеый
рыкәадыррый, рабцари дарей ираҳазыр, ани айха-уандыр,
рацаа уандырк ахамы йацца мыеахәа¹ уандыркгы
ырыҳазыр, махеагы (й)ауоу, ауандыр йадхәал, абыгы
ауаоу, уйгы ауандыр йаныртәал, цыгәыкгы ауоу, аууйгы
ауандыр йаныртәал!» 42. Амахеагы абгыгы ацгәыгы из-
зеггы ахамыуандыр йахәтархәан, акалмышан иеы ахамы
иргахейт. 43. Уажәы Акалмышан иқыт ирылалеит. 44. Кәый-
чкәын иоызцаа ирейхәот: «Уожәы ари аурам ханбжәлари,
арт ақыт лақәа йас`әышьтало ис`әшьы!» - ихәан, унас`әаны
ирзыкыйцан, алақәа ршьа акалмышан иеы ицейт.

45. Кәы-чкәын ир ала ршьа-мацара акалмыш иеы
ицейт. 46. Акалмыш иқыт «уйт, ауаақәа хала ршьит» -
рхәан, акалмыш рей (sic!) ицейт уытгы.

47. Акалмыш дәрызцаайт: «С`әызакәыда с`әарá?» -
«Харá акырымхан ир ҳарыуоуп. 48. Ухамá агахт». 49.
«Шьта ат ақыт ылақәа зс`әшьый?» - ихәейт Калмышан. 50. –
«Йахшьраҗахын, йахшьыйт», ихәейт кәый-чкәын. 51.
«Иууай, иушьра заҗаху алақәа?» 52. Кәый-чкәын ихәот:
«Арт алақәа зышьа: сара сынтәа ашьхәа сықәын, уаса
сыхчән. 53. Уыт ауаса-шьарда исхчоз агьарта (ашьарда)
рецкыс еха бзи избоны, сымпыла исәзаны сыск рылан. 54.
Ақәыцьма аайн, аүй асыс-хәычы сымпыла исәзас агейт. 55.
Аүй анагауоз йәғыстыйт сара: «Мә, мә, алақәа с`әәай, ари
асыс ақәыцьма йас`әымырган!» - схәан, йәғыстыйт. 56.
Игымнейт. 57. Сыс ақәыцьма йагейт. 58. Уожәы ехтәа ара
хаабжәлан, илабзиахан, ҳагәарышьтыхам. 59. Сара

¹ Ажәйтә хабызшәәы хаса рхәон хәа азгәеиҗеит ҳажәәхәао.

ашьхъа санықөыз истахъны йаафысты (sic!) игьымнит. 60. Екымнйз ууй азы-хъа исшьыйт» - ихъейт.

61. Акалмых даагылан уыс ихъейт: «Ууй закэу алмайтй, уара ашьхъа укэны ауаса ухьчоны усыс акэбыцьме йагаз уй азыхъа «моу, моу» - хъа, аафьутйт – хъа, аони итаз алакэа йабараауази?» - ихъейт.

62.- «Хара хьакэа чымбаланакеи итаз йанаа кыкьы ейлбыздыке итаз аеан ирааны, рыпацэа шпакарс`еоз. 63. Уйгы цабыргхозари, анигы цабыргхара атахьуп» - ихъейт. 64. Уака ицыйейт.

65. Уожэ Акалмых ихъот: «Сара схьамни ааз`эгдз с`эара-ауйт уаашэыок иуаамшэа ибан – ат с`эоумзари, такэ дыдушэа дыгьиймоуазма?» - «ма, дыу дыутахьызари», имахеи йрбейт. 66. Акалмых уас ихъахт: «Дыдыумкэа, дыхэыцьымкэа агэафьы днейаны, жакь иманы дыгьиймоуазма?» - «ма, жакьа змоу дыутахьызари!» - ихъэан, абгь йрбейт.

67. Акалмых: «дыдыумкэа, дыхэыцьымкэа, жакьа ймамкэа, пацй иманы дыгьиймоуазма, чкэын кьантаз?» ихъейт.

68. «Ма, пацй иманы, жакьы ймамкэа!» Цгэы йрбет. 69. Уакагы пыйейт. 70. Акаламхан ипадшьахра изт. 71. Ак-рымхан игейт.

А.Шэ. (75 ш.)
ақ.Хэыжэы, (2.VIII.40 ш.).

Атеқст №22

1. Сулейман падашьах-хъа азэы дыкан 2. Дуней икэыз иззыгы дрыпадшьахан. 3. Иззыгы рыбызшэа идыран. 4. Ацьынкэа, ала, амшэ абызшэе (sic!) идыран, арахе рыбызшэегьы идыран. 5. Амра тас`эартала дыкан.

6. Зул`ейха падашьах-хъа дыкан аууй.

9. Зул`ейха йӕлыюыйт Сулейман: ӕргыы падшьах (sic!) саргыы падшьах (sic!). 10. Арс хӕоны хтӕаны каларым ӕаргыы ӕаӕй скны, саргыы снейра атахъуп».

11. Сулейман ихӕайт: «Дари ибзиоп, ишьахуп».¹12. «Скны ӕаӕй!» - лхӕейт Зул`ейха. 13. «Снейп май аџажӕ рџы». 14. (Ӕат) ӕожӕа ӕожӕа Зул`ейха далаган. 15. Лара лаплан каланы икалцӕт. 16. Акала цӕментны икалцӕхт ашьапы. 17. Ацӕмент аз' аақӕылцӕахт. 18. Азы ныкӕоны, аӕака хӕхӕ хайсапла ахӕацшыи анал`кӕыт-нал`маси италцӕт. 19. Ӕа з'ахӕах цӕыцала икалцӕхт. 20. Ӕожӕа Сулейман падшьах амаа дӕдӕыкӕлет. 21. Дышааӕаз ани акала даадыгылейт. 22. Дацшын, калоуп, ашьапы цӕментуп, йара зуп, хӕаракгыы цӕыцоуп, маагыы гӕамам, тарашӕ гӕамам. 23. Сулейман дасын, акалагыы цыйӕыйт, ацӕыцагыы ирхӕашейт, нал`кыт-нал`масгыы дадрагылаӕа ейлыырхӕашан, Зул`ейха лџы дцейт.

24. Зул`ейха иӕлцӕымгхейт аӕуӕй йакейлыырхӕашаз. 25. Зул`ейха илхайсапын акал` аџы данай, «ари агӕашӕта абаку, сызланӕӕей маани йамо?». 26. Аӕуӕй ала дылцаара илтахъын. 27. Сулейман ирхӕашет дылызыцааӕаны. 28. Зул`еймаха лџы дцейт, дылырысасейт.

29. Зул`ейха лџы данца, лара карун илымазла дылыраацӕейт. 30. Сулейман даахъынхӕыхт ионы.

31. Сулейман «Зул`ейха баай сасра скны! – хӕан, шӕака лызыюыйт. 32. – «Сент(й)абр ажӕаба рџы снейӕот (//снейейт)!» - лхӕейт.

33. Сентйабр ажӕаба рџы Зул`ейха даадӕыкӕлейт Сулейман иџы. 34. Сант(й)абр аз`ӕба рџы Сулейман ацъынқӕейцӕақӕа хыюык ишьтыин, Зул`ейха лтызы ири² ишейкӕгылаз ашьапы йаақӕырхын, атызы ишейбгаз, Зул`ейха ламма дышықӕыз, лацхӕала атызы аарган, Сулейман иаплан (икьадыгӕ) аџы идыргылейт. 35. Зул`ейха Сулейман

¹ Ажӕа «ишьахуп» уа итӕаз (хӕыжӕаа рџар) ирыздырзомызт.

² Ири ← йара

иґы дынааи, лара (Зул`ейха) лтызы ацапха аиртын җа ды-
нейгаleit. 36. Зул`ейха дапшейт-шьтаны, лтызы лытара,
лыхыза, лыкәпи, лымхаце, лыстол, лыцкы,
лышындыкәара иззыгы ишейбо ла лтәоп, ла лтызы
акәып. 37. Үожәа Зул`ейха: «ари мыцыра галам, са
стызоуп.¹ 38. ((Ари стызы ара йабаанага? – хәа)) исхәари,
сара сызыхәа ипхашәроуп, исзыхәауам».

39. Сулейман Зул`ейха лтызкәа рәы хымышкы
дыйрысаст. 40. Ипшыбахаз Сулейман йаре итызкәа рәы
дыйгейт. 41. Жәыю-тызык иназәны. 42. Үахык
дакыйрысасыз атыз аәы җохык дыймырысасханы. 43.
Үыса мацара ажәыфы-тызыгы йааймылдейт. 44. Үожәа
Зул`ейха лыкны лцахра атахуп. 45. Лара лтызы җака ды-
оныйртәан, аҗи лтызы аазгаз ацынкәейцәакәа атызы
йааштырхын, Зул`ейхагы дышыоназ йрган, Зул`ейха ләы
лыты ахыглаз идыргылахт. 46. «Зул`ейха, бара ана акала
кацаны, ахәапшь тапсаны, аҗи схынахны, җейла сыбхә-
аарныс хасапны ибыман. 47. Сара быстаххари, бытызгы
баргы бышаазгуша абарса акәып» - ихәан, лтызы дышыю-
натәаз дыйргахт. 48. Зул`ейха дацахет.

А.Шә. (75 ш.)
ақ. Хәыжәы (3.III.40 ш.)

Атекст №23

1. Апхәа заман Иныз`әк (sic!) дыкан. 2. Па зацәык
дыйман. 3. Иныз`әукәа (Иныз`ә ипа) ихзын. 4. Иныз`әукәа
аҗаса ихәейт: «Сан, сыбыпшат-шьтаны, быхәычуп, саба
сыйпшат-шьтаны, дыдыуп, сасхәа сапшыхет-шьтаны,
сдыуп. 5. Арс изыказей?» - хәа.

6. Иан илхәейт: «Сара (аҗытытыс) аҗаа цкәынкәа
срылоуп, са гысынынз`әтыпхам» - лхәейт. 7. «Шьта,

¹ Даеа шыоуы идыриашейт: са истызоуп.

бышқаанага?» - «Абри ўаб сәиғғычын, сааигёт». 8. «Ўожәәанзара ишқасыбымырдыр, сарá садығалыңыны, барá ашьцәá б́ман, ан дыб́ман, аба дыб́маны (ўажәәанзарағы) изсáбымхәей?» 9. Йаб ўыс лейхәет. 10. (Йан илхәейт): «Сáбраа, сырбá сыгá! Иасхәан, имуйт (sic!). 11. Саргы́ йаанскы́ц, инызыжы́хт».

12.- «Сарá садығалыңыны, барá б́браа, бытынхацәá бызымырбáкәа, чыда бзы́хаз саб ишыйсымырфара́, йа са дысшьра́, йара́ сишьра́!» - уй ала́ иќрар икейцәйт Иныз`әыкәа.

13.Ейныз`ә-дыу мығ-аагара́ дцан, дызлааўаз а́моа Иныз`әыкәа дыйғылейт. 14. Иныз`ә-дыу: «Ўый, сыцкәын, а́мра сáсхейт, уха́цахейт (sic! // хя́цара ўлашәейт). 15. Са-ра усы́мацкәынханы, мығаагара́ ўаазымгáргы ўара ўааўы (sic!) укалейт» - ихәейт.

16.Ўожәа́ Инызы́кәа ихәейт: «Саб, аўи́ иухәо́ аз`әа бзи́оуп, ўаса сарá аўи́ а́кум (sic!) исхáйсáпу. 17. Сыушьра́ йа усшьра́ аўи́ оп сарá иснеи́ту. 18. ((Аўи́ закәу́)) ухә́озари, сан ла́браа кылымырбаз».

19.Иныз`ә-дыу ўас ихәейт: «Ицá дыйшы́хт» - хәа, а́уаакәа аўи́ ирымхәаразы, сара е́ысшы́хып», ихәаны́ гәады́гъеы́тыжы́т. 20. Дашы́йт. 21. Иныз`әы́кәа даа́йхт йан лә́ы. 22. «Сан, Иныз`ә-дыу быйлгәйт. 23. Дагы́кахым, дыцсы́йт. 24. Бнейх, бан, баб ры́кыны́ бызгушт» - ихәейт. 25. Йан илымуйт. 26. «Снейўам» - лхәейт.

27.»Сан, ((Иныз`ә дыцсы́заргы, Иныз`ә дысоухп)), бхәан, бнейўам. 28. Сарá быгә́ыйнах сы́дхым (sic!). 29. Сарá ари́ абна сылабзахушам. 30. А́цсылманкәа (а́дгякәа) рә́ы сцáхушт», ихәан, Иныз`әы́кәа даагъежы́йт. 31. Иныз`әы́кәа ады́гя-қы́тк даа́талт. 32. Ақы́т Ейфанд и́кыны́ дыцáн паны́ дыне́йхәт. 33. Иныз`әы́кәа А́йфанд иўаса́кәа изьч́оа, А́йфанд и́кны́ ды́кан. 34. Мышкы́ быжь-ўарды́нк¹ А́йфанд и́кыны́ игы́ланы́ Иныз`әы́кәа ибеит. 35. «Айфанд, арт

¹ Егырт «быжь-ўандырк» рхәоит.

абжы-ўардын ирызыгәалей?» - «Үоцәы мығ’ аа-дысыргушт». 36. «Саргы срыцышьты!» 37.- «Моп, икалом. 38. Даре йааргушт» - ихәан, Иныз`әыкәа дейҕеирыст. 39. Иныз`әыкәа ацах икре йенаонаша (sic!) даагылан, абжыўардынк рышахъа рышахъа (/рышаха) аайахәт. 40. Кәаҕакгы аайахәын, абна дцейт. 41. Абна ҕыйкыўа-мацара абжы-ўардын рышахъа йакыўаз ҕыйкыйт (sic!). 42. На-ахәейла Иныз`әыкәа мығ’ аайгәт. 43. Ақыт дакаарылалаз Иныз`әыкәа ани амәы йаайго идыуцәахан, аўырам ибжыамс`әаўа агәарақәа ицнахт, атызқәа ҕынаеыейт. 44. Ашьюжымта (sic!) аўаакәа зыгәара ҕнаеыз, зытызы хънарыс`әтыз Айфанд икны йаайт.

45.»Айфанд, ари Иныз`әыкәа ари ақыт дытца! Ари дыйныз`әуп хайфәт» - рхәан, аўаакәа Айфанд ўас йархәйт - Айфанд ҕыўаҕны ўаса аайоуот: - Наз`әҕеычыза, аўаа зфоз аўейҕш пхәыск дыкан. 46. Айфанд Аныз`әыкәа ўаса йейхәт: «Аназ`әҕеычыза лыкын уцаны, сыхсомк лықәуп, исаагх!»

47.Иныз`әыкәа Аназ`әҕеычыза ләы дцейт. 48. Аназ`әҕеычыза Иныз`әыкәа даанылкылан, ишәындыкәара дыталцейт. 49. Лара лыҕыцқәа лырыцарны йенҕыг дцейт.

50.Иныз`әыкәа ашәындыкәара италцаз дыеаайрчыйт (sic!) карун имазла. 51. Айшәындыкәара ааштыйхын ахәыблы даст. 52. Йаакахахт. 53. Йанаакаха акручәк (ехатәахә) йаамыс`әтт. 54. Иныз`әыкәа ашәындыкәара даатыцыхт. 55. Насз`әычызагы даайт. 56. Илхәейт: «Ҷкәынмыждахаз, ара узаатыцый?».

57.- «Саазыризгы дыҕхәысуп, баргы быҕхәысуп – хәа. 58. Гәычао бызыкастцат – хәа бара ибхайсаҕи, сыб-фарә акуми ибтахсә, сыбыфазом сара!» - ихәан, аўи Аназ`әҕеычыза дааныкылан, ашәындыкәара дытыртәан акручәкгы айтахын, из`әоахъа йаакәыйгылан Айфанд икны дыйгейт. 59. Дакыгәз ақыт «Хара ари халфаўейт,

дыйргáх!» икаáйт а́уаакэ́а. 60. Иныз`эы́кэа Аназ`э́гэычы́за даашы́тйхын, дыйманы а́зафы́ дыйгейт. 61. Лышы́апык кын, да́кэгылан, лышы́апык кын, даа́хъан, дааи́фыйжэ́ейт. 62. Дышы́рбау́оз азы́ де́тейт, ашэ́ынды́кэарагы́ ази́ йей́тейт. 63. У́ожэ́а у́аакы́т А́йфанда́ йа́рхэахт: «Ари́ Иныз`эы́кэа ды́гьахта́хым, ақы́т ды́тца́!» - хэа. 64. А́йфанд Иныз`эы́кэа йей́хэт: «Абре́цш акэ́ара́фы а́цел`у́анкэа́ аазри́а ае́ан у́а ит́оуп. 65. У́ахэ́а у́е ие́ан хы́ушт. 66. У́а уцаны́ аеан́ йанхэ́араак а́уи ае́цыс йаана́ри́а, аблао́а иумырфо́ны (!) аеан а́ац» - ихе́ан, дыйшы́тййт. 67. Иныз`эы́кэа дце́йт. 68. Ае́ангы хьейт. 69. А́блао́а аайт. 70. А́блао́а Иныз`эы́кэа дапы́лан ахэ́абра (//а́хабра) икы́ны, ае́ан ае́чысы́гы ша́цыз, а́блао́а импе́кля икны́, ақы́т йаа́йце́йт. 71. Ақы́т хэ́ыхэ́ейт: «У́а у́у, аблао́а хайры́фот! – рхэ́ан (ихэ́ыхэ́ейт) – йахта́гым (sic!), ига́х?» - рхэ́ейт. 72. Иныз`эы́кэа а́блао́а ақы́т ит́ыйга́н а́уаакэ́агы́ ишы́рбау́оз йей́хэа аа́тйхын а́блао́а икэ́акэ́ейт, йшы́ййт. 73. «Ари́ а́кара́ кары́у-дыу змо́у дахта́хым (sic!), ды́тца́ ари!» - рхэ́ан, А́йфанд ишы́ахайт. 74. А́йфанд бы́жманат́к (бы́жхы́к) аа́йтан, уца́х!» - ихе́ан, даа́йшы́тыхт.

75. Иныз`эы́кэа а́уи ақы́т даа́тыцын да́айу́ейт. 76. Дыша́ау́аз хы́у-хэ́аце́а аа́йпы́лейт. 77. Азэ́и лъа́хэ ишы́аны, хы́у-хэ́аце́а даа́рце́оны Иныз`эы́кэа даары́ниет. 78. «Ара́ иу́ай, лъа́хэ зшы́о, даба́кас`э́о?» - ихе́ан, дры́ца́йт. 79. – «А́турма́ дыка́хце́от». 80. – «Иу́ай дызкас`э́о́а (//иу́ай дызкас`э́о́о)?» - ихе́ейт. 81. Уй ды́казца́уаз ихе́ейт: «Ари́ бы́жтуманк а́ри ахэ́аца́ итэ́ны и́пса́хын, игы́йта́хам. 82. Уй азы́хэа дыка́хце́от а́турма́». 83. Иныз`эы́кэа: «Ари́ и́бы́жтуманк се ис`эы́стари́ до́ус`эы́шты́хырыма?» - ихе́ейт.

84.– «До́ухашы́тыхып, йаа́ха́т!» - рхэ́ейт. 85. Бы́жтума́нк ры́йтейт. 86. Да́урышы́тыхт йаргы́ы.

87. Иныз`эы́кэа у́ожэ́гы́ дыце́от. 88. А́моала кы́тк ды́тале́йт. 89. А́уи ақы́т а́фы дыйбейт йере́цш Иныз`э́к. 90.

Ари ишыацэхыб-дыу быжь-зылук икэгыланы илагоны, Иныз`эыка ибейт. 91. Иныз`эыкэа ихэейт: «Уабáзахьахэу? Сара сьхьахэоуп. 92. Шьта, ыызаны сара усыцаай!» (ихэейт Иныз`эыкэа). 93. Азылукэа зышыапи икэгылаз айныз`э: «Уарá у́еңш ы́за са дыгыстахым». 94. – «Иу́тахыу зейңшыда?»

95.- «Сарá истахы́у Иныз`эыкэа – хэа азэи ихабар гаўот, уй дсоури, истахы́уп». – ихэейт. 96. – «Уй са соуп» - ихэейт Иныз`эыкэа. 97.- «(Са) се истахы́у ўарá ўоп». 98. Даайоут ыызаны. 99. Аоыцагы ааоызахейт. 100. Яааоы-зацэани ишцоз. Иныз`эк иниахт. 101. Айныз`э изыниаз жэаф вершак зтас`эоўа бурс имацэи ихыйрыгыжеья, далахьэымара, ўаса Иныз`эк иниет. 102. «Уабáзхьахэо, ўара?» - «Сьхьахэоп» - «Харá ўахьызаха!» - рхэейт. 103. – «Сарá ыызани истахы́у Иныз`эыкэа йоп» - «Иныз`эыкэа изыпхьо, сарá соуп! - ихэейт. 104. Уйгы ыызан даархэейт. 105. Ахыоыкгы, яаоызахайт. 106. Ицэйт шьхьыраны, бына-дыук афы. 107. Уаа крала карцэйт. 108. Апхьа мышкы аууй абурс зымпы ихъазыргьяжъаз мацаўооны даанырыжыт. 109. Ашыбжъан дымацаўит. 110. Рыхьэи ираҳазырт. 111. Закы дыназыоны арыбак дақетэаны, ижакьягы хы-хъэыцкны (за-зацэы арба еыю жакья - хыхъэыц) дааит. 112. «Кырсыф!» - ихэан, краайтан, ифэйт. 113. Ифаз имамачхын «краасыт!» - хэа, ихэахт. 114. Имыўит, «сыоызацэа яаайри, идсырыфой?» - хэа. 115. Яаныймыу, за-зацэы арбаеыю ижакья - хыхъэыц хъэыцк аалыйхын, ейныз`э-дыу дааныйкылан, далейшьахайт. 116. Ихазырны йказ иззеггы за-зацэы арбаеыю ифан, Айныз`э дыйртлахын, дыцахт. 117. Иныз`эыкэагы иоызагы аайхт. 118. «Акрахрыф!» анырхэа, «абреңш за-зацэы аўарбаеыю (sic!) дыкан» - хэа, имеймыкэхан, гыймхэейт. 119. «Хьахь

цәқә сыман, сычмазаоын ехъа (sic!)¹ сызыммацыйи» - ихәейт.

120. Иныз`әыкәа ихәейт: «Хар асрым² (//игыбаргум), усгыы калот».

121. Иобахаз аеын азлу ишыапы иқәгылаз да-анрыжыйт имацуоны. 122. Анагыт аоыца ицейт абна шәарацара. 123. Шыбжбан аухт анназа, за-зацәы арбаею даайхт. 124. «Крысырыфишьт!» - ихәан, крыйрыфейт. 125. Уожәи «икраасытх!» (sic!) – ихәан, Иныз`ә-дыу имыуйт. 126. Зазацәы арбаею ижакъа хәыцк аалыйхын, Еыныз`әдыу дыфыйхәейт. 127. Агәыц рхәи ифан, дцахт.. 128. Анахыт иоызцәа аайхт. 129. «Крыҳарыф!» - «йахъа мгәахъ цәқә сыман. 130. Сымгәа сыхъа сычмазаоын, сызыммацауйт (//сыгызыммацоуйт)». 131. Иныз`әыкәа ихәейт: «Уй-еґшгыы калауйт, хар асырым».

132. Ихґахаз аеын мацыуоны Иныз`әыкәа даанхейт. 133. Анахыт аоыц шәарацара ицейт. 134. Шыбжбан аухты анназа, за-зацәы арбаею даайт. 135. «Уейгәа, уейгәа!» - ихәан, дыйрейгәейт. 136. Акәацгыы йтан, кыргы ирыфейт. 137. Зазацәы ихәейт: «Исыутаз мацуп, краасыт!» - хәа, ихәейт. 138. Аууй Иныз`әыкәа имыуйт, сыоызцәа уйт икрыфара атахуп, иуыстоуом!» - ихәейт. 132. За-зацәы дааоыцкыан, ант ирзыуыз, ишфыйхәбз еґшны Иныз`әыкәа дыфыйхәара мурадны икыйцейт. 140. Иныз`әыкәагы ууй имыйт. 141. Зазацәы дааныкылан, иоыцара даацыйкын, абна дылейгәлейт, хәацтәацла дыук даахъейт, йаахый-ркәыцыйт, йаахыйргъерейт³ (sic!). 142. Зазацәа арбаею уаа дыбжыйтцейт, ацла уыйшьтыхт, рыхәгыы ҳазырны ирфушаз, иоызцәагыы аайхт. 143. Рыхәгыы рыйтан, ирфейт. 144. Даргыы ауахъ иштыалейт. 145. Ицәейт. 146. Ашьужымта (sic!) ицәани, йаагылақәахт. 147. «С`әаай!» -

¹ Егырт «ехъта» рхәейт.

² Егырт «хара егыасрым» рхәейт.

³ «Йаахыйргъейт» хәоуп ишаґахыу ухәартә икоуп.

Иныз`эыкэа ихэан, абне игейт. 148. Йакныйз, за-зацэы дагыикахым. 149. Ани ацла дышыбжьаз ашыапы аацыйхын, ацлагы иркэра за-зацэы дцахт. 150. «Сыюызацэа, «хнейп» с`эхэбзари, хаюызацэоууп, с`эней! «хагынейрым» с`эхэбзаргы, с`эюны с`эцах! Сарá арí алапс йанарыйз сыйшьталушт» - ихэейт Иныз`эыкэа. 151. «Уахыцыуа хнийуашт, уцсырта хапсыртоуп» - рхэейт. 152. Ахыюыкгы ицейт. 153. Ани ацла иркэыраз ашьта икэгыла-мацара ицейт. 154. Абхэ` ашыапаеы оадыг италейт. 155. Аоадыг аеы ацла-дыу аанхан, йарá арбаею уахы дыбааст. 156. Ашьта уа икарцейт. 157. «Ари ара дталейт. 158. Саргы сталушт». 159. Кэыхэ-кэлачк зауроу шахъа Иныз`эыкэа ибге ахыйцейт, иоыцэа идыйркын, аоадыг дталейт. 160. Кэыхэ-кэлачк заурáз инамзоны, дыкыннахайт. 161. Иныз`эыкэа ашхэа дасын, ипыйкын еауыйшьтт уака.

162. Дыуниа дыуны дыныкөлейт уахы, акытацэа дынарылалейт. 163. За-зацэы арбаею итызы зейпши?» хэа, дрызцаайт. 164. «Абаріон» - хэа, итзы аайдырбейт. 165. Дыталейт икэадыгэ Иныз`эыкэа. 166. Йаайпылейт за-зацэы ипхэысқэа хыюык ипшзақэани, ибзианы. 167. «Уо, Иныз`эыкэа, уейгэа, уейгэа!» - рхэан, дыдырейгэейт, ахъарала захызы рхэбны, аайгэа ирымбоз. 168. «Дабáау ари зы-зацэы арбаею?» ихэан, дрызцаайт. 169. – «Абни атызы-фы». 170. Дынашылейт. 171. Аууй уикэыц, дызгара удын икэс`эан, дыпсейт. 172. «Арс са снапыла (sic!) икыркы ааныкыланы, ипс аакысырс`этри, истаху уй оуп» - ихэан, ипс` аакылырс`этт.

173. Уожэы Иныз`эыкэа ауи арбаею ипхэысқэа, имлыкэ аахэан, аоадыгы ахыиказ уа даайт. 174. Иоызацэа хабар йаардырт. 175. «Ашахъа ааушьт!» 176. Ашахъа аауыйштын, «ауыт апхэысқэа ирейхабаз Айныз`э-дыу, уара дыутэуп», ари дыйтан, шахъла дыхыйгалейт. 177. Иобахаз апхэысгы «иныз`э-кэын уара дупхэысуп» - ихэан, уи дыхыйгалейт. 178. Ихпахаз апхэысгы дыгьрейцбоуп, саргы сс`эейцбоуп, сарá дыстэуп» ихэейт. 179. Ақара (ах-

ча шьарданы) абахэча шьардани ихъаргалейт. 180. Иныз`эыкэей ипхэыси йерé аанхейт ўа́ка. 181. Ипхэыс ўаса лхэейт: «Иныз`эыкэа ўожэы аша́хъа аайри, ўоро ухъал! Уи акэымзари, ўорó ухъаргаларым (sic!) ўаанырыжып, ани амазара шьарда ихъахып-шьтаны, ўарó угъхъаргаларым» (sic!). 182. Уй Иныз`эыкэа имас`эха́кэахан (//имеймыкэхан) имыўйт (sic») . 183.. Апхэыс дхъаргалейт. 184. Йарá даанхейт ўа́ка. 185. Ипхэыс ўаса йалхэейт: «Ўаанхари, амал` икыуцуша абри́оуп: абра́ ытыгык аайп ак` кэейцэаны, ак` шкэакэаны. 186. Аеытыгык ейбасыўа у́ас`эха (//умца́ка) йаагылап. 187. Айкэацэа ўа́кэс`эари, жэыхэ-кэла́чк убаанага́хп, а́шкэакэа ўа́кэс`эари, унхъанагалахып» - лхэейт. 188. Аўуй А́з`эани йаайалхэан, ларгы́ дхъáлейт. 189. Ио́бахáз, аша́хъа аайт. 190. Иныз`эыкэа иб́га йахыйцáн дыхъалóт. 191. Аўа́т аўа́ка Айныз`экэа ио́ызацэакэаны Иныз`эыкэа шиакэыз анырба, аша́хъа аапыркын даатадырс`эхт. 192. Ўожэы ипхэыс ишылхэаз епш ытыгык аайт. 193. Аытыгык ейбарыгъежьюа йсу́а итынчимкэа, ита́хымкэа атыгы-кэейцэа́ да́кэс`эан апхъала жэыхэ дабаасхъан, ацыхъэангы жэыхэ дыбаасхт ўахь. 194. Ўагы дунйэны ўа́а кэны акы́т дынарылалейт. 195. Ўа́ка та́жэрыцхак лэы дцейт. 196. «Сы́чкэын, ўа́ай, ўейгэа́!» - лхэан дылрэйгэейт. 197. «Сан шьарда́ саапсоуп сымалашыўейт, такэ сры́ф!» - ихэейт Иныз`эыкэа.

198. А́тажэ ачóн-хэычы аалыргылан дытачхэыйт. 199. Уй икынылхайт а́мцаэы. 200. Иныз`эыкэа дазцаайт: «Ари́ закэй сан и́кабцуша?» - «Шларса́ узы́кастцушт». 201. – «Сан ари́ бытачхэыни ишпасызы́кабцо? Чхэра хара́муп, хара йа́хфазом» - ихэейт. 202. – «Ўан дыпсы́йт, азы сы́мам сызлыузы́мацаўа». 203. – «Ари аз-дыу ицó йаўей?» 204. – «Аўи хара́ х́ахэитым аз` аагарныс» - лхэейт. 205. - Йаўа с`эышпáхэитым?» 206. – «Уй бла́оак инапы́цоп. Азы хэитни йа́хна́том» - лхэейт. 207. «Шьта, ари́ акы́т с`эышпáбзахаўа азы с`эыхэ́итымкэа?» 208. – «Хашы́бзахó уй оуп: мызк а́фы пхэысцак фатэаны́ да́хтари, мызык х́ахэу́ша захна́тот (зы

хна́тот). 209. Аунагәа бзиа́қәа, кә́ылқәа шы́арданы, афанды́рақәа шы́арданы́ измо́ зы шы́арда аарго́т. 210. Сара́ сры́цхауп ма́чк йаазга́уойт егысызхы́ам». 211. – «У́уй а́блао́ аз' аас`э́ызымт́о йаба́коу́?» - «Ари́ а́каблала́ йко́уп», у́аса лхэ́ейт.

212. Ины́з`э́ыкәа́ йейхэ́агы́ йаа́йхәан ды́дэ́ыкәлейт а́каблала́. 213. Дышцо́з у́арды́нк чкэ́ынк да́қәтәаны́, пхэ́ысца́кгы́ да́қәтәаны́ дыры́ниёт, апхэ́ысца́ ды́цэ́ыуаны́, а́чкәын у́арад и́хәа́уа» «арс шпáко́ ани́ ды́цэ́ыуот, уара́ у́арад у́хәо́т?» 214. – «Хара́ хшы́коу́ уй оп: сара́ у́о́цэ́ынзагы́ дыуни́оп, у́арад схэ́от, ари́ дышна́зазаха пáл`а а́мамкәа, а́блао́а да́фушейт, «сы́дуней салгет» - лы́хәа́н (ды́цэ́ыуот). 215. У́а́т Ины́з`э́ыкәе́ йаа́йт. 216. «Сахшы́а́ бы́мцэ́ыуан, са сы́кейт, бы́мшәа́н!» Ауанды́р да́ццейт. 217. Ауанды́р йа́кныйу́шаз ама́қан (а́әа́па)¹ ины́йт, апхэ́ысца́ кәа́с`ә́хак ды́кә́ыйртәейт. 218. А́чкәынгы́ еа́аиры́скан ды́тәейт. 219. Ины́з`э́ыкәа́ апхэ́ысца́ даалы́дымца́ ды́лыдтәа́лейт, «бы́мцә́уан, бы́мшәа́н, бы́мцэ́ыуан» - и́хәа́уо. 220. Ины́з`э́кәа́ апхэ́ысца́ у́аса лә́йхэ́ейт: «Ба́ра́ бы́цэ́ыуари́, сара́ сы́махъәа́әа л`а́л`а́ха́п, сы́гәы́ пшқа́хап. 221. Ба́ра́ бы́мцэ́ыуакәа́ бейча́сри, сы́гәы́ ба́гъа́хап, сы́махъәа́әагы́ ба́гъа́хап. 222. А́блао́агы́ исшы́ып. 223. Сара́ саа́псо́уп, а́цәа́гы́ сы́гхейт. 224. Ари́ а́блао́а ласи́ имаа́у́азари́ сы́цәа́сысп. 225. Ба́ра́ а́блао́а аа́у́а ибба́ри, бы́хә́ыхә́ейт – хәа́ сы́гызы́ре́ыхыу́шам; баасы́хъ́чейт хәа́, сы́гыбы́зы́ре́ыхыу́шам. 226. Сара́ сы́злабы́ре́ыхыу́ша ари́ се́йхәа́ аасы́гәы́ды́бцари́ сааны́ре́ыху́шет». 227. Ау́а́тқәа́ рыла́ апхэ́ысца́ дышы́йбжы́о́з, йергы́ ды́мцә́акәа́ а́блао́а шаа́у́аз ибейт. 228. Десе́тина ура́к а́кара́ а́блао́а ишхъ́-а́ра́ркәаз да́пы́лан йшы́ыйт.

229. Апхэ́ысца́ даанхэ́йт ды́гә́ырғо́. 230. Ау́у́й а́чкәын апхэ́ысца́ ды́зга́з Ины́з`э́ыкәа́ йейхэ́ейт: «А́блао́агы́

¹ Арт а́жәа́қәа́ рзы́н ус рхэ́ейт: «а́хәа́шы́а́ а́мам хабызшә́ала́» хәа́.

сысшьыйт (са исшьыйт), апхэысцагы даазгáхт» - хэа, ўахь ақыт ўанцáраак ақыт ўаса рахэ, - ихэейт - сарá сыумхэан!».

231. Ацкэын апхэысцагы аўындыр даныйртэáлан, да-айгáхт. 232. «Ари ишцáкала, харá áблаоа дахтан, ўарá дышцáаугах?» 233. – «Аблаоа сшьыйт, гыйкахим, апхэысцагы даазгáхт» - ихэейт ани. 234. «Уй ишцáкалара? Мыцуп. 235. Ари áкара замán харá пхэысца дахцэáфейт, ўаанза иумшьáз ехьтэá (sic!) ишцáуушьы? Мыцуп». 236. Йара: «Исшьыйт» - ихэейт. 237. Ақыт: «Гыумшьыйт, мыцуп». 238. Ўожэа, «аўуй ацáбырг здыра апхэысца лоуп, даáз`эг!» - рхэан, дааргéйт. 239. Илызцаáйт: «Ари áблаоа ари ацкэын бызгáз ишьыма?» 240. – «Мамó, гыймшьыйт» - «изшьыда – хэа, йаалызцаáйт. 241. – «Абриéпш исифáтны, арéпш исурáтны хьаца ўожэа áда дыгызымбáцт аўуй йшьыйт» - лхэейт. 242. «Аўéпш ахьáца арахь даáйхыма?» 243. – «Да-айхт, дхáхэтыгылан хáқыт». 244. Ўат, ақыт йаапшаán ахьáца даарóут. 245. Аўáт аўатúкэ даатаргáлейт. 246. Апхэыс илызцаáйт «ари áкума?» - рхэан, - абариóп áблаоа зшьыз, сарá саанзырхазгы абариóп» - лхэейт, ўыт áжелара аз`эа-бзие йáрхэейт: «ўарá ари азы `хеитныга хазтаз, иутахьый бзиара узахушаны?» - «Сарá истáхьý ауи óуп: жэыхэ кэлáчк жэыхэ кэылачк - ѳежэй жэáбе сыхь-ас`эгалахри ўи óп истáхьý» - «ўй харá карыу хáмам уйáла» - хэа. 247. Йáрхэейт, ўáса изйáхьэдакэыцазари абариéпш ўарбажэ, абрéпш акэáрафеи икоуп. 248. Аўуй кэáртны шыкэсык афеи хпá ахьнагóт. 249. Аўуй йарá ныкэари ишдэыкэу агэчáракэа аблао' йáфот. 250. Уй аблаоа ушьыри, аўуй аўáрбажэ ухьáнагалахп» - ўáса аайáрхэйт.

251. Ўожэа Иныз`эыкэа дцейт агэчáракэа рфеи. 252. Аўáрбажэ агэчáракэа аайóут, рйны камкэаны. 253. Иныз`эыкэа ихэáйт: «С`эымшэан, сарá с`эысцэымшэан, с`эарá с`эызы сарá бзиара сыгэыгоуп» - ихэейт. 254. Агэчáра-хэыцкэагы йааныс`эейт, йаайдыгылейт. 255. Иныз`эыкэа агэчáракэа дышырыдтэалаз аблаоа ааўани ибéйт. 256. Ант агэчáра хэыцкэагы аблаоа хáфуштхэан,

ацэ́йу́ара йа́лагейт. 257. «С`э́ымцэ́йу́ан!» - ихэ́ейт
Иныз`э́йкэ́а.

258. Аблао́а а́айт. 259. Дысы́тына ура́к ишхъя́раз аб-
лао́а йшы́йт. 260. Агэ́цара́қаагы́ игэ́йргэ́ейт. 261.
Агэ́цара́қаа ирхэ́ейт: «У́ара Иныз`э́йкэ́а, ари́
ха́пхынцэ́йуа́қаа (ха́лпа́қаа) у́аа́цатэ́а! Ха́н да́айу́шт,
у́ожэ́а ла́айа на́зэ́йт. 262. Ара́ уштэ́о улба́ра уишы́п. 263.
Уфы́оы ле́асри, улшы́п. 264. У́а́т ха́пхынцэ́йуа́
у́аа́цае́ари, у́аанха́п».

265. Аўа́рбаже́қаа рин а́айт. 266. Ани́ ифы́оа а́е́асын
ипша́ау́ейт, дагы́бам. 267. Ант а́аца́еа – хэ́йцкэ́а ирхэ́ейт:
«Ха́н, зы́фоы бе́асыз, бызы́пшаа́уа ха́ра ха́зы ды́ге́йры́луп.
268. Ха́ра ха́зфо́з аблао́а йшы́йт. 269. Бзие́ ге́йргэ́уша
у́суп» - хэ́а, а́у́аса а́ин йа́рхэ́ейт. 270. Рин «и́цабы́ргума?» -
хэ́а, йа́хэ́ейт. 271. – «И́цабы́ргуп. 272. «Йа́ба́коу?» 273. –
«Абна́ ани́ а́кэ́ас`э́ а́е́ы бца́ри ибба́п» - рхэ́ейт. 274. У́а
ице́йт. 275. Аблао́а шы́ны ишы́таны́ йабе́йт. 276. Аўа́рбаже́
игэ́йргэ́ейт. 277. Йа́ахынхэ́ейт. 278. «Ари́ зшы́ыз да-
игэ́йргэ́ейт. 277. Йа́ахынхэ́ейт. 278. «Ари́ зшы́ыз даба́у,
дасе́`э́ырба́!» - а́хэ́ейт. 279. А́пхья́нцы́уа́қаа а́а́кэ́йрхын
да́дырбе́йт Иныз`э́йкэ́а. 280. «Йа, кэ́йрман сы́зы́калу́ша
у́ара, сы́цкэ́ынце́а ианзы́рха́з! у́ара иу́та́хы́и бзи́араны
узы́схы́уша?» 281. – «Се́ исзы́бхы́уша уй о́уп: кэ́лач же́жэ́й
же́абей ре́ы сы́-йсы́бзаха́ртоуп (←са́ ыйса́бзаха́ртоуп),
сца́хра а́та́хы́уп». 282. – Кэ́ылач же́йже́и же́абей узза́рны́с
ка́рыу сы́моуп, а́фатэ́али́ исы́мам. 283. Бы́юны́фа а́та́хы́уп».
284. Иныз`э́йкэ́а а́қы́т ре́ы да́айхт. 285. Иныз`э́йкэ́а
у́а́айхма? – «Са́айхт».

286. «Аўа́рбаже́ убама́?» 287. – «Избе́йт. 288. Фатэ́ала,
бы́юны́фала с`э́аасы́цхъя́ари, са́га́хушт». 289. Аа́-
камбы́шы́к ишы́ны а́пшы́ба ры́це́ақа́а ге́ао́ан ирхъя́хны, а́жы́
икэ́акэ́ахны, аа́ба ржы́ы а́пшы́-це́ак ирта́ца́, а́пшы́це́ак ры́з-
на́гы зы́ а́а-це́ак йа́айдхе́алахны» а́қы́т йа́айрте́йт. 290.
Иныз`э́йкэ́а а́уа́т иманы́ аўа́рбаже́ а́е́ы да́айт, аўа́рбаже́
йа́кэ́ыйце́йт. 291. Йе́ргы́ да́кэ́тэ́ахт. 292. Аўа́рбаже́ да-

ахъанагалот. 293. Амала йаганы «кырр» - ахъари, жы-чытк айто, зы-кәпи айто – мацара даахъанагарныс ихъарамкәа ажбы дälгейт. 294. Аўарба йейтейт. 295. «Кәырр» ахъейт. 296. Жыы гыйкахым. 297. Иныз`әыкәа даагәақын имахәа ажбыс`әра аатыйхын, йергыы даахъанагәлейт.

298. Аўарба ани аўоытәыс жыы йанейта, анахыт ажкәа ишрейцшымыз анаба ибаанамдыоны абз ацака йаацанархейт. 299. Даргыы аахъалан, йаакәтәейт адуней. 300. Уожәы аўарба йахъейт: «ўаахъазгалама дара дынчны?» - «Саахъыугәлейт». 301. «Уарей сарей хайгә-ацәоп. 302. Цабыргыла хайцәаз`әара атахъуп». 303. – «(И)утахъу аахәа!» - Иныз`әыкәа ихәейт. 304. «Ари ицыхъәахаз ажбы анахыт ажкәа игырейцшым, зейцши?» 305. Иныз`әыкәа дыцхашьан, «са сыжъуп» - хәа, имхәоны «ажкәа ирыуоуп» - ихәейт.

306. «Ацабырг сахә!» - хәа, йанахәейт. 307. «Цабырг иуасхәазари, анахыт ажбы игыруам абри сымахә`ажбы аўып» - ихәейт. 308. «Умахәа сырба ажбы акаатыухыз! - ахәан, йрбейт. 309. Аўарба ажбы хазырны йаман абыз ицан. 310. «Кырт» ахәейт йаакәзәан, анапа ахнашыын имахәа бзиахат. 311. Ижыгы атыц икәлахын, йаргыы ўа сал`ам, ўа қал`ам – ахәан, ицахт.

А.Шә. (75ш.)

ақ. Хәыжәы, (3.VIII.1940 ш.)

Атеқст № 24

Қытфара

1. Ирымлахәакәа хәыыз абцәа, изымлахәаз дариас (прып).
2. Аз`ә қацшыы атәарта хәра иуам (амца).
3. Пшь-әейшыцәа акәара итахысейт (аз`ә акыка).
4. Цәымла-дака лагәра хәала (алаа).

5. Аца ацака ас' аўейт (алыхэта).
6. Ах икамчы амѡа иқәырс`әуп (амат).

А.Шә. (75 ш.)
Ақ. Хәыжәы (VIII. 1940 ш.)

Атеқст № 25

1. Аз`әоын-дыдра чакъ йаахысейт. 2. Уй епш аа-зырхыса – фуп (ран дыхьяцапхәуап). 3. Аўуй ахьяцтәа изыпхьяуа амѡы, аўуй аўа еытк укәе итәзари, убәхәче итәзари, ани афу угьешьушам, узамшьаз закәи? - ахьяцтәы укәе итәп, дарә аф ран дыхьяцапхәуап.

А.Шә. (75 ш.)
ақ. Хәыжәы, (VIII.1940 ш.)

Атеқст № 26

1. Апха замән лыгажә бзиа дыкан, дыбайаны. 2. Бақьыр-хәа пак дыйман. 3. Бақьыр уаса йейхәт: «Бақьыр сарә саныпсыраак, ари млықәны исымоу иззегьы итй, ахчани икацаны мышәкә итәцаны атенгьыз йаларыс`ә – ихәейт аўака ишейбгә итарыс`ә, йаахянагалаз аахәх!» - ихәейт. 4. Йаргьы дыпсыит. 5. Бақьыр имлықә атенгьыз тыйрыс`әт. 6. Апасык ааханагалейт. 7. Апас аайхәан ицьыба итйицәйт.

8. Иобхаз аз`әагьы: «Уарә урыцхәханы бейак иѡы учынырны уа угылари, уцабырыз» - хәа.

9. Ихпәхаз аз`әагьы: «Арса амәала ушцәа аразк хазыр уанианы «уейгәа!» - хәари, уафымсын, «уейгәа!» - хәейт.

10. Ут ахпә – з`әаны аайтәйт уй. 11. Уткәа йанкейца, Бақьыр дрыцхәхейт. 12. Бақьыр дытыцын лъахә¹ (Даг-

¹ «Хәхә акәзароуп, егырт ари «лъахә» рзеилымкааит.

естан-еңш) дцан, бейак иґы чынырын дыгылахт. 13. Аууй абейа зґы дыгылаз кґарда аайгарныс агород дцдн. 14. Бақыр ихґейт: «Сара млыкґны аґас-гацґык сымейт. 15. йаанагд ак' сызааг!» - ихґан, абейа йийтейт. 16. Абай' йере еңш бейкґа ызацґаны йейниейт. 17. Аґбе иґаны ицдт. 18. Уйґ абейакґа аґбе иґаз дрыуаны зазґы йман цыґы-ґрак, ацґы дырра аманы. 19. «Йаасрыхґаа!» - ихґейт Бақыр ихазен. 20. – «Иусрыхґаап» - ихґан. 21. «Йахґуй?»- аный-хґа, «аґасык» ихґейт. 22. Йенаалан, Бақыр йаґасыла ихґаайт. 23. Бақыр ихазен ацґы йман, агород ицґейт. 24. Агород йакґаз дыр дрыман. 25. Ауйґ рґы крыфарныс ицґейт. 26. Ачара (а)нхазырха цшыю хґацґа зак-зак ымсарга рыман аґыхґа ааґыгылейт. 27. Асас итґаз: «из`ґыґей?» - «ачара хазырхґейт, ейшґа аарґалушт. 28. Ахґынац шьарданы йаайушт. 29. Ари аымсаргала харысамацара ахґынацґа, с`ґара крыс`ґхарыфушт. 30. Уй акґымзари, ахґынацґа шьарддп, с`ґе ис`ґааґлушт».

31. Абри ацґы змаз ихґейт: «С`ґымґаакын с`ґара!» 32. Айшґа анаарґа ахґынацґаґы ишьардан йаайт. 33. Бақыр ихазенґы ацґы ауыйшытт. 34. Ацґы ахґынацґа йафт, идґыкґаңацалейт. 35. «Ари абґаза-бзио! Харыхґаа!» - рхґейт. 36. – «Ис`ґсрыхґаап!» 37. Ахґ хы-шґк нал`ґкґыт-нал`ґмасны ыноґежґеижґабґа иґит. 38. Бақыр ихазен «ари Бақыр итґуп – ихґан - инасыц йакґйт» - ихґан, хазы (хазны кыда) ишьґыйцґейт.

39. Бақыр ихазен агород данца, Бақыр ихазен иґхґыс Бақыр даайацґаз`ґейт абзиабара. 40. Бақыр имуйт. 41. Йаба йаз`ґа иґыймеуоны дыцабыргуп, дыгы-моашейт.

42. Бақыр ихазен аґхала хґабзаны ирымаз, акґыт-цыхґа даазари, дыйґылонышґтаны, даалгон; Бақыр ихазен агґашґа даазари, дыйґылоны – шґта, даалгон. 43. Ужґа ахазен дааґшын, акґыт-цыхґа даазан иґхґыс даґыйбам; агґашґаґы даазан, даґыйбам. 44. Иґы уыса аанаґейт: «даґыйкахым».

45. Аонафы динашылан, - дйтэаркэоп. 46. «Ари закэй? Барей сарей хьабзаны ихамаз, бызымбазейт, бакахым схэбны, бызбот!» 47. Ипхэыс уыса йалхэейт: «Ара Бақыр-хэа лак аауган, ақрадыгө дытоуп, схэа сацешэот, сьдэылцыхра сьлшом» - хэа. 48. – «Цыда бьхьма?» - «мамо, сейбгоуп, исымышт». 49. «Уй хара хайзхэап» - ихэейт. 50. Ахазен афахэа рызыю йаайзэыйтт: «Уохэа цахьбжан уалаганы шыжымта – намаз хакэ ршы. 51. Иршны шыжымта-намаз афэ агхэе инашылаз сара сакэзаргы, саби йакэзаргы, сыпхэыс лакэзари, дыкны ахакэ тацаны, ашө ирбагыа, дыблы!» - хэа, ихэейт.

51. Ахакэ шыжымта - намазза иршыйт. 52. Ахазен «Бақыр шыжымта намаз –ахэа-пха, азэгы дымцоны, агхэе йааг!» - хэа, йейхэт. 53. Бақыр шыжымта – намаз даагылан, фахэа аайгарныс, афахэа рызыю ифэ дышцбз амоа анхацэа махеала халта (қыра) ааргоны йаайфасын, имацууын аразк хазырны, Бақыр даарывалейт. 54. «Бақыр уаайгэа, алах уицшазари, аразка хазырыуп» - рхэейт. 55. Бақыр йаба аз`эа йтаз, ихпахаз ирыуаны, Бақыр даайгэан, уыт анхацэа йаре ейдтэалан кыршырфбз, ахазен ипхэыс дыеаалыубчейт (sic?) Бақыр дышыблыз збап» - хэа, афахэа рызыю ифэ даайт. 56. Афахэа рызыюа ахазен ипхэыс дадыкылан, ахакэ дтыйцейт.

57. Бақыр фахэа пхи иманы ахазен ифэ дцейт. 58. Ахазен дапшит, «арса агыакэым са ишысхэа, ари дышпаанха?!» 59. Ахазен «Бақыр арахь уаайх!» ихэан, дыныйгэлейт. 60. Ахазен ихэейт: «Бақыр, уаба закэыда (sic!) уа узакэыда?» - «сабгы уара уейпшны лыгажэ-бзиак йакэын. 61. Сабгы данпсаз, абрепш х-аз`эак аасыйтейт. 62. Ахаз`эакгы сыцэкхамкэа саланыкэейт – ихэейт. 63. - Уоро уфэ сыцэкхамхозари, сыцкэоп сара». 64. Ахазен уаса ихэейт «Уаба йа дышыйхын, йа доо-бзиахан. 65. Аууй ипа угөымхахарым, убзиауп. 66. «Амаша зжыз дытапалахейт» - хэа, аз`эали ирхэон, сыпхэысгы лара дыгөымхан, дтапалахт. 67. Уара уцкэоп, убзиоп. 68. Цаны укасцап

(успахап), млықәны сәре исымоу, ұстап». 69. Бақыр ақара (sic!) игыймұйт. 70. «Сқыт сқахуше(й)т» - ихәан, «уқыт уцахазари, ұақас хейрны йаанагаз, абри акәып» - ихәан, хышә аайтейт, налкәыт-налмасгы ынәежәи жәбе аайтейт. 71. Бақыр йаб дыйззыроын, хяқшә аайейт, налкәыт-налмас аайгейт. 72. Йахба уиззырора бзиоуп.

А.Шә. (75 ш.)
Ақ.Хәыжәы, (VIII. 1940 ш.)

Атеқст № 27¹

1. Йедамыркан² ишыти Йақашыт иқа.
2. Йақашытоу дахбоуп, Йақашыт иқа дейзбоуп.
3. Йақашытыз агамдара (рахәы агацара) дыцат.
4. Йақадшь иқа Ақадыгә дгатахат. 5. Амра гашәкарыцырта Кәижә иқа - цәгә дгайт Йеқашыт ипе иғы. 6. Дгайн фымыш дытат. 7. Ифыбахуз, «иутаху закәй?» - «аикәа-пха стахыт» - ихәат. 8. Дцан ақак иқа дгайган, дгайтат. 9. Дгайтан, дыдықәыйгалт ақхәысқа. 10. «Кәижә иқа ухәзы угысыштырым». 11. Дыйцлан дцат. 12. Йақашыт иқа гағасырта йман. 13. Кәижә иқа дцан, уақа йгайғаст. 14. Ауатарағы дцан уасак гайган, ишыын «Йақадшь иқа, уара такә уцә!» 15. Ауй аныхәә, дышталан, ауақа дыйшыйт. 16. Дыйшыын дыуәжәлан (//дыцәйжәлан// дыәйжәлан) дцахт. 17. Дыйшыын ацла дыцыйцат. 18. Йақашытыз дыцгауйт «сашә дабако?» - ихәат – дцан тоубак ағы дықәтат. 19. Дықәтан, дыцәат. 20. Пхызшыте ибат: «уашә цлашыапык дыцоуп» - хәә (пхызла ибат). 21. Агамдара дытықәлат (sic!) дыгшганыс. 22.

¹ Арақа иаахгоит теқст зацәык ақыта Абазақт ианысцаз. Абазақыттәи ажәәхәә ицәәжәашәкны иахдылоит хәыжәтәи ачыдарақәә. Иахагы ирацәоуп тапантатәи адиләкт иатәу акаларақәә.

² Атеқст ақны ари ахыыз уаха иахдылазом.

Дытықелан дагымоут. 23. Хысыкөша қалат. 24. Инқалá Көижө ипá дгáихт. 25. Дгáихын, ўожөыгы «исышыасқара айқөа сқахьуп» - ихәат. 26. Дқан Каншөбу ипқá дгáйган, Көижө ипá дыйтат. 27. Дыйцдықелан ауи, аеыпсшьарта ўáка ицáхын, ицөбжөцын Көижө ипá Курман гáйганс дыцáт.

28. Дыцáшьта дыштықөыз (sic!) йашьá ипсхъá йбухт. 29. Йбухын, дыцөу дáлагахт. 30. Апқөбсқе иргáз «Узцөу закөй Йақашьт? Умцөбйан!» - «Сашьá дызшьыз ари Көиажө ипá Бзагьажө йáкөып хөа» - ихәат. 31. «Дышьых!» - лхәат. 32. Ларá «Йақáшьт, ўгáпсáт, уцөы!» лхат-иа. 33. Көижө ипá дыкишьтáлаз дыйшьбйт 34. Йақáшьт дыйшьын, апқөбсқа дгáтықөлахт (sic!).

А. А. (69 ш.)
ақ. Хөыжөы.

АҢСУАТӘИ АЦӘАЖӘАШЬА

Атекст № 28

Цыута¹

1. Ақәабышьт – хәычкәын хәархәәриа // ахъәс`әа чкәын хәархәәриа (алула, тытынцәага).
2. Домби-дыу латраа (үарцьяк).
3. Ах икамча амоа икәырс`әу (маты).
4. Ах иместа ишырхей итаацәа гәыргәеуи (ашьтәацәа ахьырхей[а]).
5. Ныкәпала-аакәпала цыхъәа рыс`әыс`әа (канца).
6. Цөымла- дака лагәра хәала (алаоа).
7. Зы-дака хакәара (//хакәараш) (апыцкәа).
8. Хьамыжә кәалатарә (ахәынап).
9. Зы-дака цха (лагәра, хәыблы).
10. Ах ихьамы цақкья-оацо (айацә).
11. Хык итәс хышәк тнацә(т) (ачылахәара).

Ш.А. (23 ш.).
ақ. Аңсуа

Атекст № 29

1. Тажәкый лыгажәкый кәту-чкәынк рыман. 2. Алыгажә абна данца, атажә акәту-чкәын илшыын, илз`әй. 3. Алыгажә даайхынцикыра атажә «из`әмашь!» - хәы, дашацшаз-мацара далгей(а). 4. Уацыхъәан, алыгажә данаайх кәту-чкәын ебаау?» аныйхәа, «изз`әын салге» - лхәет. 5. Абаоқәагы тызышьта икарцейа. 6. Тызышьта икарцән, ахәггы хыыбшьа йақәырциа. 7. Инышьталах атажә дана-

¹ Қытфага хәагы изышьтоу

акшү, акә ақәылкьё, алыгажә данатхәа ашьақақәа
аатцыйкькьёа.

Ш.А. (13 ш.)
ақ. Ақсуа

Атеқст № 30

1.Байак дықан. 2. Абайа қа-зацәык дыйман. 3. Ипа
пқәыс дыйзаайгәа; дыпшаан, рыцаха ипшзәз, рыцаха
ибзйаз. 4. Дышаайгаз, дышыказ йара бейа дыпсый. 5. Ипей
итцей аанхей. 6. Ауыт ирымаз, раб йаайтынхаз йалгә. 7.
Йенрыцхаха роунагра рытзре икарыжын идәықәлә. 8.
Екрыцхаз хыз-мыгыршан идәықәлә. 9. Ешцузма (!)
хәари ица(т), екрымдыраз. 10. Уақа цыара чынырра бейак
иҝы йадыгылә(й). 11. Уақа ишчынырыз-мацара ақәыс
дызахыуан, дысауан, ахәацагы арахә ихчун. 12. Арахә
иҝыйхчүз-мацара (sic!) ақәыс аоны даанхунышьта. 13.
Аууи ипқәыс йаанхүз сасык дыйзаайан абайа даәа-цыара
дауа-шьта, дыйнабцаәу-шьта.

Ш.С. (13 ш.)
ақ. Ақсуа

Атеқст № 31

1.Уа-рхәа, лыгажәк дықан. 2. Аууи хыоцацәе иман,
азәзә айтбаза дхәган. 3. Ауыт хяпшь-цла рыман, аси-
уахыгы ак' алзаауын. 4. Раба йахбаза дыйшьти ацлақәа
ихчарныс. 5. Дышьтацәан, гыйзымзча(т). 6. Агәыб-
жыныт дыйшьтин, ауугы гыйзымхыче. 7. Раба ахәага
дыйцәеа. 8. Дыйцәан изгүз йелыйргә(а). 9. Изгүз
ауарбажә акәын. 10. Раба агәыбжынытгы ахбагы
ипшгарныс идықәытцә. 11. Ахәагагы дыйцәе(а). 12.
Дыйцәан, хымгәак йельсаны йазни. 13. Ачкәын хәага

цъарала дцѣ(а). 14. Дцан ие ауйшьтѣн дыцѣѣ(а). 15. Дыныцѣа ие' ақѣыцъма йафѣ(а). 16. Данг|ацшы иеы гыймбах, ақѣыцъма ибѣ(а). 17. Ақѣыцъма ачкѣын изг|аѣн, ачкѣын дақѣтан, дыдыкѣлѣ(а). 18. Дыдыкѣлан, аўарбажѣ аайгѣ(а). 19. Йг|аѣган, йергѣы дычѣ, дыбзахѣу дыдыкѣлах.

М.У. (15 ш.)

ақ. Ақсуа. (16.VIII.40 ш.)

Атеқст № 32

1.Ўа – рхѣѣ, хѣацъа дыкан. 2. Хѣацъа ддыкѣлѣ(а). 3. Дыдыкѣлан, дашѣуз мг|ѣак дынакѣлѣ(а). 4. Дыцѣу, дыцѣу-мацара тѣзык ибѣ(а). Дынашьлѣ(а). 6. Дг|адылцѣыхын, чы-ўанк гылан. 7. Ачыўан афѣ шыш-еқѣацѣа тан. 8. Ый-шѣышѣун дынашьлѣ. 9. Ацѣыхѣѣан дакѣг|ѣыналаз ах дыцѣан. 10. Ижыгѣы из`ѣнѣ икнахан. 11. Даагѣлари, ифѣу-шан. 12. Хѣацъа итзақѣ ачыўангѣы ихѣыйгалан, дыкақѣтѣан з-мицк г|акѣйтѣ(а). 13. Ихѣыза йақѣтан, ах ахѣыза г|адыл-ыйган йг|акѣйжѣ. 14. Инг|акѣйжѣ, Хѣоцъа ахѣыза иды-кѣыйгалан рѣи игѣ. 15. Рыѣы йкан. 16. Дг|аѣхын, дашѣцѣаз г|акѣйтѣ азыршы, ах итѣаз г|аѣцѣыйхын, икѣйжѣ. 17. Хѣацъа дг|аѣн ишьтѣыйхын, рыѣи игѣ. 18. Ўацѣыхѣѣан йаргѣы итѣыйцан, дашышьтаз ах дг|ашылѣ. 19. Дг|аг|ѣыцѣыйцан, йѣса йалаган, Хѣацъа дыдылцѣын, ах ахѣызагѣы ацѣартѣа ишьйгѣуз лаба-дыук аайхѣан, дыкѣыйцалан, ах дыйшьѣ. 20. Йааймыйхын, йергѣы дычѣ, дыбзахѣу дыдыкѣлах.

М.А. (12 ш.)

Ақ. Ақсуа. (16.VIII.40 ш.)

Атеқст № 33

1.Ўа-рхѣѣ, Хоцъа мышкѣ абазар дыцарныс дыдыкѣлан дашѣуз ўатак аайѣу. 2. Аайаун аўата имашѣта абазар

дырылалйе(а). 3. Дақырылалаз зцакы жыы рыз`эўа ибийе (/ибе). 4. Йаныйба йара иўатагы аўака йерылыицйе. Йерылыицан, йара абазар дырылалйе. 6. Аўака шьардара дгаймдан, дгаймдан дгарылсх. 7. Дыкгайхыз иўата «из`эмашь, из`эмашь» - хэа, ишацшаз – мацара, иўата йалге. 8. Хэаца дангайх «йгасыс`этх сыжы!» - ихэан ирейхэйе. 9. Аўи ацыхэан апхэыс изз`эаз Хэаца аўи йалхэйе. 10. «Ўа Хэаца, уўата гыикахым. 11. Изфа дыгьсыздырхам» - лхэан апхэыс. 12. Ацыхэан Хэаца дгагылан аўи ихэ(й)е: «Сыўата гьаасыс`этх, сара игьсыўысым изфаз, изгаз. 13. Сарá исыўысу аўи акўытшьта сарá сыўата гасыс`этх, йекс`этх, йекэс`этахзозгы газ`эг!» - ихэан, аца аўи рейхэйе. 14. Аўи ацыхэан апхэыс дгагылан, аўи лхэйе: «Ўа Хэаца уўата харá игьхаухырым, аўыса ага иказаргь даеа ўатак ўахтахып».

15. Хэаца дгагылан «гыстахьым» ихэйе. 16. Иўи ацыхэангы да́таагылахын апхэыс аўи лхэйе: «Ўа Хэаца глэўатак ўахтап ўатак азыхэа» - лхэан, йалхэйе. 17. Хэаца да́таагылахын аўи ихэйе: «Сарá сыўата аасыс`этх, сыўата икахымзари, сарá гыстахьым глэўатакгы, хыўатакгы. 18. Сарá истахьу сарá сыўата акут – ихэе - сыўата икахымзари, сарá даеа гыстахьым ис`эасхэйе.

19. Сарá сты икахымзари, йгасыс`этап ўаса йеибгак» - ихэан, Хэаца дырыдыцых. 20. Дрыдыцын, дына́сдгасын, дгадгылх. 21. Дынгадгыл йетáрейхэах «йагасыс`этх!» - ихэан. 22. Апхэыс да́таагылахын, йетэйалхэах: «Ўа Хэаца, сарá иўасхэейти, уўата гыикахым, даеа ўатак ўахтап» - лхэан. 23. Аўа акэызт – хэа, Хэаца игьиймў «сарá сыўата икахымзари, сарá гыстахьым даеа ўатакгы.

24. Йгасыс`эт ўасе йебгак» - ихэан, ирейхэйе. 25. Инáсгэасын икарца́хази, йгаирт(й)е ... аца́ аўасе йебга. 26. Йгаиртан има дашцўз йанхэла́ қытк афы дыназ(й)е. 27. Аўака йе́ха ибайаз зцакы ре́ы дытал(й)е. 28. Дақталаз аўаса́ ршьардан, иўасагы́ аўыт аўасақе́а ирылартц(й)е. 29.

Ирылардан агҗаны инашыла. 30. Инашылахын, ишэзыуа йалаг(й)е.

31. Аўы ацыхъэан ишты́лах. 32. Ианшты́лах, Хэацъаз дҗагылахын, иўаса ишыын, ашы́а аўаса-хъақе́а ирхьыйшыын, дышты́лах. 33. Ашы́жымта¹ енааша́, Хэацъа́ «сца́хаш ўуаже́а, алақ дыс`эызыразхе́, сыўаса́ аасыс`эҗх» - ихэ́ан, ирейхэ́(й)е́. 34. Аўи ацыхъэан ўасақе́а рҗы иц(й)е́. 35. Ирылапш. 36. Ирылапшын, иўаса́з гыры́лахым. 37. Аўи ацыхъэан Хэацъа́ дҗагылан, аўи ихэ́(й)е́: «Йеба́р, сыўаса́ с`эыўасақе́а иршы́!» - ихэ́(й)е́. 38. Аўи ацыхъэан аҳазе́н аха́ца даагы́лан: «Шы́та ика́хцариз, ўаса́к ўа́хҗахып» - ихэ́йе́. 39. Хэацъа́ даагы́лан, аўи ихэ́ах: «Гы́стахъым са́ра ўа́ра уўаса́ ацынхъэ́ы» - ихэ́йе́ ахъа́ца. 41. Хэацъа́ даагы́лан аўи ихэ́ах: «Са́ра «гы́стахъым» - анысхэ́араак, гы́стахъым са́ра сты а́көымзари, иўҗама́?» - ихэ́йе́. 42. Ахъа́ца дейта́агылахын, аўи ихэ́(й)е́: «Шы́та, гҗыба́ ўыста́п» - ихэ́йе́.

43. Аўи ацыхъэангы Хэацъаз дейта́агылахын: «Са́ра сыўаса́ гҗасы́умҗахазари, гы́стахъым акгы́, гҗыбагы́, хҗагы́; йҗасы́уҗап жэаўаса́к!» - ихэ́ан, дыгы́ле ацъа́. 44. Аҳазе́н дейта́агылахын, аўи ихэ́(й)е́: «йашпáура Хэацъа́ ўаса́к азы́хэа жэаўаса́к шҗау́стара» - хэ́а. 45. Аўи а́көызт – хэ́а гыймуй Хэацъа́. 46. «Гы́стахъым са́ра.

47. Иудырыума ўа́ра, са́ра сыўаса́ зепш́у? Йҗасы́уҗап жэаўаса́к. 48. Аўи а́көымкэа сы́гухъы́цзырым» - ихэ́(й)е́ Хэацъа́. 49. Икыйцáхази аҳазе́нгы, йҗаит́(й)е́ жэаўаса́к. 50. Аўыт́ ажэаўаса́кгы има-шы́та, Хэацъаз дыды́кәл(й)е́.

51. Дашцүз йҗа́й хаба́р-шы́а, пҗэы́сца-псык дҗа́ргут дыцаркырныс. 52. йҗа́н, дцё. 53. Дыцаркырныс ишаф́ыз ацъаз иб(й)е́. 54. Хэацъа́ дыгы́җады́ймыркый аҗсы́. 55. Дыры́хэан, «ажэаўаса́к с`эыста́п, са́ра даасы́с`эҗ ари́ аҗсы́!» - ихэ́ан, дыры́хэ(й)е́. 56. Дыры́хэан, дҗа́рымыйхый. 57. Ажэаўаса́кгы ры́йҗан, аҗсы́ дҗа́рымыйхын, дыйгҗы́чө пшьза́-шы́та. 58. Дыйгҗы́чан, дыды́кәыйгал(й)е́.

¹ Иаха́ ашы́шы́ымта́ хэ́а иуа́хауеит.

59. П̄хэ́йс̄пак д̄ы́кан. 60. Лымацэ́аза кна́ха-шьта
йейхсуа икна́хан. 61. Аўи́ йа́қэзырс`эаз, а́пхэ́йс̄па
д̄ыйццушан. 62. Хо́цьа́з а́пхэ́йс̄па цсгы́ д̄ыймашьта сасра́
дылызц(й)е́. 63. Сасра да́кцаз Хэа́цьа и́псы а́тарашэ а́фы
д̄ыйргы́лан йара́ дынашы́л(й)е. 64. Дынашы́лан, «ута!» -
рхэ́(й)е. 65. «Сагы́тум. 66. Сы́пхэ́йс̄гы анга́ дыгы́лот» -
ихэ́е Хэа́цьа, «аўи́ гы́баргум, у́пхэ́йс̄па са дгазга́лап, ута
уара - лхэ́е». 67. Лхэ́ан, а́пхэ́йс̄па дыды́лтц(й)е. 68. Ды́дыцан
«бга́й!» лхэ́ан, дылы́хэ́е. 69. Дылы́хэ́ан дыгы́лызы́мцыс.
70. Дга́шылы́хын, йа́лхэ́е: «Дысзга́йра гы́лыу́ам игы́
дыгьса́шэазам» - лы́хэ́ан. 71. А́цыхэ́ан Хэа́цьа аўи́
ихэ́(й)е: «Аўи́ дышбыра́шэазам ишқы́тугы, са́ра
са́кэымзари. 72. Лышьа́зэа́ бга́хъари, ла́ра дга́йаш» -
ихэ́ан, дыды́лышъти́х а́пхэ́йс̄па. 73. А́пхэ́йс̄пагы
дыды́лтцын, лышьа́зэа́ данга́хъа, дга́ка́хй. 74. Ашьа́ аа-
ка́тэ́еа (sic!). 75. Уа – а́цыхэ́ан дынашы́лахын, дыгы́ло. 76.
Дыгы́лоты-шьта, гы́лзы́лхэ́ум ани́ дышаа́калы́жыыз а́пхэ́йс̄.
77. Аўи́ Хэа́цьа иды́р. 78. Иды́рын дга́ды́лтцй. 79.
Дынгга́ды́лтц, д̄ыйб̄йе́а и́пхэ́йс̄.

80. Ашьа́ ды́лан. 81. Аўи́ а́цыхэ́ан Хэа́цьа ды-
нашы́лахын аўы́са ире́йхэ́е: «С`э́ыпх́а сы́пхэ́йс̄ дылшьы́й.
С`э́тыпх́а дга́сыс`э́тахы́п» - ихэ́ан, дыгы́л(й)е́ Хэо́цьа. 82.
Шьта и́карца́хази, дга́йрт̄(йа) рты́пх́а. 83. Аўи́ а́цыхэ́ан
е́ыкгы́ у́андыркгы́ г̄арымы́йхын ры́фы дга́нг(й)е́(а)
пхэ́йс̄шьта. 84. Ибза́х(й)е́(а) шы́қэсы́кгы́ г̄э́ышы́кэса́гы.
85. Па́-чкэ́ынк дга́ра́уи. 86. Аўи́ а́па́чкэ́ын йан з-га́гара
данца́раак, Хэа́цьа а́сабы́й у́ыса д̄ыйры́цысан, «у́ата́к,а́пса́
у́аса́к а́пса́, жэа́уаса́к жэа́уаса́к ры́пса́, цсы́ лы́бза́, лы́па
ла́ури лау» - хэ́а, и́па́ д̄ыйры́цысан.

87. Йан ила́га́ун гы́ле́йхэ́умыз асимшгы́ Хэа́цьа аўи́
шы́йхэ́у. 88. Ды́цага́зт – хэ́а. 89. Аўы́сама́цара а́сабы́й
дыды́ух(й)е́(а) иле́ймхэ́у-ма́цара.

П.Кь. (19 ш.)

ақ. Ақсуа. (16.VIII.40 ш.)

Атеқст №34

1. Хъацакый Хоцьё адыгъа оыны ишыюыназ аўарца́ак аёй ишътаз Хоцьа́ дыхъа́цшл(й)ё. 2. Данхъа́цшла ацыхъэан иоыза аўи йейхә(й)(а): «Ўожәтацёыгъа ар аўарца́ак аёы сом – шөык аёы санк агху-шьа йг|акахары, гы|ашьтысхырым» - ихэан, Хәаца́а иоыза йейхә(й)ё.

3. Аўи Хоцьа́ йг|аштыйх. 4. Йо́аз дг|ашылахын, йейхә(й)ё(а): «са́хъа г|асы́тх», - ихэан. 5. Хәаца́аз гыйму́й, «ахча́ г|асы́утама?» - ихэан.

6. «Шъа (шьта) иусымтазари, унй асавет» - ихэан, йейхә(й)е ахъа́ца Хәаца́а. 7. Хәаца́а дг|оагылан аўи ихәкё: «Асавет сызланаш асы́й ейкёе сызг|аг!» 8. «Сызг|аг!» - ныйхәа дыца́н, изг|а́йге. 9. Изг|а́йган, ице́(й) асавет. 10. Йекны́из, «ис`әта́хъй?» анырхәа, ахъа́ца аўи ихәйёа: «Хәаца́а са́хча гыг|асы́йтахам».

11. Аўи ныйхәа́, Хъаца́а дг|агылан: «Ўара́ избу́, ари́ исс`әу́ сасы́й сёйкөегы́ ўара́ ўара́ иуты́-шьта́ иухәап» - ихэан Хәаца́аз.

12. «Шъта, са́ра гысты́мма?» - ихэан, ахъа́ца дыйцаг|ай. 13. Асаветгы́ «ари́ ахъа́ца дыхъа́го. 14. Ацәг|ә́ычагы́ а́хчагы́ ўари́ иуту́ Хоцьа́» - хәа, рхәан, дыршьты́х.

Г.Кь. (19.ш.)
ақ. Ақсуа.

Атеқст № 35

1. Ёанхъчак ды́кан. 2. Аёанхъча́ йказ па́-газык дыйман. 2. Аўи ах иёы ёан ихъчун асқынгы́. 3. Мышкы́ ах дг|а́йн аёан рёы йелыйргарны́с бзие ихъчума́, имыхъчума́. 4. Дакаа́йз аёаныхъча́ дыгбы́камыз. 5. Аёан ухъәла́нзакгы́ (sic!) дыйзыцшы́т. 6. Йанхъәла́, а́мара тас`әаўа́ йенала́га дг|а́ихт аёаныхъча́. 7. Ах дыгәы́з`әкын, дыйа́цәхаўа́ далагат:

«Уара, сьеанхча, үеймдыйт. 8. Уеймдаўа сеанқәа архъа рхъазы иқәп» - иҳәан, дыйқәгәыз`әкт.

9.»Уара узгәыз`әка закәи, уеанқәа каразыма, моўмкәа (//мокумкәа) рыбжа гыикахымма? иҳәә аеан ахъча. 10. Аҳ «шъарда имырхәу аеанхча дыс`әкы» - иҳәан, ифызцәа ирейхәә. 11. Аеанхча даагәыз`әкын, икама аағыйхын, дрыласа далагә. 12. Йаразынта цшыюы-хъацәа аайшьый. 13. Уацыхъәан аҳ итапанч аағыйхын, зыны дгайәхе. 14. Дыйзымшьашъта, ацла давагылан дганхә. 15. уацыхъәан дейтаарыласхын, цшыюык еғыйшьыхт. 16. Уацыхъәан аеаныхъча акгы имхәу-шьта, дрыласа далагахт. 17. Аҳ игәанахыуз даахысын ишьхәә йақәыйрс`әейт. 18. Уацыхъәан йеҳагы хәабыжь-шьта дыгәыз`әкын иеанхъча, аҳ йейхәә: «Шъарда умхәу-шьта, ухъынхәы-шьта уцах! Ухъата шыбзәркәу утахызари, уаргы уаахъсырыс`әтп» - иҳәан, аеаныхъча дадықәлахт, ахгы шъарда имхәу дасын ақыт дызтыцыз дгайхт. 19. Дгайхын, еаныхъча ғыц даа-ишьтыйт. 20. Аўахъ ағыццәа шъардашьта йаайн, ихан, изегы икарей. 21. Ашьжымта алыгажә дасын дрышьталан, аеанқәа адомбыжьхъа быжьхъак зхъазгы дыйшьын, аеқәа аарықәыйхыхт. 22. Аҳ аўи йаныйба дыйрейгәарныс далагазт-хәа, аеаныхъча дыгызмаайт. 23. «Сара уи айгәара (sic!) гысстахъымыз. 24. Абзиара уаро узыхәа гысымхә. 25. Изысхаз ақыт саазрыйз ракү». 26. Уоцыхъәан аеанхъчара далагахт. 27. Мышкы йара аеаныхъча дычмаза-охә. 28. Даныммазаохә ипа Қерим йаайзәыйтын уасиат изыкейцу далагә: «Уара хъацара дыу шыуло, абна уанца амышә напыкла йаныушы, уздырт. 29. Аўи уасиатк – шъта устуит. 30. Игәбахыу уасиат, ухъацара йанагузари, саныпсыраак, хымышы сынышөинтрағы иуцапшьари, уару узыхәа ибзианы шъарда йааўоўаш». 31. Аўи аныхәә, йаргы уа дыпсыи. 32. Дыпсын, дыцыйкын, Қарим аўахъ цах-қәтанза дытан инышөинтақәағы. 33. Ишыу йеналага, домбыжьхъа хъакы зхъаз дгайт. 34. Анышөинтақәағы дгаины аўи иҳәә: «Уара алыгажә-цәқәа, уакынза-бзаз

бзахарта гьахаумте, ўыжәа ўаныңсы сгїай унышөынтақә сыкәахарныс». 35. Қьарим аўақа дытан. 36. Анышөынтақәа аадағы даағылан аўи ихәе: «Хәба инышөынтақәа (sic!) ўарá ўашьашт - ихәан, даағылө. 37. - Йәба дыкахымзаргы, ипа дыкө».

38.»Хайсып» ихәан, адөмбыжьхәа иеыдаақөыцт. 39. Аңхәа Қьарим дааныкылан, дгїаирхө. 40. Дгїаирхан, ишь-амхәанынза дыцыйцалө. 41. Иөбахыуз адөмбыжьхәа да-акән Қьарим дгїаист. 42. Ишьакөаланза дыцыйцалө. 43. Игїәахыуз Қьарим даакәахын, адөмбыжьхәа дааисын, ихәөданза дыцыйцалө. 44. Ўацыхәан, «абанәка, сыгыта аатыхны, схәа ўаасны, йахыуцәари, кьатишөпак аатыс`ө-ташт. 45. Аўи макашьта унцра иузхәушт» - ихәө адөмбыжь-хәа. 46. Қьрим агәта аайхәан ихәа дасын, йенахыцәа ақьатй йаатыс`өыз. 47. Напыла йаайхәарныс далагө. 48. Аўи асахат аеы аашәазын «унапыла йааумхәны, агәт`апынцала йашытыхны ацла йаарха!» - ахәөй аеы. 49. Агәта апынцала йашытыйхын, ацла йаайрхын, ацла иг(а)наблайт. 50. Аеы абра хәөыцк алыыхын, йауйшытыйхт. 51. Игїәахыузгы аўыса икейцө. 52. Иахәахыузгы аўыса ишытыйт. 53. Йәбагы дыңсын, ихәазы даакөхан шыжьым-та-пхәза архәа ақыт ргїадағы ахөык икқәаз, какәк дрыкөта ақыт гїада дыхәөмаран-шьта, амара аацөырыца еналага-раак йауйшытыйхан-шьта, рыоньжө ағы дайхан, мышкы шыжьымта дышыхәөымарраз ах ипхәйтба дгїалбө. 54. Дангїалба ас`өцамата¹ икәылсе. 55. Икәылсан, илзахыйт. 56. Ўацыхәан ах ипхәцәа хәаце ирийтун, ас`өыцәкөа ирзахыз ззыкалуз дыйтун. 57. Агїыца рыс`өацакөа ирзахыз ззыкалуз ласы-шьта йгараут. 58. Ейтбаза ипхәа илзахыз иззыкалуз дымәўа шыарда иңшгїайт. 59. Ўацыхәан Қьарим игныжө дыгнаны даадылырган, дышейгәаз, дышцөхуз даарган, ас`өыца дадырқшын, изыкалө. 60. ўацыхәан ах

¹ «Ас`өыца» акөым, аха «ацөгїөыча» хәа ауп ишахөтоу азгө-еитөит.

дыгэ́ыз`э́кын, дыды́рган ипх́а ае́аных́ча ип́а Қы́арим дыйт́е. 61. Қы́арим иг|э́ны афыг|э́қе́а це́қан, ейла́көа́хан. 62. Ага́ ейла́көа́ха́заргы ды́рган дыг|э́на́рыжы́т. 63. Дыг|э́на́рыжы́ын йг|а́ихт.

64. Мышкы́ ах́ йа́гаце́а йаа́ейса́ йлаѓе. 65. Қы́арим дцан, апх́а́ йаайкы́з ае́ышкөа́көа́ дыу да́қөтан, игьа́тагы́ инапы́ла икы́шыта́ (Қы́арим) ды́лалан айшы́цеа́ ихы́й-шыа́айт, ашы́а иры́це́е, ах́ йа́гаце́а ихы́ныйрх́эй, хал́а́қ ры́лейце́. 66. Уо́цыхъэ́ан ах́ хал́а́қ йа́кыры́лейца́з азы́хеа́ да́на (барфина) бла́тике́а аайт́е. 67. «Унапы́ алауры́цқа́п» - их́е́е. 68. Даа́йре́йге́арныс да́лагазт – х́еа, дыгьы́змаай. 69. Иг|э́ымышхузгь́ ихы́мышхузгы́ хал́а́қышы́ыта́ ихы́йшы́а-аза́хт. 70. Ихы́йшы́ааза́хын, ре́ы да́айхт.

71. Уо́цыхъэ́ан ах́ дычма́заох́е. 72. Дычма́заох́ан, дызы́рбзи́ахушаз ка́заге́а да́шытан. 73. Ит́ахы́ыз хъэ́шөшы́ыта́ бнаце́-жы́й бназ`э́-хшы́й ра́кын. 74. Ау́й ймы́хеце́а аг|а́хбак йе́нрг|а́, иды́қөлан шы́арда́ йеймд́е. 75. Егьы́рмо́у. 76. Егьы́рма́уашы́та́ йаа́ихт. 77. Қы́арим йе́ниа́а, дыды́қөлан, йхе́ык йаайо́узгы, икы́н, абна́ дцан, ге́ара-ды́у (з`э́тара-ды́у) ике́йце́. 78. А́хеыкгы́ абни́ илы́йцан, це́ый-з`ө́ый бна́хеа-шы́та́ йлаз́ йа́алды́рцан, ит́ыйкы́н, а́тара́шө а́фы дыт́е. 79. Ант́ йаа́йнциќ ына́хеа-хши́, бына́хеа-жы́и ира́хазы́рт ант́ ао́ыца́ рызы́хеа. 80. Шы́арда́ ипша́ан, ах́ ио́ымахе́цеа́ акгы́ гы́рмо́уа-шы́та́ иг|а́йт Қы́арим и́еы. 81. Ари́ ирх́е́е имаа́ни (sic!): «Абна́-ды́уы зымпы́цо а́шы́йтан (абнаг|э́о́у) йа́көыма, момкөа́ аше́ара́хкөа́ абне́ йло ра́х аже́йпшы́ йа́көыма? – их́е́е – бнаце́-жы́и, бназ`э́-хши́ такө́ аа́ха́т- рх́эан –йа́ йаа́хары́хеаа!» - рх́эан их́е́е. 82. – «Са́ра гы́ыстиам. 83. Йа́бан, йа́кта́ыу аз`э́тара́еы́ ис`э́ны, ис`э́ахы́а!» 84. Ишэ́ан гы́ызта́млө́ а́тара́ а́еы. 85. Уо́цыхъэ́ан, «ис`э́та́хы́зари, ис`э́ыста́п, сымх́ө́ыр с`э́ыза́қөа́еы́ йа́қөсс`э́ырца́ри, ис`э́ыста́п» - их́е́е - Қы́арим. – «Йа́уашт!» - рх́эан, ена́алан, ры́зақө́ имх́ө́ыр ры́қө́ыйцан, йаа́рыйт́е. 86. Ир́та́хы́ыз акө́ымкөа́ дае́а́ акы́ х́еа́ – хши́ х́еа - жы́и йа́арган, ах́ и́еы йе́каа́из егьы́ймхъ́е акгы́.

87. Қарім ант анаахынхәы, дасын иг|өыеык ирзышьтыхаз азак жышьта, азак жышьта йақөыйцан, йаайгә. 88. Ипқхәыс, ақ ипқа, илейхәе: «Абарт ахшгы ирқханы, ажгы з`эны ига баб ифы. 89. Абарт аблатіққәагы рықөықсаны ига!»

90. Йенылга, лаба йанийба аблатыққәа зынтала даамцасын ахплатықәагы иныйхәе. 91. «Арт абаабга? 92. Арөпш хәацара дыу зло мыхәышьа дышсымаз гызымдырт» - ихәе. 93. Иналгақәаз ажгы ахшгы йенийфа ақ дыбзиахат. 94. Дынбзиаха ақ «амлықә абжа ұстушт» - ихәан, йейхәе. 95. Қарім ауи гыйзиуи (sic!) «Сара ўамлықә гыстахым. 96. Сара истхьу ауи акү: сыг|өыц|өынцә¹ йгадықәлан уч|өынкәақәа ирылә. 97. Ауыт аасаухра стахый(т)». 98. – «Ауи ўысума?» - ихәан, ич|өынцәа иззегы езыйган, Қарім дрылапша далагә. 99. Иззыгы дырцши, расқәа рыс`өыйха – мацара. 100. Азөыгы дыгырыламыз ич|өынцәа рфы. 101. Ақ иг|өымыхәцәа акәасқәа икақәтан. 102. Ауыт абаайган дырцшын, ауыт аг|выцьа ракөышта йаацыцт. 103. Ауыт еныстаху исаухп», ихәан, йанийжыт. 104. ўацыхәәан дгаихт Қарім иг|өны.

105. Қарам ақ дыйгарныс дашьтан, ауи акөызт – хәа, Қарім дыгымцә. 106. Дақымцәз, еймаркын ақи Қарими йагацәахан. 107. Қарім ақыт итаз иззегы йгаайдыгылан дейса далагә, ахгы байацөшьта йказгы ақ ицызказ аўаақәагы ецышьта йқөыйхын, йергы дыбзаху дыдықәлахт.

Х.С`ә. (22 ш.).
ақ. Ақсуа.

¹ «Ачыг|өын» «крепостной» аанагоит ихәеит. «Атөы» «алыг», уахь иацанақзом ихәеит.

Атект № 36

1.Таж`ъөкый лыгаж`ъкый пак дрыман. 2. Аўуй апи ирымаз дарá рыцхазт – хәә, садака аакылырха-мацара дыргазун. 3. Йаба апхъа дыцси. 4. Йан йганхаз дашыла-азуз – мацара аўуйгы ларá – йанызгы – даж`ъөы-цәкъахан, дыцсых. 5. Йарá, рыцкөын йба-шьта даанхө(й). 6. Итызыгы ейкөыгырых, йарá ас`әә бзи ихәун. 7. Аўуй ас`әә бзиө изыйхәуз азыхәә ақыт ағы ахашьта ирымаз дыйдыйгалах, ас`әи йрхәарныс. 8. Ас`әи йрхәу дашыймаз дыхъааәхө. 9. Данхъааәха еыхъчашьта дыкыйцө. 10. Аәкәә шыйхъчүз ахъацара аайлас`өү далагө. 11. Аўуй ихъацара йаайлас`өүз йах гөаныйта, иөыхъчацәә дрейхаба – шьта дыкыйцө. 12. Аөыхъчацәә данрейхабахә, аө бзиакәә дрыкөтөу-мацара ихъацара ицахи(и)цахө ихыйцалө. 13. Ар аатала-шьта ақыт рыфань – хәә йенаарыкәс`өаз йара азәгы дйөпшымкәә хъацара-дыу йла-шьта ар дырфәагыла-шьта данрейсраак, ар иргөыгаў рызыкамцу-шьта ихъынхөыхан. 14. Икалун ихъазы гацөык ар дырфәагыла-шьта данрейсазгы.

15.Гөашья-хөыжь – хәә пхөысца - бзиазак дыкан. 16. Аўуй (и)хабар лааўын йарá дылымбу-шьта. 17. Заны мышк ағы Гөашья-хөыжь з-аагара дакцаз, азы акаатылхаз нырцөла абна аадағы алыгажъөи атаж`өи рца ах иөи йка-шьта, зхъацара аацшыз дылбөй. 18. Даағыжөцы-шьта ашьақәә икныз изөызөу-шьта, дашнейпшаз йказшьақәә рыла дылдыр аўуй шиакөыз. 19. Аўака дейллырган зы аатылхын дааих.

20.Аўуй Гөашья-хөыжь ларá хыла дыказан. 21. Камч апацс бзиа йкалцун. 22. Оыцьа ицахә хъацара злакөаз иашылан «камч-апацс» рхәан, йаалыхөө. 23. Еннашыла мацк даагылу-шьа иралхөө: «С`өтәә! Аўаса ақөтәартақәә рөы сарá сынагылазари, ари ахы сызлатөө йзаш. 24. Сарá такө аайлысхыри, ахькәә сызласыхәаз с`өхатыр збап» -

лхәан, ант инашылақәаз илзқша йаштәаз, алыгажъ`әи атажъ`әи рқа ах ифы зхъацара аазнықшыз дыныюнақалә камч ақақс итахъый-шьта. 25. Аўуй дышылбуз Гәашья – хәыжь даацкыан ахъқәагы даарылкыан ақәтәарта изаа-лыргылан, «убарá бзиахә, утәа!» - лхәан, с`әабыжь да-айегәырған акамч ақақсгы йгјалхәан, йаайлтә.

26. Йапхъала инашылақәаз аўуй с`әабыжь-шьта рыгәы йас. 27. Йарá дандәылтых илцгјайт: «Аўуй йецыхк харá хейцәазма? Аўуй гыйзхароарым. 28. Бзиа дыббузаргы, ихер гыпхарбарым. 29. Аўуй харей ихейцәоуй ибхардырп» - рхәан йаадәылтых. 30. Йанаадәылтых, шыарда ахъымса-шьта аоыцагы йелақрангәашын ани дызладырзашаз унас`әа йедкарцалә.

31. Йаайзәыртын, йархәей: «Харá хъарак қадәықәлара атахъй, йарá гјәызá-шьта ухәцдәықәлари йахгәақо». 32. «Йахгәақо» аниархәа, иргәыгә дырыцдәықәлара-шьта, палъя ендәықәлушазгы аайархәә. 33. Аўуй апалъяфы дырзаайн идәықәлә. 34. Йандәықәла, имгјәыйст бжяхъá бжыммш екымойсыз, «хәыжәцп, еықсақшьáп!» анырхәá, гјәызашьта инаархәаз «арáка аайгәацәо ақыт рыхәссақәа з-аагара екаайа йашқá еықсақшьуша хампхашьу-шьта? – ирейхәә. 35. Ант аўуй ихәаз ирымапхашьарахан ўацыхъәангы бжяхъá-бжымыш е(й)тамойсхт иж`әйпшьахъá–иж`әйпшьымышхуз ейфәсын, йа-неыпсыршьуз йарá (рыюза) быгјәыныфа имафы-шьта даацыт. 36. Аўуй ааргәахъәй «быюныфа имачу алақ да-ахъйте. 37. Амала дахъынарс`әуш» - рхәан, аўуй йейгәы-ргәе.

38. Йарá ймаз атáкә дхалалы-шьта йергыы ифә, антгыы идыйрыфә. 39. Иеыжәлахын йануз имойсра атахъын. 40. Йекынзамойсыз акара рыюзак икарыу мацхан. 41. Гәартак афы дықәыргалара атахъей. 42. Агәарта йекинықәлаз ант аоыца гырдырамыз, рыюыза дырырын, с`әабыжь йа-айейгәырған, шьтәакгы йааныркылан, мгјәу ўқәй,

ўаахынхэ́йхнацык иузхарпшаш» рхэан, нахэ́агагы артан йаурышьтйх.

44. Аўу́й рýоыза зкарýу мацхаз аўа́ка агэ́артафý даа́қэхан, ара́хыта ао́ыца мҗәоа иқ́элахын ишцýз ма́чымкәа хараза́ йанназа́, шхъа-шьта инýкәара а́тахъан, аўу́й а́шьхъагы бзиа кара́ неймырда, и́оыза агэ́артафý йаа́қәымхаз даа́қсан, е́ха дыгызы́йцымцах (sic!). 45. Данзы́йцымцах аўы́са аайеихэ́: «Аўу́й гыбаргум, ўара́ са сеы́гы, ўару уегы́ икы-шьта, ара́ка ...аанха́, утә́аз, умцýсын! Идыдып, има́цәысып. 46. Са саахынхэ́нацык умцýсын, утә́аз т́ынчшьта!» - аайейхэ́ан, да́хъан, шы́апыла дыдә́йқәлә. 47. Дымҗә́ыйс. 48. Хъара́ айныз`ә́қәа реан - хъа́кәапца (ры́еыгэ́арта) данназа́, ае́гэ́арта иры́лаз ахъа́кә алы́пын. 49. Да́мцасын, икын е́ақә́ыйрыс`ө́ын, ае́ангэ́арта йаайры́рхан йаадә́йқә́ыйцә. 50. Йаайдә́йқә́ыйцан, йаайга́зә ио́ыз ие́ы. 51. И́оыза унас`ә́а изы́кейтә: «Са́ра а́пыхъа сы́гылуш, ўара́ ае́ангэ́арта ура́хә́тагыл, ари́ алы́пгы ўара́ ўа́қәтә́аз!

52. Зә́ырао аахы́зузари, ари́ алы́п са унасы́днарххалуш, аўу́й е́ла ухъаху́ш» - ихэ́ан, ае́ангэ́арта идә́йқә́ырцан, йешкарцýз аўу́й ае́ангэ́арта зтә́ыз ейныз`ә́к дынархы́зәй. 53. А́цыхъә́е игы́лаз да́қә́ыйхх алы́п. 54. Да́қә́ыйхын, йара́ да́қә́тәахын, а́пыхъе игы́лаз ие́ы дыназу́ данала́га, да́йе́йхсын алы́п даае́ырийкә́. 55. Алы́п ихынхэ́йхын, йанца́х, аўу́й Айныз`ә́ йешъа́ да́қә́тәа-шьта даархы́зә. 56. Аўу́йгы дйе́хсын, даныйшы́ы алы́п йе́та́цахын, ўы́т рахшы́а даана́гә. 57. Ау́йгы длә́йхсын, дыйшы́ын, алы́п иззца́хрыз данка́млах, ае́ангэ́арта йена-ары́лаха алы́гажәи а́тажәи рҗа алы́п икын, да́қә́тәан, ае́ангэ́арта и́пыхъа аайргы́лан, йаайцун. 58. И́оызагы ае́ангэ́арта дры́ла-шьта йаа́қә́ыйцалә ае́ангэ́арта агэ́артафý. 59. Ры́юза да́кы́қә́ыз аўа́ка агэ́артафý ашьтә́а издырпшазгы изы́ршьхын, йаа́қә́цхра на́тахъа, ае́ангэ́арта ирзы́йшә агэ́арте́ иқ́әқә́аз.

60. Йаанхаз алып дақәтәа-шьта, йозацәагы йаргы йаадәықәырцан, изтыцыз рықыт йацәыхъарарыкәа-шьта аўыса рейхәә: «Сарá арá алып аха гыстахъым. 61. С`әарá арт әеқәá с`әыма-шьта с`әтáлах. 62. Сыгыз`әымбә, с`әыгызымбә» - рейхәан дрыдцын, дыдәықәлах.

63. Ант йозацәа ақыт әеқәá рымашьта йанааталах, аўаақәá ицъаршьё «рыюза дыззап, дарá гымз. 64. Ае-ангәартá йаарцан, игáйх» - рыхәан, чарá-з`әра дыу ақырзы́карцуз, башья-хәыжь захъыз апхәы́сца ачарá-з`әра ғы дг|аргё. 65. Ачарá – з`әрағы унас`әа аўепш карцё: «ачарá-з`әра нейлгараак, Гәашья-хәыжь чарá-з`әра ззы́карцуз рыўа азәы́ пхәы́с-шьта дыйза́ргара-шьта».

66. Гәашья-хәыжызы аўей гәаналта, илдыран аўыт чарá – з`әра дг|арылалари, лыўыс шегъахушаз, аўуй иша-айзәы́ртрыз. 67. Ўак` ейлаз дырыхәә. 68. Лыхатыр рбан, изцг|ан, йаайзәы́рт ачарá-з`әрағы. 69. Ачарá-з`әра дана-арылала алып дызыкәтәаз цъаршьацәан, изцг|аау йáлагё. 70.»Алып ахабар са гыс`әасхәарым.

71. Аўуй алып ахабар аўуй чарá-з`әра ззы́кас`әцаз с`әызийело йаас`әархәара́ай» - ихәан, аўуй еха акгы́ имхәу-шьта йане́ыкыйца, иг|әзацәа идырхәу йанна́лага (!) аўы́сқәа ахъа́царақәа аўа́ка йаана́хәахё.

72. Йенаана́хәаха, ўынас`әа-шьта икарца́з цөыхын, унас`әа ғыц карца́х. 73. Алыгажәи ата́жәи рца́ алып йақәтәаз Гәашья-хәыжь дыйзы́ргарашьта аўуй ала цы́хъәа артан йемы́лысх.

Т.Л. (44 ш.).
ақ. Ақсуа (15.VIII. 40 ш.)

Атеқст № 37

1. Азәы́ лыгажъәк хыю́цацәа́ иман. 2. Ахыю́цацәа́ има́з рейцба́ дыкә́йн (дхъабжы́н, дыхъабг|ан). 3. Аўи́ алыгажъә́ дычмазаг|әхё́й. 4. Алыгажъә́ данычмазао́ха, ихыю́цацәа́к

йаарызёыйтт. 5. Аўй рейхәә: «Сарá сычмазг|өыхей. 6. Сыпсра́ аазей. 7. Ўасиа́т с`өыдкасталу́ш. 8. Сыхыю́ацаөа рөы хьáцара зло йахбё́ агөыбжьаны́ти ра́ку, ре́цба́ дыхьаб- жью, дры́цхауп. 9. Аўй ихъá баáуп áхөа талё. 10. Йаашу́архари, áбна дýлалуи. 11. С`өа с`өыю́ыца с`өыхьыз ирхө́уи, хьáцара с`өылоп. 12. Уй áкөып ўасиа́т-шьта ис`өы́дкасталу́ с`өа с`өыг|өы́ца. 13. Са санпсыраак, с`өара́ с`өыхыю́шьцаөак аўы́т хай – хөа áкала áлып йаахьызры́паз аўу́й дыйс`та, аўу́й áкөымзари, азөгы аўы́са даайшьта с`өахшьцаөа́ иры́с`өымтан! 14. Аўй акөып - шьта с`өахшьцаөа́ шыс`өтйашья. 15. Сарá сыпса́ш. 16. Сыўасиа́ту с`өа с`өыг|өы́ца ис`өасхө́уи. 17. С`өашья́-ре́цба́ – ахьабжы́ с`өа дыс`өбо́рчу, дыз`өбала́».

18.Шьта, аўы́т ра́ба данпсы́ ипсхьэ́гы инкарца́, иөы- рыю́ырагы́ инкарца́, игы́ йáлаган. 19. Аг|өөшьцаөа ш`өара́цара ице́. 20. Йанца́ рашья ө́цба́, хабжы́ дашы́каз рыю́наөы́ йахшьцаөа́ дашры́дтөалаз азөы́ áлып да́көтөа – шьта áкала йаахьыйры́пө. 21. Инаахьыйры́па аўй асаха́т аөы́ «иг|өна́да аг|өыни́? – ихө́ан, дыхьө́хөё. 22. Даныхьө́хөа́ хьабжы́ даадөы́лыц. 23. Данаадөы́лыц, «ўаб иўасиа́т – ихөё́ - иуды́рхазари, аўасиа́т с`өа́ба ис`өы́дкөйталаз с`өахшьцаөа́ рызы́хөа!» - 24. – «Аўу́й ўсума́» - ихө́ан, дыг|өна́лах. 25. Дыкы́г|өына́лахыз йахшьáхба́ дый- вагы́лашьта даадөы́лыгө, áлып йа́көтаз (sic!) дыйтө. 26. Даны́та áлып да́сын áкала ихьыйр́пах. 27. Уйáдырг|өангы́ саха́т áкара йанцы́ азөы́ даахьый́пахт. 28. Данаахьый́пах «аг|өыны́ иг|өынада?» - хөа, ихөё. 29. Уйгы́, «сара́ сыгы́г|өына́мма» - ихө́ан, хьабжы́ыз даадөы́лыц. 30. «Ўаб иўасиа́т» - ихө́ан - уды́рхазари?» - ихөё́йт. 31. – «Аўу́й ўсума́?» - де́тана́шылахын, йахшьá агөыбжьаны́т да- ады́лыгөахын, áлып йа́көтаз дый́тах. 32. Áкала ихьыйр́пахт. 33. Уйáдырг|өангы́ х-саха́тк анцы́ ихы́оыхы́уз азөи́ йаахьыйры́пө. 34. «Аг|өны́ иг|өна́да?» - ихө́ан, дыхьө́хөё. 35. – «Са сы́г|өно́п» - ихө́ан, хьабжы́ыз дааг|өыны́ц. 36. «Ўаб иўасиа́т иуды́рхазари» - «Аўу́й ўсума́, ўож`өа́цаөа́гья́ дыузаа-

дылызгап». 37. Рецба йахшыа айгы дыйвагыла – шыта даадылйгейт (sic!), алыц йақөтаз дыйтейт.

38. Етааирыхынхэхын акала йахьейрыпахт. 39. Ахыоахшыцөак изыйтаз рыуа азэггы дыгыйдырам хъабжьи. 40. Йара хъабжьи амра наашы абна дылалахт. 41. Амара қнды йанни, ауй асахааеы игейшыцөак йааталахт рыкьадыгө аеы. 42. Агэыны инашылан, рыхыоахшыцөак игэнахымкөа ирбейт. 43. Йанырымбах, «арт хэхшыцөа йабаца? рхөе. 44. Хъабжьи абна даалысхын, агэныз даннашыла, йашыцөақөа ахабацөа ибейт. 45. Йаргы игайцгайт: «Хэхшыцөақөа йабако?» - рхэан. 46. – «С`эхшыцөақөа сари исгэыргэума? Сарá сха сгэыргэоп. 47. Амра аашыри, абна сьлалуит, с`өа с`эхшыцөақөа гысыгэыргэам».

48. Йашье-хба диегьлауа далагейт. 49. Агэыбжьианит «уимейгьлан. 50. Ауй ецхк хэхшыцөақөа харзыпшаари иегьо. 51. Аоешыцөа ейдыргалэ идыкеларныс. 52. Рейцба ахъабжьи «саргы снейаш» - ихөе. 53. - «Уара уакниа гыкам» - ихөе, рехбаз дыйегьлэ. 54. Дыймцаауашьта йаба ихачашь дынашылан, ахъабжьи йаба йабцарқөа икныйцэ. 55. Дадэылцхын (sic!), «сашыцөақөа с`өакцу, саргы снйуаш – ихөе – с`эхъазы игьс`эхшыцөам - ихөе - саргы исэхшыцөоп ауыт». 56. Ауй ихэан дрыцлэ. 57. Ахыоашыцөаггы йейцышыта идыкөлейт. 58. Идыкөлан ишцуз – мацара бынадыук йанийет, абахөкөаггы шыардашыта, «арайа аш`өарах шыардоп – рхэан агэашыцөа - уара хайцба ахъабжьи амца хазыкаца, хара ш`өарах хшып – шыта йгагап» - рхэан, агэашыцөа абна йлалейт. 59. Ахъабжьи амцаггы икыйцан, дадталоп. 60. Дышадталаз арт сашыцөақөа-гэымхақөа ауыт ракөымзари, хьацара азэггы йламкөа йааргөахэан»-ихэан, хъабжьи дыгөагэан дыдыкөлэ ихазы (sic!) зацөык. 61. Дандыкөла дашцуз бахьөдыук дыкыдлан, даннахала, данацшы лагэак ибейт. 62. Алагөаеы дасын, дыдыкөлэ. 63. Дынит. 64. Дани, хыоык дөмбыжхья-шыа ацсынгарá йадыгыла-шыта инхун. 65.

Инхаўаз ирейхаба адомбыжьхъа арцынкъа дрыўа-шьта – «азэ даайўейт - хэан - зымгэа намхъаз дыс`эфа!» - иҳэан, йаадықәлейт адомбыжьхъақәа. 66. Уадыргәангы ена-адықәла ирейхабаз (адомбыжьхъақәа) дацахъэыцхын, «дыс`эымфан, - иҳәейт – аўыт рецш аўаа чкәынқәа дыр-радыу ирымоуп» - иҳэан, ифыйрысых. 67. Йара аҳабжы (sic!) – «сырфараайт!» - аўыси ирәхәейт – «моў-моў, аўи гьаурым». 68. –»Аўи йамўазари, с`эара аҳәамыҳәқәа с`эыгәитыху закәи?» 69. – «Аўи ецшу хәгәитыхъу: хара гы-хыоыкымыз. 70. Домбыжьхъашьта йказ қыт`дыу хназун иззегы. 71. Уай-уай ззырхәу-шьта Анартыцха Мира скәажъәа ззырхәуз хәқәылх. 72. Хәхыо зацәык хәанхейт. 73. Аўи хлышьтан ари абахъә-дыу ихәалараакгы илшьа-мацара дрылгейт.

74.Хәхыо зацәык хәанхейт. 75. Уыж`эыгы Анартыцха Мира скәаж`әаз ззырхәу хлышьтаркәе. 76. Аўи дахзәугари, уаўхашьтыхп» - рхәан, хәабжыыз йаайархәейт. 77. «Аўи усума? - иҳэан – уож`эыцәағәа абахъә сызлахәалуша цәымыг идүқәа-шьта исзыкас`эца!» - иҳэан, йалаган уыт ахыоык домбыжьхъақәа изыкарцә. 78. Иныйзыкарца ацәымгқәа йаайхәан, ажаҳәагы аайхәан, абахъә дыкыдлейт. 79. Дыннахъәа-цхъазаг` цәымыгк абахъә йалыйцу–мацара излыцараак дакынгылу-мацара дыхәалейт. 80. Даннахәала гәынык абахъә ахыхәа йқәгыла-шьта ибейт. 81. Аўи агәнафы дасын дыдықәлейт. 82. Данни ахыш`ә ахыла еазыикт. 83. Инаеазыик, данкылапш уайуай Анартыцха Мира скәажъәа ззырхәу дыцәа-шьта дыйбәт. 84. Хәабжыыз акгыимхә-шьта дынашылейт ашьәла. 85. Фыцахәа дышьта-шьта дыцәан. 86. Лхәбра еазыикын, дамцаст хәабжыыз. 87. «Хәй» - лхәан даагәыцкьейт. 88. Данаагәыцкьә лхәбра азәы импы йакәырша-шьта лыштахь дыкыдын.

89.Аўи икыдыз атызы агәба даалырху–мацара дылшьыйт. 90. Аўыса агыказаргы дыгәуыймышьтит. 91. Данаапса, Мира скәажъәа «йаўып, - лхәан - уари ишыухәу,

сарá скáлáп» - лхэан, нýха изы́лхэйт. 92. – «Моу-моу, аўыса гьаўáшам» - ихэ́ан, гьылзы́ймуйт. 93. «Иашцáку?» - лхэан, дазцаáх Мíра скéа́жъэа. 94. Даназцаáх, «ашхэадик-анла нýха сызы́бхэари» - «ўари ишыу́тахъу епш-шьта сышыузы́калара!» - лхэан, нýха йаны́йзылхэа, дау́йшьтыхт. 96. Данáйушьтых(!) «угэ́йтыхъу закэ́и?» - илхэ́ан, хъабжы́з дыйцаáхт. 97. – «Сыгэ́йтыхъу аўи́ акэ́ып: аларкэ́ы итó адóмбыжъхъа́кэа бры́стушейт».

98.- «Моу-моу, лхэон - ўарá угъхъáцáмма, иула́жъе, аўыт рéцхк ўе йцэ́оума, аўыт ахэ́амыхэ́жъэ́кэа? 99. Ўари сарé анцэ́а-шьта идыхаз х́анасыт йалыйцáт. 100. «Аўыт – йара хъабжы́з дылцаáхт Áнарты́цха Мира скéа́жъэа - ирзáауашей!» 101. «Аўыт ирзáауаша аўи́ акэ́ып: ўари сарé х́амахъа́кэа йебакы-шьта áбахъэ х́анхъэ́ынгы́лараак, ухэ́ыхэ́а: «йах́ба́ йец́ба́ рыла с`э́аахъáла! 102. Дабáр даксýвагы́лп» - хэ́а-шьта ухэ́ыхэ́а! 103. Ўанхэ́ыхэ́араак, ара́ ахыо́ык йаакы́дылуш áбахъэ.104. Инаакы́длараак, сарá аоны́ снашы́лахып–шьта ўарá ўа́ка ўейф́асып-шьта. 105. «Аона́фы́ дынашы́лейт» - ухэ́у – мацара, аона́фы́ ины-ужы́лап!» 106. – «Йаўáшт» - ихэ́ан, хъабжы́з áбахъэ́афы́ дааиф́асыхт. 107. Адóмбыжъхъа́кэа рей́хабáз даахъáлейт áбахъэ. 108. Данаахъáла «абана́ка дыѓэно́п» - ихэ́ан, хъабжы́з адóмбыжъхъа́ дыныйжы́лейт, аўигы́ ўа́ка дылшы́йт. 109. Иѓэ́ыцъахы́уз де́таахъáлахын, аўигы́ «áмѓеа арса ре́йша акэ́ып» - ихэ́ан, дыныйжы́лейт. 110. Аўу́йгы́ ўа́ка дылшы́йт. 111. Ихыо́ыхы́уз дей́таакы́длахт áбахъэ. 112. Дкнаахъáла «саба́цушей?» - ихэ́ан, дыйцаáйт хъабжы́з» - Абни́ аты́зафы́ унашы́ла, аўа́ка дыо́нэйт Мира скéа́жэ́а. 113. Áхыо́ыкгы́ илшы́ын хъабжы́ ларéй йа-айдх́алейт. 114. Ина́айдхала, «сарá – ихэ́ан хъабжы́з – сасэ́фы́ бызѓушт, са́ба иты́зкэа ре́фы́» - ихэ́ан, аўи́ йа́кэ́ырк. 115. Ена́кэ́ырк, «сарá даеагы́ ф́ахшы́цэ́ак сымоуп, аўыт ўожъэ́атэ́аѓа́ йаайхашт. 116. Аўыт х́айба́азге(й)т, йааны́зжъ гъа́уáшам, х́акцы́у их́ацаага́ра́ йа́тахъу́п. 117. Аўыт гы́сызкэ́жъу́шам». 118. – «Йа́маш - ихэ́ан - йа́хагы́ы

ибзиоп, хайццап хӕпшыуыкгы» - ихӕейт. 119. Лӕхшыцӕақәа енаай, «абарӕ дысхӕацоп» - лхӕан, лӕхшыцӕақәа ирӕлхӕейт. 120. Инрӕлхӕа, лӕхшыцӕақәа «ибзӕип» - рхӕан, йейгӕыргӕейт. 121. Аӕпшыуыкгы ейцышьта аӕачанка ицархӕайт. 122. Ианцархӕа, бзиарашьта ирымаз ахыуахшыцӕак аӕачанка йаныртӕ. 12. Аӕпшыуыкгы ауӕи аӕачанка йӕқәта-шьта мгӕа иқәлӕ. 124. Йаб иӕы – иуынқәа рӕы йешцӕуз, маш-кӕомк йанныкӕа, йарӕ хӕабжыуыз иуӕйшыцӕак йаайцӕас`ӕахт амгӕаӕы. 125. Инаайцӕас`ӕа, «хӕабжыуы, уабӕказ?» - рхӕан, йейгӕыргӕет йӕшьцӕақәа. 126. Йашьӕ хба даайӕчыбгӕх. 127. «Хӕ хӕбзиарала инасыц ак` акыхт» - ихӕан, агӕыбжыуыт йейхӕейт. 128. Йарӕ хӕабжыуы ишиаауӕаз, агӕыбжыуытыз игӕы итӕхӕе йахӕба ихӕаз, аз`ӕа ахӕазла. 129. Йарӕ ахӕабжыуы даагылан, ауӕи ихӕет: «Уарӕ уейхӕбара сагӕацшырымыз, сашьӕ агӕыбжыуыт сыймцшыри». 130. Ауӕи аз`ӕа ауӕыса иказ агӕыбжыуыт ауӕи ихӕейт: «Алӕх ибзиароп хӕшейбабӕхыз, тӕцагы тӕхамашьта» - ихӕан, дӕйгӕыргӕет. 131. Афыуыкгы аӕачанка йӕқәтахан йешцӕуз рыпӕыхала еыгӕык дгӕайашьта дырбейт. 132. Анартыцӕа Мира скӕажьӕа ауӕи лхӕейт: «С`ӕарӕ хӕацара с`ӕылазари, абарӕ аеуо йаайа аӕачанка сӕс`ӕцӕаныйхп, хӕацара с`ӕылазари, сыйс`ӕымыргӕн!» 133. – «Имгӕаныу закӕи?» - рхӕан, ауӕешьцӕа илцаайт ртӕаца. 134. «Ауӕи имгӕану ауӕи акӕу: йарӕ дызыкӕто аеы хшыапыкуп». 135. Йарӕ йӕқәто жакӕа хыхӕыцк раха гыназум» - лыхӕе. 136. – «Ауӕи дыуысума - ауӕешьцӕа хӕахӕақәа ирхӕан - ауӕи хӕ даабӕп. 137. Ауӕи ихӕазла бымгӕыргӕан» - рхӕан, йашцӕуз дгӕазейт. 138. Данаарӕацшы, Анартыцӕа Мира скӕажьӕа дақәтӕа-шьта дыйбейт еыхшыапык.

139.»Хай!» - ихӕан, йааирӕыхынхӕын аӕачанказ йаа-ирӕыст. 140. Йӕқәтӕақәаз ахыуыкгы ихӕылыцсӕ. 141. Анартыцӕа Мира скӕажьӕаз даашьтыйцаан, дыймашьта ддыкӕлейт аеыхшыапык йӕқәтӕаз аоытӕоыс. 142. Арахьыт йаанхӕхыз ахыуӕешьцӕак аоехшыцӕак ауӕит аӕачанказ

йаадыргалахын, аеқәагы йцархәахын, аг|е́шьцәа аоа́хшьцәак зәазә́зә инархәейт пхә́йсшьта. 143. Хәабжьы́з «са́ра - иҳә́ан - Ана́ртыпқа́ Ми́ра скә́ажъәа слы́шьталуш. 144. Да́кы́казаара́кгы ды́смәу́кәа гы́ауашам. 145. Ла́ри са́ре ка́ра́р хаман, ед́кахца́лет. 146. Да́кы́казаара́кгы са ды́стәу́п» - иҳә́ан. 147. Йа́шьцәа́қәа дрýдцын, ды́дыкә́лейт. 148. Да́шцү́з - ма́цара қы́т ды́ук дани́ет. 149. Ақы́тдыу а́ғы оны́к ағы́ дынашы́лейт. 150. Да́кнашы́лаз ейхшь́еҳаба ды́г|әна́шьта ды́йбе́т. 151. «Са́хшьа!» - иҳә́ан, хәабжьы́з, лы́хәда ех́ыйжы́т. 152. Ла́ргы «са́шьа!» - лхә́ан, мпыйкә́ылырше́. 153. «Ұба́каз, са́шьа бзиа?» 154. – «Саба́каз, а́ри епш Ана́ртыпқа́ ззы́рхәу́з са́ра ды́спхә́йсын. 155. Аў́й еыхшьа́пык йа́қәто а́оытә́йс (sic!) ды́сыкә́ыйхт. 156. Ды́сыкә́ыйхын, да́хцә́ейт. 157. Аў́й са́айшьта́лө. 158. Аў́й а́кәуп са́хшьа́ сы́уыс шы́ка. 159. Ба́ бы́уыс шпа́ко?» 160. – «Са́ сы́уыс са́шьа́ гы́цәа́ғәам. 161. Схә́аца ича́ра са́гәах́әым. 162. Йа́ра иба́раакгы ды́йфа́уейт. 163. Йе́лыхгы́ ды́гы́ймам. 164. Аў́й а́кәуп схә́аца да́шы́ко?» 165. – «Даба́ко?» – иҳә́ан, хәабжьы́з ды́цаа́хт. 166. «Ұожъ́еыцәа́ғәа да́айхашт» - лхә́ан. 167. Аў́й ашы́лхәу́з йа́ра, лхә́аца цла-ды́укгы́ йма́шьта да́а́талахт.

168. Йи́шьәа́ғы да́наа́за а́цла йга́шьты́йхын, йе́ныйкә́ан, ирхә́ашейт а́цла. 169. Мы́ғы-шьта́ а́мца йа́лейцухъарны́с йа́уаша-шьта́. 170. А́цла ицкә́ейт. 171. Ұейды́рг|ә́ан аг|ә́ны ды́йбе́йт. 172. Хәабжьы́з «Ұба́анага?» - иҳә́ан, ды́йгә́ырғейт. 173. «Ұба́каз, Ұба́аны́кәу́з?» 174. – «А́ри а́кәуп сы́уысқәа́ шы́ко, а́ри епш Ана́ртыпқа́ Ми́ра скә́ажъәа́ ззы́рхәу́з са́ра ды́спхә́йсын. 175. Пхә́йсшьта́ ды́шызгү́з еыхшьа́пык йа́қәтәо́ аў́й ды́сыкә́ыйхт, ды́сцә́ыйгейт. 176. Аў́й са́алы́шьта́лейт, да́кы́ко сы́рды́рныс. 177. Аў́й а́кәуп сы́уысқәа́ шы́ко. 178. Сы́мыхә́, аў́й а́у́сла усы́цхраа́» 179. – «Аў́й а́уы́сла гы́сзә́йхә́дақә́ышьта́шам. 180. Аў́й ззә́й-хә́дақә́ышьта́ша анах́ый у́махә́ йакъу́. 181. Аў́йгы́ у́махә́гы́ ды́гхъа́рам. 182. А́ри ақы́т уна́рылы́цшьта́, анахы́ ақы́т ағы́, ды́коп Ұа́хшьа́ агә́ыбжьаны́тгы. 183.

Апхъа уназдыгылу аоны афы унашылари, ўахшья агэыбжъ-
 аныт ўака дыгёноп. 184. – «Аўи акэзари, сара сдықэлап.
 185. С`эара с`эымышыбзихе». 186. Дасын, дакныйз йахшья
 агэыбжъаныт лэы имахэ дыкамкэа йахшья агэыбжъаныт
 дыкашьята дынақес`эейт. 187. Дыкнақес`эаз ехшья дыгэы-
 ргэйт, ихъэда екаларыс`эт. 188. «Ўабаказ, сашья бзиа,
 ўабаныкэу? 189. - Сара сакныкэу таца дыбзгъазган,
 дысықэыйхын еыхшьяпык йақето. 190. Дакийга гы-
 сыздырам. 191. Лари сарэ икрар ецхамоп дсыцаайхарныс.
 192. Дақыказааракгы дысаухари, аўи акэып сахшья - бзиа,
 сыўысқэа шыко. 193. Бара быўысқэа шпако?» 194. – «Сара
 сыўысқэа адара ибзиоп». 195. «Ибзиазари акэып быўысқэа.
 196. Бхъаца, сымахэу дабако?» 197. - «Аўи
 ўожъэыцэыгъазá даайўаш. 198. Абна дыкоуп. 199.
 Мыфаагара дцан, даайхўаш». 200. Аўи шылхэуз имахэ
 дааталахт. 201. Данааталах атыз аайгэара даагълан,
 ацлажъэ дьук из`эаахъа иқэын йаашьтыхын, иныйкьан ды-
 нашылах. 202. Дақынашылаз хъабжъыз дыонашьта йахшья-
 агы дьидталашьята дынақес`эейт. 203. «Ўара алақ бзи
 ибаз аоытэыос, ўабасызаанага?» 204. – «Сыузгъайт хэара!»
 205. «Закэизи угэитыху?» 206. – «Сыгэитыху аўи акэын,
 сымахэ: карасызыухушазари, сара арэпш ўай-ўай ззырхэыз
 Анартыпха Мира скэажъэа пхэысшьта сара дзгун. 207.
 Дашызгуз еыхшьяпык йақето дысцэыйгэйт. 208. Сара аўи
 салышьталахт дакыко иссырдырныс. 209. Аўи акэп сыўыс
 ишыко, сымыхэ». 210. «Шьята, аўи акэзари, ихыоыхыу
 иўмахэхыу дыхъарамкэа арт ақыт унарылцышьта иобахыу
 ақытафы ўакарылалу уназдыгылу афы ўмахэ ихыоыхыу
 аўака дыбзахуйт. 211. Ўахшья ейцба ўака дыкэ». 212.
 «Шьята аўи акэзари, уни хцап. 213. Сымахэгы дызбап. 214.
 Сахшьяцбагы дызбап. 215. Аўытгы харылақангъашып.
 216. Уни, аўи усума? Уни-шьта» - имахэ ихэе. 217. Йакныйз,
 йахшьяцба дыона-шьта аонафы инакэс`эейт, имахэ
 дыкамкэа. 218. Йехшьэцба дыгэырғацэан ихъэда еаахъа-

лырыс`эт абыцагы. 219. «Сашьа, сымышә с`эайгә!» - лхәан, йаалрейгәйт. 220. Аўыса ишыказ имыхә-ейцбагы акадыгә дааталах. 221. Ионы динашылахт. 222. Дыкынашылаз, «ўобанага?» - ихәан, дыейгәйргәйт хьабжьыз–се истахьыз абытәыс, иутахьи-шьта иузысымхара гыкам, йаахә!» 223. – «Исызыухыушазари, с`эыыцагы сымахәә, аўи акәуп: сара пхәыс даазган, дашызгуз амгәа хәқәшьта тачанкала ларгыи сыпхәыс Анартыпха Мира скәажәә ззырхәуз аўуи сашьцәәкәагы абыцагы, ла лашьцәәкәагы иззегы ачачанка хашақәтәаз, хашцүз, хәхьапыхьала еыюк дгәйәан (//дгәйан). 224. Данахавала даапшын, Анартыпха Мира скәажәә дақәта-шьта даныйба, йааирыгыаган, рәша йәхазыйкын, ачачанказ йааирыст. 225. Иззегы хәхьылыпсан Мира скәажәә дыныйхәан, дыдыкәлахт. 226. Азәгы хәгыхьымзейт. 227. Акгы гәхазыйзымхейт. 228. Аўи акәып сымахәцәә, сыўысқәа ишыко».

229. «Шьта, аўуи гыўсым, хәйгәа-бзиа хьабжьы 230. Аўи упхәыс дыуқәызхыз абытәыс сара дысымазари, сыйаайәашан. 231. Аўыса иеы ахшьапык изцә аўуи хәгәхьәартам аўуи йакәып дызырхәхәу. 232. Аўуи акәымзари хәйаайшан-шьта, аўи гыўсым, аказаххәп. 233. Йазхәхуша аўуи акәып: ларей үарей икарар с`эыма-шьта с`эыказари, ак' азаххәп. 234. Лара дакыко гыхьарам. 235. Абарәка угыла-шьта унапшыри, иубаўшт дакыоно, атызы. 236. Ужәә аўуи упхәыс дыуқәызхыз дыцәоп. 237. Бжәхьабжьымыша дагыаәыхаўам. 238. Аўи акәып-шьта ўуожәәцәәгәа уца абанәххәхьа, абани атызаәы рейша аш`әла унашыл, ўака дыубуш (sic!) үара упхәыс Мира скәажәә. 239. «Шьта, сара сцуйт». 240. «Уца, хәргыи хәуцныйп. 241. Акәас`әхәәы хәайәәсп үара унашыл, с`әейцәаз`әа!».

242. Даннашыла анартыпха Мира скәажәә ихьәда еаахьаларыс`әтт, «ўабанага?» 243. – «Сабанага, сыбзаайхт йаххәаз аз`әа бықәыркәазари!..» 244. «Шьта,

ауи акэзари, сара ари саазгаз аеихшьапык йақөтаз абытоыс бжяхъа-бжымыш дыцөазуш. 245. Сара, ауи абытоыс данааеыхъараак ихъаңшь йақыко йаассырдырп. 246. Йахчагы иеыбзиа йакаайгаз иссырдырп. 247. Ауи иеы бытоыс лъапк дыгъахъэартам. 248. Ауи акэы-шьта хара мызкы гөымызк хакныкэша йара иеихшьапык сахат-бжала даахызушт. 249. Ауи акэып иуыс шыко. 250. Уара уцах умыхөцөа реы, ибжяхъа-бжымыш енаатцырак иззегы исырхөахып, ауи йасхөап: «Хара йахлъапк-хөабзап хъаца ханцараак мышы-өеж эанза ххъаца йкөа хагытталым», 251. Ауи йасхөап-шьта дызжөап. 252. Ауыс акөымзари уари саре хагызцушам». 253. «Ахы, сахъаца-бзи, сара истахы-шьта исмауаз уара усаут. 254. Ауи акөын-шьта исахө ухъаңшь йақыко, уахч' кыко?» 255. – «Шьта, ауи усума, бзи иб-сырбап. 256. Абар схъаңшь, йабар сахча, йабар сматакөа иззыгы млыкөшьта исымо».

257. «Уара ара аеы-бзиа йабаауга?»

258.»Закөи йезыбгөало?» 259. – «Издырра йатахууп, хамлыкө йауоп». 260. – «Шьта, ауи акөызари, ауи аеы ареңш абахъө аеы цака ицагыла-шьта еанк йкоп. 261. Ауи аеан мыеаша-пхъаз ахуит. 262. Быжкөыцьмак йадталоп, йанаарыйраакгы, акөыцьмакөа ирфушт. 263. Ауыт ирымфушьта йаазгөт ари аеы.

264. Быжхъөык-шьта (и)касцан ауыт акөыцьмакөа реы ишьтацакөет. 265. Аеыз инаанарый аупа йаграсцан йаадыкөызгалө. 266. Инаадыкөызгала акөыцьмакөа йаасышьталан, азшьапык исцөөырхт.

267. Хшьапык-шьта изаанхаз, ауи акөп ауыс шыко сөы». 268. «Шьта, ибзизоп ауи акэзари, уни хаймдап уужьөгы!» 269. Ауыс ишыказ, ауи аеихшьапык йақөтаз абытоыс бжяхъа-бжымыш йаныихъысых, дыцөахт. 270. Даныцөах, хъабжыыз даайхт.

271.»Икабцаз закөи?» - ихөейт. 272. – «Икасцахи, иззегы исырхөет. 273. Уыжъөа уасшьта уца аууй иеихшьапык икаайгаз аеы, абахъө аеы.

274. Ишаайгаз ауй акэып: быжькэыцьмак абахэ ицоп.
275. Ёанкгы йака ицагылоп. 276. Аеан ахэ аз`эоан йалоп.
277. Мыеаша-гхьазá ихьуйт. 278. Ауыт акэыцьмакэа
ирфуйт. 279. Идымруфушьта, аеы йнахэараак аефыс
ишебго йгага! 280. Аууй ишааугуша ауиакэып:
абыжькэыцьмак умышэцэагы уцырхэраа-шьта, ауыт
акэыцьмакэа рыхэы иштыс`эца, цагэыпа-дыукгы (и)уца,
ауака икэырхэа-шьта, йаграца-шьта, идс`эырымфу-шьта
йааз`эга!»

281.»Шьта, ауй усума, уыж`эыцэагэа сцап Мира
скэажэа. 282. Шьта, сымахэцэа с`эни, камбышь хшып
шьарда-шьта, абхэ аеы йаагап». 283. «Закэй йко?» -
«Ауака ауй абахэ-дыу аеы еык ицоп (//итцет). 284. Ауй аеы
йахта ихьуш. 285. Ауй иганариа быжькэыцьмак ицет-шьта
ирфауейт аецыс. 286. Акамбышькэа ажкэа бажь-
хэыкшьта иштыацари ауй асахат аеы аеы ихьушт. 287.
Аеы йанхбараак ацагэыпа играшьта йаагушейт аефыс».

288.»Шьта, ауй гыусым, с`эни, акамбышькэагы
йаагап, йахшап быжьхэыкшьта, йахшап». 283. Шьта
акамбышькэа ршып иргэ, быжьхэыкшьта иштыарцайт.
290. Аеыз ихьу йалагет. 291. Абыжьхэык иштыарцакэаз
акэыцьмакэагы ауй инахэазгылейт. 292. Ирфу йалагэ:
ауыт ишырфуз аефысыз гайгейт. 293. Ирымашьта ймахэцэа
реы игет. 294. Ауака аефыс хшыгы йадырыз`эт. 295. Йара
дасын дцет, Мира скэажэа лэы дынашылейт. 296. «Сара
йаазгейт». 297. Мира: «Шьта, иуй акэзари, хауыскэа ика-
лейт. 298. Хашцауша йара?» 299. – «Хашцуша ауй акэып:
оымшка хдыкэлуш. 300. Сара сымышэцэа реы сцахып –
шьта, бара егайдгала-шьта с`эни!

301. Сымахэцэа хазыруп». 302. «Шьта, уни, хцап» -
рхэейт. 303. Ауака далаган бзиарашьта рмазгы йаархэейт.
304. Йаадыкэлейт, Мира скэажэагы дрыцы-шьта. 305.

Ишайаз йахшыа лҕы йааталан, ауйгы даакәтейт, уа ашьтйкогы¹ йаарыцлан.

306. Иобахыуз акыт афгы йаайт иахшыа агәыбжы-анытгы (ауйгы) даакәтейт.307. Уа ашьта йкогы аарыцлейт. 308. Йеҕаадыкәлахын, ишейцыз ихҕахыуз акыт афы йеҕааталахт, йехшыа – хаба лҕы. 309. Ехшыа-хабагы (ауйгы) даакәтейт рҕачанка. 310. Уакагы уаашыта йко йаарыцлейт. 311. Ауыт иззегы йецышыта ешаайуаз рыҕыхәала еыок даайашыта дырбейт. 312. Лара да-наапшы, дылдырт. 313. «Даайейт» - лыхәан, агәып-дыу рдылахеыхәе.

314. Иззегы ишәан, абна йлалә. 315. Аеыоыз Мира дзыкәтаз аефыс йейрыст. 316. Аефыс аууй йахәейт: «Соунас`әа икыумцан, сыуашыот» - ахәе, аеы – хшыапыкыз гымзыроыйт, йакәырхыыла-шыта йеҕейсыхт. 317. Аефысыз игәыз`әкт еаайцанарцан, Мирагы дышақәтаз аеыхшыапыхыуз йаст гәеҕыла.

318. Йацкьейт. 319. Шыта, агәыцыз абна йлалаз (ауаакәа) иззегы йаалцыхт. 320. Иззегы йецы-шыта йасын, хяабжы йаб иҕызқәа рҕы ицейт. 321. Йешыцәакәагы уака йкашыта дынарыкәс`әахт, ахыоашыцәакгы, ахыоашыцәагы уака йебабахт. 322. Мира лҕәахшыцәагы уака илбахт.

А.Кь.² (27 ш.)
ақ. Ақсуа. (16.VIII 40 ш.).

¹ ←Уи ашьта йкогы

² Ажәахәао деизхәит, насгы инейпынкылангы дынхон акыта Ақсуа. Иара иажәахәа иакәзшыоуп ачыдарақәа жәпакы: Ихаҕәау аформақәа ихы иаирхәоит аамтатә нцәамтақәа ркны (уи афәр. идыриашон атеқст ананахцоз: хара ас акәзам ишаххәо рхәон), дә тә тә ақышәхаргьежыра рцәызны ихы иаирхәазом.

1. Хъацак дыйкан. 2. Ахъаца ныкӧарá дцун. 3. Ауй ахъаца пӧа-пшзазак дыйман. 4. Апӧа ймаз аӧалак дыйзаныйжыт анамат-шьа «сгӧайнчик дыумаз» - ихӧан, дыйзаныйжыт. 5. Йарá дыныкӧе. 6. Шыкӧсык данникӧа, «снейхӧт» - ихӧан, шъӧакá аайшьтый. 7. Шъӧака анаайшьтӧ талк дызыйтáз апӧӧысца длӧйлахан. 8. Длӧйлахазт-хӧа, ла пӧӧысца гылымуй. 9. Апӧӧысца енылымуй, дыйган, абахъа дытыйжы, пӧӧысца лаба дымаайцкӧа. 10. Лаба дангӧайх, «сыпӧа дабако?» - ихӧей. 11. «Упӧа абахъа дытаажы, лъармахъын» - ихӧан.

12. Ауй уака дыштáз ашӧарацаоқкӧа дроу. 13. Данрӧ, дызауыз рӧа йеӧа хъаца бзиаз аууй дыйгӧе. 14. Даныйга, дыйма-мацара хью-таацӧа лоу. 15. Уйт асабицӧа йаалауз «лъак змам-хӧа дрыпӧхун. 16. Уйса узрыпӧхуй?» - йалпӧе. 17. Йенийалпӧа, «лъапк бмыума, шыта?» - лейпӧе. 18. «Жъӧылагы сымей – лпӧе-абагы дысымей – лпӧе. 19. - Саба саӧалк сыйзааныйжын, иӧахыыз аныймоу, абахъа саӧыйжы» - лпӧе. 20. «Уи акӧызари,¹ баб иӧы бысшьтӧ» - ихӧе лпӧаца. 21. Ихӧан, ларá йарá лпӧаца йаӧалк оызашья, иӧацӧацӧа ахыок илыцыйцӧе. 22. Дакымӧейсышаз ихъарӧ (/ / ихъарӧт). 23. Ихъхъарáз² азыӧа ецӧа-шӧӧыбжак оызцӧашьята илыцыйцӧе.

24. Дакымӧыйсаз аецӧа шъӧыбжак хызӧӧгы быгӧӧныфашьята илыйтӧе. 25. Уадыпӧӧан йешыныкӧуз, цъарӧ йаайӧас «епӧашьяп» - рпӧан. 26. Аецӧацӧа хъарашья идыреӧе. 27. Лареӧе аӧалки ауандыр аӧы йаанхӧе. 28. Уадыргӧӧан ауи аӧалкгы длӧйлахай. 29. Данлӧйлаха, гылмуй. 30. Енылму лысабик разӧ дыйшьый. 31. Уадыргӧӧан идӧыкӧлах. 32. Хъарӧ йанназӧах «еыпӧашьюй» - рпӧан, йаайӧасх. 33. Йенаайӧасхгы карейӧарфах. 34. Енырфахгы

¹ Зны «уакӧзари» рпӧеит.

² ←икахъарáз

аўандыр аёи лари латалки рхъазы икан. 35. Аецэа шъэыб-
 жак хъарашье ицэан. 36. Аўакагы дейталшьяхах, гьылмуи.
 37. Енылму, лысаби игъыцьахуз ўака дыйшыьх. 38.
 Уадыргэангы итадэықелах. 39. Хъари енназа,
 «карақфуйт» - рхэан, йаайфеасх. 40. Йенаайфеасх, аецэа
 шъэыбжакгы ихъаршьта карарыфё. 41. Латалки ларе
 аўандыр аёи ейтаайфеасх. 42. Аўакагы дейталшьяхах, йа-
 нылмуи лысаби ихыоахыуз ўака дыйшыьх. 43. Даныйшыьы,
 «ўыжъэа са сыйшьаш» - лхэан, абна дьлалё. 44.
 Уадыргэанл аталык дыхэыхэё. 45. Даныхэыхэы, аецэақэа
 илыцыз гайт. 46. «Апхэыс дабаца?» - анырхэа,
 «лысабицэақэакгы лшыын, ларгы абна дьлалах» - ихэёт.
 47. Аууй аныйхэа аецэақэа аахынхэыхын, латалкгы
 дрыцьшыьта лхъаца иёи йгайх. 48. «Дыз`эгама?» - аныйхэа,
 абна йгалыухыз абна дьлалах, лытаацэагы лшыын»,
 латалык ўыса лхъаце йейхэё. 49. Лара, бызльыхэыыга
 абне илалаз, ўасахъчак дгалоу. 50. Лара аўасахъча
 «хъацаматаэажэак (sic!) сызг'аг!» - йалхэё аўасахъча.

51. Енийалхэа, лызг'айгё: ейқэажэа, асыжэ, хьылп'ажэ,
 еймаажэ, еймсыжъэ (sic!). 52. Илыс`эалцйё ўыт. 53. Лхъаб-
 ри идыун ахьылп'ажъэ (sic!) италкый. 54. Лымацэақэа
 аалс`эылхыз еймгэалцан, аўасахъча илте «ахаепаёи
 ицэахы!» - лхэан. 55. Аўасахъча ўыса йалхэё: «дунейлагы,
 ахра'тлагы усашьот - лхэё – сышбызлхэыго, умхэан!» -
 лхэё. 56. – Чкэын даашьтысх-хэа – шыта, аўатараёы сыга!»
 - лхэё. 57. Йенийалхэа, дыйгё аўатараёы. 58. Дакийгаз
 ахазен йейхэё «ачкэын йаашьтысхыз аўасақэа
 сыцьйхьчуш» - ихэё. 59. Йанийхэа, «амашт» - ихэё. 60. Йа-
 ныйхэа аўасақэа йейцырыхьчун. 61. Ишыйцырыхьчуз
 ахазен иёи, абызльхэыыга лаба йаталкгы дыйцьшыьта
 ахазен иёи йаай. 62. Лхъаца аталк дыйшыьта аўйгы лхазен
 иёи (й)аай. 63. Енгаай ахачашь инаргалё. 64. (Лара)
 аўасақэа аатарцалан йгай. 65. Йенгай, «ахачашь
 игъынақёо сыс`эырба!»-лхэё. 66. Йанылхэа дынаргалё. 67.
 Даннаргала, шыа, лхъацагы, лабагы латалкцэақэагы

иг|эна-шьта йанылба, илдыр. 68. Йанылдыр, «иг|эно с`эйдэылымцын–лхәе, адэыны йкақәогы г|аз`эымы-жбылан!» - лхәе. 69. Аўи анылхәа, «бабишьк ишыбзо ахъа ақәышьта (←ахъа ақәышьта) исзг|аз`эг!» - лхәе. 70. Абабышь (sic!) лызг|аргә. 71. Енылзг|арга, идылыршьый, ицәылкөыкәи «ўежъа (sic!) с`эи ис`эхәу цабыргызызари, абабышь ишыко йаанхап – лхәе. 72. Си исхәу цабыргызызари, абабышь ахъа ақәлап-шьа ибрыхып» - лхәе. 73. Абабышь ахъа ақәлан ибрых. 74. Йанбры, илцг|ай. 75. Енылцг|а, лхәацагы йағалыкгы г|эынан, лабагы йағалыкгы г|эынан, дызўасахъчаз аҳазэнгы дыг|энан. 76. Лхәылпа хәылхын лыбра г|алышьтый. 77. Лыбра анг|алышьтй, аҳазэн длымцасын дыйкый. 78. Аҳазэн дызкыз, «сара ды-зымдыра-шьа (!) дышыбызльхәығаз аўаса лысрыхъче-ихәе, - сара лыгәинах сықәмс`эет» - ихәе. 79. Аўи аныйхәа, лара «сыгәнах ўара гыуқәыс`эейт – лыхәе, - сара сыгәинах зықәс`эаз, иг|энақәо аўақәа аўыт ракәын» - лхәе.

80.»Аўыт изрықәс`эа закәи?» - ихәе ахазэн. 81. Йаныйхәа, ис`эасхәап – лхәе - саба ныкәара дцү-шьта йағалак анамат-шьта сыйзааныйжыт – лхәе - санызааныйжы, дсейлахан, дысшьақәле – лхәе. 82. - Данысшьақә, гызымй – дхәе, - йанызымыўы, саб йааира нкала, «упқа дыльармахьут» - ихәан, саба изыйшьтый. 83. Йаныйзыйшьтыз, «сыла даумырбу-шьа, сыпқа абахъа дытажъ? – ихәе. 84. Аўи аныйхәа, саба быйцызгәлуит – ихәан, абахъа стыйжыт – лыхәе. 85. Саныйжы, ари ахәаца саайот – лыхәе. 86. Санаайоу, пхәысшьта сыйгә-лыхәе. 87. Саныйга, хыюык (хыўтаацәа) аасоут – лыхәе. 88. – «Ахыю анаасоу, «льапкыда – хәа дрыпхьун» - лыхәе схәаца. 89. «Льапкда-хәа узрыпхьу?» - схәейт – лыхәе - аўи анысхәа, льапк бымума? – хәа, сейхәе схәаца. 90. Йансейхәа, «абагы дысымет» - схәе; «бабра бсышьтап» - ихәе.

91.Йағалкгы дысыцийцан сысабиқәагы ахыюыкгы исыцийце, ецәа-шьәыбжак ызацәашта исыцийце, хыз`әкгы быг|эыныфа- шыта исыцийце, хадәықәйтце саб

иғи (sic!). 92. Ҳашцүз «хаапсёт» - ҳәан, ҳаайғасне (sic!). 93. Ҳаайғасын, аз`әкгы хашый, ауйгы ахфё. 94. Йанахфа йағалки сарё харцөыхъарашьта аўандыр ағи (sic!) ҳаанхё. 95. Ҳанаанха дысшьахале, «сыбейлаҳаит! - ихәан. 96. Данысшьахала, гызмуй.

97. Йенызымыў сысаби дыйшьый. 98. Аўыса – мацара хыцъара ҳакаайшасыз ахыз`әкгы хшын, аецәашъәыбжакгы харцөыхъарашьта енхахъазха сыхы-оыпацәаггы ишьый. 99. Йенийшьы, сшъәан, абна сылалах. 100. Абна санылала аўасахъча саайоут (!).

101. Аҳазенгы йасымхөы-шьа аўасакәа аўасахъча ицысыхъчун – лхәё. 102. - Аўи акөу сарá ис`әасхөуша» - лыхәё. 103. Аўи анылхәа, лабагы дыйдырх, лхъацагы дыйдырх. 104. Данырдырх ағалкцәа дөылцра рґаххё. 105. Игьидөылырымышьти. 106. Лаба «еамлық сызааз`әг!» - ихәё. 107. Йағалык аеы дадыҳалан, дауйшьти. 108. Данауйшьти, дажъөыжъәан (//дажөыжәан) дыґсый. 109. Арахъ лхъацагы, «саргы хъакөак сызааз`әг (!)» - ихәё. 110. Аўуйгы аниецш аеы дадөыйхәалан ахъакөа дажъөыжъәан дыґсый. 111. Абызльахөыға «сыматакөа сызгáг!» - аўасахъча йалхәё. 112. – Лымағәакәаггы илзгáйган, илс`өылцах. 113. Ианылс`өылцах, «бабацүш?» - рхәё. 114. – «Схәаци иғи сцахшьт» - лыхәё. 115. Аҳазен: «багысышьтиам!» - ихәё.т, - сарá бысраацөушт» - ихәё. 116. Гылымуй. 117. «Узгáадахет!» - лхәан, гылмуйт, лхъаци иғи (sic!) дцахт.

Хә.Кь. (36 ш.).

ақ. Ақсуа (17.VIII. 40 ш.).

Атеқст № 39

1.Азөы йаба иґа ўасиағ изыкейцё данґсаз: «Са санґсыраак ўаарá ақәса ґчагё дыкыумцан!». 2. Йаба данґсы ґсхъөы изыкыйцарныс, гөыпүтк гәазшьти йман,

азылу ағы иге. 3. Йекийгаз қаасак дыкан. 4. Ақәса да-
 ныйба, ўака гыймлагей. 5. Ұадыргәан даеа зылыу ағы
 дцах. 6. Ұакагы қаасак дыкан. 7. Ұака гыймлаге. 8.
 Ихқахаз азылыу ағы деҕацах. 9. Ұакагы қаасак дыкан. 10.
 Аўи (й)азы гыныймыжь, ўа ишьтыкцей игәаз игаз ила-
 гарныс. 11. Ақәса даайцаай: «Ари закәи ааугази?» - ихәан.
 12. «Ари саба дыңсын, ңсхәи изыкасцарныс излагарныс
 аазгә» - ихәет ақәсагы даағылан ус ихәе: «Саргы саба
 дыңсын, излагарныс ғыпүтк аазгәй – ихәе - исымамизут
 агәыпүтк. 13. Ұаргы саргы йаагазгы имичут - ихәе. 14. –
 Аўыс еныказаарак ейлаҳдап – шыта йаалагап - ихәе - йеҳа
 ишьардахари, изахарыфу йеҳа ирызхәап» - ихәе. 15.
 Ұадыргәан, «тыурах хәапы-шыта йейгайз тыурахла уй
 ахтап - ихәейт – аңшыпүткгы йара игараай» - ихәе.

16. Ұурах-хәара йахба – ақәса - далаге. 17. «Хара -
 ихәе агнаан адыга гәнык хаман. 18. Имацара-шьти
 игылан. 19. Қәтыу-чкәынк хаман, агәназна акәтагы ацет. 20.
 Гаңны ган йгабә акәтагы ашаанацаз. 21. Акәтагы абазар
 йгаган ақтыин, саба асқат-шыа изыстй, йаанхаз-лагы арт
 агәы-пүтк гәазышьти исхәгайт. 22. Аҕурахгы салгә» -
 ихәе ақәса. 23. Ұадыргәан ачкәын дәлгә ҕурах-хәара. 24.
 Ачкәынгы ўыс ихәе: «Ұарацәага ўеңш-шыта харгы
 қәтүчкәын хаман, адыга гәыныкгы хаман. 25. Аўи азназа
 ацәй ақәту. 26. Аўорцак азангы ацәй. 27. Ханцшы
 аўарцак азнашьта йаатыхәышьта габә акәтагықәа. 28.
 Ұадыргәан аш`ә аахартын акәтагықәа аадәылааган, аңшца
 йааңшцаҳдан ихаңкәй. 29. Йанхаңка ихарыңшә. 30. Йаны-
 харыңша арбе арцә ейлыц. 31. Ұадыргәан енейлыц,
 арбақәа абазар икасцә. 32. Абазар икасцән, истй. 33. Истйн,
 ахча аатнысхызла ўандыр схәаай, гәыцәкгы схәаай,
 кәатәнкгы схәаай, абарт агәаз гәыпүткгы схәаай. 34. Са-
 адәықәлан сашаайхаз амгаан сыцәе (сыцәасыст). 35. Са-
 нааңшых, агәырғ йаңклар адамәхәә цла-шьте аай. 36. Ацла
 санаңшы ақәағы цәадык фа-шьти избә. 37. Ацла схәалан
 ацәа аағысхырныс, ацла ақәағы архәа-шьти избәт - ихәе -

архъа сэйлахан, сýцәқәагы г|ацýсшьтýн, акәаған ицасхә. 38. Ицасхәан, аýй адгыл сцәагәей «икалама» - хәа, санца г|әылакгы сýцын, ахарбыз сашалапшаз нашаг|әажык г|асоут. 41. Анаша анысхыхы жьак аатыкьей. 42. Ажъя алақәй идәықәырцалан, йааныркылей. 43. Йенааныркила ажь ахъода цскей-ихәе-ацәагы ахъысх – ихәе. 44. Амгәа сыркъан, акәтагы аатыцый. 45. Акәтагы анцәеы, шъәакак аатыцт. 46. Ашъәака санаапхъа «ýа, қәаса, қәаса рыцха угәаз г|әыпүткгы ачкәын игет – хәа, аýй аш`әака йанын. 47. Йарá ақәасацыы (sic!) дádгылә. 48. Цшьпүтк иназан ачкәын илаган, йг|айган йáба цсхъәы изыкейтцә.

Р.Кь. (50 ш.)
ақ. Ақсуа (17. VIII. 40 ш.).

Атеқст № 40

1.Зазәы жьы х-қылак ихәан, ипцхәыс «из`әы!» - ихәан, илыйтә. 2. Ипцхәыс енылз`әы, «из`әызари» - лхәан, дапша – мацара илымахъэфә. 3. Лхъатца даайх. 4. Ажыы з`әызари, йаахат, йахфүшт - ихәе. 5. «Ýарá, ажыы гыйкахым» - лхәе. 6. «Йебаца?» - аныйхәа, «ацгәы аалымыйхын, ичақыт. 7. Йеныйчакь, х-қылак раха гынамызә ацгәы. 8. «Ацгәы акәызари, хажыы йебакоу? Хажыы акәызари, ацгәы абáко?» - ихәе. 9. Ипцхәыс ýи áла даатцыйх дашымцхәаз.

Р.Кь. (50 ш.)
ақ. Ақсуа (17.VIII.40 ш.).

Атеқст №41

Ýыти иззегы ирейхазы?

1.Цәык ýкан. 2. Ацә аз аей енкарцыу хыоык ақәтәашьта икарцыун. 3. Азә ахәдафәы дáқәтан. 4. Аз аей йеш-

карцýуз ашы́мта еы́гәык даарцýлĕ. 5. Ацýхьа йа́кәтәаз аеыю у́ыса йейхә́: ари́ ацә иxцýу (!) агәә́и йа́кәтәо йахә́: ацә даша́аслара! 6. Аеыю́ дашцýз ага́ғи (й)а́кәтәаз ие́ы шы́бжъан – аан дына́зан, йейхә́ет: «ацýхьа йа́кәтәаз «ацә у́аасла!» – иxә́е». 7. Йейхә́ахт ани́. 8. Иенйейхә́а, уй агәә́й (й)а́кәтәаз йергы́уса иxә́е: «Са́ра сы́гбаргум, са́слап, ау́ыса ацýхәә́и йа́кәтәо йахә́ах, у́йгы даша́аслара!» - иxә́е. 9. Ахә́ылпаза́ан ацýхъә́а йа́кәтәаз ие́ы даазе́: «у́гасла!» рхә́ейт, иxә́ан, йейхә́е. 10. Ацә аз а́ғи ина́зан хә́ылпаза́ан а́тингы́з зышы́та и́таз изегы́ аз`әт. 11. Ази́ йенаахъ́ыцых, у́арбажъэк а́амцасны ишы́тнахын ацә а́ғе. 12. Йеша́гуз у́асахъчак ие́й (й)анни́ абы́гь а́тәыгә́а йкәтәан, афа́ре йа́лаге. 13. Ау́й абы́гь ажа́кьа ау́асахъча ды́цатәан ақә́а ау́а ена́лага, «ақә́а ее́асхызари, збап» - хә́а, дана-ахъ́апшла, аз`ә́оымса́кьа и́ле а́ацас`ә. 14. Иле ена́ацас`ә, агә́ны да́йх. 15. «Сы́ль аkyцас`әе́» - иxә́ан ипxә́ыс илейхә́е. 16. Ипxә́ыс да́ацапшын и́ла аз`ә́омса́кьа а́ацылхын, ари́ ачкә́ын а́кәша ара́кағынзагы́ узгә́йз?» - лxә́е. 17. Йаа́цылхыз аз`ә́гә́ымса́кьа акә́ыр и́таларыс`ә. 18. Шы́кәса кә́омк анахъ́ыс йедгы́лхә́. 19. У́адыргә́ан кы́тк аамгә́ейсан тә́арта ры́мауа-шы́та а́дгыл йезы́пшаау у́а йкә́тәе. 20. У́а ены́кәтәа, ақы́т ашы́кәтәаз а́дгыл цы́са йа́лаге. 21. А́дгыл анцы́сы ақы́т цшы́ри и́це. 22. Цшре́ екца́з а́бага цы́са – шы́та ирбә́. 23. Йены́рба́ а́бага йе́хсын, иршы́й. 24. Йены́ршы́ы а́әа хы́рхырныс йа́лаган, а́бжа хы́рх. 25. А́бжа нахы́рх, кы́тлагы́ гы́рзейца́мырс`ә́тых. 26. А́бжа аахы́рхыз йа́арган йа́айх. 27. Ау́й а́бжа чкә́ын – чкә́ын ирша́н, хы́лпци́ ика́рце. 28. Анахы́ аанха́з у́а́ка ишы́тан пxә́ыск з-гә́агара дашцýз илба́н шы́апыла да́хә́тасын иxы́лырыс`ә́тын ма́чк ацýхъә́а ааны́лкы́лан, да́хьын, йаахы́лх(ү)е́й (sic!); азгы́ аа́тылган, а́бага ацә́абжагы́ илзә́ызә́ан йа́алгә́й. 29. Ека́алгаз лы́ца хы́лпци́ изы́калцарныс да́лаган, хы́лпца гы́иза́лымц лпа́. 30. У́ыса дашы́каз – ма́цара лы́ца ды́псы́й. 31. Лпа́ данцсы́, ақы́т

г|әых|әлаанцыкгы амаша ржын, дырган дытарцѐ. 32. Дантарца их|а гых|ымаг|әей. 33. Ишы|казааракгы анышә ақәырцсан йа|а|х.

34. Ўадырг|әан мышқәак анцы их|а лак йаанагу-шьта азәы ибә ақыт ах|а|а. 35. Йеныйба|а ала дақәцк|ан, ах|а аа|а|а. 36. Йаакахан, и|әй ах|а. 37. Йан|әы ақыт излаз-бзахушаз рыбзахагаш|ти йказ ақыт рызхар|а ўандыр, кәатан, иззеггы аў|ака йаатыц. 38. Сарә исықәс|әузгы йаасыртѐ. 39. Ўыти иззеггы ирей|ази?

С`ә. Кь. (50 ш.).

ақ. Ақсуа (17.VIII. 40 ш.).

Атеқст № 42

1. Рыц|ақ еы-бзи|ак йман. 2. Мырзабақ|а ақәын йара|а ихызыгы. 3. Да|а бейак Тахир ихызышы|та; аеыбзи|а Мырзабақ|а гыйқәнадыргумз, Тахир рыца|а йқәнадыргун. 4. «Ўари их|а|а Тахир» - аўи йарх|ә. 5. «Исырых|а|а» - аныйх|ә, Мырзабақ|а гыймуй. 6. «Сара срыц|азаргы, аеы сымазари, йейг|ысшыуй» - их|ә. 7. «Иныж|а» - их|ән, дый-шьа|а|а.

8. «Иу|ах|ызари, еы-г|әарт|ак устуш, ах|а [и]у-|ах|ызари, ўари иу|ах|ыу акара, ах|а устуш». 9. – «Ах, акгы гыстах|ым аўи аеы-гац|ык йейг|асшыуй. 10. Анык|әарагы йе|а имеро», ишейц|азараакгы гыймуй. 11. Ўадырг|әан Мырзабақ|а иеы дақәтәан абазар дцей ағны ўайаш|та.

12. Данга|йх(ў)а бына-дыукгы да|ылышы|та дг|айх|ан. 13. Аўи абайа ймг|әа|а дцан, аўи абна|а дылат|ә еыйры-рыц|ан, иц|әг|әычақәагы иц|әқ|аш|та ис|әыйцан, аўайа даш|азш|ә ас дыура дылаш|тал|ә, дыц|әыў далаг|ә. 14. Аўах|а лаш|а|ан. 15. Абайа «аўайа саш|ейт» - их|ән. 16. «Йараби, ари зак|ыдаш|а?» - ибж|а йанй|а, дцан, дый-дыгыл|ә. 17. «Узак|ыда ўара?» - их|ән, даныйца|а, - «сара

срыцхау, амг|эагы сыздырхам, абна сылахай, аўайа сашьё» - ихэё.

18. – «Шьта, аўайа ўашьазари, ўаасеґхьинтэал!» - ихэё. 19. Дыйеґхьинтэаларныс далаган аёы еыґыйзхьамгылё (sic!). 20. Даныйзхьамгала, даабасын дыйгу–мацара дыхьыйгалан, аёы дақёыйртёё. 21. Данақёыйртёа, ишьапй аадыкшалан, аёы дыйднаркьё. 22. Даныйдынаркьа, «узакёызараакгы ўаай - фасшьта г|эаз`эак сырхэа - ихэё. 23. Дг|азасын ўыс ихэё: «Иуґтахьзоггы хэа, еы гыустушам!» - ихэё. 24. – «Аегьы сыумтан – ихэё – аўыса «еысыррыцхан, дызхьан ае аайқасхт – шьта» азёгы йоумхэахын!» - ихэё. 25. «Аўуй исхэёт – хэа закёй ўаро ухьанахуше» - ихэё. 26. – «Аўй схьанахо акгы гьыкам, аўыса арыцхақёа абне йаалахари, аўаақёа «Мырзабақь дашырхьаз епш-шьта харжьюшшьта хэеы ахцёыйргушт» - хэа шьта, арыцхақёа гьыргахашам, абне йлапсаш».

27. Уадырг|эан Тахир игёы апшқахан, «сарá Тахир сакут - ихэё - ўаргы ўаақётёа хэоыцагы халацахп» - ихэё. 28. Йарá Тахир аґера йркыхын, аёы зтёыз йтах. 29. Йтахыз-хэа йарá «гыстахьым» - ихэё. 30. Аўй аный-хэа, йарá байа аґера шыйкыз аг|ёыцагы абёйа иґи (sic!) дыйгё. 31. Иґы (sic!) дыйган дыйрысас мышкгы г|ёымышкгы дыйрг|ацёу дыйман. 32. Уадырг|эан иегьы аайтахын даауйшьтых. 33. Ае' анаайта «арй аёы сарё игьыстахьым, ўарё иуқёнагот» - ихэан, Тахир йте аёы. 34. Ае' аныйта, Тахиргы далаган егы аайтё, итахьыз акара, з`ёгы аайтё. 35. Йаайтан, еймабзиашьта ейдыцт.

Р.Кь. (50 ш.).
ақ. Ақсуа (18.VIII. 40).

Атеқст № 43

1.Дрыцхашьта чкёынк ипхёйс-аагаа-шьа дыкан. 2. Аўй ачкёын муради-шьта йман: харамк иитёым имфара-шьта

дахьымсра-шьта. 3. Мышкы азы-чкөын йг|айаз аёы ашеыйзэызэуз, цөахъаха́-дыук ази йаанагушьти иба́н, йг|амыйх. 4. Ацөа́ далаган, абжи ифе́. 5. Ацөа́ цөа-капшы́н, цөа-дыун. 6. Абж' аныйфа́ йаайгө́алас`өе́ йере́ йа-шыйтө́ымыз. 7. Уадырг|ө́ана ацөа́ абжа йаанха́з аайхөан аз' ака́айаз ахы́ла дыдө́ыкөле́. 8. Ари́ ацөа́-бжа зтеу́ дса́уазари, дысы́разып» - ихө́е. 9. Садк дани́е. 10. Аса́д дани́ан, иара́ ацө́ы икы́з йапшцө́ыгьа́-шьа цөацлак инг|ашьта́ ауй́ ашейө́шыз, йаша́уаз аныйды́р, аса́д зтө́ыз ахъа́ца иө́ы дцө́й. 11. Ауй́ итызгы́ дыу-шьта́ аса́д илагы́лан, йергы́ дыбе́йан, иу́а ацө́абжа ауй́ иө́ы иныйга́лан, йрбе́й «ари́ ацө́абжа ўару́ уцө́айа́ума?» - ихө́ан, дыйцг|ай. 12. – «Йа́ўот (//йа́ў) йара́-цөа́гьа». 13. «Уз-лазы́бжө́ йере́ йа́уазари?» 14. «Сара́ сазы́бжот – ихө́йет - изды́рныс», «узлазы́бжө́ - ихө́ан, дыкы́дыйцалө́. 15. «Сыз-лазы́бжө́ ауй́ аку́: сара́ истө́ым гысфум. 16. Ауй́ абжа́ си истө́ымкөи́ исфе́. 17. Усы́рыразы́рныс, исс`өа́хырныс сг|ай». 18. «У́ара́ уры́цха́у. 19. Ауй́ излы́ус`өа́хаша?» - ихө́ан, дыйцг|ай. 20. «Сымы́чыла сызы́чырнаш, ўару́ уразханц́ык». 21. «Сара́ акы́лагы́ сыгьразх́ушам, ўасхъан́ ико́уца́уөй?» 22. – «У́асхъангы́ ала́х исы́көыйцө́, сыг|өа́шье. 23. Ахра́т аө́ын исс`өа́хып». 24. «У́асхъан́ сара́ ак`асхө́ап сызла́раз-хуша́».

25.- «Йг|аса́ха́! – ихө́е – ўару́ узла́разы́у узы́схуш». 26. «Сара́ уцсы́нцы́кгы́ усызы́чырн ўасхө́ари, иу́ашама́ ауй́ ацө́абжа зыхө́а?» - ихө́е. 27. «Изўашьт» - ихө́е а́чкө́ын ры́цхагы́. 28. «Шьта́, иу́ўашазари́, сара́ пхаќ дсы́мейт - ихө́е, - сыпх́а дылас`өүт – ихө́е, - дыда́гөо, дка́чо, дыгьл́а́чо. 29. Ауй́ лы́фа́ лы́мей, кара́лфалу́ш, умпы́ла илө́уцуцалара́ а́тахъый́, ўара́ дыурчалара́ а́тахъый́. 30. Ауй́ илө́уцу-мацара́ дыурчалари́, ўасхъан́ сыразхуш́». 31. «Ис`өы́с`өцуша́гы, ис`өфуша́гы се ис`өы́с`өталуш́» - ихө́е. 32. «Йа́уашт» - ихө́ан да́дгылө́й а́чкө́ын. 33. Дана́дгыла́ а́чкө́ын-ры́цха, ахъа́ца дцан, ипх́а дг|айгө́. 34. Ипх́а данг|айга́, ипх́а дыпшза́ан, дагы́льчама́ыз, дагы́йка́чама́ыз,

дагылас`өымз. 35. «Ари лакө сыпқа» - аныйхәә, ачкәын дыцөйүйт: «сарá чанакьáльа сыкыуцё, усхъычыче» - ихәә. 36. – «Са, сыгыухъымчыче. 37. Умцөйүан. 38. Сыпқа ари лакөу изысхәаз, дылас`өу зысхәаз – цьаргыы дагыпшам лыус акыкам, лынапгыы дыгьáлагычам, акгыы гьáалхум, лышыапгыы лыус акыкам, дагыцум. 39. Дыдагөо ззысхәазгыы, лыус злам дыгьаззыргяам. 40. Сари истахъышыта сыпқа дызыстүша, ўарá дыўейпшў исмáўа ўакөйт-хәә, сарá сыпқа дызгарá длаўан, йенарáлшытагы длаўашан, пашьтáхшьтагы длаўашан, азэгыы дыгьыйсымырбей, мазáшьта дысаазей.41. Аўыт дырыццари йеҳагыы дыдрьтхацьашан, дагыраазушан, аўыса дызырысымтаз, дыгыздысырбáз, аўыт гөйнах, арылажьун залымыга (цөқарá) рхөы (рымахъахун). 42. Аўи áхъазла аўыт дагыдсымырбей, дагыгырысымтё. 43. Сарá дызыстүшаз ўарá ўиепшыз (sic!) йакөын, исмáўаз. 44. Ўарá дыутөут ари, дыугөапхузари. 45. Ўаргыы сы усыцкөынут» - ихәә. 46. Дахъцабыргыыз азыхәа ца-шьта даайхөан, пхагыы дыйтё.

47. Комк анылхъыс рейгөацөақөак рөы хъэмарра рыман, áхъэмарраөы дцей ларá.48. Ларгыы дыхáлбан ўысхъан, саби длоўра-шьта дыкан. 49. Áўахъ áхъэмарре екейлаз азбá дакый ларá. 50. «З' аасыс`өт, исыз`өаш» - лыхөарнысгыы дыпхашьй. 51. Ўадыргяан дыдөылцын адөны «зы-фандырак гылан,а фандыраөы з' аатысхёт» - лыхөан, данáдгыла, афандыра ацөй лыцөамыс`өтын азы шьарда лыцөкәтөё, ларгыы зы лыз`өын даашылах.

52. Áхъөымарра данáайх, шьарда мцáшьта пачкөынк длоу. 53. Лыца-чкөын дыдыухей. 54. Дандыуха, ўепш хьáбза аайхәә ачкөын: агөылацөақөа рызы-фандырақөа ацө' амыйхри, азы кыйтөун. 55. Ўадыргяан йандыугыы йáбдыугыы аўи рыгөйтахъун с`өабыжь. 56. Икарцарá рымдыршьта аўыса йкан. 57. Ўадыргяан ашьөака йе-дырпшй. 58. Ашьөака йадырпшыз ўыса аарейхәә: аўи ачкөын анымгөа (sic!) дантáз, йаный йáбе рыўа зазөы йакөымз ак' кайцё ҳарам злаз». 59. Йабгыы йáбадыугыы...

иззегы́ йалатэ́ан йазхэ́ыцт. 60. Ау́й епш́ йаму́аз аккарца́з.
61. Йан-чкы́н ау́й аалгэ́алас`эе́: сасра́ ре́йгэаце́а ре́ы
данца́, хэ́ымарра́ ры́машьта́, а́уахь азба́ дакы́н, да-
адэ́ылцышьта́, аз` ашылы́з`эуз. 62. Азгы́ ашкалте́аз
(аалгэ́алас`эахт). 63. Ау́й ани́архе́а ашьэ́ака́ йацшы́з ау́ыса
ааре́йхе́е ау́ыт «с`эыры́зари аз` ахкалте́аз ирас`э́хе́ахри,
а́чкэ́ын ау́ыса цэ́қара́ кыймца́ха-шьа дыка́ла́хаш». 64.
Игы́рархе́ан, игы́разха́н, даргы́ а́чкэ́ынгы́ дыбзи́а-шьа
дыка́лах, тааце́алагы́ йейге́ыргун. 65. Йа́багы́ уи аце́абж
ифа́згы́, ипа́-чкэ́ын и́зарархан, ау́ытгы́ ра́ндыугы́
ра́бдыугы́ йаны́разха́х, ау́йгы́ хара́ а́мсха-шьта́ дыка́ле́.

Р.Кь. (50 ш.)

Ақ. Ақсуа (18. VIII. 40 ш.)

Ате́кст № 44

1. Хе́аца́-хе́а ды́кан. 2. А́бна дцан, цлак дхэ́алан,
а́махэ́о ды́қэтэ́ан, и́цы́йка да́лаге́. 3. Азэ́ы йаа́дала
дымгэ́ейсан. 4. Хе́аца́з ды́йбе́йт. 5. «Ей - ихе́ан – Хе́аца́,
ау́й а́махэ́о и́цыу́ка́, йанцыу́кы́раак, у́аша́қэтэ́о
у́аака́хуша-шьта́, у́ашы́уашт».

6.- «У́ара́ ау́й зды́рыз, санца́шагы́ иуды́рейт. 7.
Иса́умхе́акэ́а угы́асышьта́шам» - «ау́ а́махэ́о йа-
наа́цыу́кы́раак, ау́анды́р йанца́-шьта́ абари́ ака́за
у́анкы́длараак заны́ у́асы́уаш, у́ака́ у́цсы́к улцы́уашт. 8.
Ака́за аге́ае́ы у́анназа́раак, у́ана́схраак, у́цсы́к иултца́шт. 9.
У́адыргэ́ангы́ у́анна́ска́храак ихца́хы́у у́цсы́к иултца́ш,
у́ака́ у́цсы́т».

10.»Са́ра сы́цсы́йт» - ихе́ан [Хе́аца́] е́кы́йжы́йт. 11.
Йане́кы́йжь, ау́анды́р йашца́хе́аз ака́за икы́дылейт 12.
Ақы́ыцма́қе́а йгэ́анйа́н ақы́ыцма́қе́а Хе́аца́ ие́да́ ирфу́
йала́гейт. 13. «Ех, зхэ́ата́-ка́хым ие́да́ али ирфу́йт», ау́ыса
дашы́шьта́з ае́аны́хча да́йхэ́азгы́лейт. 14. «Хе́аца́ уе́ада́

ақәыцьмақәа ирфуйт» - ихәе. 15. – «Шьта, зхьатá – кахым иеадá али ирфуйт. 16. Сарá сыңсыйт».

17. - «Ўанңсы, ушьәәзети!»

18. Дыгьызымгылѐ. 19. Данымгыла, акәрыкә-бацала дыйса-мацара далагѐ. 20. Аўака даагѐыцакьах, ақыт дцахт. 21. «Хәацьá, ўабаказ?» - рыхәан, ицаайт Хәацьа. 22. – «Сарá ахрáт сцан».

23.»Икей-шьта, ахрáт?» 24. – «Икѐ аўи акәып: аеаныхьча йакара цәкьá дыгьыкам. 25. Сыйңкы-мацара саатыйцәй ахрáт. 26. Аўы акәыт-шьта, аеаныхьча ихәатәá з`өыўыла!»

Р.Кь. (50 ш.)

ақ. Аңсуа (18.VIII. 40 ш.)

Атеқст № 45

Закара-закара ўасá рымази?

1. Гѐыцьа ўасá рыхьчун. 2. Аказе йаәатәашьта рыўасақәе йаарылаңша áазә даагьлан, ўыси ихәе: «Ўасáк аасыўтари, ўари саре х`ўасақәе ейкарахуш». 3. Анахьгы даагылахын, аўыса ихәей: «Сари иусымту-шьта, ўари (к)аасыўтари ўасак, ўару уўасақәá ракара гѐыба иназуш. 4. Ўыт агѐыцьа закара-закара ўасá рымази?»

Р.Кь. (50 ш.)

ақ. Аңсуа (18.VIII. 40 ш.)

ЦСХЭЫ ИНХО АШЬХАРЫУАА РАЖӨАХӨА АНЦАМТАҚӨА¹

Атеқст № 46 (1)

1. «Уқхэыс лыгэра умган» - хэа, ззырхэо абри йауаны ак' бэсхэот² сарá.

2. Рыцхак дыкан. 3. Г'эыцэк íман. 4. Ў' ейха аеы íмазамыз. 5. Хыюык ахэыцкэе íман. 6. Акартóш íлыйцейт. 7. Нас áцыхра йезаайгэо инáлага изтыйцсарыз áдгыл ижын. 8. Ижаз зейцшраз уй он: хэа-хэракын йáман, абрауа ижан. 9. Йаакыйжын дакэыцт. 10. Шьта ажра ибжа-жны, пхызны ус ибыон: абри ажрагы йáкэыцны, абас удыкэланы уг'эыцэкгы ит'и уйгы быг'эныфани йаашьтых! 11. Нас мызкы уныкэашьтав³ – йейхэейт – умз ехыцызыр аены шьубжыан аан хэахэкы йáкэс`эушт, цыузым ахэахэ йáкэзушейт. 12. Ауй ацыузым аахэаны ифа!» - ихэейт. 13. Ус пхыз ибон.

14. Нас апхыз ибаз ишыйбаз-ецш даныкэейт. 15. Ахь-ахэди (sic!) дакэс`эейт. 16. Ацыузым аахэан, ифэйт. 17. Ибыг'эыныфагы инцэейт. 18. Уожэа ихэа иг'эымпыла иныйклак дыхэыут. 19. Ихэыца уи оп: уожэа изыуей, сыцэкэа йаартнысхыз (ацара, ахча) салгейт, инцэейт. 20. Сыгьежыри, агэны сызцóm, абг'эныфа сымазам. 21. Снейрыкэын, сыпхэыс иласхэози, «ацэкэа йабáу?» - рхэари, (и)ласхэози. 22. «Истит» - схэарын, йаартнысхыз ацара сымазам, инцэейт. 23. Сан «анцэа ихэо калап – ихэан - абри агород акны слейп» - ихэан – агород ак' аайгэаны икан - агород дцейт. 24. Амла дакын, ауака ауаа кр'ахыырфоз асталаво акны днейт. 25. Ауаа бейакэа акрызфоз асталаво акны дырцша дгылан. 26. Акрырыфан, инг'эагыла нас ай-

¹ Ианысцаз атеқсткэа рыхэтак ауп арака иаагоу.

² Сара исзынархоуп.

³ Уныкэа-шьта хэа иуахауейт.

шәә йаакәхаз йаайзкны, акрыфара далагейт. 27. Ахазен, асталова зтыз, «ўоро узуюыда?» - хәә, дыйзцаайт. 28. – «Сарá сызакәў ўасхәари, адара акыр иназыёт».

29. Нас ахазен ус йейхәетй «Узықәс`аз сахә!» - ихәейт.

30. Нас ари а́тахмада йаацәырийган дашыкалақәаз, пхызны ибаз йейхәейт. 31. «Ахá быг|өыныфагы сымам, сыпарақәагы нцәейт». 32. Ус нейхәә, ани ахазаин дычычәйт – «ўарá «пхыз збейт» – хәә, уцәқәагы итйны, еыхьырцәцәаны абранза узай? – ихәейт. 33.- Сарá шықәсык аахьыс пхызн избойт: абри епш қытак абас ахәак амоуп. 34. Ахәы йамоў, абра уцаны ижы, хьны г|өыўолырк абра и́цагылоуп – хәә». 35. Ақыт ахьызгы излашьто абри ауп – хәә, йааейхәейт. 36. Агәрпз эту абри акәып-хәә, дааейхәейт. 37. Ақытагы ўи а́тахмада иқытын, агәрпгы йарә игәрпоуп. 38. Ахьы изтагыло ахәә а́тахмада ижны икыйжыыз – оуп. 39. Нас дгьежын мызкы дыныкәан, даайхт иг|өны. 40. Ипхәыс – «ўабáказ?» - лхәан, дыйцаайт. 41. – «Сныкәойт абра́хь». 42. «Уцәқәә ебако?» - лхәейт. 43. – «Сыцәқәә ирыламшахт иказжът» - ихәейт. 44. Нас апхәысгы дыцәыойт.

45. Иымшк акара цсыйшьейт, «адгьыл зжыроуп» - ихәейт. 47. Апыхь ехьыйжыз абраа далаган, ажра ижыйт. 48. Уолыркәә г|өыба рызна ахьыканы ибейт. 49. Ицәыриймгон. 50. Дыхьөыцт, «ицәырызгари, исымырхп» - ихәаны, дшәейт. 51. Ипхәыс инлейхәушан, «азәй йахәар» (!) – ихәан. 52. Дшәөт, изымхәейт. 53. Ус аайхьөыцт: акәтуцрафы длейн кәтагьк аайхәә(й)т. 54. Акәтагь ейқә' и́тыйцан, даайн, дтәейт аоныка, ипхәыс лкны. 55. «Узаай, уус кáжыны, акры змууцт ўожәгы» - лхәейт. 56. А́тахмада ус ихәейт: «Сы-оньцака сыхьыйт» - ихәейт. 57. Нас йейкәә инапы л́тыйшыын кәтагьк аа́тыйхт. 58. «Бара акәтагь сцәйт ббо!» - ихәан, акәтагь йейкәә аа́тыйхын илыырбейт. 59. «Азә йабымхәан! – ихәейт - акәтагь зцо ўоо д́камлазацт – ихәейт - ари азәй йанáбхәә (!) сыршьейт». 60. – «Ибзиоп схәом. 61. Уаргы умхәан!» - лхәейт. 62. Нас илзымчхайт, лыгәла-пхәыс илалхәейт, лыгәла-пхәысгы даәазәй (и)лалхәейт.

63. Ус мацара ахэынтқар идьрт, йахайт. 64. Дыйпхьан, дыйгейт атахмада. 65. Ахэынтқар дыйцаайт: «Уара абри епш икамлазац(т) зангы, ак' ази иухэейт, исахә!» - ихэейт. 66. Атахмада йаацэырийган, ишыкалаз йейхэейт. 67. Ахы нйоу ипхэыс лыгэре ишыймга, «абри акәтагы сэйқәа итасцап-шьта «исцейт» – хәа, иласхәап. 68. Абри илзыцәахазари, абри ацарагы илцәахейт, ихазынахойт-хәа, абри ахайсабла иласхэейт илзымцәах(т), ўору уей йаазейт. 70. Иззызуз сыпхэыс лыгэра-мгара акәып. 71. Уара сыуса-суп, йутаху сызыу, унапы сануп» - ихэейт.

72. Абри оуп апхэыс лыгэрагара зыцәқо.

Н.П. (66 ш., Хэыжэынтәи дааит)
ақ. Псхэы (10.VII. 1947 ш.);

Атәқст № 47 (2)

1. З`эыохәацәа тахрэ ицейт. 2. Жәашьтак йаарынхей(т). 3. Жәаба аарынхан, иршон. 4. Какак нарыхэей(т) з`эыоык. 5. Ак' аарыбжьас`эейт. 6. Иаарыбжьас`эаз азэгы «си изго(йт)», даеазэгы «си изгойт» - рхәан, еймаркт. 7. Нас ейбаргәаайт. 8. Егьрейбамыршейт.¹ 9. Инцшы, азә даауаны дырбә(йт). 10. «Абни йаауа ихаршап хашьтақәа, хайс`эырыхә!» - рхэейт. 11. Даайт, даарыдгылан, апсшәа аайбырхәан: «Уара акыла хыухәушт, мап хазыумкын!» - рхэейт. 12. Ибзиоуп» - ихәан, дадгылейт. 13. «Иуахәо уй оп: абарт ажәашьтак хара з`эыохәацәа хәакоуп, йахзыушари акәып». 14. – «Ибзиоп, се ишс`эызысшо с`әақәшьа-хәтхозари». 15. - «Хәқәшьахәтуп, акымзар акы изаххәом» - рхәан, инапи йанырцәей(т). 16. Хәацәа дләлаган, абас ирзыйшейт: «с`әара с`әах-икәығада?» 17. – «Абни акәып» - рхәан, азәы дыйдырбә(йт). 18. Нас ўи идырбаз ўогәы Хәацәа ўыс йейхәә(йт): «Урылацшны абарт ажәацьк

¹ Рақхәа «идреибамыршеит» хәа саҳаит.

(а́жэашьтак), ире́йгы, ак' аанкы́л!» - ихэ́ейт. 19. Ак' аны́й-кылан, дынаагы́ла, «с`эара, йа́анхаз а́уаацсыра (ааоык йаны́мхей!)¹ с`эцаны, абни́ аты́ змо икны́ с`энейны, убра́уа с`эаангы́л!» - ихэ́ейт. 20. Илейн, ара́хыт а́уаацсыра аты́ змаз инейдгы́лейт. 21. Уожэ́ ус дырца́й(т): «С`эара́ шыа́кауа́цсыраоы́ с`эыка́да?»². 22.- «З`эыоык ха́коуп» рхэ́ейт. 23. «Аты́ с`эылас`эыпхьазари, шыа́каоы с`эыназо́да?» - хэа дырца́ахт. 24. – «Ат' а́халан жэаоы́к ха́назо́йт» - рхэ́ейт. 25. «Са́ра сы́шка шыа́ка ты́ аанхей?» - ихэ́ейт. 26. – «З`эба аанхейт» - рхэ́ейт. 27. «Са́ра (а́тқэа) сыхьы́рс`эыпхьазалари, шыа́ка ха́назыо́й?» - ихэ́ейт. 28. Ант' у́ыса рхэ́ой: «С`эаргы́ жэаба́ с`эназо́йт» - рхэ́ейт. 29. С`эаргы́ жэаба́ с`эыназа́ма? 30. Ха́ргы жэаба́ ха́назейт – аз`э-тык йа́ра днарыла́ла жэабе́ иназе́йт – нас ейка́раны ха́рше́й(т)» - ихэ́ан, йа́ра аз`э-тык иган, дце́йт. 31. Да́ргы ак' рзаанхейт.

С.П. (66 ш. Хэыжэынтэи дааит).
ақ. Псхэы (11.VII.47)

Атеқст № 48 (3)

Азиу́ара

1. Ақэ́а анаму́а, ахэыцқэе́ ейбакўойт (//ейбаке́йт) – шы́таны, зиу́ара рхэо-мацара́ ақы́т йаархьы́сейт. 2. Азы́ ры́қэырто́(йт). 3. Ушы́тан акр' аары́рто(йт). 4. Ацы́хъэан (//у́й ацы́хъэан) аз' а́еи ицо́(т) – шы́таны акры́руейт. 5. Ахэыцқэа́ иддырфо́(т). 6. Акья́нцья́ карцо́йт, азы́ лы́қэырто́(т). 7. Акья́нцья́ дыркны́, азиу́ара́ рхэо́(т):

8. Зиу́ара́ зиу́ара!

9. Зама́ркака ма́рка зы́шхэ́а

10. Ах́ ипх́а дызы́шейт

¹ Сара исзынарханы.

² Агхья исахаит: с`эыкоўда.

11. Ұа, қа тақә! Ұа, зи (sic!) тақә!
12. Азыхь ахъа зы кәарман
13. Чамбóрахъа чаґс, чаґс!

Н.Қ. (17 ш. Хәыжәынтәи дааит)
ақ. Псхәы. 12. VII.47.

Атеқст № 49 (4)

1. Хәацъа хәаны азәы дькан. 2. Ауый ныкәара дыдықәлейт. 3. Дышцыоз акәымкәаны ақәаршы-цәқа аайсын, дарбаайт. 4. Ацыхъәан икыйцарыз аныйзымдыр, нышәынтрәк ижны данйет. 5. Ғыйртлан амаша дытатан йымаґақәади (sic!) цөыйцә(й)т. 6. Амгәала аеадақәа ирықәтаны хыоухәацәа аайан. 7. Йанаазә амаша даатыкә(т). 8. Аеадақәа (й)архан идықәлейт, ирзымкыны. 9. Ацыхъәан йаайқәадырсын (//йаайқәасын) Хәацъа дырқко йалаге(т). 10. Ицәа, ихъырхынцыкыара дырқкейт. 11. Дыннырқка ймаґақәағы ааныйжын, агәны даайхт. 12. Ипхәыс да-айпылан иуқәс`әа зауй. Узқкада?» - хәа, дыйцаайт. 13. – «Исықәс`әаз здырыума, - ихәейт - ахрәт сыкан сырқкейт» - ихәейт. 14. Аеадақәа зтыз дышырқказ ипхәыс глөйхәам (sic!), ипхәыс дышыйжыара дашьтоп. 15. Ауый лара ихь-алцән, ацөыйуара далаге(т). 16. Ауый акөып Хәацъа ауаақәа шыйжьо.

А.Қ. (17 ш. Хәыжәынтәи дааит)
ақ. Псхәы. 16. VII.47.

Атеқст № 50 (5)

1. Хәацъа хәаны азә дькан. 2. Ауый мө-аагара дце(й)т еадала. 3. Данназә - ацла амахъә дықәгылан. 4. Дызқәгылаз даса ипыйкан (//ипыйкыуан). 5. Ғанхъча хәычык даайдыгыле(т). 6. Хәацъа, «икыуцо закәй?». 7. – «Мөы

пскейт» - ихэейт. 8. «Нас ўаакахаушт» - ихэейт. 9. Хэаца даагылан, «ўара, аўый здыра, иумдыра гыйкам» - ихэейт. 10. - Ўсканы санпсўшагы удырейт, йаасахә!» - ихәан, дыйкыйт. 11. Аеанхча ихәара гыйдырхам. 12. Дыхъыцын, «ўара ўанпсўша ўасхәап: абари ахәа унхәлари,¹ уеада хынта йааймсўшт. 13. Ацыхъан ўаакаханы упсўшт» - ихэейт.

14.Хэаца амәгы ақыйцан, дыдықәлейт..15. Ахәағы данназа, иеада аймсейт. 16. Хэаца екыйжын, еыйрпсыйт. 17. Иеада икааўа-мацара агәны йаайхт. 18. Ипхәыс аўаса лхәейт; «иеада аайх(т), йара дгыйкам» - лхәан, пшыба-хәыба мшы дыйзыпшый(т). 19. Ацыхъан ацәыўара йалагейт итаҳәа. 20. Хэаца рыгәны дааин дызыргәейт. 21. Дызыргәа ашәцымхыра дыцагылан, ипхәыс данаа-дылц, дылбейт. 22. Дыкааўа далагейт, «Хэаца даайхт!» - лыхәан. 23. Хэаца даагылан, «бымкаан, бымхәыхәан! Сара ахрат сыкоп (//сыкейт)» - ихәан, дыгырызаабжыптам. 24. Ацыхъан аўаақәа аайззан, ихәо-мацара даабжыргейт, ишыймуаз. 25. Ауаа даарыларцахт. 26. Аўый акәып Хэаца дыпсны дышаагылахыз.

Н.Қ. (17 ш. Хәыжәынтәи дааит).
ақ. Псхәы. 16.VII.47.

Атәқст № 51 (6)

1.Быжыгәешцәа ыкан. 2. Ахшәа-газәык дрыман. 3. Дара азәазә пхәысцәа рыман. 4. Рахшәа-газәык акәаскәа дықәтаны дыныкәыргон. 5. Абжыгәейшыцәа ейфамсаны ишәарацон. 6. Рахшәа лзыхәа хәабыгәлаша лзааргон. 7. Мышкы абыжыгәашыцәагы шәарацара ицәт. 8. Рыпхәысцәа рахшәа даадылырган, ахәызы шыралхәоз дгарыдыгыле(й)т. 9. «Ханхәыца, - рхәейт - баайны, ари

¹ Рапхәа «унхәалара» ихәейт.

ахъэызы аайлаат! 10. Ақхэысқа ишаайлалаатұаз илым-базакәа лхъа йасын дыдырқсыйт. 11. Дыдырқсын, ашътхара агәәфы ааржын, дыцаркт. 12. Лайшьцәа аайхын, инаңш-ааңшейт. 13. Рахшьа дыгьрбахам. 14. Ацыхъәан ирызцаауа йалагет. 15. «Хахшьа дабаца?» - хәа. 16. – «Ихаздырам, акәаскәа дықәтан – рхәейт – дахьца игьхаздырам» - рхәейт.

17. Мызкы ейғамсыны иңшаайт, дыгьрмоут. 18. Ацыхъәан рашьецба дыдықәле(й)т, «дахьсауа» - ихәан. 19. Дышнәаз амаре амзи рыңха дахьа ләы днит. 20. «Убаанага?» - нылхәа, - «абарі-еңш сахшьак дызын, илызшьахаз гысыздырам. 21. Иссырдырра сҕахуҕ. 22. Акыр бдыразари, аасахә!» - ихәейт. 23. – «Сарі издыра гыкам, ауаса утаны акрыфа! 24. Уацыхъәан усцәахушт – лхәейт. 25. - Ауый аумзари, сан даайри, улфушт. 26. Агәытыгәыс фыгәы лахари, гәуам».

27. Кары илрыфан, ахақә дыталыжьлын дылцәахыйт. 28. «Сан даайри, алакә лысырхәуш, ауаа иуаап» - лхәейт. 29. Данылцәахы лан даайхт. 30. Дышаашылоз, «фы, арі закә-фыгәй?» - лхәейт. 31. «Сан, фыгәыкгы гыкам, сара соуп игәно, даәазәгы дгыкам». 32. Нас «схә баалаңш!» - лхәейт. 33. «Бхәагы салаңшрын, лакәк сабхәари» - лхәейт. 34. «Ибасхәушт» - лхәан, далалырқша далагейт. 35. Ауаа дыналаган абжыгәашьцәа рахшьа дышыршьыз илалхәе(т). 36. Ачкәын дахьтатаз дыцәыуан. 38. Нас ачкәын даәкырымцыны, лара лан дцахт. 38. Ақхэысқа ачкәын даәкырылгахт. 39. «Иуаама илхәаз? – лхәейт. 40. «Исаайт, ауаса баргы бысы цызгушт сыгәны» - ихәейт.

41.»Сыуцнйеп. 42. Сан сылбари, дыгьсәйсушам, ауаса сылшәиушт. 43. Илхәогысыхьысушам». 44. – «Быгылбарым» - ихәан, даадықәыйгәлейт. 45. Дышаайаз лан дылбейт. 46. Лан «дахьа, алаҳ, быжьшықәса бырхьыйрштлаайт! - лхәазт – хәа, дыгәаахьынымхәыйт. 47. Дышцыоз рықыт йазаәгәаны зык ыкан. 48. Ауаа цладыук гылан. 49. Лхәаца ауаса ихәейт: «Араа бықәтазт! Сара

аўаакәа ааганы саайет» - ихәейт. 50. Аўаа дьқәыйртан, аоны даайхт. 51. Дымцаха-мыцыра дыйхьаштлейт. 52. Ларгьы ацла дьқәтан быжь-шықәсаза дыгәыҕо, гымаайт дара.

53. Мышкы пхәыск з'гара даайт. 54. Азы шаатылгоз азгаб лыцакаәы данхьапшла дылбейт. 55. Дынылба дхьалан, длыдталейт. 56. Лхьа далапша длырыцеошәа калцан, лнапы агәыр алалцейт. 57. Иналалца азгаб дыхьыхәейт. 58. Дыпрын, дыдыкәлейт. 59. Азгаб лымаҕақәагы (лыцеыюычақәагы) лыс`әалцан ла лакөызшәа еыкалцан дьқәтейт. 60. Быжь-шыкәса –нцы дызхьашьтлаз дааргәалас`әахын, ацлаәы йаайт. 61. Апхәыс йкәтаз дахьа лакөыз зыршьан, дырган ицахт. 62. Ахьәмарра карцан, ишейлаз дахьа дыхьыхәны дырзаайт. 63. Дынаҕа-ааҕо дарыллалейт. 64. Аўаакәа изакү гырдырам. 65. Ацыхьәан йашьталан иркыйт. 66. Иркын, йацәаз`әо йалагейт. 67. Ирхәаракгы, гылуам.

68. «Быг|әтыг|әысха!» - рхәан, илшьахайт. 69. Уоцыхьәан «сыютыюсуп» - лхәан, даагылейт. 70. Йаалпшын, дахьа лоуп. 71. Уоцыхьәан дызыкәс`әақәаз ралхәо далагейт. 72. Ишқытугы ралхәан, апхәысгы даадылырган, дыршьыйт. 73. Рахшьа дызшьыз апхәысцәагы ршьыйт. 74. Дахьа дрыманы йаанхейт. 75. Ибзахыо, инхыо идыкәлахт.

Н.Қ. (17 ш. Хәыжәынтәи дааит).
ақ. Псхәы. (19.VII.47).

Атәқст № 52 (7)

1. Амара аацәкырыцырталә хайлак дьқан, Махмуд-хәа ипхьон. 2. Амара тас`әарталагы хайлак дьқан, Ахмад-хәа ипхьон. 3. Амара аацәкырыцырталә йыказ ахайла Махмуд амара тас`әартала йыказ ахайла`а ихабар йааилон. 4. Амара ташәартала йыказ ахайла`а Ахмад

ихабар а́мара аацэ́кыры́цыртала йы́каз Аҳайл́а Маҳмуд
йаалон. 5. Аўаса аглэ́ыцагы зангы игьейбамба́цыт.

6.Заны́ Аҳма́д игэ́йты́кыйт «дахы́казараакгы
арэ́кара зы́хызы рхэо Маҳмуд хайл́а дшаасу́ра, дыгь-
шызжы́ара!» - хэа. 7. Артма́к а́зна нышэ ныйхэан, мыг|э́а
дыкэ́лейт. 8. Маҳмудгы́ Аҳма́д йе́пш-цэа́гыны
игэ́йты́кыйт «арэ́кара зы́хызы рхэо аҳайл́а Аҳма́д дша-
асу́ра, дыгьшызжы́ара! - хэа. 9. Артма́к а́зна ахэ́а
ныйхэан, мыг|э́а дыкэ́лейт.

10.Йехта́ дыцыо́, ўоцэ́ы дыцыо́-маца дышцыо́з
артма́кк йы́кэны азэ́ы (да́айаны) даайпы́лоны дыйбейт. 11.
Дыйдгылан сал́ам йей́хьт. 12. Шьта́, йейце́аз`эо йалагейт.
13. Маҳмуд йгайпы́лаз дыйзца́йт: «Ари́ зыўой, ўаба́цо
сынабца́гэ!» - хэа. 14. «А́мара аацэ́кыры́цыртала хайл́ак
Маҳмуд-хэа иха́бар сааўа́н, аўый дызбарны́с¹ сцыо́т». 15.-
«Ибзиоп. 16. У́артма́к ит́о зы́ой?» - ихэ́ан, Маҳмуд йа-
айпы́лаз дыйзца́йт. 17.Йаайпы́лаз ихэ́ейт: «Сартма́к ит́о
хья́пшыуп» - хэа. 18. - У́ара у́артма́к ит́о закэ́й?» - ихэ́ан,
йаа́яз Маҳмуд дыйзца́йт. 19. Маҳмуд ихэ́ейт: «Саргы́
сартма́к ит́о хья́пшыуп» - хэа. 20. «Шьта́, ўара́ у́артма́кгы,
сара́ сартма́кгы йыртыо́ йанхья́пшы́зараак, ихарпса́х!» -
ихэ́ейт Маҳмуд. 21. – «Иўо́п» - шьта́, ихэ́ейт йаайпы́лаз
ахья́ца. 22. Аглэ́ыцагы ра́ртма́ккэа ры́пса́хын, дасы́у да-
хья́йзла дхы́нхэ́ын, дцахт. 23. Маҳмуд хья́ри даннасхья́
(/даннасхья́) игы́йзы́мчхайт, а́ртма́к дыта́мпшы́кэа. 24.
А́ртма́к инаа́йхы́йты, а́хэ́а а́знаны ибе́(й)т. 25. Хья́пшы́к
гыта́мзт.

26.»Ай, сгя́му́йт. 27. Са́ртма́к згаз Аҳма́д йа́кэын,
аўаса сара́ дыгьысы́зымдырт» - ихэ́а(н), даахы́нхэ́ыхын,
даа́йшьта́лахт. 28. Ахья́ца Маҳмуд йартма́к згазы Маҳмуд
йе́пш-цэа́гыны даннасхья́, а́ртма́к аа́йхы́йтын,
дыта́пшы́йт. 29. Хья́пшы́кгы гыта́мзт, нышэ́-кэ́ейце́а́мкэа.

¹ Рапхья «дызбара» ихэейт.

30.»Ай, сыгьамуйт. 31. Сарá дызжьáп – схэан, аўáса йаргы́ы сыйжьéйт» - ихэáн - дыхъынхэ́ыхын, Махмúд дыйшьталахт. 32. Дышцыóз – мацара данцшы́ Махмúд артмак гыкыхымкэа даайпылоны дыйбé(т). 33. «Ахы́ (sic!), йаргы́ы дааспылахейт» - ихэáн, дыгэ́ыргьейт. 34. Аг|э́ыца́а йадыгылейт. 35. «Ай, ала́х дыузыразхейт! 36. Сарá узжьáп, схэан, аўáса ўáра сыужьéйт» - ихэ́ейт Махмуд. 37. Ахмáдгы́ы Махмúд йыхэ́аз-йе́цшцэа́ған йейты́йхэахт. 38. Шь́та рнапкэ́а йебадыркыйт.

39.»Сарá сы́хыыз Махмúдуп, саргы́ы Ахмáдуп» - рхэ́ейт. 40. Шь́та, ао́хайл~а́цеа ейцэ́аз`э́ейт: ўáрей сарé рыца́ха хайл`ó даадырра а́тахъоуп. 41. Махмúд ихэ́ет: «Ун́ый Ахма́д, ара́ ихъара́мкы́а а́хак Сыйл`ын – хэа ды́коуп, чры́нра хайзца́п» - хэа. 42. Ахмáдгы́ы – «йы́ўоп, хца́п» - ихэáн, Сыйл`ын и́еы чры́нра и́це́йт, Сыйл`ын чры́н дыйта́хъны́ йаацы́цт. 43. Камб́ишьк йы́ман, изы́рыхьчара дыгьáўамзт. 44. Махмúд камб́ишьхьчао́ыны́ далыйхт. 45. Ахмáдгы́ы камб́ишь-кы́тгао́ны́ далыйхт. 46. Камб́ишь-га́цэ́ык¹ оп ирымо аг|э́ыца́агы́ы. 47. Шы́ымта́а енаашá, Махмúд акамб́ишь ихъчары́ны́с и́ты́йцейт. 48. Ихъэ́ланзыкы́а акамб́ишь ишы́г|э́аз-ма́ца йагéйт. 49. Махмúдгы́ы аўы́й а́цы́хъэа дыш́тагы́лаз-ма́ца даа́цсан илабагы́ы ихъы́лпагы́ы ирызы́н, йанхэ́ла́ аáла́цсыла йг|áйцахт. 50. Ахмáдгы́ы акамб́ашь (sic!) аз`э́кы́ы ихъэ́ланзык` а́тга́ра да́еын, и́пси иманы́. 51. Йанхэ́ла́ даалга́н, и́гхзы́ йлаба-г|э́аца́н Махмúд акамб́ашь (sic!) а́ты́йца́лахт. 52. Акамб́ишь акамб́ишь-та́ра и́ты́йкы́ыхын, Ахмáд даа́йдта́лахт.

53. «У́уы́сқэа шца́ау, Ахма́д?» - ихэáн, дыйзца́айт Махмуд.

54.»Е́, Махмúд, сы́уы́сқэа урызы́мца́ан. 55. Ихъáлейт. 56. Акамб́ишь аз`э́кь т́га́ра хэ́ыдакы́йкакла са́лган, а́х Сел`ын и́пха́ слы́дталоп. 57. «У́арó у́уы́сқэа шца́ау, Мах-муд?» - ихэáн, Ахмáд Махмуд дыйзца́айт.

¹ Рагъа «камбашь-кацэык» хэа исахаит.

51.»Сарá сыўысқәагы ўарá ўейцхк игьейцәам. 59. Акамб́ишь йáусышьте(й)т - шытаны ихәейт, саргы́ сышьтаны сы́цеот (// сы́цеоп). 60. Ўацә́ы сыхъчгы́ сцәартагы́ сы́цызгушейт». 61. – «Шьта, ҳаг|әы́цагы ҳаўысқәа анбзи́азаак, ихарпса́х! 62. Махм́уд, акамб́ишь аз`әкы́ тга, ах ип́ха улы́дталазт, саргы́ акамб́ишь схъчап, сыгы́цәазап».

63.- «Ибзи́оп - ихәейт Махм́уд – ацәартé ахъчий ухы́умыршьтлоны иу́цга, бзи́аны уцәазап».

64.Шьта ишырхә́аз йе́пш, Ахма́д ихъчгы́ ицәартагы́ иныйхәан, камб́ишь-хъчара дце(й)т. 65. Ау́аса дышгәы́газ игьа́а́цымцт - ихъчгы́ ицәартагы́ ихъашы́тлан йехъкый-жыызгы́ изымдыркәа акамб́ишь ацы́хъәа дыштагы́лаз ихъәле́(т). 66. Махм́удгы́ «акамб́ишь аз`әкы́ итганы́ саалгари, ах ип́ха слы́дталап» - шыйхә́оз – маца, аз`әкы́ ихъәланзы́кыа да́лгаг|әацейт. 67. Ах ип́хагы́ дыйхъашы́тлан, ипсы́-ишы́о дышта́з Ахма́д икамб́ишь аай́цахын, дыйзаайхт.

68.»Ай, Махм́уд, сыужьейт, сыжы́ - уфейт. 69.Сыхъчгы́ сы́цәартагы́ ахы́з сызымдыркәа, акамба́шь (sic!) ацы́хъәа сыштагы́лаз ихъәле́йт».

70. «Саргы́ Ахма́д, исзыухаз ры́цахагы́ ейце́оп. 71. Ах ип́ха лзы́хәа саанхазт – хәа акамбашь-гәымха аз`әкы́ атгара́ сауршьыйт. 72. «Шьта, ҳайбажы́т» - рхәан, аг|әы́цагы хы́иччейт. 73. «Шьта, ау́ый акамб́ишь ҳара́ гьа́хъәартам, ах Сел́ым бзи́аны егьхазáимхъәыцт. 74. Се́лын игәы́ зкыуш афы́уна иты́о ахъа́пшь шәынды́кәара-дыу а́кәып. 75. Ау́ый ааргы́чырныс йа́қәыркт. 76. Ау́асагы́ ишыақәдыргы́лейт: йенаа хъәла́раак Ахма́д афы́уна ды́талоны, Махм́удгы́ аркан йый́тоны. 77. Ўацы́хъәан аркан ашәынды́кәара йа́фары́с`әны, Махмуд йаа́тыйгоны. 78. Ау́аса ишырхә́аз йе́пшны икарце́(й)т. 79. Ахма́д аркан ацы́хъәа йы́маны афы́уна ды́талейт. 80. Ашәынды́кәара аркан афыйры́с`әт, йергы́ ашәынды́кәыра ды́татахт. 81. «Аха́* (sic!), Махм́уд, уна́хъ, аркан афасыры́с`әт» - ихәейт

Ахма́д. 82. Махму́д даахъя́н аркан, ашөа́ндыкө́ара а́тыйгет.¹
83. «Ахма́д а́фыуына даа́тазжы́т, дызжы́ан» - йыха́ан,
ашөа́ндыкө́ара йыркө́рамаца дышцыо́з, бнак а́фы данназа́
даа́йфа́сын, «фу, саа́псейт пс-сшыа́п» - иха́ан, даа́йфа́ст
Махму́д. 84. Псы-шыйшыо́з дыце́ейт. 85. Махму́д даны́цеа,
Ахма́д ашөа́ндыкө́ара даа́тыцын, а́ркан а́цыхъа́а аа-
ныйкы́лан, ашөа́ндыкө́аре йыркө́ра – маца дыды́көлейт. 86.
Махму́д даа́пшыйт, а́уаса ишөа́ндыкө́ара гыймба́хт. 87.
Ахма́д ишыйга́з, идырын дйышы́талеит.² 88. Баца́к аа́пыйкан
а́дгыл «цоб, цоб» - хэа, да́са-маца дыгжа́н. 89. Ахма́д
ашөа́ндыкө́ара шыйркө́раз, «цоб» - бжык йа́айт. 90. «Цөы-
уанды́рк а́айгейт» - иха́ан, даа́йфа́ст. 91. «Ашөа́ндыкө́ара
а́цөыуандыр йа́көсцаны, изга́п» - хэа, игө́ы йаана́ган. 92.
А́уаса а́сер ибе́йт. 93. Цөыуанды́ркгы гы́йка́зт. 94. Махму́д
а́дгыл ба́цала «цоб» - хэа, да́са да́йан. 95. Данаа́за,
ахы́ччара йа́лагейт.

96.»Шы́та, Махму́д, уа́ргы саргы́ хэ́гьейба́жыа́м,
хайла́рала хайпшуп. 97. Ахы́пшь харшаны́ хэ́гьейкө́а
хашы́тых!» - ихэ́ейт Ахма́д.

98. Саргы́ йахы́а сцан, йехы́та са́айхт.

А.Ажь. (20 ш. Дааит Хөыжөытөи).

ақ. Псхөы (14.VII.1947 ш.)

Атеқст № 53 (8)

1. Лы́гажөк ды́кан. 2. Хыю́цацеа йы́ман. 3. Заны́
алы́гажө йа́хөцацеа́гы (sic!) аа́йзыйган дры́дталеит –
«с`өара́, - ихэ́ейт алы́гажө - сара́ сажө́ыйт, с`өара́
с`өышбза́хыуша с`өа́шы́тал!» 4. Алы́гажө и́қа йаба́ а́хча
йейта́н, «иу́тахы́у а́лака́ца, йа́лакыуца́згы, а́саха́х!»
йыпа́ агөы́бжыаны́тгы йа́хба́ йөпш а́хчи йы́йтан, ау́йгы

¹ т т иеипшны исахаит.

² д пшқаны исахаит.

йахба йеңш дауишьтыйт. 5. Уацыхъэан-йецбагы. 6.Йахба йаба йаайыйтаз ахча, ахча дасын, идыйргейт. 7. Агэыбжь-аныт йаба йаайыйтаз ахча йыюзцақаа идыйрыз`эт. 8. Йецбазá йаба ахча наайыйта, «схъа акыла йасырыхъэап» - ихэан, иегъы акэадыр аакэыйтан, ддықәлейт. 9. Дышцыóз, хыюхъацаа псык ихъагыланы дынарықәс`өейт. 10. Сал`ам рей`хьт. 11. «Ари аңсы с`эызыихъагыло зыóй?» - хэа, дырцаайт. 12. Ахъацаа аўаса аайархэейт: «Абарí псны иубó хáхча йықэын» - хэа. 13. «Шьта, закарáзи аўый аңсы с`эахчаны йықэыз?» 14. - «Сомшөк йықэын» - хэа, аайархэейт. 15. - Аўый асómшөк азыхэа арый аңсы хңаны дахшúшт». 16. – «Шьта арый аңсы йахча сарá ис`эыстыют, аўаса йааз`эжөны адгьыл дыцахс`өырца!»

17. Ачкөын йыхэаз ахъацаа адгылан, ахчагы йымырхын, аңсгы адгьыл аржын, дыцарцейт.

18.Алыгажө ихыюцацаагы анаайззáх дырзцаайт: «Ахча ис`эыстаз йазыс`эхей?» - хэа. 19. Йахба ахча дасны ишдйыргаз йейхэейт; агэыбжьанытгы ахча шдйырыз`эыз, рейхэейт. 20. Ейтбазá: «Сарá ахча сыгáмст, игьыдысымырыз`эт, аўаса псык изыстыйт» - ихэан, йаба дыйдыгылейт. 21. «Ибзиоп, сыцацаá, икас`эцаз. 22. Йахбé агэыбжьаныти ахъцаарá áмoa с`эыкөлейт.23. Уарá ецба, алаҳ дыузыразхейт.24. Йкоуцаз аўыс сгэаңхот. 25. Сарá сыпсра аазейт. 26. С`эарá с`эхъа с`эымырпсын. 27. Дасыу йахьуытахьу áмoала с`эца! 28. Сышбзó с`эаасықәс`эахазаргы, ибзиоп, сыцас`экых! 29. С`эаасықәым-с`эахазаргы, áмг|а алаңха с`эоут» - ихэан, идықэыйцейт. 30. Йахбацаá аг|эыцаа амара тас`эартала идықөлейт.31. Ейтбагы амара аацэкырыцырталала ддықөлейт.

32.Йецба иеы дақөта дышнэйаз, цла-дыук аёы да-айёаст. 33. «Шьыбжьан намаз кастцап, шьыбжьангы счап» - ихэан, намаз кейцан, йартмак аёы йадхэалаз аадйыртлан. 34. Быг|эныфаны итаз аатыйхын, «исфап» - аныйхэá, йг|андала еыг|эык дг|айаны дыйбейт.35. Ари аёыг|э даазари, хайцчап» - ихэан, даайзыпшыйт.36. Аёыг|э дг|азан сал`ам

аайей'хът. 37. Аеыг|ə сал̃ам г|аймыйхын, «ўааеыз`əц!» - иxəан, дг|əаеыз`əыйхт. 38. «Ўаатал, хайцчап!» - иxəан, дыйртейт. 39. – «Исымо ейкараны йег|əахшап» - иxəан, йег|əыршан ирфейт. 40. Аўый анырфа, *иман крарла йадыгылейт мг|əа ецықелараныс, йг|арáуагы йекараны йег|əыршарныс. 41. Шья, мг|əа йқөлейт. 42. Йахьтй ицейт, ўоцəй ицейт. 43. Ишцыóз – маца тызык инанйе(й)т. 44. Атзы ацешьк афы хьəмарра рыман, ацешьк афгы ицəйўан. 45. Аохья́цəа ицьяршьейт «арй зыўой (// закəи), рыцəйўарагы, рыхьəымаррагы йелоп» - хəа, ицьяршьан иеыз`əцт. 46. Иеыз`əцын, инашылейт, ирцаайт.¹ 47. – «Арй араса изыко арй оп: ах ипх́а ўахьы пхьазагы азəй дйыгыот. 48. (Дызгаз) йанаашараак апхəысца дызгаз дыцсны даадылыргахейт 49. Аўый йааманыу азəгы игьийдырам. 50. Апхəысцагы ахгы рыгəы йешейт. 51. Арй ицəшь афы цшынг|əажəе жəез`əг|əи ах ипх́а дрыццейт. 52. Арахьы ацəшь афы цшынг|əажəежəез`əг|əи ицсны йаадылыргахьейт. 53. Аўарт иззыгы рəгы ах ипх́а дышпхəысцаз даанхейт.

54. Алыгажə йыцə иг|əыза ачкəыни аўый аўыс нраа, аўаса ирхəейт; «хг|əйыца х́аўа азə дынашыларг|айт!» - хəа. 55. Алыгажə ип́а иг|əза дыныйжылара итахьын, аўаса иг|əза игьиймузт, алыгажə ип́ы дынарыжылейт. 56. Алыгажə ип́а иг|əзагы дйымбазакəа ицыхьəа дтагыла дынашылан, атара ацака дыцалейт. 57. Алыгажə ип́е ах ипх́е шьталахт. 58. Ацах йекара йанег|əынаша апхəысца лыбжы цəкьахыó дыфəрх́аса далагейт. 59. Атарá ацака ицаз иг|əыза дг|аццын данаалпшы ачкəынгы апхəысцагы цшза ицəаны ибейт. 60. Аўаса апхəысца лəа матык ах́а аатнаган, ачкəын йысырныс идықөлейт. 61. Аўый алыгажə ип́а иг|əызе йенийба икама аатыйхын, ах́а хьыйцəейт. 62. Апк лыф́а аўыцака италахт. 63. Ах́а йаахьыйцəаз аблатакə йагрейцан, ицьыба итыйцахт, аўый йепшны аўахь хымытк

¹ Нас «Ирзцаайт» хəа ириашейт.

рхъа хъыйцэан, йаргы́ даадылцыхт. 64. Йанааша́, «ах ипхэ́ дызга́зи икарце́?» - рхэан, ах иуаакэ́а йаннашы́ла агэ́ы-цаггы́ бзаны́ йырба́н, иге́ыргъейт. 65. Даргы́ ица́н ах йа́р-хэейт. 66. А́хгы дьге́ыргъейт. 67. «Млыкэ́ кара́ сымазари, а́чкэын и́с`э́таны, ла́ргы́ дыйс`э́таны дыс`э́ышьты́йх, и́тахы́заргы́ са́ра о́фы даанха́раайт!» 68. Ау́аса а́чкэын аанха́ра гыйму́йт. 69. Апхэ́ысцагы́ дыныйхэ́ан, ара́хэ-ге́артагы́ иныйхэ́ан, игэ́ызагы́ йергы́ дыкэ́лахт.

70. Ишэ́цыо́з-маца́ игэ́зе́ йаре́ ахьяанйа́з а́цладу́у а́фы йанназа́х йаайфе́асхт. 71. Цсы́ршьба́н, *рыима́н крар аарге́а-лас`эахт. 72. Алыга́жэ ипа́ ау́аса́ ихэ́ейт: «Арахэ́гы апхэ́ыс-цагы́ йыгэ́ашу́шт» - хэа. 73. Апхэ́ысцагы́ да́дыгылейт. 74. Игэ́ыза и́кама́ аа́тйыхын, апхэ́ысца́ длысы́рныс хына́ йанды́кэыйца́, а́ма́ткэа́ а́хцагы́ алѓры́ццт (!). 75. Уа́цыхэ́ан ау́аса́ ихэ́ейт: «У́ажэ́аанза́ра ах́а́ца́кэа́ и́цсыз зы́рцсыз абар́т а́ма́ткэа́ ро́п. 76. Ры́хьа́кэа́гы́ са́ре́ ихьсцэ́ейт. 77. Ихъас`э́ымцо́зари, *аба́р! - ихэ́ан, абла́та́кэа́ аа́дырбе́йт. 78. «У́млыкэ́гы́ гыста́хъым, упхэ́ысгы́ лхер уба́т. 79. Абри́ зыузы́схаз у́ара́ бзи́араны́ исзы́ухаз азы́хэа́ а́куп» - ихэ́ан йергы́ дызт. 80. Ау́ый а́ха́ дьгы́рымба́хт. 81. *Алыга́жэ ипа́ и́пхэ́ысгы́ ара́хэ-ге́артагы́ йма́ны ре́фы дѓа́йхт. 82. Да́хьяа́йхыз йа́ба́ дыбза́ркэан. 83. Йа́ба́ данцсы́, йа́ра́ дыйры́цшза́хт.

84. Йехъа́ сцан, ахъэ́ымаррагы́ сала́цшын, са́ргы́ сѓа́йхт.

А.Ажь. (20 ш. Дааит Хэыжэдунтэи).
ақ. Цсхэы (14. VII. 47 ш.)

Атеқст № 54 (9)

Нартаа ртыурах

1. Нартаа быжьоешьцеа кан. 2. Нарт Сасры́кэа-хэа дры́лан драхба́ни. 3. И́ихэ́аз калон. 4. Нарт Сасры́кэа – хэа

йказ дасын адоукэа рёы дце(й)т. 5. Мычыла ейбакыри, дыгьрейáайушамызт, хъашыбыюла дрышьтале(т). 6. Нас енак уса игёытыйт: дыйшьразыс (sic) адóуа. 7. Áбцъаргыы áаймхёоны (sic) дыйзцёйт. 8. «Дáда, мцак-хёа саáйт» - хёа, усе йёйхёейт. 9. Адоуá данаапшы, адауá даахътáлан, «хáз`эак рцъауоц сохёари нас амц` утаны усышьтёейт» - ихёейт. 10. Нас Сосрыкёа идырт – дара рыхъзала дышйáзцаауаз – идырт. 11. «Издыра ак áкёызари, хáхáй иуасхёаап» - ихёейт. 12. Нас рáпхъаза ўыса дйазцаайт адауá: «Нартаа-хёа рызбахъэ рхёо ўаа кома?» - ихёán, дйазцаайт. 13. Дзáзцаауá йара ихъала Сасрыкёа йóуп, ахъá адауá йáкёс (sic) ыйдырзом. 14. Нас ус ихёейт: заанáтс ирымой? – йара Сасрыкёа ихъáла даагылан уса ихёейт: «Йáшоп дара цкъа си исыздырзом, áмала йрхёо исаауейт ўáажёла цъбарóуп» - ихёйт. 15. «Нас даеё йкарцой?» - ихёейт адауá (адóмбыжхъа). 16. Нас Сасрыкёа уса йейхейт: «Икёылот, аўаа дырхёейт. 17 Аамтала адауáкёей дарей ей-гацёани йкан. 18. Уса игырхёо исахáйт (sic)» - ихёейт. 19. «Нас Сасрыкёа даеá икыйцо иудыруей?» - хёа, адауá да-айáзаатцёйт. 20. - «Са сылала дыггызымбейт, ахъá ирхёо-ни исахáз абáсопу – ихёейт – даныхътшьá (игёынёыга) йейшьцёақёа афыюыкгыы áбхёо (ахра) ихъейжылот. 21. Йарá цака дындыкёлот сынхъаз`ёымжылан, ис`ёылшозари» - ихёани удыкёлот. 22. Нас йейшьцёа қыды, хъахё адуней крýкёызари, ишёаайгёыдырпсалó дырцххъáлот» - хёани, адауá аўáса йейхёейт – нас аўый данрыцёхъоáла, нас «сс`ёаайма?» - хёа, дрáзцаауойт». 23. Аўый акни йейхёейт. 24. «Уожёа, ўаха даеи йкыйцони, иўахáй?» - хёа, дйáзцаахт адауá. 25. Нас ушьтан ус ихёáхт: «Рыкёатан излáцёагёо амце йáкёани, икапшьхаанзагыы идыршшей йейшьцёақёа. 26. Нас йаре иёаайхъраҳани дгылот. 27. Арытала йаанкылани иёи итáрыжъейт. 28. Нас йáхёгыы йкылыюырны инкáхáуот. 29. Нас «Ишьпыубо – хёа Сасрыкёа?» - хёа, йашьцёа йанйáзцаарак, «уйгыы ўаныхътшьи (и)бзйоп. 30. Угёа хёчык аанарпхыот» - ихёейт. 31. Уáха цыыоц рыйтазыóмызт.

32. «Нас аеа ўаха иудырей? – хәа, адаўа дейтәазцаахейт. 33. Ўый ыбани йейхәейт ацьыоҫ. 34. Ўожәа ихҫахаз: «ўаха даеа йкйцоны иудырей?» дыйзцаахт. 35. Нас Сасрыкәа дыхәыцейт ўожәа. 36. Игәы итәйкт ўожәа абахй дызтнмхыо дызлйшыуша. 37. Аўый дазхәыцейт. 38. Аўый адаўа йарә дызәзцааўа йарә Сасрыкәа ишйаку издырзом. 39. Ўожәа Сасрыкәа ўыса йайхәыцт: «Сасрыкәа икйцонй исахаз: ан-аан рырахәкәа зыҫй икарцазомызт». 40. Нас адаўа даайәзцаайт: «Нас арахә ирыз`әа азй йәбаарго?» - ихәейт. 41. Нас Сасрыкәа ус йейхәахт: «Нас Сасрыкәа дыцоны – шытани аз аҫы йаха ехдү ихәа аха мааҫшани, азы дытагылон. 42. Нас бжяхәа бжымыш аўайа икалүша сахәткла икалыон. 43. Нас ацаа (мс`әей!) дәхыоны – шытани ацхас`әы рыгәарҫәҫй аайгон. 44. Нас абани ацхас`әы рыгәарҫәҫй аайгон. 44. Нас абани ацхас`әыра рәтон, арахәгы аўаагы ирызхәон – хәа, ўаси йейхәейт» - ихәейт.

45. Нас «дада, амца сыутари, сцахан – ихәейт. 46. «Сейшыцәагы ахәта йакызара калап» - ихәейт.

47. «Нас амцагы устойт, абант икарцакәо саргы икацани иусырбот» - ихәейт идаўа. 48. – «Шьти, ибзиоп» - ихәейт (Нарт Сасрыкәагы уй итахыыз ами!), дәдгылт.

49. «Шьта, ўарә алаҳ йааулыршо ала иузышьтха, йааузыцха хәахә-мәыхәә йааубазгы зыгы сыгәйдци! - ихәейт, - исарха!» - ихәейт. 50. Нарт Сасрыкәа дыгәырҫәцәҫан дцейт. 51. Нарт Сасрыцәа алаҳ ййитан, амч иман, усгы йлшоз хәахәы, ахра, йбалакгы игәйдидон, ахәа дыйзымшь(т). 52. Нас даннахәала, дйазцаайт: «абасцәаҫа кйцозма?» - хәа, адаўа. 53. «Убасцәаҫаоуп йейҫани икоумцәзари, йецәани икоумцәзейт – ихәейт. 54. Ицыхәә умгылазейт» - ихәейт. 55. «Аўый акни хәлгейт» - ихәейт адаўа даагылан.

56. «Ўожәа ўаала!» - ихәейт адаўа даагыла. 57. Цәка рыты)әҫи илыбаайт. 58. Адаўа дыҫшаан, адаўакәа злацәаҫәаз акәәтан аайбут. 59. Акәәтан амци йәкәыйцей(т). 60. Икаҫшьхаанза (sic) иршыйт. 61. Нас инкаҫшьха, «ихынзакаҫшыу йазхәома?» - ихәан, дйәзцаайт. 62. Нарт

Сасры́кәә нас «йцагы икапшыгыгышыьазаргы итахъын, ахъа-сыйдырп – хәә, дшәан – йазхъап» - ихәейт. 63. Нас ары́та ааиган йыйтейт. 64. «Сара оғы ейхрахан сыгылап, ўаре аасо́ажь!» - ихәейт адаўа. 65. Нас Нарт Сасры́кәә дагә́йргьацәә (//дыгә́йргьацәә) йаашьтыхны ие́а ите́йжът. 68. Нас йахә икылыюырын икаҳайт. 67. «Ишпóубо?» - ихәейт. 68. Дйáзцаайт Нарт Сасры́кәә адаўа. 69. «Уйгы бзйоп ўаныхътышыьазы» - хәаны, ўыса ихәейт.

70. Ихпа́хаз икыйцарныс игә́йтейкт адаўа «дцахыри сейтә́хәәхп» - хәә.

71. Ўожә́а ази́ йеҳа ехьду аф` дыйгóт. 72. Нас адаўа дытыжьлейт азы, «абра́» ута́л! - ихәән. 73. Нас ихъ' аҳа умба́ха даны́кала, ўоангыла!» - ихәей(т). 74. Нас Нарт Сасры́кәә анцәә дыйхәо далагейт (иихәә каломзи!): «Йаллаҳ, са сыу́тахъыхзари, бжьахъа бжьымыш йка́лаша аўа́й а сахт́кла икыуцарныс, сыу́хәот!» – ихәейт. 75. Нас, усгы йхәо кáмлози! – азы с`әе йалагейт. 76. Нас адара иғәғәани еныс`әы, «шьта, ўа́ахъи!» - ихәән, йейхәейт. 77. Нас адаўа данаайхъа́ ацҳас`әы ипыйе́а далагейт. 78. Нас «зыны ўаангы́ла!» - ихәейт Нарт Сасры́кәә. 79. Нас ицагы иғәғәани енаас`әы, изыпымеыхарты еныка́ла, «абыржәыўашьта ўа́ахъа!» - ихәейт. 80. Нас адаўа анцәә йта́з амчала дахъан, ахъа изыпымыргейт. 81. Нас ўа́а дыласәыйт. 82. Нас адаўа ие́ыйтт. 83. «Сара́ сыхъа́гамзари, Нарт Сасры́кәә шыўа́кәыз, изысызы́мдыри? – ихәейт, - ўажәшьта цқ́а уздырт Нарт Сасры́кәә шўа́кәыз. 84. Мычы́ла усмйаайзаргы хъашы́быгјәла усй́ аайт – ихәейт адаўа. 85. – ўожәә ацъа́ сыумырба́кха сыгъа́та абани́ сытара ахәәфй икна́хауп, абни́ ааагани, абра́ йаасы́гәыдыуцари, схъа аахъанацәо́т» - ихәейт. 86. Ўожә́а ўыса зыйхәаз абни́ игъа́та напы́ла дахъы́сри, Нарт Сасры́кәә дашьрани́ икейт. 87. Дыззайшьт́из йара́, абни́ дашьарныс он, ахъа́ Нарт Сасры́кәә дыгъы́бзы́гамзи! 88. Ахъа́ иман. 89. Инапы́ла дахъы́сымзейт. 90. Ары́та аайпшаан, ары́тала икни́ ишнийгоз аны́йба́ (sic), ипсахымкәә Нарт Сасры́кәә ишйа́кәыз адаўа ихъа́йцейт. 92. ўожәшьта адаўа Нарт Сасры́кәә дыйхәоа далагейт: «Сыры́цҳауап, ара́а сы́казт. 93. Усгы сызálцзом узсыце-

шөахей?» - ихәейт. 94. Нас адаўақәа аамтала ҳа
 ҳақәыс`әхъан, ўожәа анцәе исыйтан ахшыбыюла сы-
 уйаайт-штыни сызыштыз йара ўарá ушьр' акәын абжьар
 (sic) сымани саайри, сыудырп-ҳәа сшәейт. 95. Абáрсала
 сцари ушсáзцаауашаз усгы исдыран. 96. Абнi он áхрафы
 абанс икыйцон – ҳәа, изысхәазгы. 97. Исылшари йарá
 ўагы (áхрафгы) усшьушан. 98. Амч ўман угьсызымышът.
 99. Нас акәатан ршнi ытобыс ифáрыжьыо убаҳызу?! 100.
 Усымшьырныс сгәйтáмзари ўаагы сызыумдыри,
 угáзамзари – ихәейт. 101. - ўожәа анцәа ўансыйтá, уз-
 сымшьыха!» - йейхәейт. 102. Нас агьáт игьдыйтдейт. 103.
 Ишнәйаз ихьá йасын ихьáхәда хынацәейт. 104. Нас азi
 ирáтын, ицейт. 105. Афхәарá аныкала, нас йарá (адаўá) да-
 ахьáнахәалейт азы. 106. Нас ушьтангы агьáтала дыйсын,
 имгәцәа аатыйрхай(т). 107. Нас икьатейқәа азi
 аахьылейт. 108. Нас адаўá изфыйтт Нарт Сасруыкәа «сшы-
 ушьыз áлардырлап, сыкьатей аанкыланi, цлак
 йáакәыуршари, аеагы оумзаргы, сшыушьыз
 «áлардырлап» - ихәей(т). 109. Нас Нарт Сасрыкәа: «ўазы
 угәаансырхума?» - ҳәа, инапыла дамцáмсани, арытала
 дамцáсын, áцле йáакәыйршейт. 110. Нас Нарт Сасрыкәа
 игәйтáз ани ишьрá акәын. 111. Нас ани игьыныизыйрта,
 йáшьцәа рфы дцейт, «гәырғароп» - ихәан, днейт. 112. Ҳа
 ҳáбцәақәа иқәызхыз адаўá йаартынхаз áзә гацәык сыразкы
 йакын. 113. Йехьта дышьын, сааўойт» - ихәейт. 114.
 «Ҳазыумгази?» - рхәан, йейшьцәа гәаáўа йалагейт. 115.
 «хайцрыхөйхәá ҳдари, даҳзымшьра каларын. 116. Избáз
 афы (аўоы) бцьáрла узмáтахьәы дыўазáмыз, хәашыбөыла
 дыумшьáзари. 117. Ишьышьахазгы абáрсоуп – ҳәани,
 йейшьцәе рейхәейт. 118. Саргы ехьá сцан, ехьá саайт.

Ць. Ҳә. (33 ш. Хәыжәдунтәи дааит.
 Ҷышықәса Ацандара дынхон)
 Ақ.Псхәы (19.VII. 1947 ш.).

Шьасоу Аампыста

1. Аамтала икалахъаз ахъацей хъацей аз`е еймазкыз Наг`еий ахый Шьасоу аамбыстей (sic!). 2. Аамтала Наг`еий ахыз – згабк лыхъыз рх`еони, акытафь дтан - ауый лфь дыштáз ак`еымк`еа «сал`амун аалейкум» - их`еан, Шьасоу аампыста дынашылей, Наг`еий ахаз асал`ам имыймхзейт, дыгъахъацымгылейт. 3. Нас азгаб даайхъагылан, асал`амгъы имылхын, аскам илтан дылыртейт. 4. Нас Наг`еий ахаз дыг`еаайт: «Сара ах дыуззак арака сыштáз, ба ацш`еа зй`абх`еей?» - их`еейт. 5. Нас азгаб уыса лх`еейт: «Ау`оы дыззаайз сыг`енаф`оуп. 6. Сар`е исх`еаф`оуп сыг`ены данаай, ацш`еа йас`х`еаразыс. 7. Уару уфь даннейаакгъы иутахъызари, ацш`еа йум`х`еан! – уыса лх`еейт – нас уг`еаанагой, хъацарала уейцх илымшарата?» - лх`еейт.

8. Нас абни аах`дырк`ан нык`еаре ицарыс (sic!) рыгй таркт. 9. «Уыса инкалаак с`еы, с`еыг`еыцъа нык`еара с`еанцо`еын с`еара с`еыдык`еысцот, са сг`еарц с`еык`еацразы истах`уп» - х`еа, уыса лх`еейт. 10. Наг`еий ахыз у`аха атах`ымк`еа дыцз`еазаны дыкан. 11. Арах`е, аеан имамыз-х`еа, гыйкамызт. 12. Шьасоу аампыста имаз-х`еа гыйкамызт. 13. Дейтыман, акыт драазони дыкан. 14. Избан ух`еозари аамтала Шьасоу аампысте йаба, йашьц`еа адауак`еа итадырхан, йара мыг`еата дыштáз йан ант ршь¹ иналага, дыш`еани абна дылалан, «у`ах`а, у`ах`а» лымх`еони Алах` илйитаз амчала абри акыт афь дыкылнагейт. 15. Абнаа (акыт рышка) длау(т). 16. Нас дыдыухо даналага, «х`аж`ела абак`о х`абаанага?» - х`еани, йан длазцаауан, ах`а ацъыоц илтазомызт. 17. Избан ух`еари, дых`еычы-рк`еан, кашьюура дыдык`елап – х`еа, дыйц`еш`еон.

¹ ршь←ршьа.

18. Абни́ азґаб дахьынйз, абни́ дылбон. 19. Аамтала лара́ абни́ хэычы-хэычла йалхэон: «с`эахьяанагаз, с`эышаайз» - хэа. 20. Абни́ ләи йейлыйкаайт. 21. Нас йара́ абни́ лә'оп ехьяашьтырхысгы айбаргэаара Наг|эей ахи йерей.

22. Нас абри́ епш ахьяцара йлазари, хьяшьаурá сыйц-цап-хэа, игэйтейкт. 23. Нас афхэара артейт. 24. «Мызк ашьтыхь ныкэара́ хадыкэлари оп» - хэа, афхэарé еймырхт афхэара аазáанзык Шьасóу аампыста дызыкэтó-хэа аеи ймазамызт. 25. Нас Наг|эей ах дыйпхьейт. 26. Ёнак, иекэа рызынтыкгы агэарп афи йаайцейт. 27. Икьякэакэагы йаа-дыйрыгейт. 28. «Шьта, Шьасóу аампыста, урылапш, иумадахъэо аеы кы!» - хэа, йейхэейт. 29. Нас Шьасóу аампыста ант акьякэакэа дрыпшын, имадахъэым-шэа ибейт. 30. Нас аean дрылапша далагейт. 31. Нас йзыгы рейтцкых (йехá) ейцеаз еы-зырдагьк икыйт. 32. Ацыхъэа дамцасын, «абри́ исымадахъэуп, исыкэныургóзари, абри́ сымадахъэшэе избейт» - ихэейт. 33. Нас Наг|эей ах дыйхъыичейт, «аеырхъэа-дыукэа рылоп, акьякэакэа рылоп. 34. Урт акы умкани́, абри́ рейтцеаз ишпыукуыз?» - хэани йей-хэейт. 35. Шьасóу аампыста ўыс ихэейт: «Сара абри́ сы-мадахъэшэе избейт. 36. Мызкынза исырчó(т), нас сныкэна-гошэа избейт» - хэани́ ихэейт. 37. Нас Шьасóу аампысте иган, аг|эны́ дцейт. 38. Анцэе йаайтазла «ўахъя́, ўахья имхэони́ акрафэйцон. 39. Нас аўаá нйаак йаатгани́ дакэтан, аеы ирыхъэымара далагейт. 40. Аеы йáлаз игэйтейт, ишыймадахъэыз. 41. Нас кэадыркгы азэы дыйхэейт, йкэлацэе, игэлацэе, ишыцлакэе йейдыйгáлейт йкайтцазлаакгы. 42. Нас афхэара наазá иеа акэадыр áкэыйцейт. 43. Да́кэымтазакэа афа ааныйкылан, ани́ ехьей-баргэааз азґаб лыгэарп афы днейт. 44. Опак, башлык-хэани́, иарбанзаалакгы акгы́ ймазам.

45. Наг|эей ахыз акьякэакэа ирейгьо г|эынапыкли изымка да́кэтани азґаб лыгэарп даапшцалейт. 46. Нас азґаб дыдылкъан, «ўаала, ўаала, Наг|эей ах!» - лхэан,

дыёыз`эылхт. 47. «Ари сыг|эыза даахьамá?» - ихэан, - «уигы даахьейт» - лхэан, дааеыз`эылхт. 48. Нас далаган, Анцэа илййтазла ачарадыу калцейт. 49. Агэлацэа ақыта тұамада-бзиа зэырыказари йейзылгейт. 50. Ахэссагы (азгабцэа) ирацэани йейзылгейт. 51. «Икалази?» - рхэан, илазцаайт атахмадацэа. 52. «Аамтала Наг|ей ах сыг|эынафы дыштáз «сал́ам аал́ейкум» – хэан, Шьасоу Аампыста даашылт. 53. Наг|ей ах ацшэа йеймхэейт, асал́амгы ыймйымхзейт, дыгыйхьáцымгылейт. 54. Си исхьэтаз сыг|энафы данаай сыйхьáцгылан, ацшэа йасхэейт, «ута» – схэан. 55. Дысыртейт. 56. «Йа*, сара Наг|ей ах-дыуззак сштаз а́цшэе йабхэейт, быйхьáцгылан, дыбыртейт» - хэани дыгэаайт. 57. Абри йахьдыркьан «ныкэара хамцакэа» рхэан, аз`эе еймырхт. 58. Нас а́уаа бзиазақэа с`эызейзызгáз абри з`эдýрразы оп, ехьá икэцейт ныкэара ицаразыс». 59. Абри лхэаны а́уаа адырра рылтейт. 60. Нас а́уаа «Ибзиоп» - рхэан, аз`эара (ачараз`эра) йалагейт. 61. Нас иныхэейт, агыйт «амг|эа алапха с`эымазаайт!» - рхэан, ажэлар рыкэныхэейт.

62. Нас иеыз`эыртцан идькэырцейт. 63. Азгаб Шьасоу аампыста иеы а́уапа йдылхэалейт. 64. Ибашлык, икамчы, нас ызылйцсахушаз а́матақэа, ампхьшы нарылани, йаайтахьхушаз рызынтагы ахэырцын итацани (//интацани), еи йадылхэалейт. 65. Нас иеыз`эыртцан идькэырцейт. 66. Нас ўахьык, г|эахьык, хахьык иныкэейт. 67. Наг|ей ах даагылан, абраа хакэылари оп» - ихэейт. 68. Шьасоу аампыста имызейт. 69. Избан ухэозари, «ақыт рыхэарақэа хьазыо (ихьа́йа) хышпақэылары» - хэаний имуйт. 70. Нас аеыгы (//адырг|эангы) г|эахьа, хахьа иныкэейт. 71. Нас Наг|ей ах ае` акэадырта дызтамтаха далагейт. 72. «Йўўей?» - хэани, дйáзцаайт Шьасоу аампыста Наг|ей ах. 73. Нас «ўаха аеакэадырта сылша-хом» - хэе ихэейт. 74. «Йўўазе хамушх (sic!) – хэа, йхэейт Шьасоу аампыста. 75. - Азгаб лфы хантаз у́гэагэан, ўажэа а́уаха ушпроулымшо?» - хэа йейхэейт. 76. «Утахьызаргы

сшы, ўаха акәадырта сызтатом» ихәейт. 77. Нас Шьасоу аампыста аехъәа (а)ркан иеы йадхәалан, аайпыртын, (нас) Наг|әей ах дытафыйхәейт акәадырта. 78. Нас дыйманы дыдықәлейт. 79. Шьасоу аампыста дандықәлоз ўысагы игәтейкхьан, «аамтала саб ейшыцәа арт тазырхаз рәы қәыларәа сцап» - хәані. 80. Нас Наг|әей ах илымшейт. 81. Нас илымшазт – хәа, Шьасоу аампыста, ўысагы амч иман, Анцәе йтан, ихъашы иухразы дцот. 82. Икыйтцазаакгы дыйгейт адаўақәа рәы. 83. Нас азы дьуни йкан, ацха хьын. 84. (Раамтала йабцәе ихъырцаз ацха). 85. Нас дыеыз`әцыт Шьасоу аампыста. 86. Насг|әей ахгы даапыртыйт. 87. «Ўожәа йарбазаакгы (//йарбанзаакгы, йарбанызлаакгы) умшәахын! 88. Хаайт қәыларәа хәхәаайушаз».

89. Нас Шьасоу аампыста амца кыйцейт. 90. Акри иуйт. 91. Наг|әей ах акри ифәйцейт, йергы акри ифәйт. 92. Ишьталаны рыцсы ршьейт. 93. Нас ашара енаай, «ўожәа сара сцот сабацәа ршьа зыухырныс. 94. Аз`әшәәан дыдып, имацәысп. 95. «Умшәан Наг|әей ах!» - хәані ейхәейт.

96. Нас Шьасоу аампыста дыеыз`әлан, дцейт, йабцъаргы аайхәан. 97. Алах дыйтан, ирейхбазәа адаўақәа Шьасоу Аампыста дыйхьызейт. 98. Ақид ихайдузәа дшәцәз дыйхьызан, дыйшьыйт. 99. Абни он йара дызцәшәозгы. 100. Агыт рзы дышәазомызт Шьасоу аампыста. 101. Нас ані даныйшь, аәан, арахә идықәыйцейт ацха аакәыйцаразы. 102. Йг|әзеәи йаайцейт. 103. Нас ацха енаакәыйца аехъә` арканла дамцасын ақәақәа аәан ирылаз икыйт. 104. «Сыг|әыза абри укыроп» - хәані, Шьасоу Аампыста изфыйтт Наг|әей ах. 105. Наг|әей ахаз дшәан, ацла гәаг|әра дтәлейт. 106. Нас Шьасоу аампыста аеы дыеыз`әцын, дыйзыцшааўа далагейт. 107. Нас икалта ахь-аатыхәхәоз ибейт. 108. Дыйкын даатыйгейт. 109. «Хамух, иуқәс`әази, узыршәей? 110. Абри аеы укыри оп» - ихәейт. 111. Нас «хашьтхәала адаўақәа аайейт. 112. Са срейбашьейт. 113. Аәа аумышьтын йкалаакгы!» 114. Нас Наг|вей ах аеы изымкт. 115. Йенца, ирейцбаз дақәтан, да-

айт. 116. «Икалази, хара хайшыагы дыйшньи, харахэгы, хэангы изыкацуша? 117. Шьасоу аампыста дыйзаргы, дыгымс`эыцт; дыс`эызаргы, дааины ихъашыагы уни, харахэ икыйцарты дыкалари гьагахъым».

118.- «Дыгый(т), дыгс`эы й(т), дыгьаай(т) йабагы йаб ейшыцаагы рышы иухырныс илшони дкалейт. 119. Ухъацзари, ўаахыс!» хэани, Шьасоу аамбыста (sic!) ифыйтт адаўа изын. 120. Адаўа дгылан, «ўаргы ўаахыс, Шьасоу аампыста!» - хэа, ифыйтт адаўа. 121. Ажымгяара Шьасоу аампыста икэс`эейт. 122. Нас Анцэе итазла дыкылпшны дейихст. 123. Адаўа игэй йакэыйрс`эан дыйшыыйт. 124. Нас Шьасоу аампыста данцоз, йан илеймхэазони, дшэап-хэа, дшэан, ныкэыбак йабацэа иртынхани йкан, идхэалани ицыйган, йаахэани, дыгяны ахы хьакэс`эаз адаўи ифый йацыйкын, азна нкала «аўыйгы шыакни изуйт» - ихэан, из`эт. 125. Нас ушьтангы дамцасын, адаўа дызлааиз ркьакэа агэри икыйт. 126. Нас данаахэы игяыза дыйбазом ожеагы. 127. Адыргяангы ахысра анкала, дшэан еыйцэахт. 128. Ушьтангы дейтыйпшаахт. 129. «Хамух, иуқэс`эази? 130. Айбашьрахь унасишьтзом, абри акьакэа укыри оп» - хэани, йейхэейт. 131. «Бзиоп» - хэани, йейхэейт Нагяе ах, акьакэа имыйхт.

132. Ушьтангы импыцыцын, ицейт. 133. Нас агяыхъак зхъаз адаўа дакетани дейтаайт.

134.- «Асаби, аеы йакэтани йаахашьтыйз «арахэ аапхъац! – хэа, аўый дызшыыз Шьасоу аампысте йакэызари, дыйзаргы, дыгымс`эыцт, дыс`эызаргы даани ихъашы иухраты дыгыкамлацт» - хэани адаўи йаафыйтт. 135. Нас Шьасоу Аампыста йаапцэани: «дыгый(т), дыгыс`эый. 136. Дааины ихъашыагы изыўей(т) (sic!). 137. Ўаахыс адаўа!» - хэа, ифыйтт Шьасоу аамбыста(sic!). 138. Адаўа ихзымгыыйшан, «ўаро ўаахыс Шьасоу аампыста!» хэа, изфыйтт. 139. Енфыйт нас ахыс ажымгяари сымазари» - хэани, дыхыст. 140. Нас гяыхъак зхъазгы дыйшыыйт.

141. Нас аныкэ́ыби ига́н, а́зна шы из`эыхт. 142. «Ау́ыйгы г|эышьяк» ихэ́ейт.

143. Нас ақ́а́кэа изы́мкзани игьежын, ишьтыхьти ицейт адау́ақэа рэы. 144. Нас ххьяк зхъаз да́қэтан даайт. 145. Ау́ыйгы нас «сейшьцеагы шыни, арахе́гы икыйцарани́ и́ко шысоу́аа дры́жэлазари, дыйзаргы дыс`эни́ сейшьцеагы шыни, арахе́гы икыйцарани, д́камла́зари калап» - ихэ́ейт адау́а.

146.»Дыѓый, дыггыс`э́ый, ихъашьягы иу́ей. 147. У́аахы́с адау́а, иу́лшозари!» - ихэ́ейт Шьясо́уа аампыста. 148. Нас адау́а ихызымѓыйшыан, «у́аро́ у́аахы́с, Шьясо́у аампыста!» - ихэ́ейт. 149. Нас ахыс ажэымг|эара Шьясо́у аампыста и́қэс`эейт. 150. Нас дйе́йхсны, дыйшьый. 151. Нас аныкэ́ыби ига́н, «ау́ыйгы хшьяк» - ихэ́ан, из`эт. 152. Нас ақ́а́кэа да́мцасын икыйт. 153. Нас иг|эыза дыймбо́а да́лагейт Шьясо́у аампыста. 154. Нас дыйпшаан «ақ́а́кэа а́умышьтын» - хэа, и́йтейт. 155. Нас ашьта́нгы ақ́а́кэа ице́ейт. 156. Нас дырг|эа́нгы пшьхъаз (!) зхъаз даана́гейт. 157. «Аах́ай сейшьцеагы шыни, харахе́гы казц́о Шьясо́у аампысти́ йоузари, дыйзаргы дыггымс`э́ыцт, дыс`эызаргы даайни ихъашье изыу́раты ды́камла́зари калап» - хэани́, фыйтт адау́а. 158. Нас «дыѓыйт, дыгс`э́ыйт, ихъашьягы́ иурата́ аамта́ дақэ́сейт. 159. Ухъа́цазар у́аахы́с, адау́а!» - хэани, изе́ыйтт.

160. Нас адау́а ипхейшы́ан ажэымг|эара ахы́йта́з, «у́аргы у́аахы́с!» - хэа, изе́ыйтт Шьясо́у аампыста. 161. Ахы́с ажэымг|эара́ и́қэс`эей Шьясо́у аампыста. 162. Нас Анце́а йта́зла дыкылпшын, адау́а дыйшьыйт. 163. Нас анакэ́ыба а́айхэан, ашьа́ а́зна кайцан, «ау́ыйгы пшьба шыани изу́йт» - хэани, из`эт.

164. Нас ақ́а́кэа да́мцасын, икыйт. 165. «Сыг|эыза ик-алыозари, абри́ ақ́а́кэа абари а́ха (//у́аха) йо́умышьты́н!» - ихэ́ейт, ах́а Наг|э́ей а́х и́лшом, ице́ейт. 166. Нас у́ынадырг|эа́нгы хэыхъа́к зхъаз адау́а да́қэтан даазейт. 167. Ау́ыйгы у́ыса дыйшьыйт. 168. Нас ифыг|эа́згы даай-

ны ұйғы ұыса дыйшыйт. 169. Нас ибыжыг|өыхаз адаўа даазейт. 170. Дышаазоз акәымкәани абант йейшыца хъашыбыг|өла дрыаайхи ишышьяз игәйтейт. 171. Нас йара дышаазоз акәымкәа «дызұыста йара сейшыцаагы ахш рьға ржыжы ұртгы ишны, араҳагы икыйцарани? 172. Шьасоу аампыста йакәызари, дыгыйни, дыгыс`әни, ихъашагы иурани данаайзаак, ўаахыс!» ҳәа, адаўа Шьасоу аампыста изәййт. 173. Үожәа ахыс әжәымг|әара адаўи иқәс`өот. 174. Ақхашьаразны (sic!) Шьасоу аампыста еацыймырхони, «ажәымг|әара умоуп адаўа, ўаахыс!» - ихәейт. 175. Адаўа дыхысын, Шьасоу аампыста игәй йакәыйрпшны, данаайейхс, Шьасоу аампыста Анцәе илйцан амчи иман, дымг|әани йара дахыглаз ҳаракыла дыпейт. 176. Игәй йакәымс`әони иўаҗа ажбататара йакәс`өейт асандак-хы. 177. Нас Шьасоу аампыста изәййт адаўа, «үожәа ахысра се исқазуп» - ихәейт. 178. – «Аа, ўаахыс!» - ихәейт адаўа. 179. Адара дыкылпшын, Анцәа й таз-ла цқа дыхъөыцны дйейхст адаўа Шьасоу аампыста. 180. Данхысаз, цқи игәеймыртони, дйейхст. 181. Нас игәи йакәс`әани адаўа дыйшыйт. 182. Нас аныкәыба аайхәан, дцейт дыгәйргьацәа. 183. Ашьа азна аайхәейт. 184. «Үожәашьта сызцәшәаха дыгыйкам» - хәани, из`өт. 185. «Аригы быжьбоуп (быжьшьак) – ҳәа, ихәейт. 186. Нас ақәкәа дамцасни, йакыйт (!). 187. «Сыг|әыза, аҳаҳай ўабайо үожәшьта умшәан узцәшәо йарбазнылаакгы дыкам». 188. Нас иг|әыза дыйцшаайт. 189. «Ари сышыапы цқи иәсқәаанзык абари әеы укыри оп!» 190. Нас иеи йтейт. 191. Ампахьшы аайхәан, ишыапи фыйхәейт. 192. Нас «усыцхъраари, акәадыр ақәақцари оп ари ақәкәа. 193. Үожәа абарт дыртынхани ихшьа-гацөык дрымоп. 194. Раб дажәуп, дыпсхьо, дыко сыздыром. 195. Сара аре иқәкәа сақәтани сц̄(т). 196. Үара йарбазнылаакгы умшәан! 197. Үаҳа узцәшәара-ҳәа, араҳь йаайра дыказам. 198. Үаа сызцогы ұысоп – ихәейт – ҳабацәа иртынхани арашькәа йказари оп, ахыы казари оп ашьаҗа (!) сныкәыпшуш

ҳақантáжэ».199. Шьасóу áампыста ақáқæа кæдыр
 áкæыйцан дцейт. 200. Дахьныйз адоуқæа рахæшьá (sic!)
 «Хáйт ала-хъшá, сéйшьцæагы шыни умпáхашьазáкæа сыгæ-
 арп ушпáақæлоз?» - лхæейт. 201. «Сарá сáшьцæагы сабгы
 ишний íаáқæлаз с`æыгыпáхашьáм». 202. «Сара
 с`зыпáхашьой?» 203. Нас аркæыйкæахæа дыхæхæан,
 еыйфáлыжът (ейбакыри оп). 204. Нас йейбакын, ейкæпáре
 йáлагей(т). 205. Нас Шьасóу áампыста дышьтýйхни, áдгыл
 данáапырха ишьамхъанынза áдгыл дыпáлцейт. 206. Нас
 йарá дыхæынчан, ларá дышьтыхни, Анцæе йтаз áмчала
 áдгыл данáапырха, лымакæафæхæаранза áдгыл дейтýйт.
 207. Нас «са сыхъáгамзари, шьасóуáа ушры́уаз ўмчыла
 ушпасызымдыр?» - лхæейт. 208. Нас, ўжæá, дыкæá
 дáлагейт. 209. Ўа Шыкæре имáæоуп, ўахá сышухъымсхра,
 ухъáцазари, сыупáхæйсхап; упáхæйсзари, сыухъáцахап, сы-
 умшьазари» - лхæейт. 210. – «Са сшьа зз`æыз рыжæла сарá
 пáхæйснгы даазгáзóm» - хæанí, длысни, лхъа хъыйтýейт.211.
 Нас даахæын, дыпáшааўá далагейт. 212. Дышыпáшааўáз
 áкæымкæа, раб дытáхамáдахан, мгæалá ихъæазомызт. 213.
 Атыш ижнí абáцкъа áкæни ўахá зтáхъым ахъáхæ-дыуқæа
 áкæыйжъни дытáкын. 214. «Фуй, изакæ фыгíей, исахæоз?» -
 хæани йаафýйтт. 215.- «Афыгíей ўахæоз Шьасóу аампысти
 йоп, иутáхъй?» - ихæейт. 216. Адаўақæá рáба: «Иўтáхъызи,
 ўáақæызгалази ара?» - хæа, ихæейт. 217. – «Íстáхъу абáсоп:
 упáцæақæá гы́икахым, исшьхъейт. 218. Арáшькæа ехътáкú
 соухæозари, ўаргы ухъá ўа`хæйтстейт» - ихæейт. 219. «Сы-
 умжъыíони, соушьтíазари, ехъы́ико ўáсхæап» - ихæейт
 адаўақæá рáба. 220. – «Узжъазóm ўару утáхмадоп. 221. Ус-
 гы упáсра аазахъейт» - хæанí, йейхæейт Шьасóу аампыста.
 222. Нас адаўá ихъáйцейт. 223. Нас абри-епш áхра
 пшзаранí йкоп. 224. Унбжъáлари, ўáхæ царта ўмазам. 225.
 Áшæкæагы хъáхæнí икáцóуп, ацáпáхæкæагы ўа ихъшуп.¹
 226. Нас дасу ашæ æей ихъшьу́ дасу ехъхъашьу́ ашæ

¹ Икшъуп хæа саҳауан.

анартейт ацапхақәа. 227. Нас ацапхақәа аайхәан ашәқәа иртыйт. 228. Арáшьқәа ўаа итáкын. 229. Рызынтакгы акә-адырқәа рықәыйцейт, хни ирымазгы, мални йáбацәа ирымазгы ирықәыйцейт. 230. Дыгәырғьацәа дыгьежны даайт.

231. Данаа́гьяжы, адаўа дыу а́хақәа (sic!) а́ақәыйхын, дааўыйшьтаразы, нас хъыхъ дыхъеноа́ дына́лага, дыйсын, ўа́ка дыйшьыйт. 232. Нас да́сын иѓөзе ие́ы даай(т). 233. Аеы дыеыз`өцыйт, аеқәагы ишьа́хан, йа́уыйшьтыйт, иѓөызагы даацөырийгейт. 234. Йа́рбазнылаакгы аказны (!) умшәа́хын! 235. Йа́хтахъыз изыгы́ икалейт» - хәани́, иѓөызе йейхәейт. 236. Нас акры иу́йт, акри ирыфейт Наѓөей а́х. 237. Ази изы́йрпхейт «уе́пса́х ўызжа́а, амѓөа х́ақәлахейт, акгы ўа́цөымшәан! 238. Аѓөны оп х́ахьцөгы. 239. Нас Наѓөей а́хаз дыгәырғьацәа аѓөны а́збахъө йанйа́ха, азы и́қыйтейт, има́тақәагы и́пса́хт, а́уахъгы и́псыи-ишьейт. 240. Нас иды́көлейт аѓөны́ка. 241. Ѓөахъө ѓөымыш енны́кәа ае́ акәадыр́та дамаа́боа далагейт. 242. Нас ае́е е́ха ибзи́аз ахъч-ба́бақәа акәадыр́те и́тыйца́н, д́та́өыйхәейт. 243. Нас ае́қәа, а́рахқәа дры́лейцан да́айгейт. 244. Нас а́қыт а́айгәара ена́й дыеыз`өыйхын, акри́ иу́йт, акри ие́ыйцейт. 245. «Ўожә́а аз`өа́кла сыу́хөот» - ихәейт Шьасоу аампы́ста Наѓөей а́х. 246. «Исхә́о абарсо́п – ихәейт – ўаро у́гьа́хәуп, у́гьыбзи́оп, а́уаабзи́ақәагы урды́рейт. 247. Мал кр`-аа́хцазари аша́шьагы ўа́ра ўа́қәс`өот. 248. Нас а́қыт а́өы х́ахьней (!) а́қәнага з́тахъу́гы ўа́ре иуды́рп. 249. А́уаа́-бзи́ақәа абар́т ахъца́з йа́аргаз амал иры́лшаз хәани́, йа́айагы ирыхъө́тоу ўа́ре иуды́рп. 250. А́гы – ара́хь са́ра сейбашы́заргы сыхъашы́а зыу́хан, бара́қьа́т босын ухъсы́цаай – ѓөаца́гы ны́кәара́ акыр йа́цсо́уп. 251. У́ара́ ае́ акәадыр́та ўа́маабоны ў́казаргы, са со́умзари, о́ыпси́ (sic!) иды́рзом – ихәейт. 252. - Ушә́ани а́цла-гәа́гәара у́тала́заргы са са́ха о́ый (sic!) имба́зейт. 253. Са сы́псы тани дуней х́аан исхә́азом. 254. Абар́т мал кр-аа́хцазари, рызынты́кгы ўа́ру утуп.

255. Сарá истахъу - абарт сабацәа рымал, ахьы, арашькәа, абни ўарá исыуҗаз аеы. 256. Избан-хәа, усáзцааўазари, абарт сабацәа иртынхáз áмал оуп. 257. Абнигы йағәрылни (имышьт бзиани) еуп-шьтани иҗсаанзыкгы истыйзóm. 258. Саба, саба йашьцәа ршьа злазуз аеоуп. 259. Ўаха ўарей сарей хагьейбамбейт, ихъáцоугы ўару ўоуп, йахаугы ўару ўоуп. 260. Хахьниа хааеиз`өызҗаз ләы усгы хнейхьейт. 261. Ауый ачара лмури, лыузóm, илхьәтоггы ўару удырп, сарó унас`әа узьикасҗазом. 262. Нас абраа аз`әра кáрҗап, акәашара калап, Наг|әей ах, хай, абри áкара зылшáз укәашариоп» - хәа, иуқәырҗап (иудырҗап)». 263. Нас иниейт. 264. «Шьасоу аамбыста ақазу ўаро утуп-хәани, исыдыумҗан, абри аха даеакыла сыухәазом» хәани, Шьасоу аампыста дыйхәейт Наг|әей ах. 265. Арахә рымани áзҗаб лыгәарҗ аеи инейт. 266. Нас «сыгәарҗ аеы иеыз`өысҗаз аўаá ныкәари иҗаз ейбги изгәадани йаáйт» - лхәан, аўаá ейзылгейт. 267. Уҗ рыхабар захáз аўаабзиақәа атым қыҗақәаггы ейззейт. 268. Нас Наг|әей ах йарә аайца-шәа акамáнда икыйҗоа далагейт. 269. Арахә дыйршьейт ачарафы йатахьыз áкара. 270. Нас áзҗаб Анҗәе илыйҗазла ачара-з`әра калҗейт. 271. Нас ирз`өыйт, ирныхәейт, акәашара (аахәара) калейт. 272. Нас «Наг|әе ах, укәашари оп» - хәа, дықәырҗейт. 273. Наг|әей ах данықәҗ (дыкәашани данаақәҗ) Шьасоу аампыст дзлийхәаз áз`өи ихъáштлыхт. 274. Икьáф кáҗани дыкамзи! 275. Нас иниейт, «ақазу ўару утуп» - хәа. 276. Нас Шьасоу Аампыста хъáҗаре йейҗан, иҗхейшьан мап изымкт. 277. Нас дыкәлан, дыкәашó далагет. 278. Нас ахәырҗа ашьá дыкәнаҗейт. 279. Нас «ахахай, икалази?» - рхәан, аўаá дыркыйт. 280. Нас атхáмадақәа ахәшәтра здыраз, аўаабзиақәа ыкан, аха [ахы] алаххейт – хәа, йалагейт. 281. Нас ауый аамҗафы дахаайз (sic!) гырымдырзакәа тхамáдахәычык өык дақәтани «икалази? – хәа, даарылахыхылет аўаá. 282. «Дй, с`өынаскья-áскья!» - ихәан, дыйныхъáзгылейт. 283. «Закәызи, Шьасоу аампыста, «сышь-

апы мыҕеҕэҕычык алалейт» - хэа, аҕаа үкэыйбаца, узымпҕашьой?» - ихэан, напхысала аха [ахы] аалхни йаакыйрыс`эын, иеы дақетан дцейт. 284. «Хайт, исыхьзи - ихэан, Шьасоу аампыста – оеа ааз`эҕари-оп ўожэа-цэыҕа!» - ихэейт. 285. Нас иеа аарган дақетан ўысу [ўыса] унас`эа кыйцейт: «Саааанзык иушаз аеқеаҕы, арахеҕы ейкэыр`эани атыҕаҕи йказаайт акҕы рылымыс`этани, акҕы рылымзааўани. 286. Сыҕсып, саанхап, аўый дзакэыда ейлыскааўейт» - ихэан, дыйшьталейт.

287. Уохыкый мышкый аҕаҕама дахьцазла хахьа-хымшла дыйхьзейт. 288. Аўый акарала аҕаҕама-хэычи иеы ҕеыҕэани иныкэон. 289. Нас дней(т). 290. Хяхьа-хымышла данныкэа дыйхьызейт. 291. Аҕаҕама дызлаайз аеы аехьаҕарта ихьарыс`эни тыҕк аҕы днадгылейт. 292. Нас дыеыз`эцын, атыҕ даакэшан, дыйшьрази игэытейкт. 293. Нас атыҕ данкылҕшы. 294. Гҕеы-хэсси идталани, икэакэа рышьшьа ишыйдталаз из`эымсакья дзкылҕшни, дааейхст Шьасоу аампыста. 295. Нас аҕаҕама-хэычы иҕхэыс лызны «Былакэа Анцэе иҕыйхаайт, ари сызфаз бымбазой?» - ихэейт. 296. Ихэан, напыли йаакэыхни, йаакыйрыс`эт ахы 297. Ахэссақеа ахыс-бжы рахаон. 298. Ахьа иҕертзосызт йарэ ихэаанзыкья. 299. Нас адыргэанҕы Шьасоу аампыста ихьи йакэырҕшни дейтейхст. 300. Адыргэанҕы, «ари схьаҕи итэ, ара сызфаз бымбазой?» - ихэан, аха аакэыйхни йаакыйрыс`эт. 301. Нас Шьасоу аампыста иҕхейшьейт: «Ари сзыейхыса хы йагэ дыоызарым – ихэейт. 302. Нас ихьаҕи итаз аҕхэыс дыгэаайт. 303. «Хара ўаа акры алани йаамбэ зыушьума, ахысы-бжы умахэзой?» - лхэейт. 304. Нас йара усҕы идырхьан, Шьасоу аампыста дааин дышейхысаз. 305. «С`эыҕшишьт, аўый атыҕ зырхыса атыҕ йаакэшо Шьасоу аампысти йбузари ка-лап» - ихэейт. 306. Аўый аамтаҕы Шьасоу аампыста иеы даакэтан йаадылцаанцык аҕаҕама иеы ахьхьарыс`эыз аехьаҕартаҕы иеы нейган, аехьаҕарта инхьыйрыс`эын, «сал`амун ал`ейкум» - хэан, дынейдыгылейт. 307. – «Ўа,

ал`ейкум сал`ам Шьасоу аамбыста (sic!) аре атың зырхыса атың, йаакешоз ўару уоузма?» - ихеект, сакезарггы калап, йудырази?» - ихеейт Шьасоу аампыста. 308. «Ўаале!» - ихэан, атың ағы дыныйгейт. 309. Нас ашты изыйшьт. 310. Ўохъа дтоп, ўоцёы дтоп йарбазнылаакггы акымзаракы ейхэазом а́та́хмада. 311. Йерггы Шьасоу Аампыста ипхэйшьан, йкыйцақеоз рызны ифыйтзом. 312. Нас исасраггы антýт; «дад ицсы, ахъымығ умамзари, усйшьталани ўаайрымызт. 313. Ўожэа (абнаа) уору уеы снйни абни шы́цамғны (//шы́цамғыс) ипхъазани, абни ахы йаалхни изкасырыс`өызггы усйшьталани ўаайразысоп (//ўаайразны-оуп).¹ 314. Ўожэа Анцэе иўылыйтца амыч ўмоуп. 315. Амч ишы́йумаз (sic!) ўабацеа ршьа аныўазггы ўаайгэара сы́кан, еыусырбазо́мызт. 316. Са сыубари, са усықегеыгэани (//усейгеыгэани) уршы́п-хэ, сшэон. 317. Умыч инамхэо ўаны́калаак, ацхъыраара иўстап-хэа азы' он сызтазггы, ахъа ўааггы урцэынхейт. 318. Анцэейцъышьоп – ихеейт. 319. Нас сара сызықес`өахъо схъала иўасхэарыма, амала исааз иўасхэарыма иўтахъй?» - ихеейт а)ҳамада. 320. – «Ухъалу узықес`өахъаз исоуҳэари-оп» - хэани, Шьасоу аампыста дыйхеейт.

321.»Шьта, сарé иубо́ - а́та́хмада – ‘хэыци ихеейт – са сынарылани, быжыг|ээык шэара́цара хцейт. 322. - Хашцыо́з акэымкэа йахъаамдраз шы́хъак х́ақэнагалейт. 323. Хашцыо́з акэымкэа е-хъабыг|эык х́танагалейт. 324. Нас х́азто́ггы х́аздырзам х́апоп – х́еа, х́цыо́н. 325. Хана́апса х́йейт уа́ка. 326. Ўаа х́ашиаз акэымкэа агэарта аайгэан лак аай(т). 327. Х́афыг|эа (х́афыг|эы) акызаап – ихеейт. 328. Нас ахъабаг|э ала аашьтнахын, аўа́ка атың ағы инанагейт. 329. Аўасахъча даадылцын, ари́ ла-мышхаз аўаса ныкэарта рна́мтаха аре ебаанаге? - ихэан, лабак аашьтыхни, ахъабыг|э на́цыырқан а́хра ит́ейцейт.

¹Параллелла ирхэоит иара убас:ўаайразныс.

330. Нас ҳшцōз áкәымкәә áтәнгыз (/азы машина) ҳәлейжът. 331. Азы машина ҳахьáлаҳаз ақсыз ауьцака ҳатанагáлейт. 332. Ўаа ҳахынтанагáлаз, ауáа инхыō, иб-захō йкан. 333. Аамтала ақсыз итанагáлан. 334. Ўаá ҳшынхōз áкәымкәә азәи сарә ҳайсыйт – ихәейт. 335. Нас аамтáла пша-цәқьй иниаса ата шаáйгоз абни ита асынырықь ацрасцейт. 336. Нас амца анаки (←анакы) ирызымырцәо мацара игәарқ дахьтáлазгы ита ацралейт. 337. Нас ир[ы]зымырцәо ақыт бле йáлагейт. 338. Нас ишыблáz áкәымкәә ақсыз шынй йейг|әкьейт. 339. Нас áтйәнгыз йáлақсазгы (и)калейт; агағи йáақәыпсазгы (и)калейт. 340. Абарт аг|әыпқәысцәе иубōгы саргы áгаға-ғи йáақәыпсаз ҳарылас`әейт. 341. Нас са сығылан сыпшаауá áгаға сáвани сышаáйаз абарт аг|әыпқәысцәагы абуáа исыпшаайт. 342. Нас абри атып иубō ағы, абраа ҳáайн, атып қаҳдейт. 343. Иуфо-ҳәани акгы ҳамазамызт. 344. Ақсыз скан исырчыōн ўаҳа чыс (/час) ҳамазамыз(т). 345. Нас áмца áжәла ҳаузомызт. 346. Абарй сара áтаҳмадахәычи иубō Анцәе исыйтан, амыч сыман. 347. Нас енак м(ы)ца пшаарá с(ы)дықәлейт. 348. Хәа-дыук ағы сықәтани сышпшаáаз-мацара абна áцакағи (кәырк ағы) лаг|әак аазбейт. 349. Нас сыгәи итáскт «сызфō азәи сыйқәс`әозаргы сыйфәйт-оп. 350. Сейбгани саайҳазаргы, мцак áжәла áазгап-ҳәани, стáлейт. 351. Сышцыōз áкәымкәә дауá-дыук быжь-цпак ейқәыжьни йарá áмца дáкәшани дыйан, иегы ихьчағи иғаҳәан. 352. Адауá дыцәан. 353. Снейн сыйхьáц(ы)гылейт. 354. Нас сыцани сзыйхьыпазомызт, нас иеа аапсыртын, сáқәтан, сыйхьыпейт. 355. Нас кәастҳа-дыук аадықәызгáлейт. 356. Нас аеы ицани инаайхьыпа, кәастҳа ацраҳан, адауá илымҳа итаҳайт. 357. Ўый итаҳангы исыздырзомызт. 358. Сыгәырғаны áмца сымани сышаауáз áкәымкәә акыр саас-кьахьахани, ани илымҳа итаҳаз акәастҳа ихьәы блá-мацара адауá даанарқшыйт афыг|әы. 359. «Фу, ари закә-фыг|әй?» - ихәан, даахьтáлейт. 360. Нас данаáпшы, иеи имбазейт.

361. «Икалази, ани с(ы)еы згоні абри [←абра] йааиз дызұысда? – ихәейт. 362. Нас імцақәа инаайпхьазá, көастхак Ыкахымкәа ибейт. 363. «Ари зго дызұысда, дабацейшьт?» - ихәан, имп' аайкьейт. 364. Нас ацлақәа рызын. 365. Тагы икейжът. 366. Нас адырг|әангы ехый-мкьацыт импи ейтейкьахт. 367. Цлагы егы ейдкылани йапхьағи йаагейт. 368. Нас д(ы)нейғапшын, иеы азәы дақәтоп. 369. «Фу, ара ўобаанаге, - ихәейт – еык ижәла ехыказамыз?! 370. Нас «дада, ұцаа, ўаасырпшыри, урыцхасшьейт. 371. «Мцак стахъни саайт». 372. Нас амцу утахъызари, с(ы)еы ебыугоз» - ҳәа, сейхәейт. 373. Ўаха исықәғыймтзакәа саақәыхни ажыыхъцәа сынхъейцейт сышыбзáz. 374. Амцағи сынеыг|әейцан ажыыхъәцәи сшьамхъá йаабжыйкын цъаз лагъанк аасыцыйргылан дыйейт. 375. Нас сыбылз(ы)õ саналага ажыыхъцәа сыхъыцá салагейт. 376. Нас иеи йса мацара адаўá даанарпшыйт.

377. Нас цқа сымзыцзарын аеггы ипқані алагъан итáz ашышá аасыцызггы из`эын диахт. 378. Уадырг|әангы сызымчхаўа салагейт. 379. Уадырг|әангы аеы дейтаанырпшыхт. 380. Уадырг|әангы аеггы ипқан, цқа дымзыцкәа сызаурпшй? – ихәан, ашыши [й]аасыцызггы из`эын, дейтайахт. 381. Уадырг|әангы сызымчхазáха салагейт. 382. Аеггы сынапшáмацара ажыыхъцәа сыхъыцá салагейт. 383. Аеа аагылан уыса ахәейт: «Ўаха даасырпшзóm, шыта, ўаахъыц!» - ахәейт (аеы). 384. Нас сыгәырғацәа ажыыхъцәа саахъыцын, йарá аеы «са ўаасықәта, сышьтыбжыы сымыргазáкәа сынахъыца - снейхъыцап, көастхакгы аашьтых, ехутахъу ҳцап» - ахәейт аеы. 385. Нас сыгәырғацәан аеы снақәтан көастхакгы аашьтыхни, «абарт аг|әыпхәысцәа рғи саайт» - ихәейт. 386. Нас икарцалáакгы аңсыз-шыша сыхъыршьа-мацара сыдырбзиахейт. 387. Нас Анцәа аеггы ансыйта сагы (!) санбзиаха ныкәарá қәылара сцõ-мацара абарт рахәи, еый иубõ разнтакгы абари аеы ансоу, йаасцейт. 388. Абри саре иубо аўооыюы (sic!) хы-лагъанк ашышá аасылцни, адаўá

из`әхейт. 389. Абарт исхәон иҗахаз са схәала сәкәс`әахейт
 – ихәейт аҗахмада-хәычы - абартгы улымхали иҗаари,
 ухәацара иҗагы йацыуцап-хәани, абнаа җаро уеы
 сызныизгы уй оп. 390. Нас гҗемышк-гацәык
 җаасызыпшыри, умгҗәа уқәысцот. 391. Уахыгы аҗысқәа
 умоп, уйгы издырейт» - ихәан, дыдықәлейт аҗахмада. 392.
 Нас Анцәе иҗазла аҗахмада-хәычи дықәылан аз`ә, аәан
 аайцейт ирацәани абри Шьасоу Аампыста қадаркас (sic!)
 иҗарани. 393. Иара даанзык (//даајаанзык) ипхәысцәа уыса
 иархәейт Шьасоу Аампыста: «Абри дызцаз җоро узоуп (узы-
 ноуп) арахе, аәан иҗаразыс. 394. Имб имамаццәоуп. 395.
 Иумыун, абни уеы узықәто «сыт» - хәани, йахә! 396. Заназы
 мап икушт, ахәа арахе рҗжәла шыумгони инидырзаак, иеы
 иҗари-қалап, усгы қадарка уимҗазакәа иушьтыизом. 397.
 Избан ухәозари, җара учкәиноп, аеыбзиаза умазари хахә-
 хымыш җахәаиз җохыкла унейхейас Шьасоу аампыста
 дыгәырҗацәа дыкоуп. 398. Нас аҗахмада арахе, аәан
 изаайцейт. 399. «Абарт қадаркас җари иҗамаайт!» - ихә-
 ейт. 400. Мап икыит Шьасоу аампыста, «Изгазом, - ихәейт –
 җару уҗахмадоп, арахе згап –хәа, зыны сумаайзейт. 401.
 Сара сызаайз ахымызг азны – оуп – ихәейт. 402. Избейт.
 403. Сцахейт» - ихәейт. 404. «Нас акы умгари, агәрп
 уқәсшьтыизим умацәазә» - ихәейт аҗахмада. 405. Нас
 Шьасоу аампыста дыөыз`әлан, «бзиала хәйбабаайт!» -
 ихәан, дыдықәлейт. 406. Акыр даннаскәа аҗахмада
 иқәейтт Шьасоу аампыста: «Уҗоызари, җаагыжы! – ихә-
 ейт - иуҗахызлаакгы акы умгәкәа сышьтыизом» - ихәейт.
 407. «Нас җаха ак сумҗакәа умҗазари, ехысхәогы
 гҗашәароп, ахәа сара сыегы җари иустоп, уеы сыт» - ихә-
 ейт. 408. Нас аҗахмада дыгәаат, абарт акәомк изаасцаз
 җаро узноуп, изыумгой?»- ихәейт. 409. «Уртгы җаро
 иҗамаайт! 410. Сара, угәи йалымсазари, уеы сәйлахайт» -
 ихәейт. 411. Нас аҗахмада ипхәыс дыдылышьтыин ое?
 акәдыр ақәыхни, сашьоу аампыста иеи йақәыс`әца, Шьа-
 соу аампыста икәдыргы оеи йақәс`әца. 412. Йақәс`әцани

арахь йааз`эг! – ихәейт. 413. Нас ое-адака умцозаргы ахер убейт, иумазаайт! – ихәан, дыеыз`өыйцан дауыйшьтыйт. 414. Нас Шьасоу аампыста дыгәырҕацәа йаҕхьала дахьяауаз д(ы)қәылан икарцаз ецҕгы еҕагы ирацәани арахе аәан имани аг|әны днейт. 415. Насгы усгы унас`әа каймцахьази Наг|әей аҕ иҕы! 416. Арахәгы, аәангы ахьчацәа рьцдани ишрыхьчөз, уаа Наг|әе аҕ иҕы днейт. 417. Ғыц, ҕыц ачара-з`әра идьқәырцәейт. 418. Нас ауаажеларгы, асасцәагы ейзыйган. 419. Аеара-з`әра рзыкейцәейт. 420. Асасцәе ирыхьәтазгы ирийтәейт. 420. Аҕхмадацәақәа ирыхьәтазгы ирийтәейт. 421. Азҕаб илыхьәтазгы илййтәейт. 422. Нас аамтак анбжыс ани азҕаб еймаркыз Шьасоу Аампыста дыйхәейт пхәысны даай-газарыс (//даайгарыс). 423. Нас Наг|әей аҕгы ишылымшаз ауаа цқә дейлыркаайт. 424. Нас зхьашьа зыуни арахе аазцазгы, аәан аазцазгы Шьасоу аампыста шиакөыз цқә ейлыркаай(т). 425. Нас аг|әа (аг|әы) дымдыркәа амал сьмоуп, арахе сьмоуп – хәани, уеурцагари, изыкамлоз Шьасоу аампыста иҕы ейлыркаайт икалахьаз аамтала таарыхуп.

Ць.Хә. (20 ш. Хәыжәдуынтәи дааит.
 Ғышықәса Ачандара дынхон)
 ақ. Псхәы (19.VII. 1947 ш.)

Атеқст № 56 (11).

Сомкапика

1.Сомкапика-хәа хьацак дыкан. 2. Нас ауый ақыт ағы аҕак дыйчырынын. 3. Ауый аҕаз хәысцак иман. 4. Ахәысца иманы дахьцараак аһасыц йауан. 5. Нас ауый игәейтәейт ауый Сомкапиказ. 6. Нас «уахәысца аасыт! – ихәейт – цьара сцүшт» - ихәейт. 7 Нас ахәысцази йтәейт аһый. 8. Ахәысцаз йтан дце(й)т. 9. Дцан дыҕычыйт. 10. Нас Сомкапика

де́тадыкэлахт а́хэыспа́ имани. 11. Дышц̄о́з а́уаса́хьча лас`э́ык дыйкэс`э́ейт. 12. «У́ыла и́канатцазау́ый да́да?» - ихэ́ейт. 13.- «Са Ала́х а́уаса сы́кыйце́йт» - ихэ́ейт. 14. «Си исырбзи́ахот – ихэ́ейт, - а́цьма сшы́ейт, у́ла сырбзи́ахот» - ихэ́ейт. 15. «Йау́ып» - ихэ́ейт. 16. А́цьми ишы́ыйт. 17. Амгэ́-аце́а ихы́и иты́йрпе́йт, а́хэхэ́ ихы́ныйце́йт, дышы́тыйце́йт: «Да́да, ушы́та́з! – ихэ́ейт - а́цьмакэ́а се исыхы́чот, - ихэ́ейт – умцы́сын ихэ́ейт – уцы́сыр, аке́цш акгы́и ика́лот» - ихэ́ан, дышы́тэ́йце́йт. 18. Нас а́цьмакэ́агы́и икы́йцан, дце́йт. 19. Да́да дышы́топ (sic!) сы́ла бзи́ахот» хэ́а.

20. Та́кэажэ́ык ды́кан. 21. Та́кэажэ́ы дышы́ейта́нын. 22. Ау́аакэ́а лы́зца́ри, ирымоу́гы лфон, даргы́и лфон. 23. У́ый лфе́ы сасра дце́йт Сомка́пка. 24. Рышы́таларта́гы калце́йт, ишы́талце́йт (sic!) (ао́ызце́агы́и – о́ыхэ́аце́а - и́цан). 25. Нас ата́жэ́ цахы́бжы́ан дырза́айт илфо́с (sic!).

26. Сомка́пказ дыгы́йце́омзт. 27. Ата́жэ́ дцахт. 28. Нас са́хатк а́кара`нцы́ дейта́айхт, Сомка́пка дыгы́йце́амызт. 29. «Узы́мце́ой?» - лхэ́ан, дйа́зца́айт. 30. Аба́ри у́ожэ́ ааны́ сан алы́хэ́тала аз`а́агани (sic!) шы́ларса́ сызы́ка́лцон. 31. Нас ау́ый аасы́гэ́алас`э́ан, сыгы́зы́це́ам» - ихэ́ейт. 32. – «Нас са́ сца́ни, узы́ка́сцот» (sic!) – лхэ́ейт. 33. Нас дце́йт з`аа́гара лы́хэ́тала. 34. Йа́адыкэ́ылгалари́ икы́лсан, йа́адыкэ́ылгаларгы́и икы́лсан. 35. Нас ау́аса-ма́цара илы́кэ́шейт. 36. Ла́ра да́йаанзы́к Сомка́пка кры́ лы́мазари ио́ызаце́и иры́йте́йт. 37. Иры́йтан, ицахт. 38. Нас йа́ра (е́ааны́йрхейт) е́ыйце́ахт. 39. Ата́жэ́ ашы́ларса́ калца́н, дыгы́лыма́ухт. 40. Да́ацша́ан, да́алоухт. 41. Нас ама́ша́кэ́ дта́лцан, фа́лхэ́ейт. 42. Ла́хэы́спа́ лыры́царны́с дце́йт. 43. Да́айаанзы́к да́аты́цын ама́ша́кэ́ ла́рба ты́йца́н, йа́ра дцахт. 44. Аце́кэ́а а́з`кэ́а аа́йце́(й)т. 45. Нас а́це́кэ́а зты́з ишы́та́айт а́цшаа́це́а. 46. А́цшаа́це́а аао́ык ина́зыон; бжы́юы́к хэ́аце́ан, азэ́ы ды́пхэ́ысын. 47. Иры́саст ау́ахэ́. 48. А́це́а рзы́йшы́ыйт. 49. Даргы́и йа́ацса́хи́ и́кан. 50. Ры́цсы́ршы́е(й)т. 51. У́ешы́тан а́хса́кал ды́йры́е́тит «у́ахэ́а – ихэ́ейт - а́сас ды́змó адны́ ды́ды́лымца́рай(т)» - хэ́а, да́ра кры́фан (!), агы́йн, и́кан. 52.

Иды́ламцкэа (sic!) игыа́уа́мызт. 53. Нас а́шьшьымта аша́ра е́фы (sic!) арре́ йакы́йт. 54. Арри́ инакы́ апхэ́йс лэ́ы акы́ати ике́йжыт (Асомкапи́ка йоп иказы́жыа). 55. Апхэ́йс ды́цеон, лара игы́лымбе́йт. 56. Дана́апшы «скы́ати аа́тылце́йт» - лхэ́ан, дышэ́ан, лы́жызце́а а́алхэ́ан, да́сын дце́йт (нас Асомкапи́ка и́заанхе́йт а́це́кэа). 57. Дышцы́оз ашы́рз рыпкони́, аны́шэ́та и́кэни, аа́це́ык ашы́рз рыпкон. 58. Сомкапи́каз даары́дгылейт хал́та-такэ́гы и́кэын, цы́макэ́акгы (sic!) и́ман, даары́дыгылейт. 59. Ахазе́ка дыма́цу́йт, дыма́цу́йт. 60. «С`эа́йни (sic!) крыс`э́фа!» - лхэ́ейт. 61. Ау́ас и́хэейт ипкоз а́пшы́ма: «Ха́ра бы́заха́зыфы́ти, а́сас быне́ймгхо!» - и́хэейт. 62. Асас, «са крысфан сы́коп, сы́гнейм, - и́хэейт. 63. – С`эа́ра с`э́ца! – и́хэейт - а́це́кэа се йа́кэысца́шот» - и́хэейт. 64. Ице́йт нас кры́фара ант. 65. А́це́кэа рыдама́кэ́кэа а́мыйхын, ры́цыхэ́а йа́кэыйршан, адгы́л и́цыйце́йт, «а́хэы-хэ́а» - кы́йце́йт. 66. Адгы́л хы́йс`э́тын, а́це́кэа и́цанаке́йт. 67. «Абе́л ааз`э́г, абе́л - хэ́а, и́хэейт. 68. Аге́йларе и́це́йт абе́л аа́гара. 69. Дара́ йаа́нзык йа́ра а́це́кэагы а́цыма́кэагы йе́лейцани и́ма дце́йт. 70. Ант йаа́йхын, абе́лла а́дгы́л рже́йт, а́це́кэа и́цана́кы́з цы́ыршы́ан.

71. Нас а́тажэ шый́тан дыша́йаз алы́гажэ лас`э́ дахы́шты́аз даа́йкэс`э́ейт. 72. «Ари́ зау́ый, у́ара ушпáшьто?» - лхэ́ейт. 73. Йа́ра и́хэейт: сыммы́рыцы́сын (sic!), Ала́х бзие иба́з азэ даасы́кэс`э́ан сы́ле ирбзи́ахот» - и́хэейт. 74. «Дышпа́каз?» - лхэ́ан, дйа́зца́йт. 75. Хал́та такэ́гы и́кэын, сы́цыма́кэа ихы́чот абра́а дыкэ́йт» (sic!) – хэ́а, иле́йхэ́ейт. 76. У́цыма́кэагы гы́икам, иган дце́йт. 77. А́халэ́е и́кэы́згы саст а́кэын, - лхэ́ейт - у́ыйжы́ейт, лхэ́ейт – угы́л!» - лхэ́ан, даа́лыргы́лей? (*) 78. Пшааре́ йаа́дыкэ́лейт ао́ыца́гы. 79. Иша́йаз абе́лли и́жаз йаа́рыкэс`э́ы(т). 80. «Ик-ас`э́цоза́уый?» - рхэ́ан, ира́зца́йт. 81. «Абра́а Анце́а бзи́ иба́з, азэ даа́ха́кэс`э́ан, хал́та такэ́гы, цы́ма такэ́гы йи́ мани х́а́це́кэагы йа́ргы́ адгы́л хы́йс`э́тын, и́цана́кы́йт» - рхэ́ейт. 82. А́тажэи алы́гажэи рхэ́ейт: «Ха́ хазфа́з йа́кэын,

с`эыйжьейт» - рхэейт. 83. Ацэқәа зтызгы алыгажәгы, атәжәгы ейцылан, Сомкапика изыпшаауас ицейт. 84. Сомкапиказ дышцоз бжыюецәа дрықәс`эит. 85. Быхъэык дцан дацагылей(т). 86. Ахъыхә-хәа кыйцейт. 87. «Икалаз зауый?» - анырхәа, ари абахъә саб итынхара быхъәоуп, ихъыс`әтейт – ихәейт. 88. - Ашьака сызааз`әг!» – ихәейт. 89. Шьака агаре ицейт абжыю хъацәагы. 90. Дара аайаанзык абыжьейкгы икыйцан, дцейт Сомкапиказ. 91. Быжьейкгы, аацәыкгы ацмақәагы имани (sic!) ах иеы дынталейт. 92. Атәжәгы, алыгажәгы, аацәык зтызгы еицни ишаауаз быжыюы хъацәа абыхъә ашьака шацадыргылоз уаа йаарықәс`әет 93. Икайс`әцәо зоуый?» - рхэейт. 94. Азәы цыма такәгы, аацәыкгы имани даайн, ари абахъә йаби итынхаран, ихъыс`әтейт» - хәа, даныхъыхәа, «ашьака изыцахаргылот» - рхэейт. 95. «Ха хазфаз йоп, с`эыйжьейт. 96. С`әекәа абәо (//абәко)?» - рхэейт. 97. – «Уаа ихәейт» - рхэейт. 98. «Игыкам. Хәхтқәа згаз игейт с`әекәа» - рхэейт. 99. Нас рышьакақәагы карцсан, йаарышьталет. 100. Сомкапиказ иеи даайт. 101. Дыгьрмоут. 102. Ехъа сцан, ехъта саайт.

Д. Жь. (44 ш. Хәыжәынтәи дааит 1933 ш.)
Ақ.Псхәы (22.VII.1947 ш).

Атекст № 57 (12)

1.Хъацак дыкан жәыт, хъаца ныкәыюык. 2. Млықә гыйрхазамызт йара, иеый икәадыри йакәымзари. 3. Нас ауый дыныкәо дышдықәыз абнаеы ахъшь атыораеы саби (цәыуа) бжык йаайт. 4. Ацыхъәан ацла дхәалейт. 5. Дахъхәалаз саби-фкәын хәычык даатыйхт. 6. Нас йара тахцәа гыймазамызт (хъаца-мхәан йара). 7. Нас асаби йауыз ипхәыс дылзаайгейт. 8. Ипхәыс дааиган, длыйтейт асаби. 9. Нас асаби ипхәыс уохъа-уоцәы дылаазо-мацара дыдыухейт. 10. Дандыуха ашькәын (sic!) «рахә сымазаайт» -

хәә, йаба дызаазаз йейхәейт йаба «уй баргума?» - ихәән, дасын, рахәы изыйрхәйт. 11. Арахә иман ачкәын, ашьхә царә итаххәй(т). 12. Ашьхә дахьцаз, ифызацәә хәәылпазы – пхьазагы шәарәцара-хәә ицон, йарә дыгыргамыз(т). 13. Ачкәын дрыхәон, «сыз`әга, шәарәцара с`әахьцә! – хәә. 14. Нас ўахьык хәәылпаз-аан йағәра аашьтйхын, рапхәала екарс`әны, ачкәын дцейт. 15. Дахьцаз хәә-дыуны дныкәгылейт 16. Дахьныкәгылаз, ахәә ашьапахьыла зы-дыун (//морен)¹ дынхьыпшылейт. 17. Нас аўака ейныз`әкәә реқәә йаани ибейт. 18. Нас ўохьы-пхьаза ифызацәә аўыт әекәә рзы ицон егырызикамыз(т). 19. Йарә ахәәгәы дышыкәгылаз еаўыйшьтит. 20. Аеабға еакәыйрс`ә(т). 21. Нас әеамлҕык йацас(т), ипейт, еашьит, игьыйт, ахәә абр` икын еаалыйрқан, еыгыканимыжът. 22. Еыгыканимрижът (sic!) ахәә йарә ихьыйтахьызла әеи игьызымгазейт. 23. Йарә еы йехьатахьызла нарцхла даәа қытк рыхьла дагәйт. 24. Дахьагаз рыкәадыгә пшзаны бзахашьа бзиа рыманы әехьапартагы бзианы игьиланы дынакәс`әейт. 25. Нас даәәыз`әыцын, иеы әехьапартағы ағәра хьыйрыс`ә(т). 26. Нас даахьынхәын, йарә рыгәны днашылейт. 27. Д(ы)тәйт ўаа. 28. (Нас) рани гәыхәссей йкан. 29. Инашылан, инапы ркыйт. 30. Нас ант аахьынхәыхын, ачкәын изыхәә рыгәыгәейт. 31. Дахтынхәә шәә хайшье изыз йакә-шәә дыкейт – хәә рыгәыгәейт. 32. Рыгәыгәән, нас рани дарей ейқенгәашт:² «Йакәызари дышпаадыруша» - рхәән. 33. Йан ўыса лхәейт: «Ақсыхәәфы сызәызәо стан – лхәейт. 34. - Сызәызәо сышьытаз сысаби дынаскәганы цәа дынышьтасцейт – лхәейт. 35. Нас дахьшьтасцаз ахьшь (аўарбажә)³ даашьтнахт. 36. Даашьтнахын, дами ицейт. 37. Нас йзақәла ахьшь дахьакыз, аўый ас`әахта амазари, нас ўаскан сычкәын йоуп – лхәейт, йамамзари ўаскан – аан дыгысычкәынам» - лхәейт, нас агәыхәсысацәә

¹ «амшын» хаздырзом рхәейт.

² «азбра» - хаздырзом рхәейт.

³ «ауарбажә» ҳара иаххәазом рхәейт.

игәакын аз рқхани йтаны «з' уқәхартот» - хәан, җыйдыртлушейт – шытан, изкылыпшушейт. 38. Нас ўыса икарцейт. 39. Йарá җыйртлан, азықәтарá данáлага, йангы игләхшыцәагы ахышә әғи изкылыпшан. 40. Ацыхъәан ас`әахта рбейт. 41. Ас`әахта анырба ирзымчҳоны: «хачкәын иакәып» - рхәан, ихәыхәейт ахыюыкгы. 42. Нас ачкәын дышәан «Икас`әца закәй?» - ихәейт. 43. – «Икаҳцахи, са усқоуп. 44. Абарса, усабны ахышь усцәагейт – лхәейт - ўожәа Аләх усзаайгахт, са устүп» - лхәейт йан. 45. «Шьта сыбтызари, сабабыцәаха, сыбтүп» - ихәейт. 46. Ауый ихәан, ани әәмлтықь-бзиа дызыкәтәзгы ағәра цнацәан ицәцах(т). 47. Йарá даәа җы-бзиа-хәычык аайаўын дыза-азаз йаба иғыгы д(ы)цә, даазрийз иан лығгы даайа аоытызык ауыса дрыбжаны дқалейт.

Н.Цс. (40ш. Хәыжәынтәи дааит.
 Қышықәса бзығаа дрыланхон).
 ақ. Цсхәы (22.VII. 1947 ш.)

Атекст № 58 (13)

1. Жәыт аҳак бзиа дыкан. 2. Ау́аса ауый дышьмаза-оҳейт (sic!). 3. Ауый дықса далагейт. 4. Дықса данáлага, хыюацәй иман. 5. ИХыюацәә имаз ўасиәтни ўыса ирзыкейцейт. 6. Кәас`әахак икан, «ныкәарá с`әанцә, ауый акәас`әахыла с`әымцән!» - хәаны, ўасиәтны ирзыкейцейт. 7. Йарá дықсий(т). 8. Йарá данықсы ацыхъәан ицәхаба ныкәарá дыдықәлейт. 9. Ауралагы (адуней ауралагы) еймыйдәй(т) 10. Цьаргы акгы гыймамуи.¹ 11. Нас ўацыхъәан «саб йехыхәаз ахыла сынапшып» - ихәан, дыцейт ауахь. 12. Акәас`әағәы дхәәлейт. 13. Акәас`әағәы дахынхәалаз гәақарá-дыуны дынтапшый(т). 14. Ауаса шьардани итани ибей(т). 15. Аз`ә шьардани итани ибейт.

¹ т шеибгоу иуаҳазом.

16. Нас «сцап ўақа, іко збап» - ихэан, дталеит. 17. Дахьталаз тызыжэк қалашәа иқатаны игылоуп. 18. Хәәс`әа азназа ажыы из`әа иоахьуп. 19. Ашыласа қатаны игылоуп. 20. Ачкәын амала дагыон. 21. Даәәыз`әыцын қраайхәейт. 22. Краайхәан афара дәлагейт. 23. Қрыйфо дыштәз әыоык баба-дыугы ихъарқаны даақштәлейт. 24. «Дымшәо-дымқашьоны сара сыгәартәәи йаақәлаз закәыда?» - лхәейт. 25. Нас ачкәын дылшьыйт. 26. Дылшьын, дықәгәажын, дахьаайзла дцахт ларә, иегы лыәкәе ирылалқан. 27. Ас ачкәын йешьәцб йыказ йешьәәқба дыйзыпшаауас (sic!) даайшьтәлейт. 28. Ауралагы йеймьидейт. 29. Дыгыймамуй(т). 30. «Ас саба йехьыйхәаз с`әымқан – хәа, ақәас`әха иззыйхәаз ахыла дықәнагалазари» - ихэан, даайт. 31. Дахьнәыз, уйгы арахә шырдани итәни ибейт. 32. Ажыыхәс`әа кнақан ахъәхәә – хәа йаашә ашласа иқатәхьәни игылан. 33. Нас ани ачкәын (уйгыт даәәыз`әыцын ақрыфара дәлагейс дышнәлаго-еқш абәба-дыу даайх(т). 35. Арқәәә-хәа дыхәыхәо дәәкәлейт. 36. «Имшәо-имқашьоны, сара сәы йаайз закәыда?» - лхәейт. 37. Дылшьыйт ауыйгы (ауый ачкәынгы). 38. Ауый иегы аалхәан, лытқәа ирылалцәйт. 39. Ларгы дыхьынхәын дцахт.

40. Уоцыхәан уыт решье-еқбазак дықан, Хьабыжь`хәычы-хәаны ихьызны. 41. Нас «арт сейшьцәәкәа аоыца йабәз?» - ихэан, дыдықәлейт. 42. Ауыралагы йеймьидейт ауыйгы. 43. Цьаргы йешьцәәкәа гьйәуам. 44. Нас «ари ақәас`әхәәы сцап» - ихәейт. 45. Даадықәлейт. 46. Даайт ақәас`әхәәы. 47. Дахьынтапшыз, йейшьцәә рыәкәә гәейтәйт. 48. Нас ауыт ангәейта, «арт ехьтәзыз арака`кәып» - ихәан, д(ы)тәлейт. 49. Дахьынталаз ауыйгы, ажь из`әы икнәхәаны ашыласа қатаны игыланы днәқәс`әейт. 50. Нас аунас`әа гәаймхәейт. 51. Дынаскьаны қуәтк ағы дәаватейт. 52. Дшаватаз абәба-дыу даайхт. 53. Ифыгәы ләхәйт ани, йарә дыгьылымбейт. 54. Нас данлымба дыхьынхәын, дцахт. 55. Ларә даннадықәла, ахьабаа

‘хәычы да́вцын, лышьта́хьала дыналы́шьтале́йт. 56. Дылхы́мзõны, лышьт́хьала дгы́ланы д(ы)цыõн. 57. Дышцõз, домбыжхъа́к дыйни́ейт. 58. Игәы кылжәан, аце́ғ кылданы. 59. Аце́ғ а́цта шыа́ка шәпа́қәа и́цаны йа́дхәала́қәан. 60. Ани́ адо́мбыжхъа́ ане́йла ахъа́ла дца́ри, ґа́хъәа аайхәон – шыа́ ифон. 61. Аре́ла а́цыхъәала да́йри, аз’ аахәани и́з`әан, йара́ дыґса́анцкьа́ игәы́ кылжәаны аце́ғ кылдан. 62. Аўысе игу́шан (ўыса ды́казушан. Ўыса даанхон). 63. Аўыса аазаб и́қәызцаз аўы́й ба́ба-дыу ла́кәын. 64. Нас Хъабжы-‘хәычы дааи́зцаайт адо́мбыжхъа́, «ўаба́цо?» - ихәан, нас «абари́ ләы сцõ(т)» - ихәан, йейхәейт.

65. Нас «аўа́ка уцṍзари, -г|ә́ымг|әак ы́кан, абари́ ало умца́н, абаре́ла уца́! – ихәейт - уназыõ у́алагари, маша злыужуша бел-хәычык у́мазаайт – ихәейт. 66. Уназыо у́алагари, амаша аажни (sic!) уна́татани – ихәейт - убжы́ рга – ихәейт. 67. - Аурыса и́коумца́ри, лыла́қәа цә́қро́п, ур-фушейт – ихәейт. 68. Аўыса анко́уцараак, ләы уфыѓәа ады́рны икыкы́ушей ихәейт. 69. Лыла́қәа уфыѓәы рды́рны ишү́шьейт – ихәейт амаш’ у́тата́зари, угы́рбу́шам. 71. Ўыса хы́нта икыу́цушейт – ихәейт. 72. – Ўыса анко́уцараак, лар-гы даады́лцушейт. 73. Ама́ша у́татамзари, улзы́рбо́ г|ә́ыга лы́мейт. 74. У́аґ ихы́нтахаз рәы́ даады́лпыцны у́анлымба́раак, амц-хәаны – «узкыкы́ый?» - хәаны, аеы́ лшы́ушейт. 75. Ала́қәа амц зыс`әхә́й, сызыз`әжбо́й, сызс`әымы́рцә́й?» - хәаны, ильшү́шейт. 76. Иан-лышы́раак, ала́қәагы́ гышы́хушам. 77. Аегы́ гыкыкы́ушам, ларгы́ дынашы́ланы бжыхъа́-бжымы́шынза ды́цәушейт. 78. Дана́цәараак (sic!) (//даны́цәараак), у́ара́ у́асак ааўо́уны, йаашы́ны, аце́а ахъы́хны йаѓәшаны уѓәынапы́кла йаанкы́л, ун́тал агә́ашә́та! 79. У́анта́лараак аѓәла́к ааўмца́сушт. 80. Нас ани́ ажы́ы иуку́ ала́қәа инары́т!» 81. Нас у́ара́ унашы́лушейт. 82. У́ахынашы́ло та́рак ды́қәна (sic!) ды́цәазушт. 83. Нас лы́бра аанкы́лан, айха-шыа́ка и́цагылоп, у́ака́ лыбра йа-ды́ғуухә́алушт ба́ғаны. 84. У́а инаде́ғуухә́алараак у́камч-

къагәа аахәаны, ўаалхәазгыланы, ўаалыса-мацара улцәымшәоны, цақати лыпышә адгыл иштәсушейт, ҳаракыти лыпышә аз`әг|әан йацасушейт. 85. Дыцәыршәәганы дыкалушейт. 86. Ўылцәымшәоны дышыи!» - ихәейт.

87. Нас аўырса дыйшыит,¹ дыйпқот. 88. Ицәқаны данийшыи дангәак ацыхәан, «ўашхәадыйкан, ўара сыутуп ўахти инапхыинас,² сымшыи. 89. Ўахти инапхыинас ўара сышыупхәысу!» - лхәейт. 90. Нас лыцәақәа йлкыкыаны даайфаст лышәра. 91. Нас даафыйртлөйт. 92. ларгыи лыбра ааўыйшьтыит. 93. Лара быжыг|әешыцәа лыман, лыг|әны дышыг|әымоу ўадгыи-«хәычык лыман, аўела ейбадырын лешыцәей ларөй. 94. Нас аўадгыинала лырхәацәан лыбжь-г|әешыцәа аалгөйт, «амыхә – дс`әоут» - хәа. 95. Нас ахәамарра карцөйт. 96. Рыхәамаррақәа рыкәашарақәа йаннаайлга (sic!), нас цәқәа ацәбаа лбаны дагыикамыт лара, «сарә ўожәа сыцәап» - лхәейт. 97. Ацапхәа йаайлтөйт «малықәны абарә икогыи, абанахь икогыи ўарөи иутуп – лхәан - арөи афүна ашә йартны, утампшыи!» - лхәейт. 98. «Ибзиоп» - ихәан, дыйрыцәейт. 99. Даннацәа (sic!) ацыхәан, «арөи афүнафөи йко збап» - ихәан, ацапхәа аайртит. 100. Йехәаайртыз домбыжьхәак даагылан «Зы-қрушкак аасырыз`ә!» - ихәейт, аўый аныйхәа акрушк азна зы йганы адомбыжьхәе йтөйт. 102. Адомбыжьхәа аз`аннөйз`ә (sic!) данаақый дызлафәхәаз ац`әахә ипыйцәыцәейт. 103. Нас йергыи даатыйкөйт. 104. Хәабжыи `хәыци ипхәыс дыйгос дааин, айхатара даннөи дышыцәаз, йзақә даақөйтцан, дыйман дцөйт. 105. Хәабжыи `хәыцы ицәбаа ихәаны ўаа даанхөйт.

106. Нас ўацыхәан Хәабжыи `хәыцы аўадагыи ирхәацөейт, сыпхәыс дысцәыйгөйт абарса» - ихәан – «дыйгәзаргыи ҳара уй лакара мычы гыихәмам. 107. Мычы

¹ Иара уа иазгөейтөйт: «Дыйшьөйт, ахәа дымпсацт».

² Ааигәа Хәыжөинтөи иааз ажәафәоцәа абас ддыриашөйт: «ўахти напхәанакны».

змаз ла лăкэын. 108. Ларá даныйгá, ҳарá дыгьҳазаагазам» - рхэейт. 109. Хъабыжь 'хэычы «ца дысаухазари» - ихэан, дыдықәлейт. 110. Дегьимамоухт.

Н.П. (44 ш. Дааит ақыта Хэыжэынтэи).
ақ. Псхэы, (22.VII. 1947 ш.)

Атекст №59 (14)

«Са сакара 'хьá'хэа дыкомашьт!»

1.Пхэыск дыкан. 2. Па-гацэык длыман. 3. Лыпа-гацэы илымаз еы-бзиá-'хэычык йман. 4. Аеы-бзиá-хэычи ймаз мыш-пхьазагы азаей игыон.5. З'а - рыз`эны, икэабаны йерыцкьаны йаайгон. 6. Йанáайгараак, ацыхэа аанкылан, ихъа аанкылан, рытз-апхьала даагыланы, йаашьтыхны, йаушьтыны атзи йахыйгон. 7. Атзы ашьтхьала асаарэ намзацкэаны дамцасны икыхан. 8. Уацыхэан йан уыса лейхэон: «Сан, са сакара 'хьá'хэа дыкомашьт!» - хэаны. 9. – «Уан дыпсый(т), уса умхэан! – лхэейт – ўа ўецкыс йеҳа и'хьá'хэогы агагә ик ейт» - лхэейт. 10. Нас мышы-пхьазагы йани йарей уыса ейбырхэон. 11. Нас «Сецкыс еҳа и'хьá'хэо дызбаанцыкьа сцалушт» - ихэан, дыдықәлейт.

12. Дыдықәлан дышцоз лыгажәк инапык фамкэаны, ишьапыкгы фамакэаны аацэык цахэаны ихъазы дыцәагэон, дыныйдыгылейт. 13. Дыныйдыгылан, «сал́ам ал́екум!» - ихэейт, - «ма ал́ыкум сал́ам» - ихэан, импыгацэык аадыкэыйцейт. 14. Иегыы, йергыы, дышйекэтәз акыж дынхэатцыйцейт. 15. Нас йаргыы ацәағәара дналагахт. 16. Нас ас йарá дыцәағәо дышағыз шыбжыан калейт. 17. Шыбжыан анкалá, ипхэыс клаҗ лыхьáгэы'хэҗа¹ иқәгыланы апыр-пыр-хэа дыыхо лхьаҗе ифы даайт

¹ даеа шыоуы «лыхьағәыкәҗа» рхэоит.

ашыбжъон. 18. Нас лхъацагы ицэқа аатцыйшьтыт. 19. Нас даатáлейт ўасáк ажъы шейбгаз йáцаго шласá йаай-фазáн, дáлгейт. 20. Данáлга акъж ицыйцаз áчкэын даа-игэалас`өейт.

21. Нас «а́тажэ, - ихэейт – абнаа чкэынк ды́цасцан – ихэейт, - бцаны даацыхны дааг!» - ихэейт. 22. Иегъы йаргы́ ишейкэ́таз ирзышьтымхыз анышь шыас`ө-цы́нцала (sic!) дына́хэ́тасын, даалгéйт, и́кэылхын. 23. Данаáлга даа-лырта́лейт, аоы даакэ́ылхын. 24. Уо́цыхъэан алы́гажэ йа́гма́ла ие́йца́фы и́пыц йа́цкла́хаз ажъы г|өыварцы́цк аа́кылы́йхт. 25. Йа́рмала́гы шласа мх́астак и́пыц йа́цкла́хан йа́кылы́йххт. 26. Нас аг|өы́ба йа́кэый́цан, «ифа́!» - хэаны, áчкэын йаа́йтэйт. 27. Áчкэын ихькэ́аз с`э́хакэ́аны иба́н, ифа́ра гыйму́йт. 28. Нас йаны́йму, «а́тажэ, ўахь дыбы́цга! – ихэейт. 29. - Цъа́ра кэ́тук ный-быршэ́ап» - ихэейт. 30. – «Ибзи́оп» - лхэан, акла́т ды́талы́ртéт. 31. Акла́т лы́хьагэ́ы`хэ́те йаакэ́ылы́ргылейт. 32. Нас ларгы́ апы́р-пы́р-хэа ды́хыхо лы́г|өынахы́ дынды́кэ́лейт. 33. Дышнэ́йаз цлак а́цака дна́цалейт. 34. Данна́цала импы ныйра́ун, а́цла махъэ́ы йааны́йкылейт, дынхэ́áлейт. 35. Лыхъагэ́ы`хэ́та йааласхэ́йт. 36. Нас ўа́цыхъэан даа́йца́пшаа́йт. 37. «Даба́ца?» - лхэан, дахъа-айца́пшаа, а́цлафы дыкэ́топ. 38. Лымпы́ наарауны даабаал-гейт. 39. Дааба́алган, «áлахы́йцэ́қажэ, ўаба́цушаз?» - лхэан, и́г`хьа́ч днаст. 40. Нас лы́хьагэ́ы`хэ́та дны́кэлы́ргыла́хт, акла́т дын́тарта́ны. 41. Нас дла́маны (sic!) даа́йт лы́г|өны́. Даакэ́ылхын дыналы́рта́лейт аўа́ка. 43. Нас ашы́рз аады́лганы, адыны́ а́маре йа́цэ́ылце́йт. 44. Нас ба́цак и́лтан, дылы́рте́йт аўа́ка «а́кэ́ту́қеа хь́чала!» - лхэан. 45. Нас ла́ра лы́цшы́рха́қеа́ аахэ́аны з` аага́ра дце́йт. 46. Даа́йаанцы́кьа йа́ра дына́гылан, йейг|өы́цэ́рак ы́кан ўаа д(ы)́та́лейт, ө́ййце́ахт. 47. Ла́ра лы́зқе́а лы́маны даа́йт. 48. Дахъа́айз йа́ра ды́гылымба́х(т). 49. «Áлахь-цэ́қьа, ўе́ха́ даба́зыцо?» - лхэан, йейг|өы́цэ́ра́фы дце́йт. 50. Дахы́нта́пшыз, ўаа д(ы)́та́тан, ды́өыры́хэачны, ла́ра

данылба, ахъахъыла дцан, даатарейт. 51. Данаатарá лырымз даадыкэнагалейт. 52. Ёаалрыцкъан лыхъэы аакыдылхын, илырышшейт. 53. Илырышшан ацыхъэахъла йааганы йааталцейт. 54. Нас дышаанáгоз йарá уака даакэнахэалейт. 55. Уоцыхъэан дыкны даатылхт. 56. Нас длýма дцахт лыгэнахыы (//лыгэнахыыла). 57. Нас лыгэынафы абацагы иныйлтан, дыналыртáлейт: «Ахъэзы уацшла – лхэан, - ақөтуқэа хьчала!» - лхэан. 58. Нас ауаа дыштаз игъаахъалейт. 59. Ахъáцагы даайхт.

60. Нас ицөқэа аафышьтыын агэнахыы дынашылейт. 61. Ацкэынгы дыйманы, уыса инадтáлейт ауака. 62. Нас áчкэын дааизцаауá далагейт «ушцáанаге, узышьтэй? – ихэан. 63. Уый аныхэа áчкэын «схъа сыма‘хъа‘хэан оеы сызыкөтó сарí ишьтыхны атзи йахъызгон – ихэейт – сан слызцаауáн «са сацкыс (sic!) ехи и‘хъа‘хэо адуней дýкэыма» - хэа. 64. «Уан дыцсыйт, уыс умхэан уецкыс еха и‘хъа‘хэогы агагэы кейт» - хэаны, уыса исалхэап – схэан, саадыкэлейт – ихэейт, - нас уарá саауқес`эейт» - ихэейт. 66. Нас «уожэы нахъыс ус умхэахын! 67. Сарá сáгы‘хъа‘хэам. 68. Сарá сецкыс еха и‘хъа‘хэу адуней уаакэит – ихэейт. 69. - Сарá сыназлáz жэахыгэ-хъацэа шэарáцара хцейт – ихэейт. 70. - Хэхьцáз ақэа (а)уйт, ихáқэхъалейт, илашьцáрахойт, хагэашьейт, - ихэейт- хапу цышьаны ехъабыгэык хтáлейт – ихэыйт. 71. Хэхьынтáлаз лак хшт-нахын, мцакáк афы хáгейт - ихэейт. 72. Ашьшьымта изымцакáз даагылейт алыгажэ. 73. Данаагыла, «арí ламыждахойт» - ихэан. 74. Хабыр-чыбырк ихáзаанамго гыыкам» - ихэейт. 75. Атыргэы напыцыйрцан, кэар-цөқрак ыкан, хтыйжь(т) – ихэейт. 76. Зышьхэа ццэаз, зымахэа ццэаз, зхъа хъцэаз йашьзáz ауыса ауаа халыцт. 77. Саргыы уака иццэейт сышьахэагы сымахэагы – ихэейт. 78. Уарá уецкк сарé еха сы‘хъа‘хэашэа сыубейт. 79. Ахъá сарá сецкыс еха и‘хъа‘хэогы уаа кейт – ихэейт. 80. Ут ажэа-хыгэык хышьтызхыз хъаца-гацэык йáкэып – ихэейт. 81. Уожэаанзари иухэазаргы, уожэинахъыс иумхэахын

«сы'хьа'хәуп» - хәа, - ихәан, нас иегы, икәадыргы йтан, йаргы дыдықәыйцахт.

Н.П. (44 ш. Хәыжәынтәи дааит).
ақ. Псхәы (22.VII.1947 ш.)

Атекст №60 (15)

1.Хьацак дыкан. 2. Ахьаци йказ ипхәыс дыпсый, лыпхә даанхан. 3. Нас уацыхьәан даәа пхәыс даайгей(т). 4. Нас ипхәыс йаайгаз пхәаца длымейт. 5. Йара иты дыгылтахым, «дызымбаайт!» - лхәейт. 6. Лара – ма лара дытыцри акәып – лхәейт, - ма сара стыцри акәып» - лхәейт. 7. Дыгылуам. 8. Нас лаба ипхә з`әа-хьчаны дыкейцәйт. 9. Аз`әхьчара дахьцә мышы-пхьазагы аласа кацата лылтон, кәымз`әы икалцуша. 10. «Йахьта ари ихәаны йанаабымгараак, багьаатазжылам» - лалхәейт. 11. Нас игьыкалцан, игьыйн ахьәылпазы данаауаз илыцаалгейт. 12. Адыргәәын дыцаха даналага, уыса илылтахт аупа кацата: «Ари аупа йыхьти икацани йанаабымга, багьаатазжылам» - лхәейт. 13. Лыз`әқәагы лиманы, лопагы лиман дцейт, аз`әқәа лырхәас абна. 14. Дахьн(й)ейз, лыласагы лиманы хәхьәк ағы дықәтаны дыцәыуан. 15. Дышцәыуаз, лан илтынхаз з`әык ыкан. 16. Аз`ә йказ, «бызцәыуа закәй?» - хәан, йааны йаалдыгылейт «сызцәыуахей?» аупа кацата сйлтейт, егьсызыкацам. 17. Уый акәып сызцәыуа» - лхәейт. 18. «Ауый азыхәа бара бымцәыуан, быласа сәхәлагы сәалагы йаатагәа!» - ахәейт. 19. Ахәлагы, аәалагы талгәейт. 20. Насгы «баргы хьәылпазынза быхьәымарла!» - ахәейт. 21. Хьәылпаз-аан икацахьани, игьыйны абжә (←абжы) аақәнажьт. 22. Дыгәырғацәа илыманы даайт агәнахьы. 23. Мышыпхьазагы ауыс ути илылтә аз`ә кацани аалнаҗозарын. 24. Азәгы гьыидырамызт. 25. Нас мышкы «ари икацани ишаалго епшны ехьта бары икацани аага!» - лхәан, лара

лыпхатэагъа аласагъы аз`эқәагъы илытаны дыдықәылцейт. 26. Дахьнйз ҳахъэ-дыук шьтан аҳахъэ-дыу ағы дынықәтан, дытәыўан. 27. Дыштәыўаз йаайт ани аз`э «бытцәыўа закәи?» - хәан, йаалызтәайт. 28. «Сызтәыўахей, аласа қататә исыртан, гысызықаттам – лхәейт - аўый азы сытәыўейт» - лхәейт. 29. «Аўый азы бытцәыўан! – хәахт - быласа сәхәлагы сәалагы йаатәгә! 30. Иқатаны ибыстот – ахәейт 31. – «Бымшәан!» - ахәейт. 32. (Н)ас «ибзиоп» - лхәан, ахәлагы, ағалагы италгәейт. 33. Нас ларгы дыгәырғәтәо хәәылпазынза дыхәмаран «сыкәымз`әы иқатаны иснәтүшет» - лхәаны. 34. Ахәәылпаз аз`эқәа рца анқалә аз`э аайт. 35. «Бқалтә аарқәақә!» - хәейт. 36. Лқалтә йаарқәақәаны йаанылқылейт. 37. «Сыкәымз`әы қатаны, сқалтә йаақәнежьүшт (sic!)» - лхәан. 38. Нас аз`э аайн, лқалтә йаақәцахәейт. 39. Нас ақхәысқа `хәычы арқәыкәы-хәа дыхәықәо, дытәыўа лыз`эқәагъы лыманы агәнахыла даайт. 40. Лан даалызтәайт «икабтә закәи?» - лхәан. 41. Дааналызтәа, «икасқәахи, аўый лыўысутқәа илыбтә иқатаны илызтәоз аз`э ақәын, сара стгы «икақәани ибыстот» - ахәан, сажьейт. 42. Сажьан, йаайн, йаа-сықәтхәейт. 43. Нас лан «гызыурым – аз`э ықаны, ихамшыыкәа» - лхәейт. 44. Аўаа ашьталцейт, аз`э ды-лырқас (sic!). 45. Аз`э гырызықам, йакәырқашот. 46. Ақхәысқа `хәычы аз`э зту дытәыўейт. 47. Дыштәыўаз аз`э ейднамырқаны ақхәысқа `хәычы елықәнарс`ейт. 48. `Еылнықәнарс`әа, ақхәысқа `хәычы ўыса илнәхәейт: «Сарә сыршыўшт – ахәейт – сара сыбыгәшыгәқәа лакгы, хәакгы, акгы йабымрыфан! – ахәейт. 49. Сыбыгәшыгәқәа ишқутугы йаайзғаны, ижны, цьарі итәтә, - хәейт - мы-чыбжьықанза бамқшын! – ахәейт. 50. Амчыбжьә анақәак, бара бхәа изләбаазуша аўақа йаатыбхушейт. 51. Азәгы ибмырдырын!» 52. «Ибзиоп» - лхәейт.

53. Аз`э иркын, иршыйт. 54. Нас аз`э ажы йана-арз`әы, йарә ишахәаз-әпшны абагәшыгәқәа ейдылқылан, адгыл ижні итәлцейт.

55. Үотцыхъэан мычыбжьык а́кара енаатцы, ахык ипхэ́йс дытыргон. 56. Ах ипхэ́йс лта́ца т́гара́фы лыпхагы, ларгы́, еыргы́чан ицо́ йалагейт. 57. Ицо́ ина́лага хъэ́йза, (хъэ́йзы) а́архэ́йт, гээз' а́архэ́йт, нты'хэ, а́архэ́йт, семчкагы а́архэ́йт, ўосгы а́архэ́йт, чмекгы а́архэ́йт. 58. Үыта ишкүтугы йаайлацсаны, аѓәа тацсаны, «ейлы́х!» - рхэ́ан, апхэ́йсц-ейба 'хэычы илы́тан, даргы́ ицейт а́хъэмарра.

59. Нас апхэ́йсца хэычы дыцэ́йуа, илзэ́йлымха дыштáз, атцыра́кәа а́йт. 60. «Бызцэ́йуа закэ́й, икабца закэ́й?»- рхэ́йт. 61. – «Икасцахи, абари́ гысзэ́йлыхам – лхэ́йт. 62. Ейлацсани́ йаасы́таны, дара а́хъэ́маррахь ицейт» - лхэ́йт. 63. «Харе́ ейла́ххейт ўожэ́ацәа́гъа – рхэ́йт атцыра́кәа. 64. - Бара́ бца а́хъэ́марра» - рхэ́йт. 65. Дыгэ́ыргъацәа апхэ́йсца 'хэычы дыгынагы́лейт. 66. Нас а́дгыыл и́цалцакәаз абыѓәшыѓәкәа ре́ы дцейт. 67. Ахъа́ ахтны́, даннта́цшы, ахъа́цшь а́зна таны́, аразна́ таны́, лта́чанка ае́кәей, йере и́тацани́ лыегу́'хэгы дытаны́, йааты́ганы ларгы́ еааѓө́ычаны дыхы́мацараны, а́тачанка дына́кәтан, а́хъэ́марра дцейт. 68. Ахъэ́марра дахне́йз а́уаакәа лпы́лейт. 69. Алах, алах йаа́йз закэ́йда?» - рхэ́ан, азэгы дыгы́ймдырхт. 70. Аены́ ѓөыхъэ́лаанза даахэ́а а́уаты́кә дытан.

71. Ахкәа аалцры́плон. 72. Йаалцры́пло ахкәа́ ланцсагы́, ланцса-лпхагы́ иркәс`әо́н. 73. Лара́ лакэ́ын дыгы́рдырамыз(т).

74. Ахъэ́ылпаз а́тачанка аайта́хәаны́ даа́йха далагейт. 75. «Бымца́н!» - рхэ́ан, ахъа́ игы́лму́йт. 76. Ланцса ла́пхәала лара́ дааихт аѓөны́. 77. Дышаа́уаз а́мгәа лы- башма́к алъаны́кәак илы́с`өыс`өтт (sic!). 78. Илы́с`өыс`өтын, илцэ́ызт, игы́лымамухт. 79. Аѓөны́ дана́ай еаалы́ртла́хын, лыма́такәа ишкүтугы́ йехъаа́тылхыз и́талца́хт. 80. Лыкь- анти́жәкәи илс`ө́ыз аалс`ө́ылцахын, даата́лахт. 81. Ланцса лыпхэ́й ларэ́й йаа́йх(т). 82. Йена́айх, «ехъта хара́ йаабаз ббанда-рхэ́йт. 83. - Алма́атк а́тачанка да́кәтан, ахкәа́ аалцры́плөны́ днэ́йн, даабэ́йт. 84. Бара́ дыгы́бымбазейт» -

рхәейт. 85. - Лыбашмак йызыз ахык ишьтыйхт. 86. «Ари зышьапи азыкало пхәысны даазгүшт» - ихәейт. 87. Абашмак иманы даадыкәылейт ах. 88. Апхәыс енлаа, лыпхәцәаҕа даалхәан, лышьапкәа хәыспале ицөыгыҕыаны азыла цканы илзәызәейт. 89. Лыпхәаҕса даалхәан, агв дыцалкыйт. 90. Ах даайт. 91. Лыпхә-цәаҕа лшьапы аахәаны «йазыкалозар(и)» - ихәан, дапши ах. 92. Йазыкалазари, дыйгушан. 93. Игызыкамлейт. 94. Апхәысца хәычы агә дахыцакыз атыгә-тыгә-хәаны, агә даасы(т). 95. «Ари закәи, арака ицаку?» - ихәан, дазцаайт ах. 96. – «Кәтуп, ицаку» - лхәейт. 97. Ёоцыхәангы дейтаасыхт. 98. Ах агә ашьтыхны дынхәәцапш(т). 99. Дахынхәәцапшыз пхәысца 'хәычык даахәатцыйхт. 100. «Ари закәыде?» - ихәан, даайхәан, дапшыйт лышьапгы, «абашмак азыкалозари» - ихәан. 101. Йазыкалейт лышьапы абашмак. 102. Нас «пхәысны дызгүшт» - ихәейт. 103. Нас аҕацаагацәа ейдыргалаанцыкыа ларгыы лымаҕақәа ааҕыхны еа-алгәычейт. 104. Ах аҕацаагацәа иманы даайт. 105. Аҕаца дыргә иналага, ланҕса «сарә сыпхәгы длыцаайт. 106. Лхәазы-гацәык дышпазәгара? – лхәан, ларә лпхәгы даалыгәычейт. 107. Аласа сага цсардгы аахәаны, лымаҕри инталцейт. 108. Нас дыналыцылцейт. 109. Дрыман ишцәз, аҕаца аҕсыхәа йаннавала, «аҕаца 'хәычы ашәра дакәйт – лхәейт. 110. – Сәаафас 'хәычык лыла аҕшахь нҕахарысып» - лхәан, йаайфәлырсын, аҕаца 'хәычы длыманы, аҕсыхәахыла хәараны давалгалейт. 111. Дахәавалгалаз «ҕеартла (sic!) хәычык еахкәабап» - лхәейт. 112. Нас аҕаца хәычы еаалыртлейт. 113. Нас ларә аласә сага цсард лымаҕре иҕаз аҕаца 'хәычы илымбазакәа азы анапхәафы аҕсард цалцейт. 114. Аҕаца 'хәычы дынаҕаны дыналахәтасын, аҕсард дынхәалыжыт, дылшыыйт. 115. Лымаҕақәагы ларә йаасәылцаны даайхт аҕачанкафы «быгәза ибыцыз дабаца?» - рхәейт. 116. – «Сыгәза дцахт» - лхәейт. 117. Дыгыгырзымдырт.

118.»Атаца ‘хэычы лăкэып» - хэаны, дынақэыртаны, дрыме ицэйт. 119. Днарған лытгара анкалă аўаакэа ехэейзоз, ўасахьча ‘хэычык ақсыхэа даваны дышааўаз, ани ақсард дахьхэалыжыыз ағы сринаны (/царпынаны) дйт. 120. Нас йарă аўасахьчă ‘хэычы йаахьыйтцэйт. 121. Йа-айқыргыланы йекрхэба далагейт. 122. Йейрхэо даналага «дэу, дэу» - хэа, - ахэейт - хэбаа ‘хэычы сылфэйт. 123. Дэута, дэута хэабжэакэына сылфэйт» - лхэаны аўый йахэо йалагейт ацарпына. 124. Нас атаце итыргоз дахьгэынăз абжэ’ анлаа илдырт. 125. «Сырдырушт» - лхэан, дшэан «изэытны, арахьдааз`эга!» - лхэейт. 126. Арахь даадылырган, ацарпына йааймыхны илцэахейт, «ўоцыхэан иўыстот» - лыхэан, дылжэан, йаргы дыдоурышьтыйт. 127. Йарă дындылытц ацарпына аачхэаны ахэке италырыс`эт. 128. Нас ахэке ехынталырыс`эыз иразнарс`эхейт. 129. Ахэа тыхны, ехынкалцсаз цхэыс-ибак лыла ‘хэычы лыцны дышааўаз ани ала-‘хэычы ахэаағы ифыгэышэоны ехнылалаз ани ағышэ йаакынс`эылейўый аразна. 130. Аўый аразна атажэ хэычы йаанкыланы фэхэа чытк нăтан ағышэ йамаз аразна йа мылхт ала. 131. Йааганы шэындыкэара-дук гылан ўаа инталырыс`эт. 132. Нас мышкы ахык агэзацэе ицны акэампыл ишасаз, акэампыл траун атажэ лыгэны игэнас`эейт. 133. Атажэ ‘хэычы йаашьтыхны ашэындыкэара инталырыс`эт. 134. Йа-айцхыныгэт ашькэынцэақэа (sic!) ах дыназлаз «хкэампыл, хкэампыл!» - рхэан. 135. Атажэ ‘хэычы «с`экэампыл гызымбейт» - лхэейт. 136. «Игызымбейт» - лхэазт – хэаны, илшьахайт «ишцукэ ишбымбэ!» - рхэейт. 137. Арака йаагэынас`эейт» - рхэан. 138. Нас атажэ ‘хэычы «с`эынаскэақэа!» - лхэейт. 139. Ишкэтугы иналрыскэан ашэындыкэара аайхэтны акэампыл йаатылхт. 140. Акэампыл йаатылхыз хыла италзахт. 141. Нас ирыўа-мацара атажэ ‘хэычы акэампыл аулышьтыйт. 142. Ах дыгэа даайн йашьтыйцаай(т). 143. Йанаашьтыйцаа, «арэ арса иказцаз дысымырбэакэаны игызыурым» - ихэан,

а́тажә ‘хәычы - дылшьа́хайт. 144. А́тажә ‘хәычы́ илыму́а
да́лагаейт. 145. А́х «игызыузарым, - ихәейт - дысымыр-
бакәа» - ихәейт. 146. Имызуы́о даналага, йаайхьы́лтын,
дааилырбейт апхәы́спа́шза‘хәычы. 147. Нас даныйба́
«пхәы́сны дызымга́кәа гызыуры́м» - ихәейт 148. Нас
дйгейт пхәы́сны. 149. Даныйга́ а́сагагы пхәы́сни игоз ла
шлакәы́згы, ау́ый ахьабжь-‘хәычы дышылшьы́згы азы́
дышталыжьы́згы, дышкала́қәаз, ишкүту́гы йалхәейт. 150.
Йанийа́лхәа дынашы́лан, ау́ый ипхәы́с хьабаагы да-
ады́лган, г|әы-еа́-мл|ы́қк аа́хәаны, ипхәы́с лыг|әышьа́п|ы́к
аг|әы́к иныры́дыйхәәлейт. 151. Ае́қәагы днары́сын,
инды́кәыйцейт. 152. Нас ларгы́ даахә́еыжә́еаны, дры́ме
ице́йт. 153. Йаргы́ ипхәы́си, йарей инх́о ибзахо́ йаата́лахт.

Н.П. (44 ш. Хәыжәы́нтәи дааит).
ақ Псхәы́ (24.VII. 1947 ш.)

Ате́кст № 61(16)

1.Хьа́ца-ныкә́г|әы́к ды́кан. 2.Дышнә́йаз пхә́ы́ск
дыхьо́ны дыгәа́кны дна́қәс`әейт. 3. Дахьна́қәс`әаз а́з
а́шьтхьа́ ца́ днавагы́ланы, дарызы́рг|әы́йт. 4. Дышзы́рг|ә́аз
пха́-‘хәычы́к дла́ут. 5. Нас *ана́наша́цаәа ала́ғәри́ икә́тан,
у́йса рхә́ейт: «Аба́ри ахьа́ца абра́ изы́рг|ә́а икы́дгыло
лахьын|ә́ыланы у́ахьи и́из апхә́ы́спа ‘хәычы́ дыйма́заайт» -
рхә́ейт, ахьа́ца йаа́йт ишы́рхә́дз. 6. Йаниа́а дара́ нна́цаәа
псе́есца́ ахьы́шә даакы́лысны аса́бий ды́гычны,
дынды́лганы лымгә́аца́а ааркьа́ны у́а́ка а́зза́қә ды́кәыйцейт.
7. «Са́ра йз а́саби́ ла́ханы лахьын|ә́ыла исы́мамкәа
сызка́лей? - ихә́ан, йара́ ихьа́ йма́жәца́ахан, дце́йт. 8.
Апхә́ы́спа ‘хәычы́ дызау́ыз апхә́ы́с даа́пшын, лы́саби
ды́гылымба́хт. 9. «Даба́ца?» - лхә́ан, даа́пша́ан, ды́гы-
лыма́муйт. 10. А́пешь ау́ы́цака́еы. 11. Данзы́рг|ә́ы лы́цаы́уа
бы́жы лаа́йт адыны́ла. 12. Дынды́лыцы́н, а́з ахьы́хь а́еы
ды́кәйт лы́саби. 13. Да́ақәы́лхзари́, лымгә́аца́а ркьоп. 14.

Аўе ацыхъэан адó‘хэтыр ихьы (sic!) длыман дцейт. 15. Даазахны даалыйтан, длыманы дааихт. 16. Ўохъа дейзхай(т), дкалейт ацхэысца ‘хэычы дымпсаньы. 17. Дык-алан ананащаца дызыртаз лахынгэыланы ахъаца дыйгахт, дыймдырны.18. Данийга йанныштытала импыла лымгэаца йенаайшышышы ани агарта ихэыхэаза йаа-импыцас`эейт. 19. «Ари закэ-с`эахтей?» - ихэан, длызцаайт. 20. Данлызцаа, «аўый сан зыўахъы сылриаз аўахъ гычк дышнейаз дыналықэс`эейт. 21. Данналықэс`эа дызыргэа дгылан – сан дыхъанцыкыа. 22. Нас сан данаахъа ананыщаца лахынгэыланы ўе агычцэқыый игылаз сыйлтейт. 23. Йара йаайт. 24. Йанйаа, «абри асаби ўахъи йз аўый дкаланы,са даазго дыкалаанцыкыа пхэыс даазымгари, сажэыцэқыахап – ихэейт – сара ўахъа, ўацэы пхэыс даазгап-хэаны, сгэыйтоп. 25. Ўый дкаланы да-азганцыкыа, ўый сылзыпшыхума?» - ихэейт. 26. Ўый ихэан, сыйркэейт. 27. Сыйркэан, атзакэ сыкэыйцейт» - лхэейт. 28. Нас «ахъаца аўырса казцаз сара сакэын-ихэейт – бысшыу-шан, ахъа баасцэынхейт, сара сылахъ быгысызанымхт – ихэейт – ишкалазараакгы сылахъ бакыхт» - ихэейт.

Н.П. (44 ш. Хэыжэынтэи дааит).
ақ Псхэы (24.VII.1947 ш.)

Атекст № 62 (17)

1.Хъаца дышнейаз з`эыгэымсакыа – быгэык иштыйхт. 2. Абыгэ имашакэ аатыцан, агэарта дыныкэлейт. 3. Агэартафы дахныкэлаз жы ирз`эи (жы ирз`эа) икнахан. 4. Жы ирз`эй икнахаз афы, дари ирымдырны, жык ймаз-шэе ихэан, йбыгэ алытцейт, ахъацаа аўыса рейхэейт «ари сыжы араке итасцаз с`эыжкэа ирфари?» – ихэейт. 5. Ахъацаа йаагылахын «жый жый ейбафума? – рхэейт. 6. - Гырфарым рхэейт. 7. - Ирфари, йахс`эахып» - рхэейт. 8. Нас «ибзиоп» - ихэ-

ейт. 9. Нас ажбы з`эын, итырха йалагейт. 10. Итырха ианалага ани ибыг|э итыйцаз ишбыг|эыз-еңшны йаатыйхыхт. 11. «Гысымхэазма, сыжбы с`эыжкэе ишырфушаз!» 12. – «Нас, ирфазари, үе ацныхъэы. 13. Қәаштк ўахтап» - рхәейт. 14. Ғырзейрыцәқан ақәашт аарымыйхын, иманы дцейт. 15. Дышнейаз даәа гәартак дныкәлахт. 16. Агәарта дахьныкәлахызгы иқәашт рыўасақәе ирылейцейт. 17. «Сықәашт с`әўасақәе ирфәп цьарә» - ихәейт. 18. – «Ифәри, йахс`әахып» - рхәейт аўытгы. 19. «Аўахъ ишьталаны йцәейт. 20. Йаннацәа дыгылан иқәашт ишьыйт. 21. Ишыын, ашьа жәатык рыпышә йахьыйшьт. 22. Дааны дышьталахт йаргы. 23. Ашьжымте йаашейт. 24. Йанааша, «сықәашт аасыс`әтых, исыманы сцахп» - ихәейт. 25. Иқәашт хкәйт» - рхәан, иныйн, иқәашт гыикахым. 26. Нас «Гысымхэазма, сықәашт с`әўасақәе идс`әырфейт – ихәейт. 27. - Изфаз сьс`әт!» - ихәейт. 28. Инарылалейт аўасақәа. 29. Йаарықшыын, жәатык рыпышәқәа ашьа рыман. 30. «Сықәашт зфаз абарт ажәатык ракәып» - ихәан, икыйт. 31. Нас ажәатык аайртейт. 32. Ажәатык иманы дышааўаз пхәысца-псык дыргон. 33. Дарықәс`әйт ўыт. 34. Данаарықәс`әа, «сыжәатык с`әыстан, с`әыпсы даасыс`әт!» - ихәейт. 35. – «Ибзиауп» - рхәан, ажәатык имырхт. 36. Рыпсы дрымыйхт. 37. Дрымыйхын, дыйманы дышнйаз аўахъ тызык ағы днәйгет. 38. Кьатикгы аайоун, лыхъәде йаахьыйцейт. 39. Ларгы ацабжьарағы дныйргылейт. 40. Хәсысани йказ ўака ейзгани идырхыхон. 41. Дынашылейт хьаца. 42. Хьасәга – хәычык икын илимдырзакәа дызейлаҳаз пхәысца `хәычык лцьыбе интейрыс`әт.

43.»Пхәыск даазган, ацабжьарағы д(ы)гылоп» - ихәейт. 44. «Ахәсыса `хәыцқәа «дабако, дабако?» - рхәан, инейпхъныг|әт. 45. «Дыс`әшыб (sic!) цьара, псәйсца дааз`әг!» - ихәейт. 46. Ейпхъныг|әа иныйн иналыдхыхылейт. 47. «Баай, ацешь!» - рхәан, лымпык инаалыхъа даакахай(т). 48. Данаакаҳа ацешьяхьле йаайт. 49. «Йааугаз упхәыс

дкахайт» - рхәейт. 50. «Дышпакахоз? Дыс`әшызап» - ихәейт. 51. «Дыгхамшыйт, лара дкахайт» - рхәейт. 52. «Дыс`әшыымкәа, лара дышпакахоз? Дызшыз лцьыба хьасага топ» - ихәан, йаайпшаан, пхәысцак лцьыба хьасага аатыйхт. 53. «Сыпхәыс дызшыз бара бакәып, - ихәан - бызгүшт ўожәа» - ихәан, пхәысны дыйгахт. 54. Данийга дыхьан, па длоут. 55. З`аагара дцаон лара, йара агара дынапылыртапан, агәарас`әи ихәон: «Сыбыг|ә-ахә сты – ихәейт, ауй ат ахә жәатык – ихәейт, - ажәатык рыхә апсы – ихәейт, сыпс лыхә сыбза – ихәейт, - сыбза - лпа сыйкәых-шоп» - ихәейт. 56. Уса ас`әи ихәомацара агара ирцысан. 57. Ипхәыс азы лыма даайн, дыйззырг|әан.

Н.П. (44 ш. Хәыжәынтәи дааит).
ақ Псхәы (24.VII. 1947 ш.).

**АШХАРСКИЙ ДИАЛЕКТ И ЕГО МЕСТО СРЕДИ ДРУГИХ
АБХАЗСКО-АБАЗИНСКИХ ДИАЛЕКТОВ¹**

(Резюме)

Речь абазин, живущих на Северном Кавказе в долинах рек Кубани, Кумы, Большого и Малого Зеленчука, образует два, сильно отличающихся друг от друга, диалекта: тапантский и ашхарский.

Как нам удалось выяснить, тапантский диалект, по ряду языковых особенностей¹, противопоставляется другим абхазско-абазинским диалектам, занимая среди них обособленное место. Поэтому его следует считать самым обособленным диалектом среди других абхазско-абазинских диалектов. Но, поскольку основа языка изменяется медленно, тапантский диалект сохранил вместе с другими абхазско-абазинскими диалектами единый грамматический строй и основной словарный фонд.

Ашхарский диалект проявляет еще большую близость к южно-абхазским диалектам. Это вполне понятно, ибо ашхарцы на теперешнее местожительство – в долину Зеленчука – спустились со склонов Кавказского хребта в XIX в., в то время как (вопреки указаниям специальной литературы) по выявленным нами языковым данным, тапантцы находились в близком общении с адыгскими племенами еще задолго до XVII века.

Абхазско-абазинские диалекты по характерным языковым признакам следует разделить на две группы: 1. тапантский, с одной стороны, и 2. ашхарский, бзыбский, абжуйский, – с другой стороны.

Большинство абазин составляют тапантцы, живущие компактной массой в Черкесской АО, а также на берегу р. Кумы недалеко от г. Кисловодска.

* Резюме – как в оригинале, без каких-либо изменений и в обозначении звуков (ред. перев.).

¹ По этому вопросу см. нашу монографию „Тапантский диалект абхазского языка» с текстами. Тбилиси, 1944 г., на грузинском языке (резюме на русском языке).

Ашхарцы живут в Черкесской АО на берегу рек Большого и Малого Зеленчука, в аулах Кувинском (который недавно разделился на Старо-Кувинский и Ново-Кувинский, по ашхарски Хъвжвы), Апсуа (бывш. Шагиреевский) и Абазакт (бывш. Егибоковский¹).

Аул Апсуа расположен в нескольких километрах от аула Кувинского, неподалеку от которого находится аул Абазакт, где абазины живут вместе с кабардинцами (черкессами).

Тапантцы и ашхарцы имеют общее название абазы; по абазински ашхарцы называются ашхаруа (ашхъар[а]уа), что значит «горец». Это название указывает, что они раньше были жителями гор. Ашхарцы себя называют также апсуа, т. е. абхаз.

Абазинам лишь при Советской власти представилась возможность создания письменности на родном языке. Письменность создана на основе русской графики. В основу литературного языка положен тапантский диалект. Выходит газета, издаются учебники и т. д.

Основная масса ашхарцев живет в аулах Кувинском и Апсуа. Несмотря на то, что указанные поселения расположены близко друг от друга, речь ашхарцев этих аулов в значительной степени расходится между собой, распадаясь на два сильно отличающихся друг от друга г о в о р а – кувинский и апсуйский. Смешанный характер носит речь ашхарцев сел. Абазакт.

Приблизительно 20-25 лет тому назад часть ашхарцев (около 60 дворов) переселилась из аулов Кувинского и Апсуа в Грузинскую ССР в горное село Псху (Гудаутского р. Абхазской АССР). Они и здесь сохранили особенности, характерные для речи аулов Кувинского и Апсуа. Следует отметить, что речь ашхарцев Псху испытывает влияние южных абхазских диалектов.

Данная работа ставит своей целью по возможности полнее выявить особенности ашхарского диалекта и его говоров; рассмотреть эти особенности во взаимоотношении с особенностями других абхазско-абазинских диалектов и

¹ Абазины разбросанно живут и в Адыгейской АО, и также в Кабардинской АССР.

говоров, определив тем самым место ашхарского диалекта и его говоров среди других абхазско-абазинских диалектов, а также уяснить одновременно историю той или иной особенности.

В специальной литературе мало что известно относительно ашхарского диалекта.

Кое-что в этом отношении читатель может найти в наших работах сравнительного характера, как напр.: «Об одной фонетической закономерности в абхазско-абазинских диалектах» - Известия АН Груз. ССР, 1942 (на русском языке), «Тапантский диалект абхазского языка с текстами». Тбилиси, 1944 г. (на грузинском языке, резюме – на русском языке), «К образованию условно-целевого наклонения в абхазских диалектах» – Иберийско-кавказское языкознание, т. II, 1948 г. (на грузинск. языке, резюме – на русск. языке), «К образованию отрицательных форм глагола в абхазско-абазинских диалектах» – «Иберийско-кавказское языкознание, т. II, 1948 г. (на грузинск. языке, резюме – на русск. языке.), «К образованию отрицательных форм глагола в абхазско-абазинских диалектах» - Иберийско-кавказское языкознание, т. V, 1953 г. – (на грузин. языке, резюме – на русск. языке) и др.

Г. Сердюченко в статье «Об абазинских диалектах» (в сборнике «Памяти акад. Н. Я. Марра», 1936 г.) пытается указать на особенности ашхарского диалекта по сравнению с тапантским диалектом, но при этом у него остались совершенно незамеченными все существенные морфологические и др. особенности данной речи, а те особенности, на которые он указывает (в основном в фонетике и словаре), лишены достоверности. Даже при рассмотрении фонетической системы ашхарского диалекта им упущены из виду самые существенные факты. Не говоря уже о наличии наряду с лабиализованными *дв тв тlv* и делабиализованных *д т тl* в апсуйском говоре, с одной стороны, и наряду с делабиализованными *д т тl* в и лабиализованных *дв те тlv* в кувинском говоре, с другой стороны (что связано с речью разных поколений, и что остается совершенно незамеченным у Г. Сердюченко), он даже не замечает наличия особых твердых шипящих лабиализованных спирантов *шв, жв* (точнее *шъв жъв*) в апсуйском говоре ашхарского диалекта.

Г. Сердюченко в 1949 г. вторично печатает ту же статью с некоторыми добавлениями о фонетических и лексических расхождениях между этими диалектами в сборнике «Языки Северного Кавказа и Дагестана» (т. 2) под другим заглавием – «Словарные расхождения в диалектах абазинского языка (с параллелями из абхазского)». И эта работа является ярким примером, характерным для «исследовательской практики» Г. Сердюченко. Г. Сердюченко здесь присваивает положения других авторов. Еще в январе 1941 года на сессии Отделения языка и литературы АН СССР в г. Ленинграде нами был прочитан доклад о закономерностях звуковых соответствий между тапантским и другими абхазско-абазинскими (ашхарским, бзыбским, абжуйским) диалектами. В докладе устанавливалось соответствие в определенных случаях между *в ф ф/* ашхарско-бзыбско-абжуйского диалектов и *дз ц ц/* тапантского диалекта». Эта работа была опубликована на русском языке в 1942 г. (в Известиях АН Груз. ССР, т. III, вып. 8, -тр. 862-868). Но Г. Сердюченко упорно замалчивает факт установления вышеуказанного соответствия.

Продолжая работать по методу «опросов учителей», Г. Сердюченко при указании на лексические расхождения между упомянутыми диалектами допускает грубейшую ошибку.

Какую ценность представляет материал, приведенный Г. Сердюченко в упомянутой статье, легко можно убедиться на следующем примере.

Не поняв сущности соответствия между *дв тв т/в* ашхарского и южных диалектов и *джв чв ч/в* тапантского диалекта, Г. Сердюченко в качестве соответствия тапантскому аджвджвара в ашхарском – параллельно с аджвджвара (?!) приводит и «адвдвара» – «стирать, мыть» (см. стр. 13); слова «адвдвара» («мыть, стирать») не знает ни один из абхазско-абазинских диалектов. Здесь Г. Сердюченко путает соответствие между вторичными *джв* тапантского диалекта и *дв* ашхарского диалекта с исходным *дзв* (*джв*) и *дв* абхазско-абазинских диалектов.

Материалом для нашего исследования служат только те записи, которые сделаны нами в 1939, 1940, 1941, 1947 годах в аулах Кувинском, Апсуа, Абзакт и Псху (ибо другого материала вообще не имеется: наука поныне не располагает даже образцом ашхарской речи, который был бы опубликован и давал бы представление об этом диалекте).

Большая часть записанных нами на месте текстов печатается здесь же. Тексты публикуются с сохранением всех особенностей, которые были замечены у каждого сказителя¹.

Ашхарский диалект со своими говорами дает весьма ценный материал для изучения истории абхазско-абазинского языка.

Данные ашхарского диалекта характеризуются исключительной пестротой, что в большинстве случаев дает возможность проследить историю того или иного явления.

Наблюдаются сильные *расхождения* между *апсуйским* и *кувинским*, говорами ашхарского диалекта. Наиболее существенные из них следующие:

В апсуйском говоре:	В кувинском говоре:
1. Наличие твердых переднеязычных лабиализованных спирантов — <i>шъв</i> , <i>жъв</i> ¹ — вместо <i>шв</i> , <i>жв</i> других диалектов (в частности — бзыбского). Напр.: <i>ашъв</i> «дверь»,	1. В тех-же случаях, подобно другим диалектам (в частности бзыбскому), наличие обычных нетвердых <i>шв</i> , <i>жв</i> : <i>ашв</i> «дверь», <i>ашвакъа</i> «книга, письмо»... <i>алыгажв</i> , «старик», <i>жваба</i> «десять»

¹ Пользуясь случаем, мы приносим глубокую благодарность всем организациям и лицам, которые оказали нам содействие в работе на месте. Не можем с признательностью не отметить исключительно теплого отношения к нашей работе со стороны жителей указанных аулов, а в частности, аула Апсуа, где колхозники с большим интересом следили за нашей работой по изучению их родной речи и охотно предлагали, свои услуги при записи реальных их живой речи.

¹ В данном случае знаком ъ передаем твердость звука.

<p><i>шъвакъя</i> «книга, письмо»... <i>алыгажъв</i> «старик», <i>жъваба</i> – «десять»... (подробнее см. § 2).</p> <p>2. Наличие для обстоятельственно-превратительной формы имен суффикса – <i>цта</i>: <i>тыдзы-щъта</i> «в качестве дома» и т. д. (см. § 26).</p> <p>3. Появление в ряде статических глаголов в настоящем времени (параллельно <i>-упI</i>) суффикса <i>-утI</i>, в отличие от всех других абхазско-абазинских диалектов. Напр.: <i>имичI-утI</i> «то мало (есть)», <i>дыутIв-умI</i> «он (чел.) тебе (мужч.) принадлежит» и т. д. (подробнее см. § 40).</p> <p>4. В глаголах, основа которых оканчивается на <i>а</i> в настоящем, прошедшем несовершенном и будущем II временах (наряду с более полными, исходными разновидностями как» напр., <i>ирфа-уейтI</i> «они едят, кушают то», <i>иуасхIва-уан</i> «я тебе [муж], говорил то» и т. д.) из... <i>а+уа</i> на основе редукции и слияния</p>	<p>2. Наличие для той-же формы имен суффикса <i>ны</i> (←II -на) <i>па-ны</i> «в качестве сына, сыном»</p> <p>3. Сохранение в указанных случаях, подобно абжуйскому и бзыбскому диалектам, суффикса-<i>упI</i> (см. §40).</p> <p>4. В тех же условиях в настоящем и прошедшем несовершенном временах (наряду с более полными, исходными разновидностями) из ...<i>а+уа</i> на основе ассимиляции и слияния гласных получается <i>о II о</i> (в настоящем времени в финитных образованиях вместе с тем редуцируется и гласный элемент, <i>-й</i> – суффикса финитности <i>-йтI</i>): <i>бабацо</i> «куда ты (жен.)</p>
--	---

<p>гласных получается у: ирбу «то, что они видят», игьысф-у-м «я не ем того (кат. вещей)», ирф-уйтІ «они едят, кушают то (кат. вещей), икьалці-ун «она делала то» ... ихІву-штІ «он (мужч.) наверное скажет то» (см. § 41).</p>	<p>идешь?», идыквл-о-ті «они отправляются, направляются», салаготІ «я начинаю то (кл. вещей)»; ейбаб-о-н «они видели друг друга», ...ишырф-о-з «как они ели то»., дышц-о-з «как они шли» и т. д. Здесь же, как и в южных диалектах, наблюдается ряд других разновидностей: ...а+ уа→... о+уа. ... а + уо, ...о+ уо → ...оа и т. Д. (подробнее см. § 41).</p>
<p>5. В будущем II-ом в глаголах, основа которых оканчивается на согласный звук или полугласные й, у [параллельно окончаниям - уашейтІ, - уаштІ, - уаш(а)] с выпадением суффиксального полугласного у получается окончание -аштІ, -аш(а), напр.: сцах-аштІ «я (наверное опять) пойду» дглай-аш «он (чел.) наверное придет» и т. д. (см. § 41).</p>	<p>5. В тех же случаях в кувинском говоре обычны окончания - ушейтІ, -уштІ, -уша, напр.: дыпс-уштІ «он (чел.) наверное умрет», саннайх-уша «...когда я приду (опять, обратно)», сыйцвайх-ушейтІ «я от него (мужч.) вопреки его желанию обратно уйду и приду» и т. д. (см. § 41).</p>
<p>6. Широкое распространение имеет процесс утраты в глагольных формах окончания финитного суффикса – ті (особенно в аористе), напр. дысымей (←дысымейтІ) «я его (чел.) имею» (точ-</p>	<p>6. В тех-же случаях (за редким исключением) обычно сохраняется суффиксальное -тІ и более полные, древние глагольные формы (подробнее см. § 41).</p>

<p>нее; «он у меня имеется»), дгайаш (←дгайашт) «он (чел.) наверное придет», илзви (←илз-вит) «она сварила то»..., идыр (←идырт) «он (муж.) узнал то» ..., иштыйцей (←иштыйцей) «он (мужч.) положил внизу то»... и т. д.</p> <p>В результате утраты суффиксального -т) в аористе зарождаются новые процессы изменения гласных; образуются новые разновидности финитных форм аориста в глаголах, основа которых оканчивается на а, как напр.: ибей, ибѐ, ибе, ибиѐ, ибйе, ибйѐа, ибѐа, ибиа...; все они восходят к форме ибейт) «он (мужч.) увидел то»... и т. д. (подробнее см. § 41¹).</p> <p>7. обстоятельственная частица образа действия представлена обычно с огласовкой, в виде <i>аш</i>: д-аш-ыцваз «как он (чел.) спал», й <i>аш</i>-паклу? «как (есть) то?» (см. § 42).</p>	<p>7. В тех же случаях подобно другим диалектам употребляется <i>ш</i>: д-ш-ыцваз – «как он (чел-) спал» и т. д.</p>
--	--

¹ В редких случаях *аш* можно услышать и в южных диалектах.

<p>8. В качестве вспомогательного глагола есть используется лишь аклупл (аклупл) и образованные от него вопросительные слова закывида... «кто?», закиви – «что?»</p>	<p>8. Наряду с акл-уп1 имеется и вспомогательный глагол <i>аупл</i> («есть»). Расширение сферы применения данного глагола помимо настоящего и в других временах (как, напр., он «был» и т. д.) и образование от него вопросительных слов-частиц <i>зауда</i>, <i>дзауда</i> «кто?», <i>зауи</i> → <i>зой</i> «что?» и т. д.</p> <p>На основе этих последних образование сложных, – специфических только для кувинского говора, – вопросительных форм глагола: <i>икъабцозой</i> «что ты (женщ.) делаешь?», <i>узцывуюзсй</i> «чего ты (мужч.) плачешь?» и т. д. (см. § 45).</p>
<p>9. Употребление суффикса <i>-цта</i> → <i>цта</i> для образования всех деепричастных форм.</p>	<p>9. Употребление суффикса <i>-цта</i> (→ <i>цта</i>) только в ограниченных случаях (в финитных основах). Использование обычно суффикса <i>-ны</i>, а также сложного суффикса <i>-цта-ны</i> (→ <i>цта-ны</i>) вместо <i>-цта</i> (→ <i>цта</i>) см. § 46.</p>

Расхождение между данными говорами наблюдается также и по распространению тех или иных языковых явлений, имеющих место в обоих поднаречиях (как, напр., процессы перехода *гла* → *аа*, *гв* → *ω* (см. § 4); *дв* *тв* *тв* → *д*. *т* *т* (см. § 3); использование обстоятельственных элементов *-акъ*, *-ахь* (см. § 42); использование послелога *-шы* (см. §

33) и т. д. Расхождение в некоторой степени наблюдается и в словаре (см. § 55).

Несмотря на значительные расхождения, имеющиеся между апсуйским и кувинским говорами, их следует все-таки объединить в один, ашхарский диалект, что обусловлено наличием общих черт, характерных для этих говоров, и по которым они противопоставляются другим абхазско-абазинским диалектам.

Общие для обоих говоров явления, по которым они объединяются в один диалект и одновременно противопоставляются другим абхазско-абазинским диалектам, следующие:

1. Процесс перехода переднеязычных смычных *дв тв тлв* в *д т тл* т. е. делабиализация *дв тв тлв*. Процесс делабиализации *дв тв тлв*, показывают материалы обоих диалектов (см. тексты), наблюдается как в кувинском, так и в апсуйском говорах вопреки высказанному в спец. литературе мнению о наличии делабиализованных разновидностей *дв тв тлв* якобы в одном лишь кувинском говоре (см. выше). Делабиализованные разновидности этих фонем в апсуйском говоре характерны только для речи молодого поколения, а неделабиализованные их разновидности сохранились в речи старшего поколения и в кувинском говоре (подробнее см. § 3).

2. Сохранение полногласия вообще (амашына «море», амала «голод» и т. д.), а в частности, в удвоенных основах; ухлвмылва «(по)кричи!», атшыдзвадзвара «купаться» и т. д. (см. §9 § 21).

3. Редукция (частичная или полная) в комплексах гласных: ар' ахъацла (←ари ахъацла) «этот мужчина», ау'амахъв (←ауи амахъв) «эта ветка», амгв' азна (←амгва азна) «полный живот». Широкое распространение это явление имеет в глагольных формах: напр.: икъыйцлейт! (←икъайцлейт!) «он (мужч.) сделал то», ихълумцюзари (←ихъоумцюзари) «если ты (мужч.) не (по)веришь» и т. д. см. § 13).

4. Образование новой определенной формы имени с помощью суффикса -з: ахлвыспа-з «нож (определ.)», аглвыны-з «дом (опред.)», хъабжы-з «паршивый (с паршой на голове) (опред.)» и т. д. (см. § 23).

5. Наличие сложных форм указательных местоимений и наречий: абриуей, абрыуат, ауарт, ауарса, абрауат, абукъа и т. д. (см. § 27)..

6. Наличие своеобразных форм числительных; в частности сохранение союзной частицы и в обоих членах сложносоставных числительных: уаа ѿежвей ѿыджей «22 человека»; появление показателя категории человека во всех составных частях сложных числительных: уаа ѿежваѿи хыѿи «23 человека»; расширение сферы распространения в числительных слова уаа «люди» и т. д. (см. § 28).

Появление своеобразных форм в разделительных числительных- клак-акл «по одному» (кат. вещей), дзвандзв «по одному» (катег. чел.) и т.д. (см. § 32).

7. Употребление послелога *-шы* с обобщенной функцией (см. § 32).

8. Отсутствие суффиксального *у* в местоименно-вопросительных формах статических глаголов как в категории человека, так и в категории вещей: икъада «кто (есть)?» икъей «что (есть)?» (ср. иное положение вещей в других диалектах см. § 40).

9. Разделение статических глаголов на две группы: 1. сыкъоуп! «я существую, есмь», и 2. дыст;луп! «он (чел.) принадлежит мне» и образование в первой группе статических глаголов финитной формы настоящего времени при помощи суффикса *-um!*: сыкъе-*ÿm!* «я есмь, существую» исыме-*ÿm!* «я имею то»..., истахъ-ит! «я хочу то (мне хочется то)», дыѿне-йт! «он (чел.) живет (находится) в доме».. и т. д. (подробнее см. §40).

10. Выпадение *у*, из временного суффикса *-уа* в основах динамических глаголов, с исходом на *й*, *у* или на согласные звуки, напр., сыздыр-а (←сыздыр-уа) «тот, который знает меня», дыгъхлщ-а-м (←дыгъыхлщ-уам) «не убьем мы его (чел.)», сыпс-ейт! (←сыпс-уейт!) «я умираю», даай-ейт! (←даай-уейтд!) «он (чел.) идет, придет», даай-ан (←даай-уан) «он (чел.) шел» и т.д. (подробнее см. § 41).

11. Наличие своеобразных инфинитных форм будущего 1-го с суффиксами *-раа(кл)*, *-аак!*, *-лаак!* и т. п. вместо *-лак!*, *-лаг* других диалектов (подробнее см. § 41).

12. Наличие в условном наклонении суффикса *-ри* вместо *-ра* → *р* других диалектов (см. § 43).

13. Общность словаря и различных словообразовательных аффиксов и т. д.

При изучении вопроса в историческом аспекте становится очевидным, что большинство из этих явлений нового происхождения. Таковы, напр. делабиализация *дв тв тlv*, расширение сферы употребления послелога. *-шы*, выпадение в определенных позициях суффиксального *у* и т. д.

Наличие в ашхарском диалекте ряда разновидностей того или иного явления вызывает интерес и с точки зрения общего языкознания. Как показывает анализ речи ашхарцев, старые (исходные), новые и переходные между ними разновидности того или иного языкового явления встречаются параллельно даже в речи одного и того-же села и они являются общепонятными. Постепенно в языковом коллективе получает распространение одна из этих разновидностей; укрепляются позиции этой, новой разновидности а другие исходные формы, существующие наряду с ней, вытесняются.

В этом отношении обращает на себя внимание дифференциация применительно к возрастному подразделению членов языкового коллектива.

Напр.:

Звуки *дв тв тlv* в ашхарском диалекте поныне сохранились в речи старшего поколения, тогда как их делабиализованные виды (*д т tl*) характерны только для речи младшего поколения.

В речи старшего поколения наряду с послелогом *шы* встречаются и послелог *-къны*, *-къа*, *-ахь*, тогда как среди младшего поколения проявляется тенденция во всех этих случаях использовать лишь послелог *шы* (см. § 33).

В речи старшего поколения частица возвратной формы (*тш*) выступает вместе с притяжательным элементом (напр., *с-тщыскIваботI...* «купаюсь» и т. д.), тогда как младшее поколение не употребляет вместе с *тш* притяжательной частицы (напр., *гшыскIваботI*) и т. д. (см. § 38).

Новые фонетические разновидности в окончании финитного образования аориста (см. выше) в апсуйском говоре наблюдаются именно в речи молодого поколения.

Отрицательные формы глагола без частицы *-агъ-* (в финитном образовании) попадают в речи старшего поколения (см. § 44) и т.д.

Вместе с тем обращает на себя внимание то обстоятельство, что все более древние формы, сохранившиеся в речи старшего поколения, сходны, с формами южных абхазских диалектов.

Обилие вариаций языковых особенностей ашхарского диалекта в ряде случаев объясняется смешением разных диалектальных форм (с одной стороны, тапантского и, с другой стороны, южных диалектов). Разные диалектальные формы наблюдаются, напр., в указательных местоимениях и наречиях (см. § 27), рефлексивных образованиях глаголов (§ 38), окончаниях глаголов (см. § 41), деепричастиях (§ 46) и т. д.

Тапантский диалект оказывает большое влияние на ашхарский диалект (через школы, прессу...). В результате этого в ашхарскую речь проник ряд явлений, характерных для тапантского диалекта. Таковыми нам представляются: образование порядковых числительных (§ 29), образование отрицательных форм глагола с помощью префикса *-агъ* (§ 44), будущего категорического при помощи вспомогательного глагола *атахъуп!*... (§ 41), деепричастных форм с суффиксом *-цта* и т. д., а также ряд частиц и слов.

Наряду с этим замечается очевидная общность ряда языковых фактов апсуйского говора с фактами тапантского диалекта, равно как – ряда языковых фактов кувинского говора с фактами южных диалектов.

С точки зрения общности фактов апсуйского говора и тапантского диалекта заслуживают внимания следующие явления:

Образование обстоятельственно-превратительных форм имени с помощью суффикса *-цта* в апсуйском говоре (§ 26); появление того же суффикса во всех видах деепричастий (§ 46).

Использование *у* в определенных случаях вместо временного суффикса *уа* (§ 40).

Наличие в форме сослагательного накл. окончания *-рглайт!* (§ 43).

Отсутствие вспомогательного глагола -аупі («есть»), а также некоторые совпадения в словаре. С этой же точки зрения привлекает внимание наличие в апсуйском говоре твердых разновидностей переднеязычных шипящих лабилизированных спирантов (*шъв*: *ашъв* «дверь», *жъв*: *ажъв* «старый») и наличие тех же случаях твердых *ш*, *ж* (*аш* «дверь», *аж* «старый») при делабиализации спирантов *шв*, *жв* же в псыж-красновосточном говоре тапантского диалекта.

Вышеуказанные факты заставляют думать, что апсуйский говор ашхарского диалекта находится в определенной связи с тапантским диалектом, в частности, с его псыж-красновосточным говором.

А кувинский говор обнаруживает более тесную связь с южными диалектами, что выражается в следующих фактах:

В одном ряде статических глаголов (напр. *ДычкІвынупі* «он мальчик есть») сохраняется та же суффиксация, что и в южных диалектах (§ 40).

Временной суффикс -*уа* на основе фонетических изменений дает (в определенных случаях) *ō*, *о* и др. рефлексы, известные из южных диалектов, в частности, в абжуйском диалекте (§ 41).

Подобно абхазскому диалекту редуцируется исходный гласный (*а*) глагольных основ при встрече его с финитным суффиксом (*u*)*mI*: *ихІвитІ* «он (муж.) сказал то» и т. д. (§ 41).

Для образования будущего категорического употребляется вспомогательный глагол *аупі II акІупі* «есть» (§ 41).

Подобно южным диалектам используется обстоятельственная частица места -*ахь* (§ 42).

В сослагательном наклонении, как и в южных диалектах, появляется суффикс -*аайmI* (§ 41).

Наряду с *акІупі* имеется вспомогательный глагол *аупі* «есть» (§45).

Подобно южным диалектам обстоятельственно-превратительные формы имени, а также наречия и деепричастия образуются при помощи суффикса -*ны*.

Имеются общие с южными диалектами частицы, слова и т. д.

Выше мы указали на наличие ряда общих черт между ашхарским и тапантским диалектами; указали на более

тесную связь абжуйского говора с тапантским диалектом (особенно, с его псыж-красновосточным говором), показали в ряде случаев и общие тенденции развития обоих диалектов, но как в историческом аспекте, так и в плане систематического анализа, ашхарский диалект всецело, т. е. как его кувинский, так и апсуйский говоры, следует считать более близко стоящим к южным диалектам (абжуйскому и бзыбскому).

Общими у ашхарского диалекта (его обоих говоров) с южными диалектами являются следующие черты:

1. Ашхарский диалект (тем более его апсуйский говор) поныне сохранил нам – подобно южным диалектам – переднеязычные троечные смычные *дв те тIв*. И при дальнейшем изменении в ашхарском и тапантском диалектах они дают различные рефлексy; ср. в тапантском *дв, *тв, *тIв → дзв || джв, цв || чв, цIв || чIв; в ашхарском *дв, тв, тIв* → д, т, тI (§ 3).

2. Троечные губно-зубные спиранты в, ф, фI подобно южным диалектам, имеются и в основном словарном фонде ашхарского диалекта вместо *дз, ц, цI* (в тех же случаях) тапантского диалекта (§6).

3. Подобно южным диалектам ашхарский диалект знает только свистящие лабиализованные переднеязычные аффрикаты *дзв, цв, цIв* тогда как в тапантском диалекте параллельно имеются и *джв, чв, чIв*.

4. Подобно южным диалектам, в ашхарском диалекте в финитных образованиях глагола применяются только абруптивные -пI, -тI, тогда как в тапантской диалекте в тех же случаях наряду с -пI, -тI сохранились исходные звонкие суффиксальные согласные -б, -д (§ 41).

5. В ашхарском диалекте наподобие южных диалектов фонемы *гI, гIв*, изменяясь, дают аа || а, ω, гъ, гъв, как это имеет место в тапантском диалекте (§ 4).

6. При образовании кратных числительных – подобно суфф. -*нтIвы* южных диалектов используется сложный суффикс -*нтIва*. Тапантский диалект не знает такого суффикса (§ 30).

7. Употребление послелога шIы- Этого послелога нет в тапантском диалекте (§ 33).

8. Финитные образования статических глаголов в настоящем времени подобно южным диалектам имеют окончание –упI, вместо -пI II -б тапантского диалекта (§ 40).

9 Как и в южных диалектах, в ашхарском диалекте в финитных образованиях настоящего времени динамических глаголов сохраняется суффиксальное -ya(II -y). В тапантском диалекте в упомянутых случаях -ya|| (→II -y) отсутствует; ср. ашхарск. xIалфа-уейтI → II xIалфуйтI II xIалфотI – и тапантск. xIалф-итI(IIд) «она нас (съ)ест» (§ 41).

10. В давнопрошедшем времени – как и в южных диалектах – имеется суффикс ц вместо с тапантского диалекта (§ 41).

11. Условное наклонение образуется по типу южных диалектов (§ 43).

12 По месту ударения в вопросительных формах глагола ашхарский диалект совпадает с джгердинским говором абжуйского диалекта (§ 45).

13. Помимо общего основного словарного фонда, имеется ряд общих частиц и слов с южными диалектами и т. д.

Как видно из вышесказанного, у ашхарского диалекта выявляется общность с южными диалектами по существенным моментам фонетической системы и грамматического строя.

Как было отмечено выше, ашхарцы переселились из южных склонов Кавказского хребта в долину Зеленчука. Предание говорит, что кувинцы и апсуйцы переселились из разных местностей юга, в частности, кувинцы переселились из Ахчипсоу и Псху, а апсуйцы из-Наху. Вместе с тем старики (ашхарцы) указывали на то, что часть кувинцев смешалась с апсуйцами.

Эти сведения заслуживают внимания с точки зрения языковых особенностей, наблюдаемых в речи апсуйцев и кувинцев. Разные слои в речи апсуйцев, о них говорилось выше, - с своей стороны, подтверждают правильность данных сведений.

К.В. Ломтатидзе

**Ашхарский диалект
и его место среди других
абхазско-абазинских диалектов**

С текстами

Перевод с грузинского

Редактор перевода – **Бганба В.М.**
Перевод – **Аршба Н.В., Килба Э.К.**
Рецензент – **Чирикба В.А.**
Технический редактор - **Чамагуа Л.Р.**
Корректор – **Килба Э.К.**